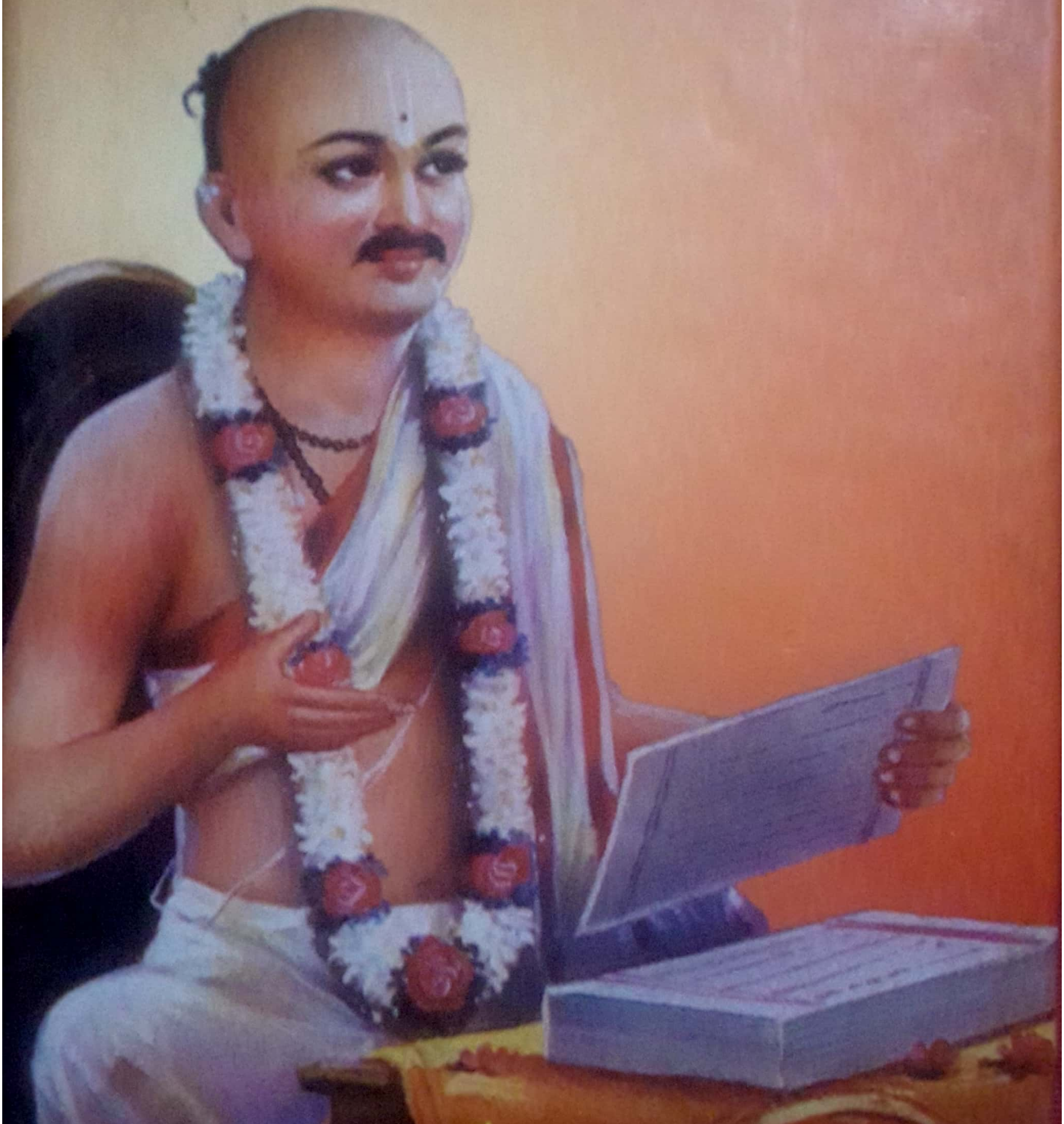
॥ हरि : ॐ ॥

॥ श्री संतश्रेष्ठ एकनाथ महाराज [illegible] ॥

सार्थ हरिपाठ नामचिंतन

संपादक

वै. ह. भ. प. गुरुवर्य नथुसिंग महाराज राजपूत

॥ हरिः ॐ ॥

॥ श्री विठ्ठल रुक्मिणी प्रसन्न ॥

श्री संतश्रेष्ठ, शांतिब्रह्म एकनाथ महाराज कृत व
स्वानंद सुखनिवासी जोग महाराज सांप्रदायिक

सार्थ
हरिपाठ नामचिंतन

❊ पहिली आवृत्ती ❊

❊ संपादक ❊
वै. नथुसिंग महाराज राजपूत
वारकरी शिक्षण संस्था,
श्री क्षेत्र आळंदी, पुणे.

• प्रकाशक •

वै. नथुसिंग महाराज राजपूत

अध्यापक :- वा. शि. संस्था, आळंदी (पुणे)

• प्रकाशन काल •

फाल्गुन वद्य ६, शके १९२४, दि. २३ मार्च २००३

• मुद्रक •

महाजन प्रिंटींग प्रेस, देवळा

ता. देवळा, जि. नाशिक ☎ : (०२५९२) २२८३२६

मूल्य : रुपये १००/-

पहिली आवृत्ती : ३००० प्रती

ग्रंथ प्राप्तिस्थळ

१) वै. प्रा. मामासाहेब दांडेकर स्मृति मंदिर
श्री क्षेत्र पंढरपूर, (सोलापूर)

२) वारकरी शिक्षण संस्था, आळंदी देवाची (पुणे)
☎ : (०२१३५) ३२४१८

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ श्री विठ्ठल रुक्मिणी प्रसन्न ॥

ॐ प्रस्तावना ॐ

श्री संत एकनाथ महाराजांच्या हरिपाठाचा हा सोपा व सरळ अर्थ प्रसिध्द करण्यास आम्हाला आनंद वाटतो. 'श्री माधवजी' ज्यांच्या घरी **'स्वकरे चंदन घासी'** व **'गंगेचे पाणी कावडी भरी'** अशा श्री एकनाथ महाराजांचे नांव ज्यास माहित नाही असा एखादा मनुष्य मराठी बोलणाऱ्यांमध्ये मिळणार नाही.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजादि भावंडांनी परमार्थच केला. त्यांना प्रपंच नव्हताच. श्री तुकाराम महाराजांनी परमार्थ केला व प्रपंचहि केला. पण त्यांचा प्रपंच हा त्यांनी स्वतः वर्णन केल्याप्रमाणे 'सुडकाच' राहिला. त्यांच्या फाटक्या प्रपंचाला धडपणाचे स्वरूप आलेच नाही. श्री एकनाथ महाराज यांनी तुकोबारायांप्रमाणेच परमार्थ व प्रपंच केला. पण लौकीकदृष्ट्या जे भाग्य तुकोबारायांना लाभले नाही ते भाग्य एकनाथ महाराजांना लाभले. एकनाथ महाराजांचा परमार्थ व प्रपंच दोन्हीहि धडरूपाचे झाले. यामुळे नाथ महाराजांचे जीवन एकप्रकारचे वैशिष्टचपूर्ण व्यतीत झाले व त्यामुळे त्यांना संत मांदियाळीत एक विशेष प्रकारचे स्थान लाभले.

नाथ महाराजांना लहानपणीच श्री जनार्दन स्वामींची कृपा लाभून आत्मसाक्षात्कार प्राप्त झाल्याने नाथ महाराजांचे जगदोध्दाराचे कार्य अगदी तरुणपणीच सुरु झाले व आयुष्यहि भरपूर मिळाल्यामुळे ते दीर्घ काळपर्यंत चालू राहिले. 'चतुःश्लोकी भागवत' हा एकनाथ महाराजांचा पहिला ग्रंथ त्यांच्या तरुणपणीच जनार्दन स्वामी यांनी त्यांच्याकडून लिहवून घेतला. त्यानंतर त्यांनी फार मोठी ग्रंथ संपत्ति निर्माण केली. ज्ञानेश्वर

महाराजांनी पुष्कळ ओव्याच लिहिल्या, अभंग थोडे लिहिले. श्री नामदेव महाराज व श्री तुकाराम महाराज यांनी फक्त अभंगच लिहिले. पण श्री एकनाथ महाराजांनी ओवीबध्द ग्रंथहि पुष्कळच लिहिले व अभंगहि पुष्कळच रचले. त्यांनी भागवतावरील एकादश स्कंधावर सुमारे अठरा हजार ओव्यांची 'एकनाथी भागवत' नामक विस्तृत टीका लिहिली. तद्नंतर याहीपेक्षा मोठे महाकाव्य 'भावार्थ रामायण' त्यांनी लिहिले. शिवाय 'आनंदलहरी, स्वात्मसुख, हस्तामलक, चिरंजीवपद, रुक्मिणीस्वयंवर इत्यादि लहान लहान ग्रंथहि त्यांनी लिहिले. त्यांनी सुमारे चार हजार अभंग रचले.

भागवत धर्मीय संतांमध्ये श्री एकनाथ महाराजांना फार उच्च स्थान आहे. वारकरी संप्रदायाच्या प्रस्थानत्रयीत श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची 'ज्ञानेश्वरी', श्री तुकाराम महाराजांची 'गाथा' व बरोबरच श्री एकनाथ महाराजांचे 'भागवत' ठेवले जाते. ज्ञानेश्वरीची जशी एकनाथ महाराजांच्या भागवतावर छाया आहे, तशीच भागवताची तुकाराम महाराजांच्या अभंगावर आहे. तुकाराम महाराजच काय, पण समर्थ रामदास स्वामी, दासोपंत, कृष्णदयार्णव, मुक्तेश्वर प्रभृति संतकवींच्या ग्रंथावरहि एकनाथ महाराजांच्या ग्रंथांची छाप आहे.

एकनाथ महाराज हे महान् भगवद्भक्त, थोर आत्मज्ञानी, ज्यांच्या ठिकाणी वर म्हटल्याप्रमाणे प्रपंच व परमार्थ यांची उत्कृष्ट सांगड झालेली, असे संत होते. त्यांच्या घरी रोज कीर्तनाचा नियम असे व त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे नित्य नवा कीर्तनी रंग वोढवला जाऊन श्रोता आणि वक्ता स्वये श्रीरंग होत. नाथ महाराजांची ग्रंथरचना सुबोध, प्रसादयुक्त, अर्थपूर्ण व प्रेमळ अशी आहे.

त्यांचा पंचवीस अभंगात्मक हा हरिपाठ जरी आकाराने लहानसाच असला तरी तो मोलाने फार मोठा आहे. वारकरी संप्रदायामध्ये श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या हरिपाठाचा सरळ अर्थ व

विवरणे प्रसिध्द आहेत. परंतु एकनाथ महाराजांच्या हरिपाठाचा अर्थ कोणी केलेला फारसा आढळत नाही. पण तोहि प्रसिध्द होणे अवश्य आहे असे जाणून या पुस्तकाच्या द्वारा त्याचा सोपा व सरळ अर्थ देण्याचा अल्प प्रयत्न केलेला आहे.

'हरिपाठ' हा 'हरिहरि' म्हणावयास सांगणारा ग्रंथ म्हणून सोपा समजला जातो व एका दृष्टीने तो तसा आहेहि. परंतु त्याचा सोपेपणा ग्रंथकर्त्याच्या मांडणीत आहे, त्याच्या भूमिकेत नाही. श्री एकनाथ महाराज हे हरिपाठ कोणत्या भूमिकेवर लिहितात हे त्यांच्या हरिपाठाच्या पहिल्या अभंगातील पहिल्या कडव्यावरून उघड होणारे आहे. ते म्हणतात, **हरिचिया दासा हरिदाही दिशा। भावे जैसा तैसा हरि एक ॥** हरीच्या दासांना सर्व ठिकाणी हरीच दिसतो. श्री एकनाथ महाराज हे 'अद्वय भजनाचे' मोठे भोक्ते होते. या हरिपाठातहि **'अद्वय भजनें अखंड स्मरणे वाजवी करटाळी। एका जनार्दनी मुक्त होय तात्काळी ॥'** हाच उपदेश आहे. हरीच्या भजनाने भाव कसा निर्माण होतो, सत्समागमाने हरिनामाच्या ठिकाणी प्रेम कसे जडते, गुरूने नाम दिले असता कसा अनुभव येतो, ज्याचे सच्चिदानंद पदाने वर्णन करतात तो हरीच हरिस्मरणाने स्मरण करणारा कसा होतो इत्यादि विषय या हरिपाठात फारच उत्तम रीतीने मांडले आहेत.

या सर्व अभंगांचे सार असे आहे की, अमोल असा मनुष्यदेह प्राप्त झाला आहे. तेव्हां मनुष्याने विचाराने लौकिक सुखदुःखे प्रारब्धवशात् येतात जातात हे जाणून प्रपंचाच्या हवेत फार शिरू नये. प्रपंच करीत असतांना मन समाधान ठेवून व देवावर दृढ विश्वास ठेवून शांत मनाने श्रीहरीचे अखंड स्मरण करावे. त्यायोगे ईश्वराची कृपा प्राप्त होऊन त्यास जिवित साफल्य प्राप्त होईल.

हरिपाठाच्या जोडीस श्री एकनाथ महाराजांचा 'चिरंजीवपद' नांवाचा बेचाळीस ओव्यांचा लहानसा ग्रंथहि

वाचकांच्यासमोर ठेवीत आहोत. हा लहानसा ग्रंथ म्हणजे चिरंजीवपद अथवा आत्मलाभाचे भाग्य साधकास प्राप्त करून देणाऱ्या वैराग्याचे स्वरूप व महात्म्य सांगणारे एकनाथ महाराजांनी दिलेले अमोल भातुके आहे. एवढे सांगितले म्हणजे पुरे.

खालील ओव्या सोन्याच्या अक्षरांनी मढून घ्याव्या, अशा त्या स्वानुभवाच्या आहेत.' असे मामासाहेब दांडेकर म्हणत असत. म्हणून आम्ही त्या खाली देत आहोत.

हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु । ऐसा साचु जयांचा मनोधर्मु ।
तयां आस्तिकांचा आश्रमु । पांडवा गा ॥ ज्ञा. ८-१९३

अर्थ : हे त्रैलोक्यच पुरुषोत्तम आहे, अशी ज्यांची (पक्की) समजूत आहे, त्या आस्तिकांचे, अर्जुना, जे (परमात्मस्वरूप) नेहमी राहण्याचे ठिकाण आहे.

ऐसिया प्रतीति बोध सागरीं । तूं आपणेयातें कल्लोळु एक करी ।
मग जंव पाहासी चराचरीं । तंव तूंचि आहासी ॥ ज्ञा. ९-९३

अर्थ : अशा अनुभवाच्या ज्ञानसुमद्रामध्ये तूं आपल्याला एक लाट कर. मग चराचरात जर तूं पहाशील, तर तूंच एक आहेस असे कळून येईल.

भगवान अर्जुनाला म्हणतात - १) अभ्यास आणि २) वैराग्य या दोन मित्रांची संगत मोक्षप्राप्ती होईपर्यंत करावी.

तेवि सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परम पुरुषाची मोहर ।
लावी मग शरीर । असो अथवा जावो ॥ ज्ञा. ८-८२

अर्थ : त्याप्रमाणे सदभ्यासाने तूं निरंतर आपल्या चित्ताला परम पुरुषाचे ध्यान लाव. मग शरीर राहो अथवा जावो.

वीतरागतेसारिखा । जोडूनि ठेविला सखा ।
तो आद्यवियाचि भूमिका । सर्वे चाले ।। ज्ञा. १८-१०४३.

अर्थ : वैराग्यासारखा मित्र जोडून ठेविला, तो आरंभापासून तो ब्रह्मप्राप्तीपर्यंत सर्व भूमिकेवर त्याच्याबरोबर चालतो.

तैसे मोक्षीं प्रवर्तलया । वृत्ति ब्रह्मी जाय लया ।
तंव वैराग्य आथी तया । भंगु कैचा ।। ज्ञा. १८-१०४५.

अर्थ : त्याप्रमाणे मोक्षाच्या ठिकाणी प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची वृत्ति ब्रह्माच्या ठिकाणी लयाला जाईतोपर्यंत त्याच्याबरोबर वैराग्य आहे, त्याला नाश कसला ?

म्हणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु ।
करूनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ।। ज्ञा. १८-१०४६

अर्थ : म्हणून तो भाग्यवान पुरुष वैराग्यासह ज्ञानाभ्यास करून आत्मप्राप्तीला योग्य झाला.

तै शरीर भाव नासती । इंद्रिये विषय विसरती ।
जै सोहंभाव प्रतीति । प्रगट होय ।। ज्ञा. २-३०९

अर्थ : ज्यावेळी ते ब्रह्म मी आहे, असा अनुभव येतो, त्यावेळी शरीराचे कामक्रोधादि विकार नष्ट होतात आणि इंद्रिये आपले विषय विसरतात.

त्याचप्रमाणे श्री गुरुवर्य ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर भागवतातील अध्याय ३१ मधील ओव्या म्हणत असत. म्हणून आम्ही त्याखाली देत आहोत.

१) शिष्याचे क्षोभ न साहवती । निंदकांची निंदा न जिरे चित्ती ।
तैं तो कोरडाचि परमार्थी । क्षोभे निश्चिती नागविला ।। ५२० ।।

अर्थ : ज्याला शिष्याचा क्षोभ सहन होत नसेल, निंदकाची निंदा पोटात जिरवत नसेल तर तो साधक परमार्थात निव्वळ कोरडाच समजला पाहिजे. त्याला क्रोधाने निश्चित बुडविले असे जाणावे.

२) एवं पराचे प्रकृतिगुण । पाहता सर्वथा क्षोभे मन ।
तें न पहावे आपण । सर्वभूती चैतन्य समत्वें पहावें ।। ५२१ ।।

अर्थ : तात्पर्य, दुसऱ्याच्या प्रकृतीचे गुण पाहून मन अगदी क्षुब्ध होऊन जाते, ह्याकरिता आपण ते पाहू नयेत. सर्वप्राणीमात्रांमध्ये चैतन्यच सारखे भरले आहे असे पाहावे.

३) येचि उपदेशीं अत्यादर । जनार्दनें केला थोर ।
यावेगळा भवाब्धिपार । सज्ञान नर पावों न शके ।। ५२२ ।।

अर्थ : हाच उपदेश मला जनार्दनानेच मोठ्या आग्रहाने केला आहे. याच्यावाचून ज्ञाते लोक, भवसमुद्राच्या पार पावणार नाहीत.

४) येणे निर्धारिं गुरु तो गुरु । आम्हां शिष्य तोही संवाद गुरु ।
निंदक तो परम गुरु । निपराद सद्गुरु जनार्दन कृपा ।। ५२३ ।।

अर्थ : ह्याच निश्चयाने पाहिले म्हणजे आम्हाला गुरु तो गुरुच आणि शिष्य हा संवाद गुरु व निंदक हा परमगुरु आणि निपराद म्हणजे नीच व दुष्ट तो सद्गुरु; ही जनार्दन कृपेची शिकवण होय.

५) जनार्दन कृपा येथें । गुरु वेगळे नुरेचि रितें ।
मीपणा सहित सकल भूतें । गुरुत्वा निश्चितें आणिली तेणे ।। ५२४ ।।

अर्थ : जनार्दन कृपेमुळे गुरुशिवाय रिकामी जागाच दिसत नाही. त्यानेच खरोखर मीपणासहवर्तमान सारेच सुप्रसिध्दप्राणिमात्र गुरुस्वरूपाला आणले आहेत.

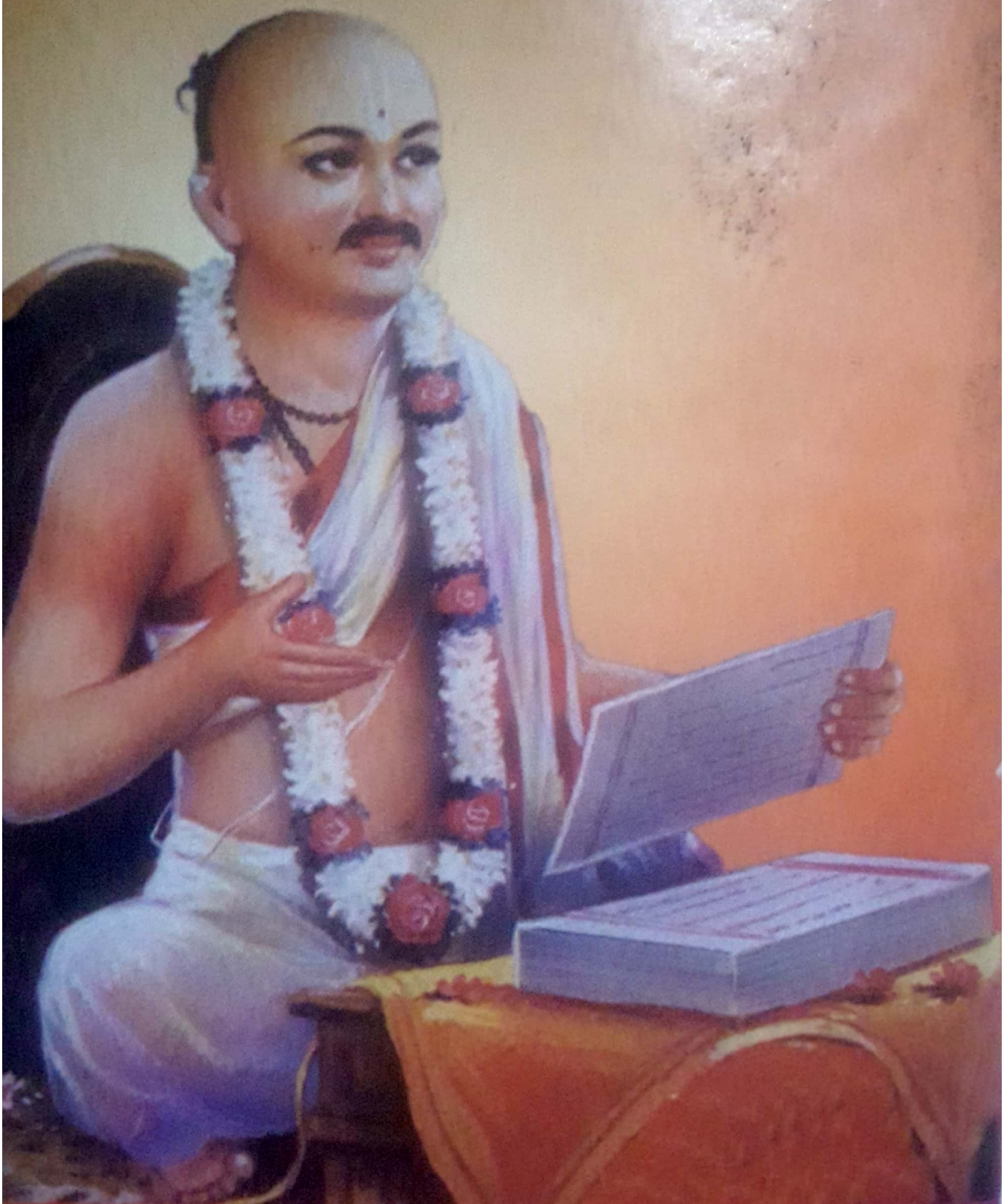
पौष वद्य ११ शके १८७७ **- शं. वा. दांडेकर**

वारकरी संप्रदायाचे आराध्य दैवत

|| भगवान श्री पांडुरंग परमात्मा ||

|| श्री संत शांतिब्रह्म एकनाथ महाराज ||

॥ श्री क्षेत्र पैठण ॥

॥ हरिः ॐ ॥

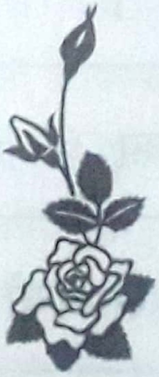
॥ श्री विठ्ठल रुक्मिणी प्रसन्न ॥

ज्यांच्या सहवासाने व कृपेने मला
श्री संतश्रेष्ठ एकनाथ महाराजकृत

सार्थ हरिपाठ नामचिंतन

ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ति मिळाली
त्या माझ्या वै. प्राचार्य गुरुवर्य
श्री. ह.भ.प. शं. वा. तथा
मामासाहेब दांडेकर यांच्या
चरणी कृतज्ञतेने हा ग्रंथ सादर

समर्पण !

नथुसिंग डोंगरसिंग राजपूत
वारकरी शिक्षण संस्था
आळंदी देवाची
पुणे

✻ विषयानुक्रम ✻

श्री संत भानुदास महाराज व श्री संत एकनाथ महाराज यांचा काल (शके १३७० ते १५२०)

श्री ज्ञानेश्वर महाराज-नामदेव महाराजादि संत मंडळींनी मराठीत अभंग वृत्तांत, ओवीबध्द सुंदर काव्ये करून कीर्तन भजन द्वारां सर्व महाराष्ट्र किंबहुना अवघे आर्यावर्त महासुखाने दुमदुमित करून टाकिले. अशी स्थिती भूमंडलावर केली व उदार महाराष्ट्रधर्माचा वारकरी पंथाचा पाया अचल व अजरामर असा करून ठेविला.

त्यानंतर कीर्तन भजनाचा संप्रदाय व पंढरपूरची वारी हा क्रम जरी सारखा अव्याहत चालू होता तरी यानंतर सुमारे शंभर सव्वाशे वर्षेपर्यंत आपल्या तेजाने इतर ताऱ्यांस दिपवून टाकून आपल्याकडे लोकांचे नेत्र आकर्षण करणारा असा तारा वारकरी क्षितिजावर चमकला नाही. श्री ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेव महाराज यांच्या कालानंतरचा असा तारा म्हणजे श्री एकनाथ महाराजांचे पणजे पैठणकर भानुदास महाराज हे होत. (१३७० च्या सुमारास) त्यांनी आपल्या निरपेक्ष वारीच्या तपाने वारकरी साधन मार्गात काय तेज आहे, हे पुन्हा लोकांच्या चांगलेच निदर्शनास आणिले. तो ऐतिहासिक प्रसंग असा : एकदा एका ब्राह्मणाने विद्यानगर अथवा विजयनगर (अनागोंदी) येथील श्रीराजाईदेवी-भक्त रामराजाच्या दरबारात श्रीक्षेत्र पंढरपूरची व तेथील मुख्य देवता श्री पांडुरंग यांची स्तुति केली. ती सहन न होऊन स्तुति करणाऱ्या ब्राह्मणास कैदेत टाकून राजा पंढरपूरास त्या ब्राह्मणाने वर्णन केलेले ऐश्वर्य आहे किंवा काय हे तपासण्याकरिता आला. तेव्हां त्यास त्या ब्राह्मणाच्या वर्णनापेक्षाहि अलौकिकता तेथे दिसून आली. तेव्हां समर्थ असल्यामुळे त्याने श्री विठ्ठलाची मूर्ति उचलून अनागोंदीस नेली व आपल्या पूजेकरिता स्वतंत्र

मंदिर बांधून त्यात ती मूर्ति ठेविली. पुढे आषाढी एकादशीला यात्रा जमली व पाहतात तो देवळात मूर्ति नाही. मात्र ती मूर्ति अनागोंदीस नेल्याचे कळून आले. तेव्हां भानुदास महाराज यांनी चाचरणाऱ्या, घाबऱ्या भक्तांना आश्वासन देऊन सांगितले की, 'मी मूर्ति घेऊन येतो, तुम्ही बसा.' यानंतर ते जे निघाले ते थेट विजयनगरच्या बाहेर तुंगभद्रेच्या काठी येऊन पोहोंचले रात्र पडल्यावर देवाच्या दर्शनास गेले असतां भगवंतांनी आपल्या गळ्यांत असलेला नवरत्नांचा हार त्यांच्या गळ्यात घातला व पंढरपूरास दुसऱ्या दिवशी येण्याचे कबूल केले. दुसरे दिवशी सकाळी देवाच्या गळ्यातील रत्नांचा हार कड्याकुलुपातून चोरीस गेला असे आढळून आले. शोध करतां तो हार भानुदासांच्या गळयात दिसून आला. लगेच त्यांना कैद करून त्यांचा इन्साफ करून, त्यांना सुळावर देण्याची शिक्षा सांगण्यात आली. सुळावर जाण्यापूर्वी एकदा भगवंताच्या केवळ दर्शनाची परवानगी असावी असे त्यांनी सांगितल्यावरून त्यांना ती देण्यात आली. वाटेत दर्शनाला गेले असतां त्यांनी देवासमोर केलेले, हृदयास पाझर फुटणारे असे त्यांचे अभंग प्रसिध्द आहेत.

जैं आकाश वर पडों पाहे । ब्रह्म गोळ भंगा जाये । वडवानळ त्रिभुवन खाये । तरी तुझीच वाट पाहे गा विठोबा ।। १ ।। न करी आणिकांचा पांगिला । नामधारक तुझाचि अंकिला ।। २ ।। भा.म.

पुढे अशी करुणा भाकीत असतां शिपायांनी त्यास सुळापाशी ओढून नेले. तो चमत्कार असा झाला की, सुळास पाने फुटली. ही बातमी राजाच्या कानी गेल्यावर राजा स्वतः तेथे आला व भानुदास महाराजांचा आदर सत्कार करून मूर्ति परत घेऊन जाण्यास परवानगी दिली व भानुदास महाराजांनी ती मूर्ति परत पंढरपुरास आणली.

भानुदास महाराजांचे पणतु श्री एकनाथ महाराज पैठणकर यांनी यांच्या कामगिरीची रूपरेषा थोडक्यात लिहावयाची म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेव महाराज या जोडीच्या कामगिरी सारखीच कामगिरी ग्रंथलेखनद्वारा व कीर्तनभजनद्वारां यांनी केली. श्री एकनाथ महाराजांना ईशकृपेने आयुष्य एकाहत्तर वर्षे (१४५० ते १५२१) लाभले होते.

परमात्मकृपा ही गृहव्यवस्थेचा भार अंगावर पडण्यापूर्वीच श्री जनार्दन स्वामी यांचे द्वारां लाभली होती. अपूर्व प्रारब्धाने प्रपंचात सहधर्मचारिणीहि गिरजाबाईसारखी मूर्तिमंत शांतीच मिळाली होती. या दुर्लभ योगामुळे एकनाथ महाराजांचा आयुष्यक्रम त्यांनी भागवतातून व अभंगातून वगैरे वर्णन केल्याप्रमाणे तंतोतंत शांति ब्रह्मासारखा चालला होता.

आम्ही वर श्री एकनाथ महाराजांची कामगिरी श्री ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेव महाराज या जोडीच्या कामगिरीसारखी आहे, असे त्यांच्या कामगिरीचे थोडक्यात वर्णन केले. ते तात्त्विकदृष्ट्या किती यथार्थ आहे हे पुढे पाहू. पण तूर्त केवळ त्यांच्या ग्रंथरचनेकडेच दृष्टि गेली तरीहि आमच्या म्हणण्याची सत्यता पटणारी आहे. श्री नामदेव महाराजांनी अभंग वृत्तातच सर्व रचना केली. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी अभंग केले, पण बहुतेक सर्व रचना ओव्यात केली. नाथ महाराजांनी ओवी व अभंग या दोन्हींतहि सारखीच ग्रंथरचना केली.

श्री नाथ महाराजांनी श्रीमद्व्यासकृत भागवताच्या एकादश स्कंधावर ओवीबध्द टीका लिहून श्री ज्ञानेश्वरीस जोड दिली. याशिवाय त्यांचे हस्तामलक, स्वात्मसुख, आनंदलहरी, शुकाष्टक, चतुःश्लोकी भागवत, रुक्मिणीस्वयंवर असे ओवीबध्द लहान लहान ग्रंथ आहेतच.

याशिवाय आणखी ओवीबध्द ग्रंथ जो त्यांच्याकडून पुरा न झाल्यामुळे त्यांच्या कृपाप्रसादाने गावबाने पुरा केला तो म्हणजे 'भावार्थ रामायण !' इतकी विस्तृत ओवीबध्द ग्रंथरचना श्री नाथ महाराजांनी केली आहे. याशिवाय त्यांनी अभंगरचना बरीच केली आहे, त्यांचे अभंग चार हजारावर प्रसिध्द आहेत. त्यांचे अभंग अत्यंत बहारीचे आहेत. विशेषतः त्यांची रूपके, वासुदेव, आंधळे, फुलवरा, भारूड ही तर मनाला चटका लावून सोडणारी आहेत. नाथ महाराजांनी वारकरी पंथास कसा उजाळा दिला हे त्यांच्या भागवताच्या व अभंगाच्या वाचनावरून उत्तम लक्षात येणारे आहे. त्यांनी जरी श्रीमद्‌भागवतावर टीका केलेली असली तरी सूक्ष्मदृष्टीने पाहणाऱ्यास असे दिसून येईल की, एकनाथी भागवत हे ज्ञानेश्वरीरूपी सूत्रावरील भाष्यच आहे. किंबहुना तो 'ज्ञानेश्वरीचा दुसरा अवतारच' असे म्हणावयास हरकत नाही. ज्ञानेश्वरीहि 'आबालवृध्दास' परमार्थ सुबोध व्हावा एवढ्याकरिता ज्ञानराजांनी लिहिली. ही गोष्ट खरी. तसेच ज्ञानेश्वरीची भाषा गोड व मार्दवपूर्ण, दृष्टांत चढते, मार्मिक व पटणारे, हे सर्व खरे, परंतु तीनशे वर्षात भाषेत बरेच अंतर पडले. शिवाय त्यातील विचार व ग्रथित केलेले अनुभव इतके उच्च आहेत की, सामान्य मनुष्यहि ते वाचित असतां उंच फेकला जातो व त्या हवेत त्यास श्वासोश्वास घेणेहि फार वेळा मुष्किलीचे होते. लिहिणाऱ्याची भूमिकाच अतिउच्च असल्यामुळे वाङ्‌मयहि फार गोड पण अति उच्च दर्जाचे निघाले. यामुळे फारच थोडक्या काळात असा प्रसंग येऊ लागला की, साठीच्या माणसालाहि कर्त्याच्या विशीत लिहिलेला ग्रंथ समजण्यास डोक्यास ताण पडू लागला.

श्री नाथ महाराजांचे चरित्र याहून अगदी भिन्न स्वतः गृहस्थाश्रमी स्वभावहि मूर्तिमंत शांतिब्रह्म ! यामुळे त्यांची भाषा व अनुभव मांडण्याची

पध्दती ही साहजिकच सर्वसाधारण मनुष्यास पटेल, कोणाच्याहि आटोक्यात येईल अशीच होती. त्यांच्या भागवतात अद्वैत वेदांत तर प्रतिपाद्यच आहे, पण त्यात हरिभक्ति व नामस्मरण यांचीहि कीर्ति अत्यंत विशद करून सांगितली आहे. तिचा वारकरी समाजावर इतका परिणाम झाला आहे की, श्री नाथ महाराजांनी जरी ज्ञानेश्वरीचे संशोधन केले व तिला उजेडात आणिली तरी कित्येक वर्षे अशी स्थिती होती की, ज्ञानेश्वरी वाचावयाची व पाठीशी वागवावयाची, पण कीर्तन म्हणजे ते श्री तुकाराम महाराजांचे अभंग व नाथ महाराजांच्या ओव्या यांच्यावर चालावयाचे. हल्ली मात्र पुनः ज्ञानेश्वरीच विशेषतः वारकरी कीर्तनातून येऊ लागली आहे.

श्री एकनाथ महाराज व श्री ज्ञानेश्वर महाराज यांचा किती जिव्हाळ्याचा संबंध होता हे आणखी एका गोष्टीवरून उघड होणारे आहे व त्यात ओघानेच नाथ महाराजांना श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनंतर इतके उच्च स्थान दिले जाते. त्याचाहि खुलासा होणार आहे. श्री नाथ महाराजांना श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा असा दृष्टांत झाला की, 'माझ्या गळ्याला अजान वृक्षाची मुळी लागली आहे. ती येऊन काढ.' त्याप्रमाणे नाथ महाराज आळंदीस गेले, समाधीत गेले व मुळी काढली.

श्रीज्ञानदेवें येऊनि स्वप्नात ।
सांगितली मात मजलागी ।। १ ।।
दिव्य तेजःपुंज मदनाचा पुतळा ।
परब्रह्म केवळ बोलतसे ।। २ ।।
अजान वृक्षाची मुळी कंठाशी लागली ।
येऊनि आळंदी स्थळीं काढ वेगीं ।। ३ ।।
ऐसे स्वप्न होतां आलों अलंकापुरी ।

तंव नंदी माझारी देखिलेंद्वार ।। ४ ।।
एका जनार्दनी पूर्वपुण्य फळले ।
श्रीगुरु भेटले ज्ञानेश्वर ।। ५ ।।

नाथ महाराज आळंदीहून परत आल्यावर त्यांनी ज्ञानेश्वरीत जी पाठांतरामुळे अशुध्दता उत्पन्न झाली होती ती शुध्द करून ज्ञानेश्वरी शुध्द केली. श्री नाथ महाराजांनी त्याकरितां त्या काळात किती प्रयास केले असतील हे त्यांच्या पूर्वीच्या उपलब्ध असलेल्या पोथ्यांशी त्यांनी शुध्द करून प्रचलित केलेल्या पोथीची तुलना केली की कळून येणारे आहे. ज्ञानेश्वरी शुध्द स्वरूपात आज वाचावयास मिळते हे श्री नाथ महाराजांचेच उपकार आहेत.

ज्ञानेश्वरी ग्रंथरचना कोणत्या दिवशी समाप्त झाली त्यासंबंधीची माहिती दुर्दैवाने आज आपणास उपलब्ध नाही. ती असती तर त्या शुभ मंगल दिवशी हजारो ज्ञानेश्वरी भक्तांनी तो दिवस महाराष्ट्रभर जागून साजरा केला असता. परंतु सुदैवाने त्याची अंशतः उणीव भरून निघाली आहे ती अशी. मूळच्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती उतरून घेतां घेतां कालांतराने लेखकांच्या हस्तदोषांमुळे त्यात अशुध्द व अबध्द पाठ घुसले गेले व ते संशोधनाचे कार्य पैठणचे थोर साधु श्री एकनाथ महाराज यांच्यासारख्या अधिकारी संतांनी केले. वारकऱ्यांमध्ये ज्ञानेश्वरीची जी शुध्द प्रत मानतात ती श्री एकनाथ महाराज यांनी शुध्द केलेली प्रत होय. हे शुध्दिकरणाचे काम ज्या भाद्रपद व।। ६ (कपिला षष्ठीच्या सुमुहूर्तावर) नाथ महाराजांच्या हस्ते पूर्ण झाले तो दिवस अलिकडे महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वरीजयंति म्हणून मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जातो. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी दिलेल्या नाथ महाराजांच्या खालील सुप्रसिध्दओव्या ज्ञानेश्वरी वाचकांना सुपरिचित आहेतच.

श्रीशके पंधराशे साहोत्तरी । तारणनाम संवत्सरी ।
एका जनार्दनें अत्यादरीं । गीता ज्ञानेश्वरीप्रती शुध्द केली ।। १ ।।
ग्रंथ पूर्वींच अतिशुध्द । परी पाठांतरी शुध्द अबध्द ।
तो शोधुनियां एवंविध । प्रतिशुध्द सिध्द ज्ञानेश्वरी ।। २ ।।
नमो ज्ञानेश्वरा निष्कलंका । जयाची गीतेची वाचितां टीका ।।
ज्ञान होय लोकां । अतिभाविकां ग्रंथार्थियां ।। ३ ।।
बहुकाळपर्वणी गोमटी । भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी ।
प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखन कामाठी संपूर्ण जाहली ।। ४ ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधिकालापासूनच आळंदीस मंडळी जमत असत. पण मध्यंतरी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या नंतर धामधूमीचा काल गेल्याने आळंदी लोकांच्या दृष्टिआड होत चालली होती. श्री नाथ महाराजांनी ज्ञानेश्वरी व आळंदी पुनः फार भरभराटीस आणिली. असे म्हटल्यास हरकत नाही की आळंदीचे माहात्म्य विशेष वाढविण्याचा जोराचा प्रथम प्रयत्न म्हणजेच श्री नाथ महाराजांचाच !

जोडोनियां दोनी हात । जगीं जाणवितो मात ।। १ ।।
एकदां जारे अलंकापुरा । जन्म वेरझारा चुकवा ।। २ ।। ए. म. ३५१२

या कारणानेच 'ज्ञानाचा एका' अशी एक म्हण प्रचलित आहे. श्री नाथ महाराजांच्या वेळेस तर पंढरपूरचेहि माहात्म्य फारच वाढले होते. श्री एकनाथ महाराजांनी आपल्या भागवतात तीन चार ठिकाणी त्याचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी आपल्या अभंगातहि पंढरीचे वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात-

धन्य धन्य पंढरपूर । वाहे भीवरा समोर ।। १ ।।
म्हणोनि नेमें वारकरी । करती वारी अहर्निशी ।। २ ।। ए. म. ४११

खंडोबा, भवानी, भैरव, मुंजोबा, येसाई यांच्या त्यावेळेला यात्रा भरत असत. त्या बाह्य गोष्टीवर भर देणाऱ्या व क्लेशांनी भरलेल्या मार्गापासून लोकांना श्री एकनाथ महाराजांनी परावृत्त करून पंढरपूरास आणिले.

श्री नाथ महाराजांनी कीर्तन भक्ति विशेष वाढविली. नाथ महाराज स्वतः रोज कीर्तन करीत असत. त्यांनी कीर्तनाची जी मर्यादा घालून दिली आहे तीच वारकरी कीर्तनाचीहि रूपरेषा होऊन बसली आहे.

सगुण चरित्रें परम पवित्रें सादर वर्णावीं ।
सज्जनवृंदें मनोभावे आधीं वंदावीं ॥ १ ॥

संतसंगे अंतररंगे नाम बोलावे ।
कीर्तनरंगी देवासन्निध सुखेंचि डोलावें ॥ २ ॥

भक्तिज्ञानाविरहित गोष्टी इतरां न कराव्या ।
प्रेमभरें वैराग्याच्या युक्ती विवराव्या ॥ ३ ॥

जेणें करूनि मूर्ति ठसावी अंतरीं श्रीहरीची ।
ऐसी कीर्तन मर्यादा आहे संतांच्या घरची ॥ ४ ॥

अद्वय भजनें अखंड स्मरणे वाजवि करटाळी ।
एका जनार्दनी मुक्त होय तात्काळी ॥ ५ ॥ ए. म. १६७

श्री एकनाथ महाराज स्वतः श्री ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेव महाराजांप्रमाणे काशीपर्यंत यात्रा करून पंढरीचा महिमा थेट काशी क्षेत्रापर्यंत पोहचवून आले. श्री नाथ महाराजांचे भागवत मणिकर्णिकेच्या घाटावरच पूर्ण झाले.

***

श्री संत एकनाथ महाराज यांचे चरित्र

धर्माची वाट मोडे । अधर्माची शीग चढे ।
तैं आम्हां येणें घडे । संसार स्थिती ।। १ ।।
आम्हां कां संसारा येणें । हरि भक्ति नामस्मरणें ।
जडजीव उध्दरणें । नामस्मरणें करूनि ।। २ ।।
सर्वकर्म ब्रह्मस्थिती । प्रतिपादाव्या वेदोक्ती ।
हेचि एक निश्चिती । करणें आम्हां ।। ३ ।।
नानामतें पाषांड । कर्मठता अतिबंड ।
तयाचे ठेंचणें तोंड । हरिभजनें ।। ४ ।।

* * *

भागवत धर्मरूपी इमारत

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ।। १ ।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।। २ ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ।। ३ ।।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ।। ४ ।।
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ।। ५ ।।
बहिणी म्हणे फडकती ध्वजा । निरुपण केलें ओजा ।। ६ ।।

संत शिरोमणि, श्री एकनाथ महाराज (श्री क्षेत्र पैठणनिवासी) यांचा अधिकार फार मोठा आहे. भगवंताने त्यांच्या घरी लागोपाठ छत्तीस वर्षे कामे केली, महिपतीबोवा सांगतात. पहिली बारा वर्षे विठ्ठल हे नांव धारण करून श्री नाथ महाराजांच्या कीर्तनात मागे धृपद धरण्याचे काम केले.

ज्याचे यश गाईजे कीर्तनीं । तो स्वयें आपण चक्रपाणी ।
श्रीनाथांचे धृवपद धरोनी । साहित्या लागोनी उभा राहे ।।

दुसरी बारा वर्षे श्रीखंड्या हे नांव धारण करून कावडीने पाणी भरले, तसेच गंध उगाळून देणे हे काम केले.

कावडीने पाणी ज्या घरी चक्रपाणी वाहे ।
अनन्य भक्तिभावें निळा वंदी त्यांचे पाय ।। निळोबाराय १५६२

तिसरी बारा वर्षे केशव हे नांव धारण करून भागवत श्रवणाचे काम केले. अशी एकंदर छत्तीस वर्षे भगवंताने सेवा केली. एकनाथ महाराजांना जाऊन जवळ जवळ चारशे वर्षे झाली. तरीहि त्यांची कीर्ति दिवसेंदिवस वाढतच आहे. असे जे एकनाथ महाराज त्यांचे चरित्र आपण थोडक्यात पाहू.

श्री एकनाथ महाराज यांचा जन्म शके १४५० साली श्री क्षेत्र पैठण येथे झाला. यांचे मूळ पुरुष भास्करपंत हे होत. भास्करपंत हे महान भगवद्भक्त भानुदास महाराज यांचे वडील. भानुदासांच्या आईचे नांव सावित्रीबाई. विजयनगरच्या राजांनी श्री विठ्ठलाची मूर्ति नेली होती ती भानुदास महाराजांनी आपल्या भक्ति प्रभावाने पंढरपूरास परत आणिली. या भगवद्भक्ताच्या पोटी चक्रपाणी या नांवाचे विष्णुभक्त निर्माण झाले. यांच्या पत्नीचे नांव सरस्वतीबाई. यांच्या पोटी सूर्यनारायण जन्मले. सूर्यनारायणाच्या पत्नी रुक्मिणीबाई यांच्या उदरी श्री एकनाथ महाराज अवतीर्ण झाले. त्यांच्या बाल्यावस्थेतच सूर्यनारायण व रुक्मिणीबाई निवर्तल्या. तेव्हां एकनाथ महाराजांचे संगोपन करण्याचा भार चक्रपाणी व सरस्वतीबाई यांचे वर पडला. त्यांनी श्री एकनाथ महाराजांचे संगोपन महाराजांचे मौजीबंधन करून त्यांच्याकडून वेदाध्ययन करविले. त्यात ते प्रवीण झाले. कथा पुराण-श्रवणाची त्यांना आवड होती. ब्रह्मज्ञानविषयक

गोष्टी त्यांना फार आवडत. ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ती आपणास कोणाकडून होईल याविषयी श्री एकनाथ महाराज नेहमी चिंतन करीत असत.

जनार्दनपंत हे देशस्थ आश्वलायन शाखेचे ब्राह्मण गृहस्थ. चाळीसगांव येथे देशपांडेपणाचे काम करीत होते. हे फार हुशार असल्यामुळे दौलताबाद येथील बादशहाच्या दरबारी त्यांना मुत्सद्देगिरीची जागा मिळाली. शत्रूबरोबर लढण्यास त्यांनी प्रथम पुढे व्हावे. यामुळे दरबारात त्यांचे फार वजन वाढले. इतक्या बिकट कामगिरीवर जरी ते होते तरीपण त्यांनी दत्तात्रयाची पूजा-अर्चा वगैरे नित्यनेमात कधीहि अंतर पडू दिले नाही. त्यांनी आपल्या अद्भूत भक्तिप्रभावाने मोगल दरबारावर छाप बसवून गुरुवारच्या दिवशी दत्तात्रयाची पूर्ण आराधना करता यावी. म्हणून गुरुवार हा सुट्टीचा दिवस ठरवून घेतला. त्यांची दत्तात्रयांच्या ठिकाणी इतकी भक्ति होती की, प्रत्यक्ष दत्तात्रयाने दर्शन दिले व अनुग्रह करून ब्रह्मज्ञानाचा यथार्थ बोध केला. त्यांचे वर्णन एकनाथ महाराजांनी भागवतात केले आहे. त्याबरोबरच आपली गुरुपरंपराहि सांगितली.

दत्तात्रेय शिष्यपरंपरा । सहस्रार्जुन यदु दुसरा ।
तेणे जनार्दनु तिसरा । शिष्य केला खरा कलियुगीं ।। ४३० ।।
गुरुप्राप्तीलागीं सर्वथा । थोर जनार्दनासी चिंता ।
विसरला तिन्ही अवस्था । सद्गुरु चिंतिता चिंतनी ।। ४३१ ।।
देवो भावाचा भोक्ता । दृढ जाणोनि अवस्था ।
येणें जाले श्रीदत्ता । तेणें हातु माथां ठेविला ।। ४३२ ।।
हातु ठेविताचि तत्काळ । बोधु आकळिला सकळ ।
मिथ्या प्रपंचाचे मूळ । स्वरूप केवळ स्वबोधें ।। ए. भा.९-४३३

श्री एकनाथ महाराजांना जनार्दन पंतांची हकीगत कळताच ते पैठणहून निघून अनंत हालअपेष्टा सोसून देवगिरीस आले व जनार्दन पंतांची भेट घेतली. जनार्दन पंतांनी श्री एकनाथ महाराजांची आठ वर्षांची

वामनमूर्ति पाहून सद्‌गदित अंतःकरणाने विचारले, बाळा, तू कां आलास ? तेव्हां एकनाथ महाराजांनी आपली ब्रह्मज्ञान संपादनाची उत्कट इच्छा प्रदर्शित केली. त्यावरून 'तुला पात्रता आल्यावर उपदेश करू', असे सांगून त्यास जवळ राहण्याविषयी आज्ञा केली. तेव्हां एकनाथ महाराजांना आनंद होऊन ते जनार्दन स्वामींच्या नित्य सान्निध्यात सहा वर्षे राहिले व मनोभावाने सेवा केली.

एके काळी जनार्दन पंतांनी हिशोब तपासणीचे काम एकनाथ महाराजांना सांगितले, तेव्हां ते काम करीत असता पाव आण्याची चूक पडली. ती शोधण्याकरितां एकनाथ महाराज रात्री जागत बसले. अशा स्थितीत जनार्दन पंत तेथे येऊन पाहातात तो एकनाथ महाराज हिशोब तपासणीच्या कामात अगदी निमग्न झाले आहेत असे पाहिले. श्री एकनाथ महाराजांना जनार्दन स्वामी आले आहेत हे भानहि राहिले नाही. इतक्यात हिशोबातील चूक श्री एकनाथ महाराजांच्या लक्षात आली. त्यामुळे त्यांना आनंद होऊन त्यांनी टाळी पिटून हसण्यास आरंभ केला, तो जनार्दन स्वामी दृष्टीस पडले. तेव्हां एकनाथ महाराज चपापून उभे राहून मोठ्या लीनतेने हिशोबाची हकीगत जनार्दन स्वामींना सांगू लागले. ती ऐकताच श्री जनार्दन स्वामींना गहिवर आला व त्यांनी एकनाथ महाराजांवर अनुग्रह करून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश (बोध) केला.

एकनाथ महाराजांनी आरंभापासून आपली गुरुपरंपरा सांगितली आहे. ती अशी :- १) आदिनारायण २) ब्रह्मदेव ३) अत्रि ४) दत्तात्रेय ५) जनार्दन स्वामींचे शिष्य तीन आहेत. १) एका जनार्दन २) रामा जनार्दन ३) जनी जनार्दन अशी ही परंपरा आहे.

जो निर्गुण निराभास । जेथून उद्‌भव शबल ब्रह्मास ।
आदिनारायण म्हणती त्यास । तो सर्वांस आदिगुरु ॥ १ ॥

तयाचा ब्रह्माअनुग्रहीत । ब्रह्माअत्रीस उपदेशित ।
अत्री पाद प्रसादीत । श्री अवधूत दत्तात्रय ॥ २ ॥
दत्तात्रय परंपरा । सहस्त्रार्जुन यदु दुसरा ।
जनार्दन शिष्य तिसरा । केला खरा कलियुगीं ॥ ३ ॥
जनार्दन कृपेस्तव जाण । समुळ निरसले भवबंधन ।
एका जनार्दनीं शरण । झाली संपूर्ण परंपरा ॥ ४ ॥ ए. म. १८९८

श्री एकनाथ महाराजांना श्री दत्ताचे दर्शन व्हावे म्हणून श्री जनार्दन पंतांनी दौलताबाद नजीकच्या एका पर्वतावर नेले. सहस्त्रपार्थिव लिंगे करून श्री दत्ताची षोडशोपचारे पूजा केली व जनार्दन स्वामींनी श्री एकनाथ महाराजांना जवळच एका जाळीत बसावयास सांगून आपण एका व्याघ्रांबरावर बसून समाधि लाविली. इतक्यात औदुंबर वृक्षातून एक मंगल मूर्ति प्रगट झाली. ती भयंकर मूर्ति श्री एकनाथ महाराजांनी पाहताच त्यांना भय वाटू लागले. जनार्दन स्वामींच्या व मूर्तीच्या प्रेमाने आत्मसुखाच्या गोष्टी चालल्या. त्या ऐकून एकनाथ महाराजांना आनंद झाला. त्याभरात ते श्री दत्तात्रेयाचे पायावर लोटांगण घालण्याकरितां धावत आले. तो जनार्दन स्वामींनी त्यांना उचलून श्री दत्तात्रेयाचे पायी घातले. इतक्यात दत्तात्रेयांनी त्यांना उचलून घेतले व मस्तकावर हात ठेऊन आशीर्वाद देऊन म्हटले, 'तुझ्या कवित्वाची लोकोत्तर कीर्ति वाढून तुझी भागवतावरील टीका, रामायण व अभंगरूपी अमृत वचने फार उत्तम होतील. त्यायोगे जन सुधारण्याचे यश संपादन करशील'. असा वर देऊन श्री दत्तात्रेयाची मूर्ति अंतर्धान पावली.

जनार्दन स्वामींनी नाथ महाराजांना एका डोंगरात (शूलभंजन) तपश्चर्येकरितां जाण्यास सांगितले, 'तेथे तुला भगवान श्रीकृष्णाचे दर्शन होईल.' तेव्हां नाथ महाराज त्या डोंगरात जाऊन तपश्चर्या करू लागले. त्यांना एक शेतकरी दररोज दूध घेऊन येत असे. एके दिवशी भगवान

सर्परूपाने अंगावर चढले व डोक्यावर फणा करून छत्र धरले. ते दररोज दूध घेऊन येणाऱ्या शेतकऱ्याने पाहिले असता तो भयभीत झाला व पळाला थोड्या वेळाने आला तेव्हां तो सर्प अदृश्य झाला. मग तो नाथ महाराजांना सांगू लागला, सर्प आपल्या डोक्यावर होता. नाथ महाराजांनी देवाची करुणा भाकली तेव्हां ते प्रगट झाले व नाथ महाराजांमुळे शेतकऱ्यासहि दर्शन घडले.

पुढे जनार्दन स्वामी व एकनाथ महाराज नाशिक-त्र्यंबकेश्वरी देवदर्शनास गेले. तेथे पंचवटीत गुरु आज्ञेवरून श्री एकनाथ महाराजांनी चतुःश्लोकी भागवत केले. नंतर तीर्थयात्रा करून सद्गुरुजवळ आले आणि सद्गुरूंच्या सान्निध्यात राहून त्यांच्याच आज्ञेने जन्मभूमि पैठणास परत गेले. आजा व आजीची सुश्रूषा करीत गृहस्थाश्रमी होऊन लौकिक चारित्र्य जगास दाखवून कालक्रमण करू लागले.

दासोपंत हे दत्तोपासक होते. त्यांनी गीतेवर एक लक्ष ओव्या लिहिल्या. त्या ग्रंथास गीतार्णव म्हणतात. त्यांना अभिमान उत्पन्न झाला. नाथ महाराजांनी त्यांना पैठणला जनार्दन स्वामींच्या पुण्यतिथीला बोलाविले. तेव्हां गीतार्णव ग्रंथाचे लेखक दासोपंत हे आंबेजोगाईवरून पैठण येथे आले. तेथे आल्यावर एकनाथ महाराजांच्या दरवाज्यावर श्रीदत्तात्रेय हे हातात दंड घेऊन द्वारपालाचे काम करीत आहेत असे त्यांना दिसून येताच अभिमान गलित झाला व ते नाथ महाराजांची धन्यता गाऊ लागले, तसेच जनार्दन स्वामी हे पैठण येथे एकदा आले असतां त्यांनाहि श्री दत्तात्रेय हातात लखलखीत त्रिशुळ घेऊन द्वारपालाचे काम करीत आहेत असे दिसून आले.

हाती त्रिशुळ लखलखीत । द्वार संरक्षित नाथांचे ।।

आपल्या शिष्याचा हा अधिकार पाहून जनार्दन स्वामींना

परमसमाधान वाटले. त्यांनी श्री दत्तात्रेयांना विचारले, महाराज आपण द्वारपालाचे निकृष्ट काम करीत आहात हे योग्य नाही. तेव्हां श्री दत्तात्रेय म्हणाले, 'मालकाच्याकडे काम करण्याचा कमीपणा मानणे योग्य होणार नाही.' कारण नाथ महाराज हे महाविष्णूचे अवतार आहेत.

भानुदासाचे कुळी महाविष्णूचा अवतार।
आदिक्षेत्री स्थानवस्ती गोदातीर ॥ निळोबाराय १५६२

जनार्दन स्वामींच्या आज्ञेने एकनाथ महाराजांनी अफाट ग्रंथ संपत्ती निर्माण केली. एकनाथी भागवत, (एकादश स्कंधावरील टीका), चतुःश्लोकी भागवत, स्वात्मसुख, शुकाष्टक, हस्तामलक, आनंदलहरी, रुक्मिणी स्वयंवर, भावार्थ रामायण, अभंग गाथा, हरिपाठ, चिरंजीवपद असे पुष्कळसे ग्रंथ आहेत. देवगिरी किल्ल्यावर फाल्गुन वद्य षष्ठीला जनार्दन स्वामींनी देह ठेवला. नाथ महाराजांना हे कळल्यावर, ते धावतच गेले. त्यावेळेस त्यांनी तेथे मोठा उत्सव केला. पुढे पैठण येथे आपल्या गुरूंच्या पुण्यतिथीचा उत्सव सुरु केला.

एकदा एकनाथ महाराजांच्या स्वप्नात प्रभू रामचंद्र येऊन त्यांनी भावार्थ रामायण ग्रंथ लिहिण्यास सांगितले. त्यांच्या आज्ञेने भावार्थ रामायण ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली. परंतु प्रयाण कालाची वेळ जवळ आलेली पाहून, गावबाच्या मस्तकावर कृपाहस्त ठेवून तो ग्रंथ पुरा करण्यास सांगितले. एकनाथ महाराजांनी युध्दकांडापर्यंत ग्रंथ लिहिला होता. उरलेला उत्तर कांडाचाभाग गावबाने पूर्ण केला. हा ग्रंथ फार मोठा आहे. सुमारे तीनशे अध्याय असून एकंदर चाळीस हजार ओव्या आहेत. तसेच ज्ञा. म. ची ज्ञानेश्वरीहि त्यांनीच जगाच्या निदर्शनास आणली तो श्री एकनाथ महाराजांचा आळंदीचा ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भेटीचा वृत्तांत आम्ही दिलेला आहे.

श्री एकनाथ महाराजांना गिरजाबाईच्या पोटी हरिपंत या नांवाचा पुत्र व गोदुबाई व गंगाबाई या नांवाच्या दोन मुली झाल्या. त्यांच्या जीवनात पुष्कळशा घटना घडल्या. त्या सूर्य प्रकाशा इतक्या स्वच्छ आणि प्रगट आहेत. त्याबद्दल जास्त विचार करण्याची गरज नाही.

फाल्गुन व. ६ शके १५२१ मध्ये श्री एकनाथ महाराज पैठण येथे भजन कीर्तनाच्या गजरात गोदावरीच्या पाण्यात चालत गेले. कंबरे इतक्या पाण्यात बुडी मारली व तसेच तेथे अदृश्य झाले. फक्त फुलांचाहार वर आला. तोच पादुकासमजून त्यांच्यावर (गांवाबाहेर) मंदिर बांधण्यात आले. या प्रकारे नाथ महाराजांनी जलसमाधि घेतली, असे थोडक्यात त्यांचे चरित्र सांगितले.

भगवान श्री पांडुरंग परमात्मा, श्री संत भानुदास महाराज, श्री संत एकनाथ महाराज, श्री संत ज्ञानेश्वर महाराज, जगद्गुरु श्री संत तुकाराम महाराज आणि वै. गु. ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर यांच्या कृपाप्रसादाने या सद्ग्रंथाचे धर्मकीर्तन सिध्दीस गेले. त्यांना अनंत प्रणाम !!

किंबहुना तुमचे केलें । धर्मकीर्तन हे सिध्दी गेले ।
येथ माझे जी उरले । पाईकपण ।। ज्ञा. १८-१७९२

।। इति क्षेम ।।

नथुसिंग डोंगरसिंग राजपूत
वारकरी शिक्षण संस्था
श्रीक्षेत्र आळंदी (देवाची) पुणे

* अभंगानुक्रमणिका *

स्वानंद सुखनिवासी जोग महाराज संस्थापित

वारकरी शिक्षण संस्थेची वंशपरंपरा

आदिनाथ (भगवान शंकर)

मच्छिंद्रनाथ

गोरक्षनाथ

गहिनीनाथ

निवृत्तिनाथ

ज्ञानेश्वर महाराज

विष्णुबोवा जोग महाराज

बंकटस्वामी   लक्ष्मणबोवा   मारुतीबोवा गुरव   मामासाहेब दांडेकर

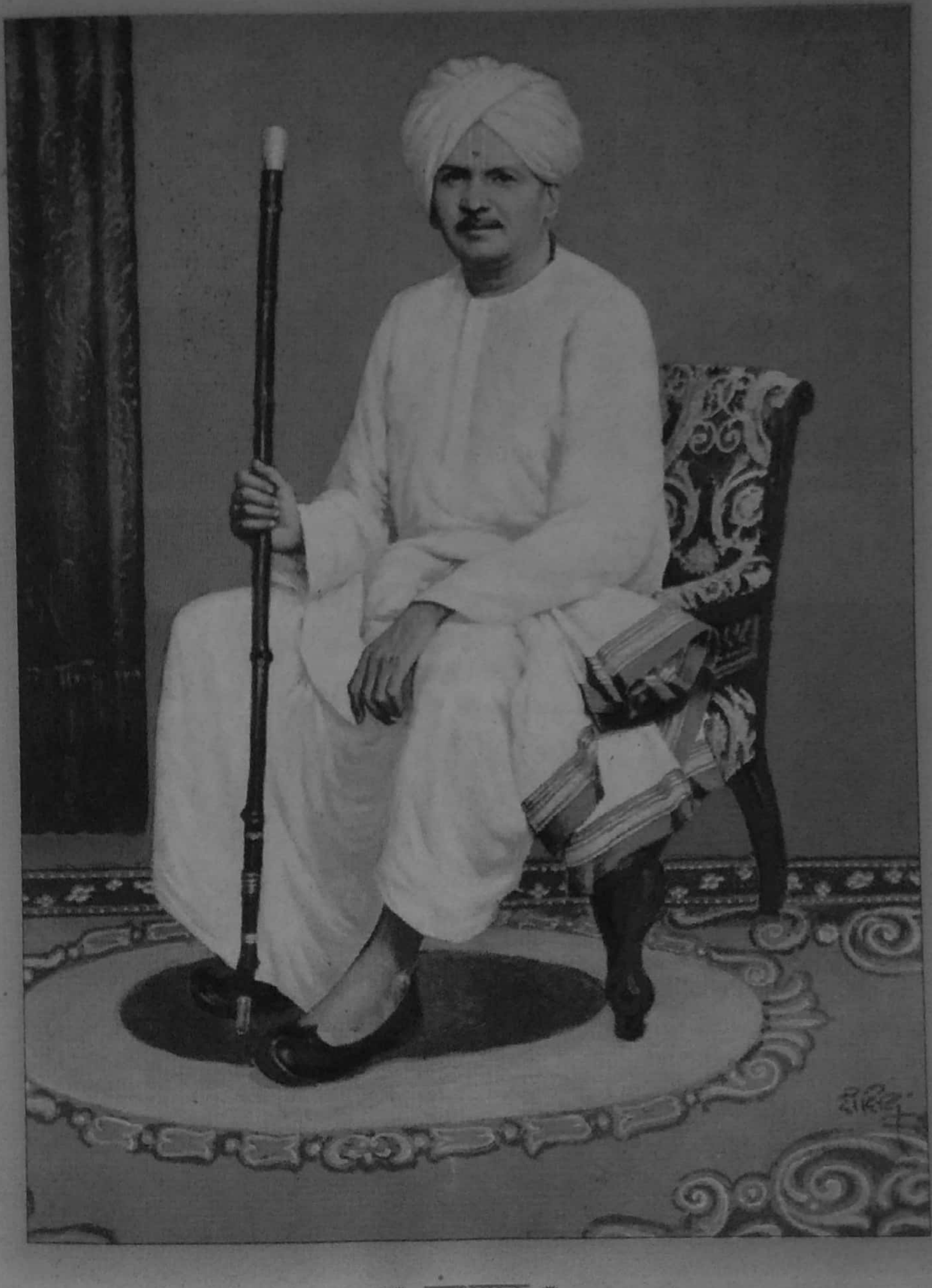
वारकरी शिक्षण संस्था

हजारो विद्यार्थी

इवलेसे रोप लावियेले द्वारीं । त्याचा वेलु गेला गगनावरी ॥

वारकरी संप्रदायाचे थोर प्रवर्तक

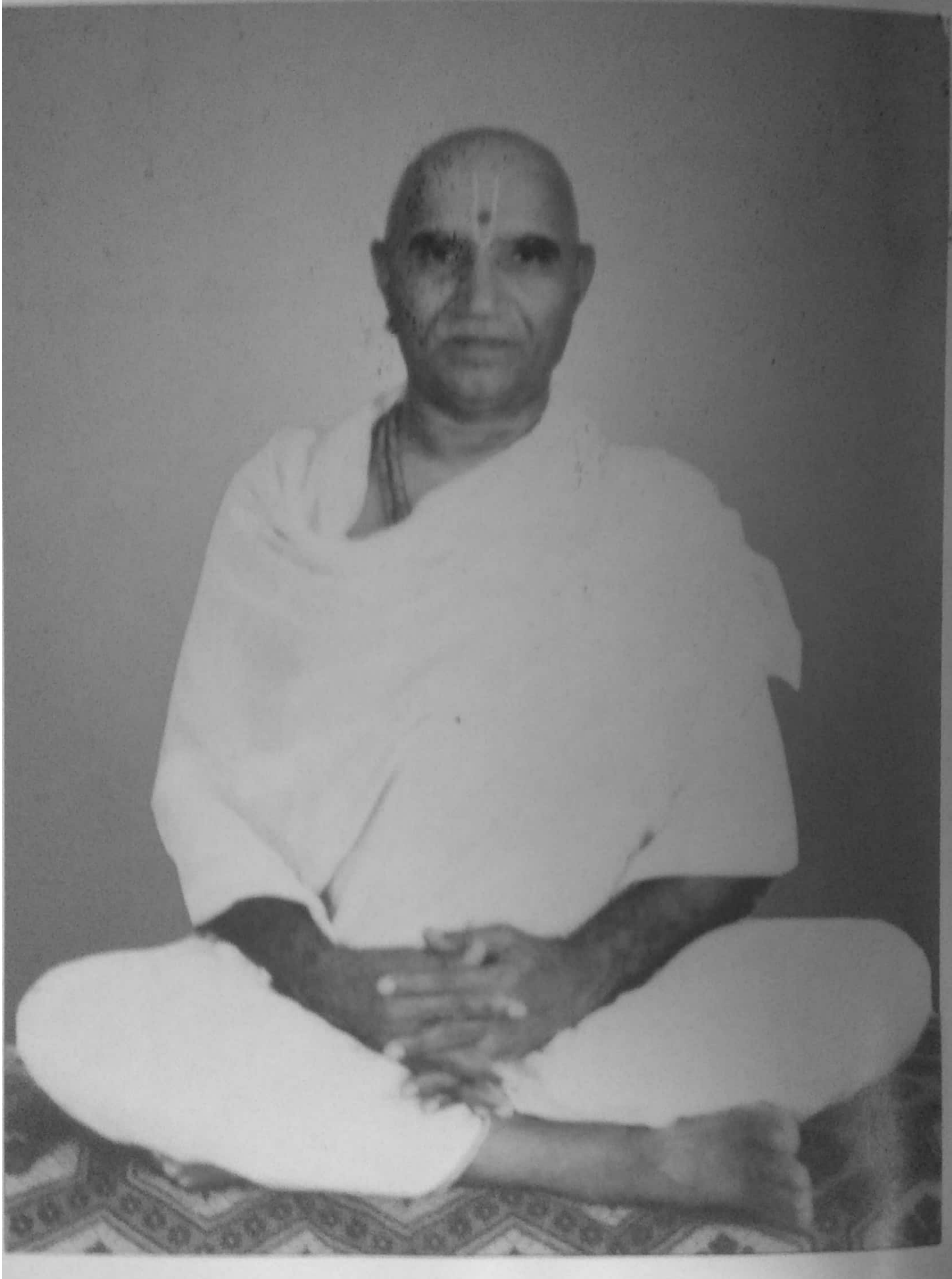
|| सद्गुरु जोग महाराज ||

● संस्थापक ●

वारकरी शिक्षण संस्था

|| वारकरी सांप्रदायाचे थोर उपासक ||

वै. ह. भ. प. गुरुवर्य नथुसिंग महाराज राजपूत

अध्यापक व विश्वस्त-वारकरी शिक्षण संस्था

॥ हरि: ॐ तत्सत् ॥

॥ श्री विठ्ठल रुक्मिणी प्रसन्न ॥

श्री संतश्रेष्ठ एकनाथ महाराज कृत

सार्थ हरिपाठ नामचिंतन

❃ अभंग पहिला ❃

हरिचिया दासां हरि दाही दिशा ।
भावे जैसा तैसा हरि एक ॥ १ ॥
हरि मुखीं गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥
जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे ।
तेचि झालीं अंगें हरिरूप ॥ ३ ॥
हरिरूप झाले जाणणें हरपले ।
नेणणें तें गेले हरीचे ठायीं ॥ ४ ॥
हरिरूप ध्यानीं हरिरूप मनीं ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : हरि हाच दाही दिशांना भरून राहिलेला आहे. असा श्रीहरीच्या दासांचा अनुभव असतो. (कारण) एक हरीच 'जसा ज्याचा भाव तसा त्याला अनुभवाला येतो. (हरीच्या दासांचा भाव-श्रीहरीच सर्व ठिकाणी व्यापून आहे असा असल्यामुळे तो

एक हरीच त्यांना सर्व ठिकाणी अनुभवाला येतो.) ॥ १ ॥ मुखाने हरि म्हटल्याने हरीच्या दासांची चिंता संपूर्ण नाहीशी होते. यामुळे त्यांना पुन: जन्म घेण्याचे कारण उरत नाही. ॥ २ ॥ (कारण) जन्म हा वासनेच्या संगतीमुळे घ्यावा लागतो. पण या हरिदासांची ती वासनाच हरिरूप झाल्याने त्यांना जन्म घेण्याचे कारण उरत नाही. ॥ ३ ॥ हरिदास हे हरीच्या चिंतनाने हरिस्वरूप झाल्यामुळे ज्ञानाचे काम संपले आणि अज्ञान हे तर हरि स्वरूपाच्या ठिकाणी नाहीसे झालेलेच असते. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, त्या हरि दासांच्या ध्यानात व मनात हरीचेच रूप असते. (यामुळे ते हरिरूपच बनून गेलेले असतात. एवढ्याकरितां) तुम्ही मुखाने हरि म्हणा. ॥ ५ ॥

विवरण : प्रस्तुतचा संकीर्तनाचा अभंग पैठणचे प्रसिध्द साधु श्री एकनाथ महाराज यांच्या हरिपाठातील पहिला अभंग आहे. त्यांनी आपल्या प्रत्येक अभंगाच्या शेवटी आपला 'एका जनार्दन' म्हणजे श्री जनार्दनाचे शिष्य एकनाथ असा उल्लेख केला आहे. ही संत मंडळी आपल्या मांसवंशास महत्त्व देत नाहीत. पारमार्थिक 'जीवन' देणारा विद्यावंशातील पिता हा प्राकृत जीवनाला जन्म देणाऱ्यापेक्षा यांना अधिक श्रेष्ठ, अधिक जवळचा असतो. नाथ महाराज भागवतात म्हणतात की, गुरु हा शिष्याचा सख्खा बाप होय. श्री एकनाथी भागवत अ. १३ ओ. ८० ते ९०

गुरु पासोनि दीक्षाग्रहण । ते पुरुषासी नवे जन्म जाण ।
गुरु मायबाप संपूर्ण । तें ऐक लक्षण उध्दवा ॥ ८० ॥
उपजलिया बाळकासी तत्त्वतां । पंचविध जाण पिता ।
जनिता आणि उपनेता । तिजा प्रतिपाळितां अन्नदानें ॥ ८१ ॥
जो भयापासोनि सोडविता । जो बंध विमोचन करविता ।
जो देहाचे मरण चुकविता । तोही पिता शास्त्रार्थें ॥ ८२ ॥
यां वेगळा पांचवा पिता । जो झाडणी करी पंचभूतां ।

मृत्युपासून सोडविता । जो गर्भव्यथा निवारी ।। ८३ ।।
ज्याचे देखिलिया चरण । बाधूं न शके भवबंधन ।
तो सद्गुरु पिता जाण । भाग्येंवीण न पाविजे ।। ८४ ।।
उपजल्या बाळकासी सर्वथा । वेगळाली माता पिता ।
एक वीर्यातें निक्षेपिता । धारण पोषणता जननीची ।। ८५ ।।
तैसा सद्गुरु नव्हे पिता । निजवीर्य न वेंचितां ।
योनिद्वारें नुपजवितां । जननी जनिता स्वयें झाला ।। ८६ ।।
उदरां बाहेरी घातल्या पाठीं । माता पुत्रस्नेहें कळवळा उठी ।
बाहेरिलें सूनि आपुले पोटीं । निजस्नेहें गोमटी गुरुमाता ।। ८७ ।।
यालागी शिष्याची तत्त्वतां । सद्गुरुचि माता पिता ।
निजस्नेहे वाढविता । तदात्मता अभेदें ।। ८८ ।।
मागील पिते चौघे जण । ते याचे सावत्र बाप जाण ।
मातापिता भिन्न भिन्न । सखेपण त्या कैंचे ।। ८९ ।।
यालागीं सद्गुरु जो सकृपु । तो सत् शिष्यासी सख्खा बापू ।
पित्यापुत्रांमाजी अल्पू । कांही विकल्पू उपजेना ।। ९० ।।

अर्थ : गुरुपासून दीक्षा ग्रहण करणे. तो पुरुषाचा एक नवा जन्मच होय. हे लक्षात ठेव उध्दवा ! गुरु हाच सर्वस्वी मायबाप आहे. त्याचेहि लक्षण ऐक. ।। ८० ।। खरोखर जन्मलेल्या बालकाला सुध्दा पांच प्रकारचे बाप असतात. एक जन्म देणारा, दुसरा उपनयन करणारा आणि तिसरा अन्न घालून सांभाळ करणारा. ।। ८१ ।। जो भयापासून सोडविणारा, जो बंधनापासून मुक्त करणारा आणि जो देहाचे मरण चुकविणारा, तोहि शास्त्राप्रमाणे पिताच होतो. ।। ८२ ।। ह्याशिवाय एक पांचवा पिता आहे. तो पंच महाभूतांचा निरास करितो, तो मृत्युपासून सोडविणारा असतो व गर्भवासाचे दुःख निवारण करतो. ।। ८३ ।। ज्याचे चरण दृष्टीस पडले असतां संसार बंधन पीडा देऊ शकत नाही, तो सद्गुरु म्हणजे पिता होय.

तो भाग्याशिवाय मिळत नाही. ॥ ८४ ॥ जन्मलेल्या मुलाला जिकडे तिकडे आई आणि बाप वेगवेगळी असतात. बाप वीर्य घालणारा असतो आणि त्या वीर्याचे धारण व त्यापासून होणाऱ्या गर्भाचे पोषण करण्याचे कार्य आईचे असते. ॥ ८५ ॥ सद्गुरु हा कांही तसा पिता नाही. तो आपले वीर्य न खर्च करता व योनीच्या द्वाराने जन्म न देताच स्वतः आई आणि बाप होतो. ॥ ८६ ॥ उदरातून बाहेर आल्यानंतर आईला पुत्र स्नेहाने कळवळा उत्पन्न होतो. प्रण बाहेर असेल तें पोटात घालून गुरुमाता ही खऱ्या कळवळ्याने थोरपणा पावली आहे. ॥ ८७ ॥ म्हणून शिष्याला खरोखर सद्गुरुच माता-पिता होय. तोच आपल्या ममतेने त्याला वाढविणारा असतो आणि अभिन्न भावनेच्या योगाने गुरुशिष्यांचे तादात्म्य होते. ॥ ८८ ॥ पूर्वी जे चार पिते सांगितले, ते याचे सावत्र बाप होत. असे समज. माता आणि पिता ही दोघेहि भिन्नभिन्न असल्यामुळे त्यांना सख्येपण ते कशाचे ? ॥ ८९ ॥ म्हणून दयाळू सद्गुरु असेल तोच सत्शिष्याचा सख्खा बाप होय. त्यामुळेच त्या पिता-पुत्रांमध्ये थोडादेखील विकल्प उत्पन्न होत नाही. ॥ ९० ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि आपला स्वतःचा उल्लेख 'निवृत्तिनाथ सुत' असाच करतात.

तेथ महेशान्वय संभूतें । श्री निवृत्तिनाथ सुतें ।
केले ज्ञानदेवें गीते । देशीकार लेणें ॥ ज्ञा. १८-१८०५

अर्थ : तेथे आदिनाथ शंकर यांच्या परंपरेत उत्पन्न झालेला श्री निवृत्तिनाथ सुत (शिष्य) जो ज्ञानदेव, त्याने गीतेवर देशी भाषेचा (मराठी टीकेचा) अलंकार चढविला. श्री ज्ञानेश्वर माउलींनी जसा 'हरिपाठ' लिहिला तसा श्री एकनाथ महाराजांनीहि लिहिला. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या हरिपाठाचे चार कडव्यांचे सत्तावीस अभंग आहेत. नाथ महाराजांचे पांच कडव्यांचे पंचवीस अभंग आहेत. वारकरी संप्रदायामध्ये ज्ञानेश्वर महाराजांच्या

हरिपाठाच्या खालोखाल नाथ महाराजांचाच हरिपाठ प्रसिध्द आहे.

हरिपाठाचा हा पहिला अभंग असल्याने त्यात नाथ महाराजांनी अधिकारी, विषय, प्रयोजन ही अनुबंध चतुष्टयातील तीन महत्त्वाची अंगे सूचित केली आहेत. ती कोणकोणती आहेत ते आपण नंतर पाहू तत्पूर्वी प्रथम भावार्थ पाहू.

नाथ महाराज प्रथम चरणात म्हणतात -

हरीचिया दासां हरि दाही दिशा । भावें जैसा तैसा हरि एक ।। १ ।।

हरीच्या दासांना हरि सर्व दिशांना अनुभवास येतो. कारण एक हरीच सर्व ठिकाणी भरलेला असल्यामुळे तसा भाव धरून जे बघतात त्यांना तसा सर्व ठिकाणी हरीच दिसतो.

तात्पर्य, (येथे नामधारक हाच खरा हरिदास होय. दास्यत्व म्हणजे सेवा.) श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

सेवा

सेवा ते आवडी उच्चारावे नाम ।
भेदाभेद काम सारोनिया ।। तु.म. २४७३

तुका म्हणे देवा । चिंतन हे तुझी सेवा ।। तु. म. १८४३

असा जो हरिदास आहे त्याला अखंड नामचिंतनाचे किती मोठे फळ अनुभवास येते ते नाथ महाराज सांगतात. 'हरि दाही दिशा' म्हणजे सतत हरिनाम चिंतनाने वृत्ति हरिरूप होते व त्या वृत्तीला हरिविना अन्य काही दिसतच नाही. (अनुभवाला येतच नाही.) श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि आपल्या हरिपाठात म्हणतात-

ज्ञानदेवा गोडी संगती सज्जनीं । हरि दिसे जनीं वनीं आत्मतत्त्वी ।।

अर्थ : श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मला साधुसंतांच्या संगतीत

अरण्यात गोडी वाटते आणि मला सर्व जनात व वनात आत्मतत्त्वरूप हरि दिसत आहे. किंवा जो हरिदास आहे त्याची हरिविषयक भावना किती व्यापक आहे. तो केवळ संकोचित, मर्यादित असा आपला उपास्य हरि समजत नाही. मग तो कसे समजतो ? तर त्याची वृत्ती -

जे जे दृष्टी दिसे तें तें हरिरूप ।

अर्थ : जगातील जी जी वस्तु दिसेल ती ती ज्याला हरिरूपाने अनुभवाला येते. अशीच व्यापक बनलेली असते. हरिविषयी जो संकोचित, मर्यादित भावना ठेवतो त्याच्याकरितां हरि तसाच दिसतो. बहुतेक भक्त भाविक म्हणविणारे असेच असतात, श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

जंव आकार एक पुढा देखती । तंव हा देव येणें भावें भजती ।
मग तोचि विघडलिया टाकिती । नाहीं म्हणोनी ॥ ज्ञा.९-१७०

अर्थ : जेव्हां एखादी मूर्ति आपल्यापुढे पाहतात, त्यावेळेला त्या मूर्ति एवढाच देव आहे, अशा समजुतीने भक्ति करतात आणि मग तीच मूर्ति भंगली म्हणजे आतां देव नाहीसा झाला, असे समजून पूजा करण्याचे थांबवितात.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । गी. ४-११

अर्थ : जे जसे मला भजतात त्यांना मीहि तसाच भजतो. म्हणजे फल देतो. असे श्रीकृष्ण भगवान म्हणतात.

ज्यांच्या ठिकाणी संकोचित, मर्यादित भाव आहे त्यांना हरि तसा मर्यादितच दिसतो व हरीच्या यथार्थ ज्ञानाने ज्यांना हरि विषयक व्यापक भाव आहे, त्यांच्याकरिता परमात्मा दाही दिशांना व्यापकच अनुभवास येतो. श्री नाथ महाराज भागवतात सांगतात-

आत्मा परमप्रिय हरी । त्याचे नामकीर्तीचा हर्ष भारी ।

नित्यनबी आवड धरी । सबाह्याभ्यंतरीं हरि प्रगटे ॥ ए. भा. २-५९१

अर्थ : परमप्रिय असा जो आत्मा तोच हरि, त्याच्या नामकीर्तीचा अत्यंत हर्ष व नित्य नवी आवड; ह्यायोगे अंतर्बाह्य हरीच प्रगट होतो. अध्यात्म शास्त्रातील ही पूर्णत्वाची अवस्था आहे.

येथ मुख्यत्त्वें भगवद्भक्ति । हा विश्वास धरिता चित्तीं ।
भगवत्पर झालिया वृत्ती । सर्व भूतीं मद्भाव ॥ ए. भा. २६-३८२

अर्थ : यात भगवद्भक्तिच मुख्य आहे, असा मनामध्ये विश्वास धरला असता वृत्ति भगवत्परच होते आणि तेणे करून सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी मद्भाव उत्पन्न होतो.

करितां हरिनामस्मरण कीर्ति । एकाएकी एवढी प्राप्ती ।
झाली म्हणसी कैशा रीती । ऐके नृपति तो भावो ॥ ६०३ ॥
करितां पूजाविधी विधान । कां श्रवण स्मरण कीर्तन ।
सर्वदा चिदैक्य भावना पूर्ण । पूर्ण प्राप्ति जाण त्यातेंचि वरी ॥
ए. भा. २-६०४

अर्थ : हरिनामस्मरणाचा महिम्याने एवढा लाभ कसा होतो म्हणशील तर, हे राजा ! त्यातील मर्म ऐक. विधिपूर्वक पूजाविधान किंवा श्रवण, स्मरण व कीर्तन करीत असता ज्याची सर्वकाळ पूर्ण 'चिदैक्य भावना' असते, त्यालाच 'पूर्णप्राप्ति' साध्य होते असे तूं समज.

असा सर्व ठिकाणी हरि बघणारा हरीचा दास मुखाने हरिस्मरण करतो व त्याचा परिणाम त्याची सर्व चिंता नाहीशी होते व त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागत नाही. असे नाथ महाराज दुसऱ्या चरणात सांगतात -

हरि मुखीं हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणें ॥ २ ॥

हरिदासांची हरिनामावर पूर्ण श्रध्दा असते, म्हणून तो सदैव मुखाने हरिनाम गात असतो. त्याचा परिणाम त्याची सर्व चिंता हरपून जाते. चिंता ही एक मानसिक विकृति आहे. तो एक अति दुःखद विकार आहे. जीव कोणत्याहि चांगल्या किंवा वाईट परिस्थितीत असला, तरी त्याला चिंता ही सोडीत नाही. एका सुभाषितात म्हटले आहे.

चिता चिंता समख्याता बिंदु मात्र विशेषता ।
सजीवं दहते चिंता निर्जीव दहते चिता ।

अर्थ : चिता व चिंता ह्या दोन्ही प्रसिध्द आहेत: पण दोघात फक्त एक अनुस्वाराचा विशेष आहे. तो असा की, चिता ही निर्जीव देहाला मेलेल्याला जाळते. पण चिंता ही जीवाला जिवंतपणी जाळत असते. जिवंत पुरुषाला आतून जाळत असते. विषय प्राप्त झाला नसेल तर प्राप्तीची चिंता व विषय प्राप्त झाला तर रक्षणाची चिंता होत असते. मोठमोठ्यांनाहि चिंता ग्रासते श्री भगवान कृष्णांनी अर्जुनास म्हटले आहे.

चिंतामपरिमेयांच प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ गी. १६-११

अर्थ : तसेच मरणानेहि न संपणाऱ्या अशा (विषय सुखोपभोगाच्या) अमर्याद चिंतेने ग्रासलेले, कामोपभोग हेच अंतिम साध्य आहे, असा मनाचा निश्चय केलेले ते असतात.

या चिंतेचे स्वरूप श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी या श्लोकावरील आपल्या टीकेत प्रकट केले आहे.

याचि एका आयती । तयाचिया कर्मप्रवृत्ति ।
आणि जिणियाही परौती । वाहती चिंता ॥ ज्ञा. १६-३३०
तैसी चिंता अपार । वाढविती निरंतर ।

जीवीं सूनि असार । विषयादिक ॥ ज्ञा. १६-३३३

अर्थ : याच एका सामुग्रीने त्यांची कर्म करण्याची प्रवृत्ति असते आणि ते असुर जगण्याच्याहि पलीकडे मरण्यानेहि न संपणारी चिंता वाहातात. असार जे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंधादि विषय, त्याविषयी इच्छा मनात ठेवून ते निरंतर अशी अमर्याद चिंता वाढवितात. ॥ ३३३ ॥

पण ही चिंता हरिदासांना नसते, कारण त्यांना विषयप्रेम नसते. विषयाच्या ठिकाणी सत्यत्वबुध्दि, अनुकूल बुध्दि नसते. (उदा. हा पदार्थ सत्य आहे व तो मला प्रिय आहे.) असे त्यांच्या ठिकाणी नसते. सर्व विषय मिथ्या=(खोटे) आहेत. असे सर्व संत व भक्त म्हणतात. बहुतेक सर्व संसारी लोकांना आपला संसार कसा चालेल, आपणास अन्न वस्त्रे इत्यादि कसे प्राप्त होतील अशी चिंता असते. पण हरिभक्त ती चिंता करीत नाही. एके ठिकाणी म्हटले आहे.

भोजनाच्छादने चिंता वृथा कुर्वन्ति वैष्णवाः ।
योऽसौ विश्वंभरो देवः स भक्तान् किमुपेक्षते ॥

अर्थ : विश्वंभर परमात्मा जगाचे भरण-पोषण करतो, तो भक्ताची उपेक्षा करील काय ? या हरिपाठाच्या २३ व्या अभंगात पुढे म्हटले आहे -

आवडीने भावें हरिनाम घेसी । तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ॥

जो सतत भगवंताचे नास्मरण आवडीने करतो त्याची सर्व चिंता नाहीशी होते. त्याला पुनः जन्म घ्यावा लागत नाही, असे एकनाथ महाराज म्हणतात.

शंका : हरिदासांना पुनः जन्म कां घ्यावा लागत नाही, त्याचे उत्तर नाथ महाराज तिसऱ्या चरणात देतात -

जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे । तेचि झाली अंगे हरिरूप ॥ ३ ॥

जन्म हा वासनेमुळे येतो. (मागील जन्माच्या शुभाशुभ कर्मांचे जे संस्कार असतात, त्या संस्कारामुळे तशी तशी वासना होते व त्या वासनेप्रमाणे जन्म प्राप्त होतो) भरताचे उदाहरण प्रसिध्द आहे. त्या भरतामुळे या देशास भरतखंड अशी संज्ञा प्राप्त झाली आहे. सार्वभौम राज्याचा पूर्ण भोग घेतल्यानंतर त्यास विरक्ति निर्माण झाली व त्याने त्या राज्याचा त्याग केला आणि अरण्यात तपश्चर्येकरितां निघून गेला. पूर्ण विरक्ति पूर्वक तपाचरण चालू होते. एके दिवशी तो नदीतीरावर स्नानास गेला असता एक गर्भीण हरिणी नदीवर पाणी पिण्याकरीतां आली असता अकस्मात् सिंहाची आरोळी ऐकून भयभीत होऊन पळत असता तिचा तो गर्भ नदीत पडला. हे पाहून भरतास दया आली. त्याने त्या गर्भास नदीबाहेर काढून आश्रमात आणले. त्याचे अतिप्रेमाने पालन केले. त्या मृगाची त्यास इतकी ममता निर्माण झाली कीं, त्यास स्नान-संध्या-अनुष्ठानाचे वेळीहि सतत त्या हरीण बालकाचाच ध्यास लागला. तो हरीण आपल्या पशुधर्माप्रमाणे एके दिवशी अरण्यात निघून गेला. त्यामुळे त्या भरताला अतिशय दुःख झाले. त्या दुःखाच्या वेगात त्याला मरण प्राप्त झाले. त्या हरीणाच्या आत्यंतिक ममत्वामुळे मृत्यु समयी भरताची वासना हरीणाची राहिली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्यास हरीण जन्म प्राप्त झाला ही कथा श्रीमद्भागवत-स्कंध ५ व्या मध्ये सविस्तर आली आहे. तसेच एकनाथी भागवत अध्याय दुसरा ओवी १६२ ते १६५ मध्ये आली आहे.

देहासी येता मरण । भरतासी मृगाचे ध्यान ।
तेणें मृग जन्म पावे आपण । जन्मान्तर कारण जाहलें ऐसें ॥ १६२ ॥
कृपेने केला जो संगु । तोचि योगिया योग भंगु ।
यालागी जो निःसंगु । तो अभंगु साधक ॥ १६३ ॥
मृगाचेनि स्मरणे निमाला । यालागी तो मृगजन्म पावला ।

जो कृष्ण स्मरणे निमाला । तो कृष्णचि जाहला देहांती ॥ १६४ ॥
अंतकाळी जे मती । तेचि प्राणियांसी जाण गती ।
यालागी श्रीकृष्ण चित्तीं । अहोराती स्मरावा ॥ १६५ ॥

अर्थ : देहाला मरण आले त्यावेळी भरताला त्या मृगाचा ध्यास लागलेला होता. त्यायोगे त्याला पुढचा जन्म मृगाचा प्राप्त झाला. याप्रमाणे त्याला पुनर्जन्माचे कारण घडले. कृपेने कां होईना, संग केला असता तोच योग्याच्या योगभंगास कारण होतो. ह्याकरितां जो निःसंग असतो, तोच अभंग साधक होय. मृगाचे स्मरण करतां करताच त्याला मरण आले, म्हणूनच तो मृगाच्या जन्मास गेला. जो कृष्ण स्मरण करतांना मरण पावतो, तो मृत्युनंतर कृष्णस्वरूपच होतो. अंतःकाळी प्राण्याची जशी मती (इच्छा) असते, तशीच त्याला गती मिळते. ह्याकरितां मनामध्ये अहोरात्र श्रीकृष्णाचेच स्मरण करावे.

आतां वासनेचे प्रकार सांगतो :- १) देहवासना २) लोक वासना ३) शास्त्र वासना

या वासना जीवाला संसारात बांधीत असतात. परंतु हरिभक्त जे आहेत त्यांची वासना हरिरूपच झालेली असते. म्हणून त्यांना पुन्हा जन्माला यावे लागत नाही. हरिदासाची वासना हरिरूप झाल्याने ते हरिदास हरिरूप झाले म्हणजे काय झाले, याची स्पष्टता एकनाथ महाराज चौथ्या चरणात व्यक्त करतात-

हरिरूप झाले जाणणें हरपलें । नेणणें ते गेलें हरीचे ठायीं ॥ ४ ॥

हरीरूप झाल्याने आपण हरिरूप आहोत ही जाणीवसुध्दा नाहीशी झाली व त्या स्वरूपाच्या विषयीचे जे नेणणे म्हणजे अज्ञान होते तेहि हरीच्या ज्ञानाच्या योगाने हरिस्वरूपाच्या जाणिवेत आधीच नाहीसे झालेले होते. तात्पर्य, अज्ञान व त्याला नाहीसे करणारे ज्ञानहि दोन्ही नाहीशी

होऊन उरलेली जी सहज ज्ञानघन, स्थितीत तदाकार ते झाले. अशारीतीने हरिरूप झालेल्या हरिदासांच्या ध्यानात व मनात हरीच उरला. जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात की, 'हरिस्मरणाचे असे फळ असल्याने तुम्ही हरि बोला.'

हरिरूप ध्यानीं हरिरूप मनीं । एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५॥

भावार्थ संपला.

व्याख्यान : १) या अभंगाच्या भावार्थावरून वाचकांच्या लक्षात येईल की, या ग्रंथाचा विषय 'हरि बोला' असा आहे. म्हणजे हरिपाठ आहे. हरिस्मरण आहे, हरिनाम आहे. २) या ग्रंथाचा अधिकारी कोण ? तर हरिदास आहे. ज्याला सर्व ठिकाणी परमात्मा दिसतो.

सर्वाभूतीं पाहे एक वासुदेव । पुसोनिया ठाव अहंतेचा ॥

दाही दिशांना हरि पाहतो तो या ग्रंथाचा अधिकारी आहे. ३) या ग्रंथाचे प्रयोजन काय ? म्हणजे फल काय ? तर जन्मअभावरूप मोक्ष. (जन्म मरण निवृत्तिरूप मोक्ष) हे या ग्रंथाचे फल आहे. (यास अनुबंध चतुष्टय म्हणतात.)

या अभंगात महत्त्वाच्या प्रमेयाचा म्हणजे सिध्दांताचा विचार करावयाचा म्हणून ते प्रमेय म्हणजे प्रथम चरणात दिलेले, त्याचाच आपण विचार करू.

हरिचिया दासां हरि दाही दिशा ।
भावें जैसा तैसा हरि एक ॥ १ ॥

१) सर्वोत्तम हरिदासाचे लक्षण. २) ते लक्षण प्राप्त करून घेण्याचे साधन काय नाथ महाराज प्रथम चरणात हे लक्षण व त्याचे साधन सांगतात. त्याचा आपण विचार करू.

अगोदर आपण हरिदासाचे लक्षण पाहू. हर एकाचे दास होणाऱ्या (अनेकांचे दास होणाऱ्या) त्या हरिदासाचे लक्षण सांगत नाहीत. किंवा पैसे देईल त्याची स्तुति करणारे, स्तोत्रे गाणारे त्याचेहि लक्षण सांगत नाहीत. त्यांचे वर्णन तुकाराम महाराजांनी सौरीच्या रूपकाने केले आहे-

जेथे मिळे रुका तेंथे हलवी टिरी । ऐसी बरी नव्हे ही सौरी ।।

(हर म्हणजे शिव त्याचे दास व हरि म्हणजे विष्णु त्याचे दास म्हणजे हरिदास.) या दोघात भागवत धर्मदृष्ट्या फरक नाही. नाथ महाराजांनी भागवतात एकादशी इतकाच शिवरात्रीचा उपवास पवित्र मानला आहे. श्री तुकाराम महाराजांचा पुढील अभंग प्रसिध्दच आहे.

हरिहरा भेद । नाही नका करू वाद ।। १ ।।
एकएकाचे हृदयीं । गोडी साखरेच्या ठायीं ।। २ ।।
भेदकासी नाड । एक वेलांटीच आड ।। ३ ।।
वाम सव्य भाग । तुका म्हणे एकचि अंग ।। ४ ।। तु. म. ३६८४

तात्पर्य, 'हरिदास' म्हणजे भगवंताचा दास ! त्याचे लक्षण या अभंगात सांगतात. जे लक्षण सांगतात ते सर्वोत्तम हरिदास अथवा प्रधान भागवत याचे सांगतात.

श्रीमद्भगवद्गीतेत भगवंतांनी भक्तांचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार सांगितले आहेत.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।। गी. ७-१६

अर्थ : हे अर्जुना, चार प्रकारचे पुण्यवान लोक माझी भक्ति करतात. भरतश्रेष्ठा, ते चार प्रकार हे - दुःखाने ग्रस्त झालेला, मला जाणण्याची इच्छा करणारा, द्रव्याची इच्छा करणारा आणि ब्रह्मज्ञान प्राप्त झालेला.

पण अर्जुना, आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी आणि ज्ञानी हा जो विभाग भगवंतांनी केला तो भजकाच्या म्हणजे उपासकाच्या मनातील भजनाचा हेतु ध्यानात घेऊन केला. आपल्या दुःखाचा परिहार (निराकरण) व्हावा म्हणून देवाला आळवणारा तो आर्त..वगैरे पण दुसऱ्याहि रीतीने भक्तांचे विभाग पाडता येतील. उदा. भक्त हा देवाची उपासना करतांना आपले जे उपास्य त्याचे जे स्वरूप समजतो ते लक्षात घेऊनहि भक्तांचे वर्गीकरण करता येईल व तसे वर्गीकरण श्रीमद्भागवत स्कंध ११ अ. २ श्लोक ४५ ते ४७ श्लोकात केले आहे. यातील 'भागवत प्रधानाचे' वर्णन नाथ महाराज या अभंगाच्या प्रथम चरणात जरी देत आहेत तरी तीनहि श्लोक पुढे देत आहोत.

भक्तांचे प्रकार

उत्तम भक्त

हरिरुवाच - सर्व भूतेषु यःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येण भागवतोत्तमः ।। ४५ ।।

अर्थ : हरि मुनि म्हणाले, आपला आत्मा तोच परमात्मा, असे ईश्वरस्वरूप प्राणिमात्रांमध्ये जो पाहतो, त्याचप्रमाणे सर्व भूतांचा समावेश अभेदरूपाने असणाऱ्या आपल्या भगवद्रूपामध्ये जो पाहतो तो उत्तम भागवत (भगवत् भक्त) होय.

मध्यम भक्त

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सुच ।
प्रेम मैत्री कृपोपेक्षायः करोति स मध्यमः ।। ४६ ।।

अर्थ : परमेश्वरावर प्रेम, भगवत् भक्तांशी मैत्री, बालिशांवर कृपा व शत्रूंची उपेक्षा करणारा जो भक्त तो मध्यम कोटीचा भक्त होय.

प्राकृत भक्त (कनिष्ठ भक्त)

अचार्यामेव हरये पूजां यः श्रध्दये हते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृत स्मृतः ।। ४७ ।।

अर्थ : पूजेच्या मूर्तीत मात्र हरि आहे असे समजून जो तिची श्रध्देने पूजा करतो, पण हरिभक्तात व इतर लोकात हरीचे वास्तव्य नाही असे समजून जो त्यांच्यावर प्रेम करीत नाही तो प्राकृत (निकृष्टप्रतीचा) भक्त समजावा.

वरील श्लोकाप्रमाणे 'प्राकृत' भक्त तो की, जो आपणाप्रमाणे देव हा भौतिक म्हणजे 'पाषाण प्रतिमा' एवढेच जाणतो. मूर्ति भंगली तर देवाचाच अंत झाला असे समजतो. या व्यतिरिक्त जो काहीच जाणत नाही. मग इतरेजनांची काय वार्ता ? याने देवाचा अत्यंत संकोच केला.

या समजुतीचे, पण अगदी नेहमी आढळून येणारे पुढीलप्रमाणे उदाहरण देता येईल. देव दर्शनाला म्हणून देवळात जातांना आपण पुष्कळ लोक पाहतो. त्यापैकी कित्येक विडी ओढणारे असतात. पण ते मूर्तीच्या समोर जाऊ लागले कीं हातातली विडी मागे टाकतात व मूर्ति समोर हात जोडतात. पण देवासमोर हात जोडून जी काही प्रार्थना करावयाची ती म्हटली व तोंड का फिरविले की, पुनः विडी पेटवतात. त्यांच्यामते आतां 'देवाचे क्षेत्र' संपले. आतां विडी ओढण्यास हरकत नाही.

या समजुतीमुळेच आपणास देवासमोर तास तास बसणारे लोक तेथून उठले की, हवी तशी कृत्ये करतांना दुर्दैवाने दिसतात. यापेक्षा बरा म्हणजे मध्यम. त्याचे लक्षण नाथ महाराज सांगतात-

मध्यम भक्त

ईश्वर मानी उत्तमोत्तम । तद्भक्त मानी मध्यम ।
अज्ञान ते मानी अधम । द्वेषी ते परम पापी मानी ।। ६५० ।।

अर्थ : ईश्वर हा उत्तमोत्तम, त्याचे भक्त हे मध्यम, अज्ञानी हे अधम आणि द्वेषी हे अत्यंत पातकी, असे तो मानतो.

ईश्वरीं प्रेम पवित्र । भक्तांसी मैत्री मात्र ।

अज्ञानी तो कृपापात्र । उपेक्षा निरंतर द्वेषियांची ।। ६५१ ।।

अर्थ : ईश्वरावर मात्र त्याचे शुध्द प्रेम असते. भक्तांशी फक्त स्नेह असतो; अज्ञानी असतील तर त्यांच्यावर कृपा असते आणि भूतांचा द्वेष करणारा असतो. त्यांची तो निरंतर उपेक्षाच करतो. (त्याग करतो.)

हे मध्यम भक्तांची भक्ति । राया जाण ऐशिया रीती ।
आतां प्राकृत भक्तांची स्थिती । तेही तुजप्रती सांगेन ।। ६५२ ।।

अर्थ : हे राजा ! मध्यम भक्तांची भक्ति ती अशारीतीची असते, हे ध्यानात ठेव. आता प्राकृत (सामान्य) भक्तांची स्थिती कशी असते, तेहि तुला सांगतो.

कनिष्ठ (प्राकृत) भक्तांचे लक्षण

पाषाण प्रतिमा हाचि देवो । तेथेचि ज्याचा पूर्ण भावो ।
भक्त संत सज्जनांसी पहा हो । अणुमात्र देहो लवों नेदी ।। ६५३ ।।

अर्थ : पाषाणाची मूर्ति हाच देव; तेथेच ज्याची सारी भक्ति पण भक्त अथवा संत पाहून एक केसभरहि देह वाकू देत नाही.

ते ठायी साधारण जन । त्याची वार्ता पुसे कोण ।
त्यांसी स्वप्नींही नाही सन्मान । या परी भजन प्राकृताचे ।। ६५४ ।।

अर्थ : अशा ठिकाणी साधारण लोकांना कोण विचारतो ? त्यांना स्वप्नातसुध्दा कधी सन्मान मिळावयचा नाही. ह्याप्रमाणे प्राकृतांचे भजन असते.

ऐशिया स्थिती जो जडभक्तु । तो जाणावा मुख्य प्राकृतु ।
प्रतिमा भंगे अंतु । मानी निश्चितु देवाचा ।। ६५५ ।।

अर्थ : अशा अज्ञान स्थितीमधील जो भक्त असतो, तोच मुख्य

प्राकृत भक्त होय. त्याच्या मुर्तीचा भंग झाला म्हणजे देवाचा अंत झाला असे तो समजतो.

उत्तम भक्त

उत्तम भक्ताचे लक्षण

पूर्ण प्राप्तीचा मुख्य ठावो । सर्वांभूती भगवद्भावो ।
हाचि पूर्ण भक्तीचा निजगौरवो । तोचि अभिप्रावो हरी सांगे ।। ६४०

अर्थ : सर्वभूतांमध्ये भगवंत भरलेला आहे, असे पाहणे हेच पूर्ण प्राप्तीचे मुख्य स्वरूप व साधन आहे, हाच पूर्ण भक्तीचा निजगौरव आहे. अशा अभिप्रायाने हरि बोलतो.

सर्व भूतीं मी भगवंत । सर्व भूतें मज आंत ।
भूतीं भूतात्मा मीचि समस्त । मीचि मी येथ परमात्मा ।। ६४१ ।।

अर्थ : मीच भगवत् स्वरूप असून सर्व भूतांमध्ये मीच व्यापलेलो आहे, माझ्यामध्येच सर्व भूते आहेत आणि सर्व भूतांमधील भूतात्मा मीच असून, परमात्मा तो मीच आहे.

ऐसे जे पूर्णत्वाचे मीपण । तेणे वाढे आत्माभिमान ।
सहजे निज निरभिमान । तें शुध्द लक्षण ऐक राया ।। ६४२ ।।

अर्थ : असे जे पूर्णत्वाचे मीपण असते, त्यानेच आत्माभिमान वाढतो व तो खराखरा निरभिमान सहज होतो. देहाभिमान अनायासाने निवृत्त होतो. राजा, ते शुध्द लक्षण सांगतो. ऐक -

शुध्द भक्तांचे निजलक्षण । प्रत्यगात्मयाचे जे मीपण ।
तेही मानूनियां गौण । भावना पूर्ण त्यांची ऐसी ।। ६४३ ।।

अर्थ : शुध्द भक्तांचे मुख्य लक्षण असे आहे की, प्रत्यगात्माच आपण (प्रत्यगात्मा) म्हणजे अवस्थात्रय साक्षीचैतन्य; हेच मी आहे असे जे

वेदांताचे निजगुह्य) ते सुध्दा गौण समजून त्यांची भावना पूर्णपणे अशी झालेली असते की -

सर्वा भूतीं भगवंत । भूतें भगवंती वर्तत ।
भूतीं भूतात्मा तोचि समस्त । मी म्हणणे तेथ मीपणा नये ।। ६४४ ।।

अर्थ : सर्व प्राणिमात्रामध्ये भगवंत आहे आणि सर्व प्राणिमात्र भगवंतामध्ये आहेत; प्राणिमात्रांमध्ये असणारा असा जो परमात्मा तोच मी आहे, असे म्हटले म्हणून कांही मीपणाचा दोष येत नाही.

सर्व भूतीं भगवंत पाही । भूतें भगवंताचे ठायी ।
हे अवघे देखे जो स्वदेही । स्वस्वरूप पाही स्वयें होय ।। ६४५ ।।

अर्थ : सर्व प्राणीमात्रांमध्ये भगवंत आहे आणि भगवंतामध्ये सर्व प्राणिमात्र आहेत, असे जो मानतो आणि हे सारे जो आपल्याच देहामध्ये पाहतो तो स्वस्वरूपच बनून राहतो. तो स्वतःच स्वस्वरूप म्हणजे आपले खरे मूळचे म्हणजेच ब्रह्मस्वरूप होतो.

तो भक्तांमाजी अतिश्रेष्ठ । तो भागवतांमाजी वरिष्ठ ।
त्यासी उत्तमत्वाचा पट । अवतार श्रेष्ठ मानिती ।। ६४६ ।।

अर्थ : तो भक्तांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ, तोच भगवंतामध्ये वरिष्ठ, त्यालाच उत्तमत्वाचा मान देऊन श्रेष्ठ अवतार समजतात.

तो योगियांमाजी अग्रगणी । तो ज्ञानियांचा शिरोमणी ।
तो सिध्दांमाजी मुगुटमणी । हे चक्रपाणी बोलिला ।। ६४६ ।।

अर्थ : योग्यांमध्ये अग्रगणी तोच; ज्ञान्यांमध्ये शिरोमणी तोच आणि सिध्दांमध्ये मुकुटमणीहि तोच. असे स्वतः श्रीकृष्णाने सांगितले आहे.

श्रीमद्‌भगवद् गीतेत भगवंतांनीहि ज्ञानी श्रेष्ठ भक्ताचे असेच वर्णन केले आहे.

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः । गी. ७-१९

अर्थ : 'हे सर्व विश्व श्री वासुदेवच' आहे, असे ज्ञान प्राप्त होऊन तो ज्ञानी मला येऊन पोचतो. असा महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे.

हे समस्तहि श्री वासुदेवो । ऐसा प्रतीतिरसाचा ओतला भावो ।
म्हणोनी भक्तांमाजी रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ॥ ज्ञा. ७-१३६

अर्थ : हे संपूर्ण विश्व श्री वासुदेव आहे, अशा अनुभवरूपी रसाचा त्याचा भाव ओतलेला असतो. म्हणून सर्व भक्तांमध्ये तो राजा आहे आणि ज्ञानीहि तोच आहे. सर्व थोर भक्त 'देव सर्वव्यापी आहे' असेच जाणतात.

श्री तुकोबाराय सुध्दा तेच म्हणतात -

हरि व्यापक सर्वगत । हा तंव मुख्यत्वें वेदांत ।
चिंतनासी चित्त । असो द्यावे सावध ॥ तु. म. ३८५८

विष्णुसहस्त्र नामामध्ये विष्णुचे पहिलेच नांव 'विश्वम्' असे आहे. तात्पर्य, भागवतोत्तम तो की, जो भगवान जसा आहे तसा ओळखतो. म्हणजेंच भगवान सर्वत्र असल्याने आपल्या सकट सर्व भूतात विष्णु पाहतो व तसे जाणून त्याची उपासना करतो. ही यथार्थ प्रतिति अथवा अनुभव येण्याचा उपायहि या प्रथम चरणात श्री एकनाथ महाराजांनी सूचित केला आहे.

.... **। भावे जैसा तैसा हरि एक ॥ १ ॥**

एकच परमात्मा सर्व ठिकाणी भरलेला असल्याने साधकाने विपरीत भावना सोडून आपले उपास्यच सर्व ठिकाणी आहे अशी भावना करण्यास आरंभ करावा की, कांही दिवसांनी त्याला तसा अनुभव येईल. कारण केवळ विपरीत भावनेमुळे देव अंतरला.

भावनेच्यामुळें अंतरला देव ।। तु.म. ४८

म्हणूनच ज्ञानेश्वरीत सुध्दा ज्ञानेश्वर महाराजांनी-

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्व भूतानि चात्मनि ।। गी. ६-२९

या प्रसिध्द श्लोकावर लिहितांना म्हटले आहे :-

हें ऐसेचि संचले । परस्परे मिसळले ।
बुध्दि घेपे एतुलें । होआवे गा ।। ज्ञा. ६-३९२

अर्थ : हे असेच बनलेले आहे व परस्पर मिसळले आहे. पण अरे बुध्दीने एवढे ग्रहण मात्र केले पाहिजे.

परमात्मा बाहेरून वस्तूत घालावयाचा अथवा मिसळावयाचा नाही. तो सर्वात सर्व रूपाने आहेच.

जैसी भांड घटशरावीं । तदाकारे असे पृथ्वी ।
तैसे सर्व होऊनियां सर्वी । असे जे वस्तु ।। ज्ञा. १३-८७२

अर्थ : डेरा, घागर व परळ यामध्ये माती जशी त्या त्या आकाराने असते त्याप्रमाणे ही ब्रह्मवस्तु सर्व जगात सर्व पदार्थ होऊन राहिली आहे. तो परमात्मा सर्वात आहेच. पण आपली बुध्दि आपण शुध्द करून तो आहे तसे जाणण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणजे तोच सर्वत्र भरला आहे अशी भावना करावी. तो आहे तसा प्रत्ययास येईल. ही भावना करणे यात आपले काम भावना बदलणे एवढेच. ही भावना विपरीत नव्हे. उलट जसे आहे तसे ज्ञान होण्याचा तो मार्ग आहे.

खरे सांगावयाचे म्हणजे अशी सर्वत्र भगवंताची अथवा ब्रह्माची भावना करतो तो खरा भाविक ! लोकात दाढी वाढलेला, बंडी घातलेला, बावळट दिसणारा व भोळसट असणारा यास 'भाविक' म्हणतात. पण तुकाराम महाराज आपण 'भाविक' म्हणून

आपली जात सांगतांना काय म्हणतात ते ऐका -

आम्हा भाविकांची जाती । एकविध जी श्रीपती ।
अलंकार युक्ति । सरो शकेचिना ।। तु.म. ७४४

अर्थ : अहो जी श्रीपती ! एकनिष्ठ बुध्दीने तुमची सेवा करणे हीच आम्हा भाविक जनांची जात आहे. नाना अलंकार व युक्ति-प्रयुक्तीचे प्रकार ह्या ठिकाणी कधीं खपत नाहीत.

देव कोणत्याहि रूपाने नटलेला असला तरी आम्ही भाविक फसले जात नाहीत. आम्ही एकविध जातीचे लोक त्याचे यथार्थ स्वरूप जाणतो. म्हणून आम्ही फसले जात नाहीत. मूल आईला ओळखते तसे देवाला आम्ही ओळखतो. अथवा अलिकडचा दृष्टांत द्यायचा तर तो असा देता येईल की, एखादा पुरुष नट स्त्रियांच्या भूमिका करीत असला तरी ज्यांना त्याचे मूळ स्वरूप माहीत आहे ते त्यांनी कोणाचीहि भूमिका घेतली तरी ओळखतातच. त्याला स्त्री वेषात पाहिल्यावर ते म्हणतात 'अरे हा तर आपला गोंद्या आहे !' तसेच देव कोणत्याहि रूपात असला तरी भक्त ओळखतो. तो वरच्या पोषाखाने फसला जात नाही.

श्री ज्ञानोबाराय आपला अनुभव सांगतात -

अनंत रूपें अनंत वेषें देखिलें म्यां त्यासी ।
बापरखुमादेवीवरु खुण बाणली कैसी ।। ज्ञा. म. ६६४

ज्याने परमात्म्याला खरे ओळखले तो परमात्मा जरी गाढवाच्या रूपाने आला किंवा कुत्र्याच्या रूपाने, सर्पाच्यारूपाने आला तरी खरा भक्त त्याला ओळखतोच. सर्व भूतात परमात्मा आहे अशी त्याच्या अंतःकरणात खूणगाठ बांधलेली असते. हे खरे भाविक ! तात्पर्य, हरीचा

सर्वोत्तम दास तो की, जो सर्व ठिकाणी हरीच पाहतो. नाथ महाराज हाच अभिप्राय या हरिपाठाच्या प्रथम चरणात व्यक्त करतात.

हरिचिया दासां हरि दाही दिशा ।
भावें जैसा तैसा हरि एक ॥ १ ॥

नाथ महाराजांना सर्व भूतमात्रात परमात्म्याचे दर्शन होत असे. ते त्यांनी आपल्या आचरणात आणून दाखविले. त्यांचे चरित्रकार म्हणतात, वै. ह.भ.प. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर वै. ह.भ.प. जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांनी त्यांचे विस्तारपूर्वक चरित्र लिहिले आहे. ते आम्ही थोडक्यात सांगतो.

१) श्री एकनाथ महाराज, आपल्या वडिलांच्या श्राध्ददिनी ब्रह्मवृंदांच्या ऐवजी भुकेल्या अस्पृशांना पक्वान्नांचे जेवण घालून स्वतःवर उच्चवर्णीय समजल्या जाणाऱ्यांचा रोष ओढवून घेणारा निधडा क्रांतिकारक संत म्हणजेच श्री एकनाथ महाराज !

२) उन्हात पोळत पडलेले वाळवंटातील महाराचे रडके, शेंबडे पोर प्रेम भावनेने उचलून त्याला कडेवर घेऊन त्याच्या घरी पोचविणारे संत एकनाथ महाराज !

३) राणू महाराचा शुध्द भाव पाहून एकनाथ महाराज त्याच्या घरी त्या काळात जेवावयास गेले.

४) देवपूजेसाठी आणलेल्या गंगेच्या कावडी वाटेतल्या तहानेने व्याकुळ झालेल्या गाढवाच्या मुखात निःसंकोचपणे ओतणारे महात्म्ये म्हणजेच श्री एकनाथ महाराज !

५) संत एकनाथ महाराजांनी सर्वाभूती समभाव नुसता प्रतिपादन (सांगितला, लिहिला) केला नाही, तर प्रत्यक्ष व्यवहारात असा आणून

दाखविला. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

हरिचिया दासां हरि दाही दिशा। भावें जैसा तैसा हरि एक ॥ १ ॥

तसेच तुकोबारायहि म्हणतात -

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म।
भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥ १ ॥
आइकाजी तुम्ही भक्त भागवत।
कराल तें हित सत्य करा ॥ २ ॥
कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर।
वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव।
सुख दुःख जीव भोग पावे ॥ ४ ॥ ३८८६

अर्थ : सर्व जगत् विष्णुमय जाणणे हाच वैष्णवांचा खरा निश्चयात्मक धर्म आहे. भेदाभेद, मत विचार हा केवळ अमंगळ भ्रम आहे. अहो तुम्ही भागवत भक्त हो, ऐका ! आणि जे हित करावयाचे असेल ते खरे करा. कोणत्याहि जीवाचा मत्सर करू नये. हेच सर्वेश्वर पूजनाचे वर्म आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्ञानेंद्रिये, कर्मेंद्रिये ही सर्व एकाच देहाचे अवयव आहेत आणि त्यांनी सेवन केलेल्या विषयांचे सुख दुःख भोगणारा अंतर्यामी एक जीवच आहे.

सर्वां भूतीं पाहे एक वासुदेव।
पुसोनिया ठाव अहंतेचा ॥ १ ॥
तोचि संत साधु ओळखावा निका ।
येर ते आइका मायाबध्द ॥ २ ॥ ना. म.

तात्पर्य, आतापर्यंत उत्तम भक्तांचे लक्षण सांगितले. हरि सर्व

ठिकाणी आहे, ही भावना दृढ व्हावी म्हणून भक्त हरीचे स्मरण करतो. त्यायोगे विपरीत संकल्प नाहीसे होऊन 'मन' हरीरूप बनते. सर्व साधूंचा असा अनुभव असल्याने ते सर्वांना 'हरिबोला' म्हणून उपदेश करतात.

श्री तुकाराम महाराजांचे शिष्य पिंपळनेरकर निळोबाराय यांनी सुध्दा हा सर्व विचार एका अभंगात उत्कृष्टपणे मांडला आहे. तो देऊन हे संकीर्तन पुरे करू.

नाम चिंतनी जडली प्रीति ।
भगवद् भावना सर्वांभूतीं ।। १ ।।
हेंचि परमार्थ साधन ।
मुखी नाम हृदयीं ध्यान ।। २ ।।
विषय भोगीं विलोभता ।
मोह न बाधी त्या ममता ।। ३ ।।
निळा म्हणे निजध्यासे ।
झाले मुक्त शुका ऐसे ।। ४ ।।

म्हणून या नाथ महाराजांच्या हरिपाठास "सार्थ हरिपाठ नाम चिंतन" हेच सार्थ नांव देण्यात आले. म्हणूनच तुम्हीहि सर्वांनी मुखाने 'हरि हरि' बोला.

हरि मुखे गातां हरपली चिंता ।
त्या नाहीं मागुता जन्म घेणे ।।

– समाप्त –

✻ ✻ ✻

❀ अभंग दुसरा ❀

हरि बोला हरि बोला नाही तरी अबोला ।
व्यर्थ गलबला करू नका ॥ १ ॥
नको नको मान नको अभिमान ।
सोडी मीतूंपण तोचि सुखी ॥ २ ॥
सुखी जेणे व्हावे जग निववावे ।
अज्ञानी लावावे सन्मार्गासी ॥ ३ ॥
मार्ग जया कळे भावभक्तिबळें ।
जगाचिये मेळे न दिसती ॥ ४ ॥
दिसती जनीं वनीं प्रत्यक्ष लोचनीं ।
एका जनार्दनी ओळखिले ॥ ५ ॥

अर्थ : मुखाने हरीचे नामस्मरण करा, हरीचे नामस्मरण करा. नामस्मरण करावयाचे नसेल तर निदान मौन तरी धारण करा. उगीच निरर्थक बडबड करू नका. ॥ १ ॥ मानाची इच्छा नसावीच अभिमानहि नसावा ज्याने मीतूंपणा टाकला तोच सुखी होतो. ॥ २ ॥ जो स्वतः सुखी झाला त्याने जगातील त्रिविध ताप दूर करून त्यास (जगास) शांत करावे व अज्ञानी लोकांना चांगल्या मार्गाला नेऊन सोडावे. ॥ ३ ॥ भावभक्तीच्या सामर्थ्याने ज्यांना खरा परमार्थाचा मार्ग कळतो ते या जगाच्या मेळाव्यात दिसत नाहीत. ॥ ४ ॥ (हे एका दृष्टीने खरे आहे पण दिसत नाही म्हणावे तर काहींना) ते जनात, वनात प्रत्यक्ष दिसतात. जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, मी त्यांना ओळखले. ॥ ५ ॥

विवरण : श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, 'मुखाने हरीचे नामस्मरण करा', असे दोन वेळा सांगतात. आतां आपण हरि शब्दाचा विचार करू.

'हरि' या दोन अक्षरांच्या उच्चाराला वेद, शास्त्र, पुराणे, संतांचे ग्रंथ यामधून फार मोठी किंमत दिलेली आहे. भगवान विष्णूंच्या सहस्त्रनामातीलच 'हरि' हे एक प्रसिध्द नाम आहे.

अतुलः शरभो भीमः समयज्ञो हविर्हरिः । वि.स.नाम.

'हरि' नामाला कांही विशेषच महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आम्हा वारकऱ्यांमध्ये तर त्याला विशेष महत्त्व आहे. 'हरि' हे नाम आज इतक्या उच्च पदवीला पोहोचलेले आहे की, खुद्द वेद पठणाला प्रारंभ 'हरिः ॐ' या नामानेच करावा लागतो. 'मी अशी एक गोष्ट पुराणात ऐकलेली आहे की, एका शिष्याने वेदाध्ययन केले व आपल्या गुरुजींजवळ तो परीक्षा देण्यासाठी गेला. शिष्याने वेदाचा कांही भाग म्हणून दाखविला व विचारले कीं, 'गुरुजी, यात किती चुका आहेत ?' यावर गुरुजी म्हणाले, 'अरे बाबा, तो समोर एक वृक्ष आहे, त्याच्याखाली जाऊन बस आणि वेदपठणाला सुरुवात कर. वेद पूर्ण होईपर्यंत जितकी पाने गळतील तितक्या चुका आहेत असे समज.' श्री गुरूंच्या आज्ञेप्रमाणे समोरच्या वृक्षाखाली जाऊन तो शिष्य वेद पठण करू लागला. तो कांही पंक्ति म्हणतो न म्हणतो तोच त्या वृक्षाची सर्व पाने गळून पडली. हे दृश्य पाहून तो गुरुजींकडे धावत आला आणि घडलेली सर्व हकीगत सांगितली, तेव्हां गुरुजी म्हणाले, 'अरे बाबा, मुळातच तूं मोठी चूक केली आहेस. आरंभाला 'हरिः ॐ' म्हणावयाचे विसरलास'.

यात एवढे सत्य आहे की, 'हरिः ॐ' या शब्दद्वयाला एवढी किंमत आहे की, त्यांच्या उच्चाराविना खुद्द वेदांच्या अक्षरांचा उच्चारहि अपूर्णच समजला जाऊ लागला. एवढे

या नामाचे अमोल महत्त्व आहे, सामर्थ्य आहे.

'हरि बोला हरि बोला' असे या अभंगात नाथ महाराज द्विरुक्तीने सांगतात. पण ही आदरार्थी द्विरुक्ति आहे. एखादी गोष्ट महत्त्वाची असली, तर तिच्या विषयी आदर प्रगट करण्याकरितां द्विरुक्ति म्हणजे दोनदा, ती गोष्ट सांगण्याचा शिष्टाचार आहे. नामधारक भागवत धर्मीय संतांच्या जीवनात हरि नामाविना अन्य वस्तूला महत्त्वाचे स्थान नाही. म्हणून महाराज द्विवार सांगत आहेत. 'हरि बोला हरि बोला' बोला म्हणजे वाणीने हरिनामाचा उच्चार करा. मनुष्य आपल्या जीवनात प्रत्येक लहान मोठ्या कामात वाणीचा उपयोग करीत असतो. व्यवहारात अनेक वस्तूंशी संबंध येतो. त्यांना पदार्थ म्हणतात. पदाचा अर्थ म्हणूनच जी वस्तू व्यवहारात येते तिला वाच्य म्हणतात. त्या वस्तूचे वाचक पद असते. हा वाच्य-वाचक व्यवहार वाणीद्वाराच सिध्द होतो; म्हणून पदोपदी (वारंवार) वाणीचा उपयोग केला जातो. पण ते वाच्य पदार्थहि योग्यच असतात असे नाही. म्हणून त्यांच्याकरितां वाचक शब्दहि योग्य नसतात. म्हणजे व्यवहार जरी होत असला तरी तो सफल होतो असे नाही. उदा. 'बर्फ आण, एकाला सांगितले. पण येतांना बर्फ वितळला, म्हणजे नाहीसा झाला. शब्दात फार सामर्थ्य आहे. शब्द जड व चेतन यांचे यथार्थ ज्ञान करून देतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या अनुभवामृताच्या सहाव्या प्रकरणात शब्दाचे फार वर्णन केले आहे-

जीव देहें बांधिला । तो बोलें एके सुटला ।
आत्मा बोले भेटला । आपणपया ।। अमृ. ६-८

अर्थ : देहाभिमानाने बद्ध झालेल्या जीवास सद्गुरु एक 'तत्त्वमसि' (ते ब्रह्म तू आहेस) या महावाक्याचा बोध करतात. त्या योगाने देहेंद्रिय साक्षी आत्मा मी आहे' असे आत्मज्ञान होते. अशा तऱ्हेने 'तत्त्वमसि' हा एक शब्द जीवाला बंधनातून सोडवून आत्म्याची भेट करून देतो.

जे प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । विरुध्दा इया हातु धरिती ।
मग शब्देंचि चालती । एकलेनि ।। अमृ. ६-१०

अर्थ : प्रवृत्ति आणि निवृत्ति या दोन्ही विरुध्द मार्गास एकटा शब्द एक काली चालवितो. म्हणजे विवेक, वैराग्य, शमादिषट् संपत्ति, मुमुक्षुत्व, श्रवण, मनन, निजध्यास, समाधि अशा या निवृत्ति मार्गाचे प्रकाशन शब्दानेच केले आहे. जो ज्या वर्णात जन्मला असेल त्या वर्णाश्रमाला उचित अशा कर्माचे म्हणजे प्रवृत्ति मार्गाचे प्रकाशन शब्दानेच केले आहे. म्हणून प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही विरुध्द मार्गांचा प्रकाशक एक शब्दच आहे.

तसेच श्री तुकाराम महाराजहि म्हणतात -

शब्द हा बहु सार उपकाराची राशी ।
म्हणोनि चालविला मागें येतील त्यांसी ।
मागोनि आली वाट सिध्द ओळीची तैसी ।
तरले तरती गा आणीकही विश्वासी ।। तु. म. ३४४

अर्थ : देवाचे व धर्माधर्माचे ज्ञान शब्दानेच होते म्हणून प्रत्यक्षादि प्रमाणांमध्ये शब्द प्रमाण श्रेष्ठ आहे. परमार्थ दृष्टीने तसेच व्यवहार दृष्टीने हा शब्द लोकांवर मोठा उपकार करणारा आहे. सर्वांमध्ये शब्द हा सारभूत असून परोपकाराची राशी आहे. ह्याकरितां जे माझ्यामागे येणार आहेत, त्यांना शब्द हा दान दिला आहे (संतांनी आपला अनुभव अक्षरात गुंफून अभंग रूपाने व्यक्त केला.) व जनतेस दान दिला आहे. ही शब्द प्रामाण्याची वाट प्राचीन ऋषिमुनींपासून चालत आलेली आहे व ह्या वाटेने पुष्कळ सिध्द मंडळी गेली. आणिकहि विश्वास धरून चालणारी माणसे तरली व पुढेहि तरतील.

व्यवहारातले नाम व त्याचे पदार्थ हे नाशिवंत आहेत. उदा. घट व पट (घागर व वस्त्र) हे नाशिवंत आहेत. यांचे सतत नाम घेण्याने फल नाही. कारण हे जड आहेत. तसे परमार्थातील भगवंताचे नाम आणि नामी जो परमात्मा यांचा अभेद आहे. (ते नाश पावणारे नाहीत.) म्हणून त्यादेवाचे नाम सतत घेतल्याने मोक्ष प्राप्त होतो. म्हणून एकनाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात नाम घ्यायला सांगतात -

हरि बोला हरि बोला नाही तरी अबोला ।

तसेच ज्ञानेश्वर आपल्या हरिपाठात म्हणतात -

हरि मुखें म्हणा हरि मुखें म्हणा ।
पुण्याची गणना कोण करी ।। २ ।।

असे दोन वेळा सांगतात. तसेच नाथ महाराजहि 'हरि बोला हरि बोला' असे दोन वेळा सांगतात. हरिनामानेच वाणीचे सार्थक आहे. हरि हा शब्द जीवास सच्चिदानंद हरिपावेतो नेऊन पोचवितो. म्हणून आग्रहाने महाराज द्विवार सांगतात. आणखी पुढे नाथ महाराज म्हणतात, 'तुम्हाला जर हरिनाम वाणीने घ्यावयाचे नसेल तर बोलणेच बंद करा, मौन धारण करा. 'नाही तरी अबोला'

कारण हरिनामावाचून जे बोलणे आहे तो एक प्रकारचा व्यर्थ गलबलाच आहे. त्यात वाणीला शिणवून काय उपयोग ? ज्यात हरिनाम नाही ते शब्द किती जरी महत्त्वाचे, रस, अलंकारयुक्त काव्यांनी, उपमा दृष्टांतादिकांनी नटलेले असले, तरी तो व्यर्थ गलबलाच आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

अनंत वाचाळ बरळती बरळ ।
त्या कैसेनि गोपाळ पांवे हरि ।।

अर्थ : परमार्थाव्यतिरिक्त वायफळ, विषयासक्त बडबड करणाऱ्यांना कधीच हरीची भेट होणार नाही.

कांही अज्ञानी लोक मुखाने अनिर्वाच्य शब्दांच्या गोष्टी सांगतात म्हणजे (कांही शब्द ज्ञानी बोलण्याचा विषय नसलेल्या ब्रह्मसंबंधाने पुष्कळ बोलतात.)

बोल अबोलणे बोले । जागे बाहेर आंत निजेले ।
कैसे घरात घरकुल केलें । नेणो अंधार ना उजेडलें गा ।। ३३८ ।।

अर्थ : पण ते बाहेर सावध आहेत. अंतरात मात्र झोपलेले आहेत. असे त्यांनी जगत्‌रूपी घरात घरकुल केले आहे. मग त्यांच्या ठिकाणी अंधार आहे की प्रकाश आहे हे कळत नाही. कारण आत्मानुभवाशिवाय मनुष्य मुक्त होत नाही. पण ज्यांना आत्मानुभव नसतो ते नुसती बडबड करतात.

एक परी बहिरे बरे । परी ती ढोरें ग्यान गंडे ।। तु. म. ३८३

अर्थ : एका दृष्टीने बहिरी, मुकी असलेली माणसे बरी, परंतु ग्यानगंडे म्हणजे ज्ञानाभिमानी माणसे केवळ पशूच ! (जे अव्हा सव्हा वागत असतात.) होत.

श्री तुकराम महाराज म्हणतात, नुसती कोरडी बडबड नको. त्यामध्ये कांही ओलावा पाहिजे. ज्याप्रमाणे एखाद्या झाडाला फळे कमी पण पानेच जास्त असावीत. त्याप्रमाणे यांच्या बडबडण्याने लोक उध्दरतील पण हा नरकाला जाईल.

जेवी गुळ उसांचा घाणा । तोंडीचा रसु भरे भाणा ।
शब्द चोपटें भरोनि वदना । परिभ्रमणा करकरितु ।। २८१ ।।

अर्थ : गूळ करण्याकरितां घातलेला उसाचा घाणा ज्याप्रमाणे तोंडातला रस खालच्या भांड्यामध्ये भरीत असतो आणि आपण

चिपाडे तोंडात घेऊन करकर करीत फिरत राहातो.

ऐसा जो का शब्दज्ञानी । उत्तम व्याख्याता ज्ञानगुणी ।
तो जन रंजवी निरुपणी । स्वयें कोरडेपणी करकरितु ।। २८२ ।।

अर्थ : त्याप्रमाणे केवळ शब्दज्ञानी (शब्द पांडित्य करणारा) हा ज्ञानाच्या निरुपणात उत्तम व्याख्याता असतो; तो आपल्या वक्तृत्वाने लोकांचे मनोरंजन चांगले करतो. पण स्वतः मात्र कोरडाच राहून बडबडत असतो.

योगक्षेम चाले गोमटा । लौकिकी थोर प्रतिष्ठा ।
तेथे निजप्राप्तीची उत्कंठा । न वचे वरिष्ठा शिष्यांची ।। ए.भा. ३-२८३

अर्थ : त्याचा योगक्षेम व्यवस्थित चालतो; त्याला लोकांमध्ये हवी तशी प्रतिष्ठा मिळते. परंतु अशा गुरुकडून वरिष्ठ पातळीच्या शिष्याची आत्मप्राप्तीची उत्कंठा पूर्ण होत नाही.

मग अशा लोकांना परमात्मा कसा भेटेल ? 'त्या कैसेनि गोपाळ पावे हरि' असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

श्रीहरीच्या गुणवर्णनाने युक्त आहे ती वाणी लोकांच्या सर्व पातकांचा नाश करणारी आहे. कारण संत अशाच वाणीचे श्रवण, गायन, कीर्तन करीत असतात. नाथ महाराज भागवतात सांगतात -

वाचा सार्थक हरि कीर्तनें । कां अनिवार नामस्मरणें ।
जय जयकाराचेनि गर्जने । केली त्रिभुवनें पावन ।। १२१८

रामनामाच्या गजरी । सदा गर्जे ज्याची वैखरी ।
तेथ कळिकाळाची उरे नुरी । दुरितें दुरी पळाली ।। १२१९

हरिनाम सांडुनि करंटी । मिथ्या करिताती चावटी ।
जेवी हागवण पिटपिटी । तैशा गोठी जल्पती ।। ए. भा. ११-१२२०

अर्थ : हरिकीर्तन केल्यानेच किंवा अखंड नामस्मरणानेच वाणीचे सार्थक होते. 'जयजयकाराच्या' गर्जनेनेच त्रिभुवने पावन केली आहेत. ज्याची वाणी रामनामाच्या गर्जनेने सदा सर्वदा गरजत असते, तेथे कळिकाळालासुध्दा थारा उरत नाही. पातके तर लांब पळून जातात. करंटी माणसे हरीचे नाम सोडून देऊन वायफळ चकाट्या पिटतात. ज्याप्रमाणे हगवणीची पीर पीर असते, तशाच गोष्टी ते बडबडतात, असे समजावे. म्हणून एकनाथ महाराज म्हणतात -

.... । व्यर्थ गलबला करूं नका ॥ १ ॥

हरिनामाविना जे जे बोलणे, तो व्यर्थ गलबला आहे. बहुतेक माणसे अशा व्यर्थ गलबल्यातच आपले आयुष्य वाया घालवित असतात. सामान्य माणसेच काय पण मोठमोठे दर्शनकार (ग्रंथकार) देखील परमात्म्याबद्दल विचार न करता इतर वादावाद करण्यात, घटापटाची खटपट करण्यात वेळ व्यर्थ दवडतात. त्यात वाचेची सार्थकता नाही. असेच तुकाराम महाराजहि म्हणतात -

बहुतांच्या आम्ही न मिळो मतासि ।
कोणी कैसी कैसी भावनेच्या ॥ १ ॥
विचार करितां वाया जाय काळ ।
लटिके तें मूळ फजितीचे ॥ २ ॥
तुका म्हणे तुम्ही करा घटापटा ।
नका जाऊं वाटा आमुचिया ॥ ३ ॥ तु. म. ३१५

अर्थ : आम्ही अनेकांच्या मतास मिळणार नाही. कारण प्रत्येकाच्या ठिकाणी अनेक प्रकारची भावना आहे. याविषयींचा विचार करावा तर आयुष्याचा काळ व्यर्थ जातो आणि फजितीचे खोटे असलेले मूळ वाढते. तुकाराम महाराज म्हणतात, मृत्तिकाघट

व तंतुपट (सांख्यमत अथवा न्यायशास्त्र) याचा विचार तुम्ही करीत बसा. आमच्या वाटेस कोणी जाऊ नका.

अत्यंत श्रेष्ठ व जीवमात्राच्या उध्दाराचे साधन हे हरिनाम असताहि सामान्य लोक कां नामस्मरण करीत नाहीत ? याचा विचार केला असता, त्याचे कारण देहाभिमान हे दिसून येते. देहाभिमान म्हणजे 'मी आत्मा' हा देहरूपच आहे असा अहंकार, देहाहंकार, देहतादात्म्य, देहाध्यास, देहात्मता, भ्रांती हे एकार्थवाचक शब्द आहेत. हा देहाभिमान आला की त्या मनुष्याला महत्त्व प्राप्तीची, श्रेष्ठत्वाची, लोकांनी आपला आदर करावा अशी इच्छा होते. याला मान म्हणतात.

या देहाला 'मी' म्हटले की, देहाहून इतर जे कोणी असतील ते 'तूं' याभावनेचे विषय होतात. म्हणजे मी व तू हे द्वैत निर्माण होते व द्वैत हेच भय आहे. **'द्वितीयात् भयं भवति'** या श्रुति वाक्याप्रमाणे किंवा ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आणि दुजे जंवजंव घडे। तंव तंव संसारभय जोडे।
हे देवो आपुलेनि तोंडे। बोलती वेदें ॥ ज्ञा.१७-३७६

अर्थ : आणि जसे जसे द्वैत उत्पन्न होते, तसे तसे संसार भय प्राप्त होते. देव आपल्या तोंडाने वेदाच्या द्वारा हे बोलतात.

जीवाला दुःख कां प्राप्त होते ? तर मान आणि अभिमान यामुळे जीवदुःखी होतो. हे नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात -

नको नको मान नको अभिमान।
सोडी मी तूंपण तोचि सुखी ॥ २ ॥

हीच गोष्ट नाथ महाराज भागवताच्या दुसऱ्या अध्यायात जनक व नव योगेश्वर यांच्या संवादात सांगतात -

ऐक राया नवल परी । आपुला संकल्प आपणा वैरी ।
देहबुध्दि वाढवूनि शरीरी । अति दृढ करी भवभया ।। २८५ ।।
जयापाशी देहबुध्दि । त्यासी सुख नाही त्रिशुध्दी
ते बुडाले द्वंद्वसंधी । आधी व्याधी महार्णवी ।। २८६ ।।
जे देहबुध्दि पाशी । सकळ दुःखांचिया राशी ।
महाभयाची भूतें चौपाशी । अहर्निशी झोंबती ।। २८७ ।।
देहबुध्दीचिया नरा । थोर चिंतेचा अडदरा ।
संकल्प विकल्पांचा मारा । ममता द्वारां अनिवार ।। २८८ ।।
देहबुध्दिमाजी सुख । अणुमात्र नाही देख ।
सुख मानिती ते महामूर्ख । दुःख जनक देहबुध्दि ।। ए. भा. २-२८९

अर्थ : तो म्हणाला, राजा ! एक चमत्कार लक्षात ठेव. आपलाच संकल्प आपणास वैरी आहे. तोच शरीरामध्ये देहबुध्दि (साडेतीन हात देह तोच 'मी') अशी भावना वाढवून संसाराचे भय अधिकाधिक दृढ करीत असतो. ज्याच्यापाशी देहबुध्दि असते त्याला सुख म्हणून नाहीच नाही. असे लोक सुखदुःख, शीत-उष्ण इत्यादिद्वंद्वांच्या संधीमध्ये आणि आधीव्याधींच्या (आधी=चिंता व व्याधी=रोग) महासागरात बुडून जातात. कारण देहबुध्दिपाशी दुःखांच्या राशी ह्याठेवलेल्याच आहेत. रात्रंदिवस चारहि बाजूंनी महाभयाची भूते त्याला झोंबत असतात. 'देहच मी' मानणाऱ्या मानवाला चिंतेचे मोठे भय असते. त्याच्यावर ममतेच्याद्वारा संकल्प विकल्पांचा मारा सारखा सुरु असतो. देहबुध्दीमध्ये अणुरेणुइतके सुध्दा सुख नाही. असे असताहि जे सुख मानतात ते महामूर्ख होत. कारण देहबुध्दि ही दुःखजनक आहे.

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, अभिमान हा काळतोंड्या आहे.

अभिमानाचे तोंड काळें । दावी बळें अंधार ।। १ ।।

लाभ न्यावा हातोहाती । तोंडी माती पाडोनी ॥ २ ॥ तु.म. ३२२६

अर्थ : अभिमान हा काळतोंड्या आहे. त्याने आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी बळेच अंधार केला आहे. (म्हणजे देहाभिमानाच्या योगाने मी कर्ता-भोक्ता असा भ्रम निर्माण होऊन परमात्म स्फूर्ति नाहीशी झाली आहे.) ॥ १ ॥ जो खरा आत्मलाभ आहे, तो हातोहात नाहीसा करून अखेरीस तोंडी माती घालणे, हे अभिमानाचे लक्षण आहे. ॥ २ ॥

मी देह म्हटले की, कोटी ब्रह्महत्या होतात असे नाथ महाराज सांगतात.

मी देह म्हणता ब्रह्महत्या कोटी । येऊनिया पाठी थोपटिती ॥ ए.म.

हा अभिमान आला की, देहसंबंधी विषयाचे महत्त्व निर्माण होते व ते वाढतच जाते. मग स्त्री, पुत्र, धन, गृह, पशू इत्यादिकांशी ममत्व संबंध निर्माण होतो. त्यात कांही प्रतिकुलता प्राप्त झाली की, दुःख होणे अपरिहार्य आहे. इतकेच नव्हे तर हा देहाभिमान जीवास आत्महत्येचे पाप करावयास लावतो. असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

करवितो आत्महत्या । नेदी आप्ता आतळो ॥ १ ॥
अहंकार तो नासा भेद । जगी निंद्य ओवळा ॥ तु.म.३५७०

अर्थ : हा अभिमान आत्महत्येचा दोष करवितो आणि जो संत आपला खरा आप्त आहे त्या संताची भेट होऊ देत नाही. ॥ ३ ॥ ह्या जगामध्ये मुख्य ओवळा (अपवित्र) अभिमान आहे. संतांनी त्याची निंदा केली आहे आणि त्याच्या योगाने भेद वाढून एकंदरीत तो नाशाला कारण होतो. ॥ १ ॥ म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

नको नको मान नको अभिमान ।
सोडी मीतूंपण तोचि सुखी ॥ २ ॥

हा मान ज्याचा गेला तो खऱ्या परमार्थाला लागला. नाथ महाराज आपल्या चिरंजीवपदात म्हणतात -

जेणे धरिला शुध्द परमार्थ । त्यासी जनमान हा करी अनर्थ ।
तेणे वाढे विषय स्वार्थ । ऐक नेमस्त विचार हा ॥ १२ ॥
वैराग्य पुरुष देखोनि । त्याची स्तुति करिती जनीं ।
एक सन्मानें करूनि । पूजे लागोनि पै नेती ॥ १३ ॥
त्याचे वैराग्य कोमळ कंटक । नेट न धरीच निष्टंक ।
देखोनि मान स्तुति अलौकिक । भुलला देख पै तेथे ॥ १४ ॥
जनस्तुति लागे मधुर । म्हणती उध्दरावया हा हरीचा अवतार ।
आम्हांलागी जाहला स्थिर । तेणें धरी फार शब्द गोडी ॥१५॥ चि.प.

अर्थ : ज्याने शुध्द परमार्थ मार्ग धरला, त्याला जनमान = (लोकांनी नांवाजणे) हा अनर्थकारक आहे. कारण त्यायोगे विषय स्वार्थ वाढत असतो. तो नेमस्त= (विचार करून ठेवलेला मार्ग) ऐक. ॥ १२॥ विरक्त पुरुष पाहून लोक त्याची स्तुति करू लागतात. कोणी त्याला मोठ्या सन्मानाने पूजेसाठी नेतात. ॥ १३ ॥ त्याचे वैराग्य कोवळ्या काट्याप्रमाणे लवचिक असल्यामुळे नेट धरू शकत नाही. अलौकिक मान व स्तुति पाहून तो तेथे भुलून जातो. ॥ १४ ॥ जगदुध्दाराकरितां हा हरीचा अवतार असून आमच्याकरितां येथे स्थिर झाला आहे. इत्यादि जनस्तुतीचे शब्द त्याला गोड वाटू लागतात. त्यायोगे तो 'शब्दगोडी' धरितो. (ते गोड लागतात म्हणून तो अडकतो.) ॥ १५ ॥

श्री तुकाराम महाराज याहि पेक्षा वरचढ सांगतात -

लोकमान देहसुख । संपत्ति उपभोग अनेक ।
विटंबना दुःख । तुझिया भेटीवांचूनि ॥ तु.म. ८४९

अर्थ : हे देवा, लोकांकडून मिळणारा मान, भोजनादि अष्टभोग आणि अनेक प्रकारे संपत्तीच्या उपभोगाने या देहाला मिळणारे सुख, ही सर्व तुझ्या भेटीवाचून विटंबना असून त्यात शेवटी दुःख आहे. ।। १ ।।

आत्मा, अनात्मा यांच्या विचाराने म्हणजे ज्ञानाने देहाभिमान जातो व देहाभिमानाच्या नाशाने मान, प्रतिष्ठा इत्यादिकांची आसक्ति सुटते.

हा विचारूनि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होईजे ।
तरी आपुली स्वस्ति सहजें । आपण केली । ज्ञा. ६-७१

अर्थ : विचार करून हा अहंकार टाकावा आणि मग असलेले आपले स्वरूप ओळखून ब्रह्मरूप व्हावे, म्हणजे आपण आपले कल्याण केल्यासारखे सहजच होईल.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात, अहंकार गेला म्हणजे अहंकारामुळे प्राप्त झालेले 'मी व तूं' हे द्वैत जाते. श्री तुकाराम महाराजहि तेच सांगतात-

दुजें खंडे तरी । उरला तो अवघा हरि ।
आपणा बाहेरी । न लगे ठाव धुंडावा ।। १ ।। तु. म. ३८५५

अर्थ : ज्ञानाने द्वैताचा (मी तूं पणाचा) निरास झाला म्हणजे खाली एक हरीच राहातो. त्याला शोधण्याकरिता आपणास बाहेरील ठिकाणी जावयास नको. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तैसे माझ्या साक्षात्कारी । सरे अहंकाराची वारी ।
अहंकार लोपी अवधारी । द्वैत जाय ।। ज्ञा. ११-६९४

अर्थ : त्याप्रमाणे माझे प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर अहंकाराची येरझार संपते आणि अहंकाराचा नाश झाल्यावर द्वैत जाते, हे लक्षात ठेव.

म्हणून मान, अभिमान त्यागपूर्वक मी-तूंपणाचा त्याग करणारा

जो नामधारक आहे, त्यासच खऱ्या परमात्मसुखाची प्राप्ती होते. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

........। सोडी मी तूं पण तोचि सुखी ।। २ ।।

त्या परमात्मसुखाकरिताच सर्व संत-महात्म्ये प्रयत्नशील असतात. कारण (विषय सुखासारखे) ते सुख क्षयातिशय दोषाने युक्त नसते. त्यात दुःखाचे मिश्रण नसते. त्यात अहंकार व तन्मूलक त्रिपुटी नसते. त्याला आत्मानंद म्हटले जाते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज त्या सुखाचे स्वरूप सांगतात-

जयातें बाह्याची भाष । नेणिजेचि निःशेष ।
अंतरी सुख । एक आथी ।। १३० ।।
परी तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसे पक्षिये फळ चुंबिये ।
तैसे नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ।। १३ ।।
भोगी अवस्था एकी उठी । ते अहंकाराचा अचळु लोटी ।
मग सुखेंसि घे आंठी । गाढेपणें ।। ज्ञा. ५-१३२

अर्थ : त्यांना अंतःकरणात एक ब्रह्मसुख अनुभवाला आलेले असते. म्हणून ते बाह्य विषयाची गोष्ट मुळीच जाणत नाहीत. ।। १३० ।। परंतु पक्षी जसे फळ खातो, म्हणजे (खाणारा पक्षी, खाण्याचा विषय फळ आणि खाण्याची क्रिया, ही त्रिपुटी जशी स्पष्ट भासते.) तसे ते ब्रह्मसुख वेगळेपणाने (भोक्ता, भोग्य व भोग ही त्रिपुटी कायम ठेवून) भोगण्यासारखे नाही. तर तेथे भोक्तेपणहि विसरले पाहिजे. (म्हणजे हे भोगणे त्रिपुटी विरहित म्हणजे तद्रूपतेचे असते.) ।। १३१ ।। त्या भोगामध्ये वृत्तीची अशी एक स्थिती उत्पन्न होते की, ती स्थिती अहंकाराचा पडदा दूर करते आणि मग तो जीव सुखाला गाढ आलिंगन देतो. ।। १३२ ।।

आणखी एके ठिकाणी श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी या सुखाचे वर्णन केलेले आहे.

आतां यावरी सुख । ते एवंविध देख ।
जेणें एकेचि अशेख । विसरे जीव ।। १२७ ।।
मना वाचे काये । जे आपुली आण वाये ।
देहस्मृतीची त्राये । मोडीत जें ये ।। १२८ ।।
कां आघवियाची इंद्रियवृत्ति । हृदयाचां एकांती ।
थापटोनि सुषुप्ति । आणी जे गा ।। १३० ।।
किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे ।
तेथे जें होये । तया नाम सुख ।। ज्ञा. १३-१३१

अर्थ : आतां यानंतर सुख ते याप्रकारचे आहे. ते असे समज की, ज्या एकाच्या योगानेच जीव सर्व विसरून जातो. ।। १२७ ।। जे मनाला, वाचेला आणि शरीराला आपली शपथ घालते. (व्यापार बंद करते.) आणि जे. देहस्मृतीचे बळ मोडीत येते. ।। १२८ ।। जे उत्पन्न झाले असता प्राण पांगळा (शांत) होतो व सात्विकवृत्ति पूर्वीपेक्षा दुपटीच्या वर वाढते. ।। १२९ ।। आणि अर्जुना, जे सर्व इंद्रियवृत्तींना हृदयरूपी एकांत स्थळात आणून व त्यास तेथे थोपटून गाढ निद्रा आणते. ।। १३० ।। फार काय सांगावे ! जीवाला आत्म्याचा लाभ (ऐक्य) ज्यावेळी प्राप्त होतो, तेथे जी स्थिती होते त्या स्थितीला सुख हे नांव आहे. ।। १३१ ।।

सर्व सुखाचे आगर । बाप रखुमादेवीवर ।। ४ ।। ज्ञा. म.

सुखरूप ऐसा दुजा कोण सांगा ।
माझ्या पांडुरंगासारिखा तो ।। १ ।। तु. म. २५७२

सामान्य लोकांना सुखाची आवश्यकता आहे पण यथार्थज्ञान नाही. उदा. हरीण खऱ्या पाण्याला सोडून मृगजळाच्या पाठीमागे लागतात.

तद्वत् विषयी लोक वैषयिक बुध्दीने विषयाकडे धावतात.

म्हणोनि विषय भोगीं जें सुख । तें साद्यन्तचि जाण दुःख ।
परी काय करिती मूर्ख । न सेवितां न सरे ।। ज्ञा.५-१२०

अर्थ : म्हणून विषयाच्या उपभोगामध्ये जे सुख असते ते प्रारंभापासून शेवटपर्यंत दुःखच आहे असे समज. परंतु काय करतील मूर्ख ? विषयांचे सेवन केल्याशिवाय त्यांचे चालत नाही.

ज्याने विषयसुखाचा त्याग करून आत्मानंदाचे सुख प्राप्त करून घेतले आहे, जो स्वतः सुखी झाला आहे, त्याने जगातील त्रिविधताप दूर करून जगास शांत करावे व अज्ञानी लोकांना चांगल्या मार्गाला नेऊन सोडावे. असे एकनाथ महाराज तिसऱ्या चरणात सांगतात.

सुखी जेणें व्हावे जग निववावे ।
अज्ञानी लावावे सन्मार्गासी ।। ३ ।।

हे परमात्मसुख मर्यादित नाही. भोगाने क्षीण होणारे नाही. ते अविनाशी आहे, म्हणून जो या सुखाने सुखी आहे, त्याने दुसऱ्या सुखेच्छूंना या सुखाचा लाभ करून द्यावा व त्यांना शांत करावे, दुःख मुक्त करावे. हे त्यांचे कर्तव्य आहे. संतांचा अवतारच जगाला सुख देण्याकरिता असतो.

वाढावया सुख भक्तिभाव धर्म ।
कुळाचार नाम विठोबाचे ।। ३ ।। तु. म. २२१४

अर्थ : या जगामध्ये भक्ति, भाव, धर्म आणि सुख वाढविण्याकरितां तुम्ही प्रगट झाला आहात आणि विठोबारायाचे नाम हाच तुमचा कुळाचार आहे.

तुका म्हणे सुख पराविया सुखे ।
अमृत हें मुखें स्त्रवतसे ।। तु.म. २१९५

अर्थ : श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, ते संत लोकांच्या सुखाने सुखी होतात आणि त्यांच्या मुखातून सत्य व मधूर उपदेशामृताचा किंवा हरीच्या नामामृताचा ओघ सतत वाहत असतो. ही त्यांची वृत्ति असते.

श्री एकनाथ महाराज म्हणतात -

परम मैत्रीचा भावोदेख । दुःख हिरोनि द्यावे सुख ।
साधु जीवांचे निरसोनि दुःख । परम सुख देतसे ।। ए. भा. ११-१०३९

अर्थ : अत्यंत मैत्रीचे लक्षण हे की, दुसऱ्याचे दुःख हरण करून त्याला सुख द्यावयाचे, त्याप्रमाणे साधूहि जीवांचे दुःख निवारण करून त्यांना अत्यंत सुखच देत असतो. हे परमात्मसुख केवळ अज्ञानामुळे सर्वांना प्राप्त होत नाही. त्याचे कारण हे सुख बाह्य नाही आणि विषयांपासून प्राप्त होणारे नाही. ते प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात आहे आणि हेच आपले खरे सुख आहे असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तैसा हृदयामध्ये मी रामु । असता सर्व सुखाचा आरामु ।
की भ्रांतासी कामु । विषयांवरी ।। ज्ञा.९-६०

अर्थ : त्याप्रमाणे सर्व सुखांचा बगीचा असा जो मी राम (सर्वांच्या हृदयात असतांना त्या मला न जाणून) सर्व लोक सुखाकरितां विषयांचीच इच्छा करतात.

सर्वांच्या हृदयामध्ये आत्मा आहेच पण त्याचे सुख आपल्याला भोगता येत नाही. ते फक्त संतांनाच भोगता येते. आपल्याला ते सुख कां मिळत नाही ? तर त्याचे कारण अज्ञान ! (आत्म्याच्या स्वरूपाचे अज्ञान) होय. संतांनी ते अज्ञान दूर करून ज्या योगाने या सुखाचा लाभ त्यांना होईल अशा योग्य साधन मार्गाला लोकांना लावले पाहिजे. हीच गोष्ट भगवान अर्जुनाला सांगत आहेत -

देखे प्राप्तार्थ जाले। जे निष्कामता पावले।
तयाही कर्तव्य असे उरलें। लोकांलागी ॥ १५५ ॥
मार्गीं अंधासरिसा। पुढें देखणाही चाले जैसा।
अज्ञाना प्रगटावा धर्म तैसा । आचरोनि ॥ १५६ ॥
हां गा ऐसें जरी न कीजे। तरी अज्ञाना काय वोजे।
तिहीं कवणे परी जाणिजे। मार्गातें या ॥ १५७ ॥
एथ वडिल जे जे करिती। तया नाम धर्म ठेविती।
तेचि येर अनुष्ठिती। सामान्य सकळ ॥ १५८ ॥
हें ऐसे असे स्वभावे । म्हणूनि कर्म न संडावे।
विशेषें आचरावे। लागे संती ॥ १५९ ॥ ज्ञा. ३-१५९

अर्थ : पहा, मिळवावयाचे ते त्यांनी मिळविले व म्हणून जे निरिच्छ झाले त्यांना देखील लोकांना वळण लावण्याकरितां कर्म करणे प्राप्त आहे. ॥ १५५ ॥ रस्त्याने आंधळ्याच्या बरोबर पुढे चालणारा डोळस मनुष्य आंधळ्यास सांभाळून घेऊन त्याच्याबरोबर चालतो. त्याचप्रमाणे अज्ञानी पुरुषाला ज्ञानी पुरुषाने आपण आचरण करून धर्म स्पष्ट करून दाखवावा. ॥ १५६ ॥ अरे, असे जर ज्ञानी पुरुषाने न केले तर अज्ञानी लोकांना काय कळणार आहे ? ॥ १५७ ॥ त्यांना आपल्याला योग्य असलेला मार्ग कोणत्या प्रकारे समजेल ? ॥ १५८ ॥ या जगात थोर लोक जे कर्म आचरतात त्यालाच सामान्य लोक धर्म असे म्हणतात आणि इतर सर्व सामान्य लोक त्याचे आचरण करतात. अशीहि स्थिती असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषाने कर्म सोडणे बरोबर नाही. इतकेच काय, परंतु संतांनी तर याचे आचरण विशेष काळजीने केले पाहिजे. ॥ १५९ ॥

नाथ महाराज भागवत अध्याय २९ मध्ये लोक संग्रहाची व्याख्या सांगतात -

अभेद भक्ति वैराग्य ज्ञान । स्वयें आचरोनि आपण ।
देखी लावावे इतर जन । लोक संग्रह जाण या नांव ॥ ८१७ ॥

अर्थ : अभेद भक्ति, वैराग्य, ज्ञान ही स्वतः आचरण करून इतर लोकांना तसेच आचरण करण्यास लावावे. याचेंच नांव लोकसंग्रह !

येथे तिसऱ्या चरणात 'सन्मार्ग' शब्द आला आहे. परमार्थातहि अनेक मार्ग (योग, कर्म, ज्ञान, भक्ति इ.) सांगितले आहेत. पण सध्या हे मार्ग अशक्य आहेत. श्री तुकाराम महाराजांनी याचे बद्दल उद्गार काढले आहेत.

अवघ्या वाटा झाल्या क्षीण । कलीं न घडे साधन ।
उचित विधि विधान । न कळे न घडे साधन ॥ १ ॥
भक्तिपंथ बहु सोपा । पुण्य नागवे या पापा ।
येणें जाणें खेपा । येणेचि एके खंडती ॥ तु. म. ३५०१

कलियुगात परमप्राप्तीच्या सर्व वाटा क्षीण झाल्या आहेत व आतां ती शास्त्रप्रसिध्द साधने घडू शकत नाहीत कारण त्यांचे योग्य विधि विधान कळत नाही व कळले तरी त्याप्रमाणे सर्व बाजूंनी घडत नाही. ॥ १ ॥ म्हणून हरीचा भक्ति पंथ हा फार सोपा आहे. तो या पुण्य व पापास ठेवत नाही. त्यांची ताटातूट करतो. म्हणजे त्यापासून पुण्यपाप निःशेष जाते. असाच भगवत् प्राप्तीस योग्य होतो. म्हणून येण्या-जाण्याचे (जन्म-मृत्यूचे) हेलपाटे त्यायोगाने नाहीसे होतात. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात -

तैसा मी एकेचि परी । आतुडे गा अवधारी ।
जरी भक्ति येऊनी वरी । चित्तातें गा ॥ ज्ञा. ११-६८५

अर्थ : तूं ज्या विस्ताराने मला पाहिलेस तसाच मी एकाच प्रकाराने

(मार्गाने) पाहावयास सापडतो व तो प्रकार हाच की, जर भक्ति येऊन चित्ताला वरील तरच मी पाहावयास सापडतो. हे लक्षात ठेव.

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, भक्तिमार्ग हा राजमार्ग आहे.

मोडोनिया वाटा सूक्ष्म दुस्तर। केला राज्यभार चाले ऐसा॥ तु.म.८०१

अर्थ : सूक्ष्म (न समजण्यासारखा कर्ममार्ग) आणि दुस्तर (उल्लंघन करून जाण्यास कठीण असा योग मार्ग) असे मार्ग (परमार्थाची साधने) मोडून टाकून राजाचे चतुरंग सैन्य चालेल अशा प्रकारचा एक सरळ भक्तिरूपी राजमार्ग तयार केला. या मार्गात कोणताहि अडथळा नाही.

जो श्रुतिस्मृति नेणता। भावे भजे भगवत् पथा।
त्यासी विधिनिषेध बाधकता। स्वप्नीही सर्वथा प्रमादुन घडे॥
ए. भा. २-३३०

अर्थ : ज्याला श्रुति स्मृति समजत नाहीत पण केवळ भक्तिमार्गानेच जो भगवत् मार्गाला म्हणजे भागवत धर्माला अनुसरतो, त्याला विधिनिषेधाची बाधा होत नाही व स्वप्नातसुध्दा प्रमाद घडत नाही.

भक्ति मार्गात कांही अडथळा आला तर भगवान मदत करतो. असे श्री एकनाथ महाराज म्हणतात......

यापरी हरि कीर्तन। देत परम समाधान।
हा भक्ति राजमार्ग पूर्ण। ये मार्गी स्वयें रक्षण चक्रपाणीकर्ता॥

अर्थ : याप्रमाणे हरिकीर्तन हे मनाला अत्यंत समाधान देणारे आहे. हा भक्तीचा राजमार्ग आहे. या मार्गात स्वतः चक्रपाणी (भगवान श्रीकृष्ण) संरक्षण करीत असतो. (ए. भा. २-५४३)

श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, भाव भक्तीच्या सामर्थ्याने ज्यांना खरा परमार्थाचा मार्ग कळतो ते या जगाच्या मेळाव्यात दिसत

नाहीत असे अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात

मार्ग जया कळे भाव भक्ति बळें। जगाचिये मेळे न दिसती ।। ४ ।।

भाव भक्तीच्या मार्गाची गोडी ज्यांना लागली त्यांना जगातील सर्व व्यवहार आवडत नाहीत. कारण त्यांचा एकमेव विषय नारायणच झालेला असतो. असे तुकाराम महाराज म्हणतात-

विषय तो त्यांचा झाला नारायण। नावडे जनधन माता पिता ।।

कोणी म्हणेल "संत हे जगाच्या व्यवहारात दिसत नाहीत, मग त्यांना ओळखावे कसे ? भेटावे कसे ? त्यांची संगती कशी करावी आणि त्यांच्या संगती शिवाय सन्मार्ग तर कळत नाही;" ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

संतांचे संगती मनोमार्ग गती । आकळावा श्रीपती येणे पंथे ।।

एका दृष्टीने जगाच्या मेळ्यात ते दिसत नाहीत हे खरे आहे पण काहींना दिसतात ते जनात-वनात प्रत्यक्ष दिसतात असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, मी त्यांना ओळखले. असे अभंगाच्या पांचव्या चरणात सांगतात -

दिसती जनीं वनीं प्रत्यक्ष लोचनी। एका जनार्दनी ओळखिले ।। ५ ।।

संत हे जगात लोक उध्दाराकरिता वावरत असतात. त्यांना भक्त, भाविक ओळखू शकतात. त्यांना ते कधी जनात (लोकांमध्ये) व वनांत (एकांत स्थळी) प्रत्यक्ष डोळ्याने दिसतात. उच्च अधिकाराचे संत त्यांना ओळखतात, भेटतात, बोलतात. आत्मचर्चा करतात. म्हणून एकनाथ महाराज सांगतात -

दिसती जनीं वनीं प्रत्यक्ष लोचनी। एका जनार्दनी ओळखिले ।।

- समाप्त -

✻ अभंग तिसरा ✻

ओळखिला हरि धन्य तो संसारीं ।
मोक्ष त्याचे घरीं सिध्दीसहित ॥ १ ॥
सिध्दी लावी पिसें कोण तया पुसे ।
नेलें राजहंसे पाणी कायी ॥ २ ॥
काय तें करावें संदेही निर्गुण ।
ज्ञानाने सगुण ओस केलें ॥ ३ ॥
केलें कर्म झाले तेंचि भोगा आलें ।
उपजले मेले ऐसे किती ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी नाही यातायाती ।
सुखाची विश्रांती हरीसंगे ॥ ५ ॥

अर्थ : ज्याने हरीला ओळखले तो संसारात राहून सुध्दा धन्य होय, त्याच्या घरी मोक्ष सिध्दी सहित वास करतो. ॥ १ ॥ सिध्दी मनुष्याला वेड लावते, म्हणून त्या सिध्दीची इच्छा कोण ठेवतो ? राजहंसाने दूध टाकून पाण्याचे कधी ग्रहण केले आहे का ? ॥ २ ॥ संशयाने भरलेले निर्गुण घेऊन काय करावयाचे ? निर्गुणाच्या ज्ञानाच्या ओढीने सगुणाकडील वळण अजिबात बंद केले. ॥ ३ ॥ जे कर्म हातून घडले त्याचेच फळ मुनष्याला भोगावे लागते, असे जन्माला येऊन नुसते केल्या कर्माचे फळ भोगून मेले, असे किती तरी लोक आहेत ! (अनंत आहेत.) ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरीच्या संगतीत जन्म मरणाची येरझार व तज्जन्य कष्ट नाहीत. उलट तेथे अखंड सुखाच्या विश्रांतीचा लाभ होतो.

(हरीच्या संगतीने दुःखाला कारण असणारे जन्ममृत्यु नाहीसे झाल्यामुळे अनिष्ट अशा दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ती होते व इष्ट अशा शाश्वत सुखाची कायमची प्राप्ती होते.) ॥ ५ ॥

विवरण : हे हरिपाठाचे अभंग आहेत, आपण रोज म्हणतो. परंतु ज्याचे नाम आपण पठण करावयाचे तो हरि कसा आहे हेहि कळणे अवश्य आहे. इतकेच नव्हे तर तो कळण्याकरितांच मनुष्य जन्म आहे. भगवंताने स्थावर, जंगम, चराचरात्मक सृष्टी निर्माण करून तिच्याकडे पाहिले. पण त्यास समाधान झाले नाही. नंतर पुनः आदरपूर्वक मानवी शरीर निर्माण केले. कारण इतर योनींमध्ये स्वरूपाची प्राप्ती करून घेणारे कोणी दिसले नाही. म्हणून या मानव शरीरात भगवंताने स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचे सामर्थ्य दिले, हाच विषय नाथ महाराज भागवतात सांगतात -

बाहुल्यें मनुष्य देहीं । निजज्ञान घातलें पाही ।
जेणें ज्ञानें देही । विदेह पाही पावती ॥ ३२६ ॥
आहार निद्रा भय मैथुन । सर्वां योनींसी समसमान ।
मनुष्य देहींचे ज्ञान । अधिक जाण सर्वांसी ॥ ३२७
देखोनि मनुष्य देहासी । सुख झाले भगवंतासी ।
अधिकार ब्रह्मज्ञानासी । येणे देहेसी मत्प्राप्ती ॥ ३२८
पावोनिया मनुष्यपणा । जो न साधी ब्रह्मज्ञाना ।
तो दाढीचा मेंढा जाणा । विषयाचरणा विचरतु ॥ ३२९
मनुष्य देहीचेनि ज्ञाने । सच्चिदानंद पदवी घेणे ।
एवढा अधिकार नारायणे । कृपावलोकने दिधला ॥ ३३०
मनुष्य देही ब्रह्मज्ञान । पुढील जन्मीं मी करीन ।
म्हणे तो नागवला जाण । सोलीव अज्ञान त्यापाशीं ॥

ए.भा. ९-३३१

अर्थ : आणि त्या मनुष्यामध्ये पुष्कळसे ज्ञान भरून ठेवले. ज्या ज्ञानाने ते या देहात असूनच विदेह स्थितीला पोहोचतात. ॥ ३२६ ॥ आहार, निद्रा, भय आणि मैथून ही साऱ्या योनींना सारखी आहेत. परंतु मनुष्य देहातील ज्ञान हे सर्वांपेक्षा विशेष आहे. ॥ ३२७ ॥ अशा त्या मनुष्य देहाला पाहून मात्र भगवतांला संतोष झाला. कारण ह्या देहाला ब्रह्मज्ञान संपादन करण्याचा अधिकार असून याच देहाने माझी प्राप्ती होण्यासारखी आहे असे वाटले. ॥ ३२८ ॥ मनुष्य जन्माला येऊनहि जो ब्रह्मज्ञान संपादन करणार नाही, तो विषयाचरणातच सर्व काळ चूर असणारा दाढीवाला बोकडच समजला पाहिजे. ॥ ३२९ ॥ मनुष्य देहातील ज्ञानाने सच्चिदानंद पदवी प्राप्त करून घेता येते, एवढा अधिकार नारायणाने कृपा करून दिला आहे. ॥ ३३० ॥ मनुष्य देहातच ब्रह्मज्ञान संपादन करावयाचे तर 'ते मी पुढच्या जन्मात संपादन करीन' असे म्हणेल तो ठार बुडाला असे समजावे. त्याच्याजवळ असलेले अस्सल अज्ञान ते हेच. ॥ ३३१ ॥

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, अनेक जन्म घेतल्यानंतर हा जन्म मिळाला आहे.

बहुतां जन्माअंती जन्मलासी नरा ।
देव तूं सोयरा करी आतां ॥ १ ॥
करी आतां बापा स्वहिताचा स्वार्थ ।
अनर्थाचा अर्थ सांडी आतां ॥ २ ॥ तु. म. २५६२

श्री तुकाराम महाराज हीच गोष्ट दुसऱ्या एका अभंगात सांगतात -

लाभ झाला बहुतां दिसीं । लाहोकरा पुढें नासी ।
मनुष्य देहा ऐसी । उत्तम जोडी जोडिली ॥ १ ॥
घेई हरिनाम सादरें । भरा सुखाची भांडारे ।

झालिया व्यापारें। लाहो हेवा जोडीचा ॥ २ ॥ तु. म. २६५९

अर्थ : फार दिवसांनी मनुष्य देहासारखा उत्तम लाभ झाला आहे. याकरितां परमार्थाची त्वरा करा ! नाही तर अखेर तो नष्ट होईल. ॥ १ ॥ हरिनाम मोठ्या तत्परतेने (श्रध्देने) घ्या व सुखाची भांडारे भरा. ज्याप्रमाणे व्यापारी जास्त लाभ होण्याकरीता व्यापाराची मोठी त्वरा करतो आणि त्या विषयी हाव ठेवतो. ॥ २ ॥

आणखी एके ठिकाणी तुकाराम महाराज म्हणतात, संत हेच करून व तेच सांगून संसार समुद्राच्या पार उतरून गेले -

मनुष्य देह ऐसा निध। साधेल तें साधे सिध्द।
करूनि प्रबोध। संत पार उतरले ॥ २ ॥ तु. म.२६६१

अर्थ : अरे, तुला मनुष्य देहासारखा चांगला ठेवा प्राप्त झाला आहे. या मोलाच्या देहात तूं जे साधशील ते साध्य सिध्द होते. ह्याप्रमाणे सर्वांना ज्ञानजागृती करून व आपणहि स्वतः विचार करून संत ह्या संसाराच्या पार झाले.

श्री नाथ महाराज म्हणतात -

बहुतां सुकृतीं नरदेह लाधला ।
भक्तिवीण गेला अधोगती ॥ १ ॥

अर्थ : अनेक जन्माच्या पुण्याईने मनुष्य देहाची प्राप्ती झाली. परंतु हा जन्म प्राप्त होऊन जीवाने भक्ति केली नाही तर त्याला अधोगती प्राप्त होईल.

या देहाची किंमत संतांनी व देवांनी केली. असे तुकोबाराय म्हणतात -

स्वर्गीचे अमर इच्छिताती देवा।
मृत्युलोकीं व्हावा जन्म आम्हां ॥
नारायण नामे होऊ जीवन्मुक्त।
कीर्तनीं अनंत गाऊं गीती ॥ तु.म. २४४६

अर्थ : ' हे देवा, मृत्युलोकाच्या ठिकाणी आम्हांस जन्म व्हावा,' अशी इच्छा स्वर्गातील अमर असणारे देवसुध्दा करतात. ॥ १ ॥ कीर्तनाच्या ठिकाणी नारायणाची अनंत नामे सुस्वराने गाऊन आम्ही जिवन्मुक्त होऊ, असे ते देव म्हणतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज या देहाला अमोलिक रत्न म्हणतात, ते तूं कां ओळखत नाहीस ? असे सांगतात -

अमोलिक रत्न जोडले रे तुज।
कां रे ब्रह्मबीज नोळखसी ॥ ज्ञा. म. ३११

नरदेहाला येऊन ज्याने परमात्म्याला ओळखले तो संसारात धन्य आहे, असे एकनाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

ओळखिला हरि धन्य तो संसारी।
मोक्ष त्याचे घरी सिध्दिसहित ॥ १ ॥

जो हरिभक्त आहे त्याला सिध्दी सहित मोक्ष प्राप्त होतो. परंतु जो खराभक्त आहे, तो सिध्दीची इच्छा करीत नाही. असे एकनाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात -

सिध्दी लावी पिसें कोण तयां पुसे।
नेलें राजहंसे पाणी कायी ॥ २ ॥

जरी सिध्दी प्राप्त झाल्या तरी त्या साधकास पिसे = (वेड)

लावतात. स्वस्वरूपापासून च्युत करतात. हाच ऋध्दिसिध्दीचा विषय नाथ महाराज भागवताच्या पंधराव्या अध्यायात सविस्तर सांगतात.

अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।
प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ।। ४ ।।
गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।
एता मे सिध्दयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ।। ५ ।।

श्रीमद् भा. १५-४-५

अर्थ : अणिमा, महिमा, लघिमा या तीन सिध्दी देहाच्या आहेत. **प्राप्ती** म्हणजे विशिष्ट इंद्रियांची त्या त्या अधिष्ठान देवतेसह प्राप्ती, **प्राकाश्य** म्हणजे अदृष्ट वस्तूंचे दर्शन. (श्रुत व दृष्ट वस्तूला प्रकाशित करणारी ती प्राकाश्य); **ईशिता**=नैसर्गिक शक्तीवर प्रभुत्व; **वशिता** म्हणजे विषय गुणांमध्ये आसक्त न होणे व आठवी कामपूर्तता **(प्राकाम्य)** म्हणजे ज्या ज्या सुखाची इच्छा करावी ते प्राप्त होणे. या आठ सिध्दी आहेत. हे उध्दवा, या स्वाभाविक असल्याने विद्वानांना मान्य आहेत. (या सिध्दी माझी एकांतिक भक्ति करणाऱ्याला प्राप्त होतात. म्हणून स्वाभाविक होत.)

भगवान श्रीकृष्ण भागवतात म्हणतात, 'माझी प्राप्ती करून घेण्यासाठी निष्काम असा उत्तम योगाचा अभ्यास करणाऱ्या साधकास या सिध्दी म्हणजे मोक्षमार्गातील विघ्नेच आहेत. असे ज्ञानी लोक म्हणतात.' या सिध्दी म्हणजे साधकांच्या कालाचा अपव्ययच होय. यांनी मोक्षकाल दुरावतो. या श्लोकांवरील व्याख्यानात नाथ महाराज म्हणतात-

अहेतुक करितां माझें भजन । तेणें शीघ्र माझी प्राप्ती जाण ।
तेथें सिध्दीवरी घालितां मन । आली नागवण मत्प्राप्तीसी ।। १८६ ।।

अर्थ : अहेतुकपणाने (निष्काम बुध्दीने) माझे भजन केले असता त्यामुळे फार लवकर माझी प्राप्ती होते. पण त्यावेळी जर सिध्दींवर मन ठेवले तर माझ्या प्राप्तीला अडथळा आलाच.

माझे प्राप्ती निकटजाण। उठे सिध्दीची नागवण।
भोगें छळावया व्यामोहकपण। विलंब करण मत्प्राप्ति।। १९५।।

अर्थ : माझ्या प्राप्तीजवळच सिध्दीची लुबाडणूक चालू असते. त्या सुखोपभोगाचे आमिष दाखवून छळण्याकरितां मनाला मोह उत्पन्न करतात. माझ्या प्राप्तीला विलंब लागण्यास तेच कारण होते.

तैसीच सिध्दींचीही कथा। माझे प्राप्तीसी प्रतिबध्दता।
माझे ध्यान ज्ञान वैराग्यावस्था। नागवूनि रिता सांडिती।। १९४।।

अर्थ : सिध्दींची ही गोष्ट तशीच आहे. त्या माझ्या प्राप्तीला प्रतिबंधकारक होतात आणि माझे ध्यान, ज्ञान व वैराग्यस्थिती यापासून साधकाला पराङ्मुख करून निखालस, कफल्लक करून सोडतात.

माझ्या ठायी धरितां ध्यान। एकाग्रता होतां मन।
तेथ भोगलिप्सा सिध्दी जाण। करिती नागवण साधकां।।

ए. भा. १५-१९८

अर्थ : माझ्याठिकाणी ध्यान धरिले असता आणि मनाची एकाग्रता झाली असता तेथे साधक जर सुखोपभोगांच्या नादी लागला तर सिध्दी त्यासाधकाची लुबाडणूक करतात.

खरा साधक हा परमात्मसुखापुढे या सिध्दींना तुच्छ मानतो, असे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

जो अमृतासी ठी ठेवी। तो जैसा कांजी न सेवी।
तैसा स्वसुखानुभवी। न भोगी ऋध्दी।। ज्ञा. २-३६४

अर्थ :जो अमृताला नांवे ठेवतो तो ज्याप्रमाणे कांजीला हात लावीत नाही, त्याप्रमाणे ज्याला आत्मसुखाचा अनुभव आला तो ऋध्दींचा भोग घेत नाही. हीच गोष्ट नाथ महाराज दृष्टांतानेदुसऱ्या चरणाच्या उत्तरार्धात सांगतात. -

... । नेलें राजहंसे पाणी कायी ॥ २ ॥

राजहंस हा एक पक्षी आहे. त्याच्यापुढे दूध व पाणी मिसळून ठेविले असता आपल्या चोचीने तो पाणी बाजूस सारून दूध घेतो.

निवडी वेगळे क्षीर आणि पाणी ।
राजहंस दोनी वेगळाले ॥ तु. म. ३५७६

अर्थ : राजहंस हा पक्षी आपल्या चोचीने पाणी व दूध हे दोन्ही ताबडतोब वेगळे करतो.

राजहंसापुढें । चांचूचे आगरडे ।
तोडी जेवीं झगडें । क्षीर नीराचे ॥ ज्ञा.१४-२०७

अर्थ : राजहंसापुढे दूध व पाणी यांचे मिश्रण ठेवले असता त्या राजहंसाच्या चोचीचे टोक जसे त्या मिश्रणातून दूध व पाणी यांची वेगळीक करते.

सलिलीं पय जैसें । एक होऊनि मिनले असे ।
परी निवडूनि राजहंसे । वेगळे कीजे ॥ ज्ञा. २-१२७

अर्थ : दूध पाण्याशी एकरूप होऊन त्यात अगदी मिळून गेलेले असते, पण राजहंस ज्याप्रमाणे निवडून ते वेगळे करतो.

कीं अग्निमुखें किडाळ । तोडोनिया चोखाळ ।
निवडिती केवळ । बुध्दिमंत ॥ १२८ ॥
नातरी जाणिवेच्या आयणी । करितां दधि कडसणी ।

मग नवनीत निर्वाणीं । दिसे जैसे ।। १२९ ।।

कीं भूस बीज एकवट । उपणितां राहे घनवट ।

तेथ उडे ते फलकट । जाणो आलें ।। १३० ।।

तैसे विचारितां निरसलें । तें प्रपंचु सहजें सांडवलें ।

मग तत्त्वतां तत्त्व उरले । ज्ञानियांसी ।। ज्ञा. २-१३१

अर्थ : अथवा चतुर लोक अग्नीच्या साह्याने हिणकस धातु काढून टाकून केवळ शुध्द सोने ज्याप्रमाणे निवडून काढतात. ।। १२८ ।। अथवा बुध्दिचातुर्याने दहि घुसळले असता ज्याप्रमाणे शेवटी लोणी दृष्टीस पडते. ।। १२९ ।। किंवा एकत्र झालेले भूस व धान्य उफणले असता धान्य जागेवर राहाते व उडून गेलेले ते फोलकट ! असे ज्याप्रमाणे समजून येते. ।। १३० ।। त्याप्रमाणे विचार केला असता ज्याचा निरास होतो. (जो मिथ्या=खोटा ठरतो) असा प्रपंच (देहादि उपाधि) ज्ञानी पुरुषाकडून सहजच टाकला जातो व मग ज्ञानी पुरुषांना खरोखर एकतत्त्व (ब्रह्म) मात्र उरते. ।। १३१ ।।

असे जे तत्त्वज्ञ हरीला ओळखतात ते असार प्रपंचाचा त्याग करतात. नाथ महाराज म्हणतात की, संशयाने भरलेले निर्गुण घेऊन आम्हाला काय करायचे आहे ? निर्गुणाच्या ज्ञानाच्या ओढीने सगुणाकडील वळण अजिबात बंद केले आहे, असे अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात म्हणतात -

काय तें करावें संदेही निर्गुण ।

ज्ञानानें सगुण ओस केले ।। ३ ।।

भोळ्या भाविकांना निर्गुण परमात्म्याचा उपयोग होत नाही. सगुण परमात्म्याचा जगाला उपयोग होतो आणि आमची इच्छा सगुण परमात्माच पूर्ण करतो.

निराकारी ओस दिशा । येथे इच्छा पुरतसे ॥ ३ ॥ तु. म. २४०१

अर्थ : निराकार स्वरूपांच्या ठिकाणी सर्व दिशा शून्य आहेत व सगुणाच्या ठिकाणी (संतांजवळ) इच्छा पूर्ण होते.

म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात, सगुण स्वरूप हा रोकडा माल आहे -

अवघ्या दशा येणें साधती । मुख्य उपासना सगुण भक्ति ।
प्रगटे हृदयींची मूर्ति । भाव शुध्दि जाणोनियां ॥ १ ॥
बीज आणि फळ हरीचें नाम । सकळ पुण्य सकळ धर्म ।
सकळां कळांचे हे वर्म । निवारीश्रम सकळही ॥ २ ॥
वेदपुरुष नारायण । योगियांचे ब्रह्म शून्य ।
मुक्त आत्मा परिपूर्ण । तुका म्हणे सगुण भोळ्या आम्हां ॥ ६ ॥ तु.म.७१३

अर्थ : श्रीहरीच्या सगुण स्वरूपाची भक्ति करणे हीच मुख्य उपासना आहे. ह्याच योगाने सर्व अवस्था साध्य होतात व त्यांचे ठिकाणी शुध्द भाव आहे, असे जाणून त्या भक्तांच्या हृदयात श्रीहरीची मूर्ति प्रगट होते. ॥ १ ॥ श्रीहरीचे नाम हेच मुख्य बीज असून फळहि तेच आहे. सर्व पुण्य, सर्वधर्म व सर्व कला प्राप्त होण्याचे वर्म नामच आहे आणि त्याचयोगाने सर्व जन्म मृत्यूचे श्रम निवारण होतात. ॥ २ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, एका नारायणास वेदांनी प्रकृतीहून पर आहे असे मानले आहे. योगी जन तेच ब्रह्म शून्य= (काही नाही) आहे असे मानतात; त्यालाच मुक्त लोक परिपूर्ण, व्यापक आत्मा आहे असे कल्पितात आणि आम्हां भोळ्या भाविकांना तोच देव प्रत्यक्ष सगुणरूपाने विटेवर उभा आहे, असा दिसतो.

ज्याने ज्यानें जैसे ध्यावे । तैसे व्हावें कृपाळे ॥ १ ॥
सगुण निर्गुणांचा ठाव । विटे पाव धरियले ॥ २ ॥ तु.म. ३५१७

अर्थ : ज्या भक्ताने ज्या रूपाचे ध्यान करावे त्याप्रमाणे कृपाळु श्रीहरि रूप घेतो. ॥ १ ॥ म्हणून श्रीहरीने सगुण-निर्गुणाचे जणु अधिष्ठान असलेले दोन चरण विटेवर समरूपाने ठेवले आहेत. तात्पर्य, सगुणाच्या भक्तीने निर्गुणाची प्राप्ती होते.

श्री नाथ महाराज हेच हरिपाठाच्या एका अभंगात सांगतात -

निर्गुणी पावले सगुणीं भजतां । विकल्प धरितां जिव्हा झडे ॥ २ ॥

अर्थ : भक्तांनी सगुणाची भक्ति करून निर्गुणाची प्राप्ती करून घेतली. या संबंधाने कोणी शंका धरली तर जीभ तुटून पडेल.

पण लोक सगुण परमात्म्याची भक्ति सोपी असून करीत नाहीत व तसेच मरून पुनः जन्म मरणाला प्राप्त होतात याचाच नाथ महाराजांना लोकांविषयी खेद वाटला. म्हणून ते म्हणतात, की जे कर्म हातून घडलेल्याचेच फळ मनुष्याला भोगावे लागते. असे जन्माला येऊन नुसते केल्या कर्माचे फळ भोगून मेले, असे किती तरी लोक आहेत. (अनंत आहेत) हेच एकनाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

केलें कर्म झालें तेंचि भोगा आले । उपजले मेले ऐसे किती ॥ ४ ॥

हाच विषय भगवान श्रीकृष्ण गीतेत सांगतात, तेच ज्ञानेश्वर महाराज स्पष्ट करतात.

तेथ जयाचे जे कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविले स्वतंत्र ।
ते तिये गती पात्र । होचि लागे ॥ ज्ञा. १८-१३०९

अर्थ : जेव्हां ज्या प्राण्याला जे स्वतंत्र प्रारब्ध कर्मरूपी सूत्र मांडून ठेवलेले असते, तो प्राणी त्या गतीला पात्र होऊच लागतो.

कर्माचा कायदा कठोर आहे. कर्म केले की त्याचे फळ सुखदुःखात्मक भोगावे लागते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

अगा कर्मे जैं उरावें । तै तिहीं सुखदुःखी फळावे ।
आणि तयातें भोगावया यावे । देहा एका ।। ज्ञा.१-४०३

अर्थ : अर्जुना, ज्या वेळेला कर्म (अर्पण न केल्यामुळे) शिल्लक राहातात, त्यावेळेला त्याचे फळ सुखदुःखाच्या रूपाने तयार होते व ते भोगण्याकरितां एखादा देह घ्यावा लागतो.

वृत्ती ऐसे मन धरिती । मना ऐसी क्रिया करिती ।
केलिया ऐसी वरिती । मरोनि देहे । ज्ञा. १७-५८

अर्थ : जे जे वृत्तीप्रमाणे (अंतःकरणाच्या स्थितीप्रमाणे) संकल्प करतात, संकल्पाप्रमाणे कर्मे करतात आणि मेल्यावर केलेल्या कर्माप्रमाणे देह स्विकारतात. जर कर्मे करूनहि त्याचा फळ भोग न मिळाला तर 'कृतप्रणाश' व 'अकृताभ्यागम' हे दोष येतात. याचे स्पष्टीकरण असे की, केलेल्या कर्माचा फळ दिल्याविना नाश होणे यास 'कृतप्रणाश' दोष म्हणतात आणि न केलेल्या कर्मापासून सुखदुःखाची प्राप्ती होणे यासच 'अकृताभ्यागम' दोष म्हणतात. म्हणून जीवाचे जन्म-मृत्यु, सुखदुःखे ही त्याच्या कर्मामुळेच प्राप्त होणारी आहेत. वास्तविक आत्मा अकर्ता आहे पण अनादि अज्ञानामुळे देहादि अनात्म तत्त्वांशी तादात्म्य ठेवतो व देहेंद्रियादिकांपासून होणाऱ्या कर्मांचा कर्ता बनतो आणि त्या कर्माचे फळ म्हणून त्यास जन्ममरण भोगावे लागते. भगवान उध्दवास हीच गोष्ट स्पष्ट सांगतात -

आत्मा नातळे तिन्ही गुण । देही देहातीत जाण ।
प्रकृतीहूनि पुरुष भिन्न । हे निजात्मज्ञान जो नेणें ।। ५९२

तोचि संसाराचा आपण । घर जांवई झाला जाण ।
देहाभिमानासी संपूर्ण । एकात्मपण मांडिले ॥ ५९३ ॥
विषयभोग तोचि पुरुषार्थ । ऐसे मानूनिया निश्चित ।
शुभाशुभ कर्मीं येथ । भोगवित नाना योनी ॥ ५९४ ॥
ते नाना योनी गर्भ दुःख । देहाभिमानानें भोगिती मूर्ख ।
तेचि नाना तत्त्वाचे रूपक । यदुनायक सांगत ॥ ५९६ ॥

अर्थ : आत्मा हा ह्या तिन्ही गुणांना शिवत नाही. देहात असणारा आत्मा देहाहून भिन्नच असतो. कारण पुरुष हा प्रकृतीहून निराळा आहे. हे आत्मज्ञान ज्याला समजत नाही. ॥ ५९२ ॥ तोच स्वतः संसाराचा घर जांवई होऊन बसला आहे. असे समज. देहाभिमानाशी त्याने सर्वस्वी ऐक्य करून घेतले आहे, असे समजावे. ॥ ५९३ ॥ विषयाचे सुख हाच काय तो पुरुषार्थ ! असा मनाचा कृतनिश्चय असल्यामुळे तोच ह्या जगामध्ये शुभाशुभ कर्माच्या योगाने नाना योनी भोगावयास लावतो. ॥ ५९४ ॥ पण त्या अनेक योनीतील गर्भवासाचे दुःख मूर्ख लोक त्या देहाभिमानानेच भोगीत असतात. ह्याकरितां त्याच नाना तत्त्वांचे रूपक श्रीकृष्ण सांगतात. ॥ ५९६ ॥

जो करी कर्मफळ स्वादन । त्यासी लागे कर्मबंधन ।
कर्मास्तव जन्ममरण । आत्म्यासी जाण लागले ॥ ए.भा. २२-६१३

अर्थ : कारण जो कर्मफळाचा उपभोग घेईल, त्यालाच कर्माचे बंधन लागेल आणि त्या कर्मापासून आत्म्यालाहि जन्ममरण लागले. असे म्हणावे लागेल. ॥ ६१३ ॥

असे जन्मणारे, मरणारे, ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत अनंत जीव आहेत. आत्मा जीवदशेत आला की, देहतादात्म्यामुळे त्याला अनंत जन्म भोगावे लागतात. हा जन्म किती दुःखद आहे ? नऊ

महिने मातेच्या उदरात मांसाचा गोळा होऊन राहाणे, नंतर जन्माच्या वेळीहि अनंत वेदना होतात. या अवस्थेचे वर्णन श्री नाथ महाराजांनी विस्तारपूर्वक केलेले आहे.

काळ मारोनि नोसंडी । यातना भोगवी गाढी ।
सर्वेचि गर्भवासी पाडी । जेथ दुःख कोडी अनिवार ।। ४२७ ।।
मातेच्या उदर कुहरीं । विष्ठा मूत्रांच्या दाथरी ।
अधोमुख नवमास वरी । उकडी भारी जठराग्नि ।। ४२८ ।।
विष्ठा लेपु चहुंकडे । नाकी तोंडी कृमि किडे ।
गर्भवासीचे कष्ट गाढें । कोणा पुढें सांगेल ।। ४२९ ।।
कटवम्ल लवण मेळें । गर्भवतीचे पुरती डोहळे ।
त्वचेविण गर्भांग पोळे । तेणे दुःखे लोळे अतिदुःखी ।। ४३० ।।
ते गर्भोदरीची व्यथा । नेणती माता आणि पिता ।
तेथ नाही कोणी सोडविता । जीवीची व्यथा जीव जाणें ।। ४३१ ।।
ज्या ठायाची करूं नये गोठी । प्रगट दाऊं नये दिठी ।
ते योनिद्वारें अति संकटी । जन्म शेवटी जीवासी ।। ४३२ ।।
जे नित्य मूत्राची नाहाणी । कीं नविया नरकाची खाणी ।
रजस्वला रुधिराची श्रेणी । जन्म तेथोनि पावती ।। ४३३ ।।
अपवित्र विटाळशीचे रुधिर । ते गोठोनि झाले जी साकार ।
निंद्यद्वारें जन्मोनि नर । आम्ही पवित्र म्हणविती ।। ४३४ ।।
गर्भवासाहूनि गाढें । दुःख कोण आहे पुढें ।
मतवादी बोलें तें कुडें । सुख नातुडे प्रवृत्ति माजी ।। ए. भा. १०-४३५

अर्थ : काळ नुसते मारूनच सोडीत नाही, तर आणखी नाना प्रकारच्या यातना भोगावयास लावतो आणि ज्यात अनिवार दुःखे असतात अशा गर्भवासात तो घालतो. ।। ४२७ ।। मातेच्या उदररूपी गुहेत मलमूत्राच्या

कोथळीत खाली तोंड करून नऊ महिन्यांपर्यंत जठराग्नि याला अगदी शिजवीत असतो. ॥ ४२८ ॥ त्यावेळी चारहि बाजूंनी मलमूत्राचा लेप लागलेला असतो, नाका तोंडात किडे शिरत असतात. ह्याप्रमाणे गर्भवासातील अत्यंत कष्ट कोणापाशी सांगणार ? ॥ ४२९ ॥ नंतर गदोदर स्त्रियेला डोहाळे लागतात; तेव्हां ती कडू, आंबट, खारट पदार्थ खाते. त्यावेळी गर्भाच्या अंगावर पुरती कातडीहि नसल्यामुळे त्याने त्याचे सारे अंग भाजून त्या दुःखाने अतिशय विव्हळ होऊन लोळत असतो. ॥ ४३० ॥ त्या गर्भाला पोटात काय-काय यातना भोगाव्या लागतात. हे आई-बापांना कळत नाही. त्यातून सोडविणारा तेथे कोणीच नसतो. त्या जीवाची व्यथा जीवालाच माहीत ! ॥ ४३१ ॥ ज्या ठिकाणची गोष्ट सुध्दा कोणी तोंडातून काढीत नाही, जे ठिकाण प्रत्यक्ष कोणी डोळ्यांना दाखवितसुध्दा नाही, तशा त्या योनि द्वारातून मोठ्या संकटाने शेवटी जीवाचा जन्म होतो. ॥ ४३२ ॥ जी नित्य मूत्राची मोरी; किंवा नव्या नरकाची खाण आणि रजस्वलेच्या रुधिराची डोणी, तेथून प्राणी जन्मास येतो. ॥ ४३३ ॥ विटाळशीचे घाणेरडे रक्त गोठून जाऊन हे शरीर बनलेले असते आणि निंद्य द्वारातून पुरुषाचा जन्म होतो. (मनुष्य जन्माला येतो.) असे असून ते आपणाला पवित्र म्हणवितात ! ॥ ४३४ ॥ गर्भवासाहून अधिक दुःख दुसरे कोणते आहे ? मताभिमानी बोलतात ते खोटे आहे. प्रवृत्तीत मुळीच सुख नाही. ॥ ४३५ ॥

या जन्ममरण परंपरेला संसार म्हणतात, जो पावेतो हा संसार आहे तो पावेतो सुखाची विश्रांती प्राप्त होणे शक्य नाही. माउली म्हणतात -

संसार दुःखमूळ चहूंकडे इंगळ ।
विश्रांती नाही कोठे रात्रंदिवस तळमळ ।
काम क्रोध लोभ शुनी पाठी लागली ओढाळ ।
कवणा शरण जाऊं आतां दृष्टि देईल निर्मळ ॥ ज्ञा. म. ९५९

आतां ही यातायात (येरझार) नष्ट होऊन जीवांस सुखाची विश्रांती प्राप्त होण्याचे साधन नाथ महाराज अभंगाच्या शेवटच्या चरणात सांगतात -

एका जनार्दनी नाही यातायाती ।
सुखाची विश्रांती हरीसंगे ॥ ५ ॥

विचारी माणसाची दुःख निवृत्तीपूर्वक सुखाची अपेक्षा असते. यातायात म्हणजेच जन्माला येणे व मरणे होय. ह्याची निवृत्ती होणे व पूर्ण सुखाची विश्रांती प्राप्त होण्याचे 'हरीची संगती' हेच कारण आहे. भगवान गीतेत म्हणतात, हा मृत्युलोक जन्म मरणाच्या दुःखांनी भरलेला आहे.

... । **अनित्यम सुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्वमाम्** । गी.९-३२

अर्थ : अनित्य व सुखहीन असा हा मृत्युलोक प्राप्त झाला असता तूं माझीच भक्ति कर.

तरि झडझडोनि वहिला निघ । इये भक्तीचिये वाटे लाग ।
जिया पावसी अव्यंग । निजधाम माझें ॥ ज्ञा. ९-५१६

अर्थ : तरी या मृत्युलोकाच्या रहाटीतून झटकन् मोकळा हो आणि या भक्तीच्या मार्गाला लाग की, त्या भक्तीच्या योगाने माझे निर्दोष स्वरूप पावशील.

परमात्मा हरि हाच सत्, चित्,आनंदरूप आहे. हा श्रुतिसिध्दांत आहे. म्हणून सर्व संतांनी त्याची सुखरूपता सांगितली आहे.

सर्व सुखाचे आगर । बाप रखुमादेवीवर ॥ ४ ॥

म्हणून ही सुखाची विश्रांती प्राप्त होण्याकरितां हरीचा संग केला पाहिजे. हरीचा संग म्हणजे काय ? तर हरिनाम चिंतन हाच हरीचा संग

होय. किंवा अंतर्बाह्य व्यवहारात हरि विषय होणे.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैश्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ।। गी. ९-३४

अर्थ : 'माझ्या ठिकाणी मन अर्पण केलेला हो. माझा भक्त हो, माझे भजन करणारा हो, सर्वत्र मला एकाला वंदन कर,' अशा रीतीने मत्परायण होऊन माझ्या ठिकाणी चित्त योजल्यावर तूं माझ्याप्रतच येशील.

मग मिची डोळां देखिला । जिहीं कानी मीचि ऐकिला ।
मनीं मी भाविला । वानिला वाचां ।
सर्वांगी सर्वाठायीं । मीचि नमस्कारिला जिहीं ।
दान पुण्यादिकें जें कांही । ते माझियाची मोहरा ।। ३६० ।।

अर्थ : मग ज्यांनी डोळ्यांनी मलाच पाहिले, ज्यांनी कानांनी माझ्याच गोष्टी ऐकल्या, मनामध्ये ज्यांनी माझी कल्पना केली व वाणीने माझे वर्णन केले. सर्व अंगांनी, सर्व ठिकाणी मीच समजून ज्यांनी नमस्कार केला व ज्यांनी दानपुण्य इत्यादि जे काही केले ते सर्व माझ्याच उद्देशाने केलेले असते.

म्हणोनि मद्याजी जे जहाले । ते माझिया सायुज्या आले ।
जिहीं उपचार मिषें दिधलें । आपणपे मज ।। ज्ञा. ९-३६६

अर्थ : याकरितां ज्यांनी अर्पण करण्याच्या निमित्ताने मला आपला आत्मभाव अर्पण केला आहे, असे माझे भजन करणारे जे आहेत, ते माझ्या सायुज्य गतीस (मोक्षास) जातात.

हीच हरीची संगती होय. या संगतीनेच सुखाची निश्चित प्राप्ती होते. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुझिये संगती ।

झाली आमुची निश्चिती ॥ १ ॥ तु. म. २०१

अर्थ : हे देवा ! तुझ्या संगतीने आमचे चित्त अगदी निष्काळजी झाले श्री नामदेव महाराज म्हणतात -

सुखालागीं जरी करिशी तळमळ ।

तरी तूं पंढरीसी जाय एक वेळ ॥ १ ॥

मग तूं अवघाचि सुखरूप होसी ।

जन्मोजन्मीचे श्रम विसरसी ॥ २ ॥ ना. म.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

या देहाच्या बांदोडी न पडिजे ।

सुखदु:खाचिया सागरी न बुडिजे ।

सुखे सुखरूपा घडिजे । माझियाचि अंगा ॥ ज्ञा.९-४०६

अर्थ : देहरूपी बंदीखान्यात पडावे लागत नाही आणि सुखरूप जे माझे स्वरूप, त्याच्याशी अनायासे ऐक्य होते.

म्हणून एकनाथ महाराज म्हणतात -

हरिमुखी गातां हरपली चिंता ।

त्या नाही मागुता जन्म घेणें ॥ २ ॥

- समाप्त -

***

❀ अभंग चौथा ❀

जें जें दृष्टी दिसे तें तें हरिरूप ।
पूजा ध्यान जप त्यासी नाहीं ॥ १ ॥
वैकुंठ कैलासीं तीर्थक्षेत्री देव ।
तयावीण ठाव रिता कोठे ॥ २ ॥
वैष्णवांचे गुह्य मोक्षाचा एकांत ।
अनंतासी अंत पाहतां नाहीं ॥ ३ ॥
आदि मध्य अंतीं अवघा हरि एक ।
एकचि अनेक एक हरि ॥ ४ ॥
एकाकार झाले जीव शिव दोन्ही ।
एका जनार्दनी ऐसे केले ॥ ५ ॥

अर्थ : जगातील जी जी वस्तु दिसेल ती ती ज्याला हरिरूपाने अनुभवाला येते त्याला पूजा, ध्यान, जप करण्याची आवश्यकता नाही. ॥ १ ॥ वैकुंठात, कैलासात, तीर्थात व क्षेत्रात देव आहे. (पण खरे सांगावयाचे तर) त्यावाचून रिकामे ठिकाण कोठे आहे ? ॥ २ ॥ आपण व हरि यातील द्वैत नाहीसे करून मोक्षरूप जो हरि तद्रूप होऊन राहणे हे वैष्णवांचे मुख्य वर्म (गुह्य) होय. (कारण) देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य असा जो हरि त्याचा अंत पाहू लागले असतांना सुध्दा अंत लागत नाही. ॥ ३ ॥ सृष्टीच्या आदि, मध्ये व अंती एकच एक परमात्मा सर्वत्र नटलेला आहे. एकाच हरीची अनंत रूपे आहेत व सर्व रूपात वास करणारा एकच हरि आहे. ॥ ४ ॥ माझ्या ठिकाणी जीवाशिवाचे ऐक्य होईल असे (माझ्या गुरुजींनी) केले असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात. ॥ ५ ॥

विवरण : मागील अभंगात हरीची विश्रांती कशी प्राप्त होते याचा विचार केला. ती विश्रांती ज्या पुरुषाला प्राप्त झाली त्याचेच वर्णन नाथ महाराजांनी या अभंगातून केले आहे. सामान्य भाविकांना हरीचे दर्शन, साक्षात्कार आपणास व्हावा असे वाटते. पण त्यांची दृष्टी, दृश्य पदार्थ त्यांनाच पाहते. (संसारच पाहते.) हरीस पाहात नाही. कारण हरि सामान्यांच्या दृष्टीचा विषय नाही.

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ गी. १५-१०

अर्थ : सुखादि गुणांनी युक्त असतांना अज्ञानी याला (आत्म्याला) देहाहून वेगळा असा पाहू शकत नाही. परंतु ज्ञानरूपी चक्षूंनी युक्त असलेले (तो देहाहून वेगळा आहे असा त्याला) पाहतात.

अज्ञानी लोक आत्मस्वरूप हरीला पाहू शकत नाहीत. तर ज्ञानी पुरुष ज्ञान चक्षूने युक्त असलेले हरीला पाहतात, असे तुकाराम महाराज म्हणतात -

हरि व्यापक सर्वगत । हा तंव मुख्यत्वें वेदांत ।
चिंतनासी चित्त । असो द्यावे सावध ॥ २ ॥ तु. म. ३८५८

अर्थ : हरि हा सर्वांच्या ह्रदयात आत्मरूपाने आहे व सर्वव्यापी आहे. हाच मुख्यत्वे करून वेदांत, सिध्दांत = (सर्वगत) (उपनिषदांचा मुख्य सिध्दांत) आहे. ह्याकरितां त्या सर्वव्यापी परमात्म्याचे चिंतनाविषयी चित्ताला लय, विक्षेप, कषाय रहित करून सावध ठेवावे.

विश्वी विश्वंभर । बोले वेदांताचे सार ॥ १ ॥
जगीं जगदीश । शास्त्रें वदती सावकाश ॥ २ ॥
व्यापिले हें नारायणें । ऐसी गर्जती पुराणें ॥ ३ ॥
जनीं जनार्दन । संत बोलती वचन ॥ ४ ॥ तु. म. ३९६०

अर्थ : विश्वामध्ये विश्वंभर देव व्यापक आहे आणि तो विश्वंभर सत्तास्फूर्तिद्वारा विश्वाचे भरण पोषण करतो. असे वेदातील मुख्य सार उपनिषदे बोलत आहेत. ॥ १ ॥ जगाचा जो स्वामी तो सर्व जगामध्ये वसत आहे. असे भगवद्गीतेसह सर्वशास्त्रेहि सावकाशपणे सांगत आहेत. ॥ २ ॥ नारायणांनी सर्व व्यापिले आहे. अशी गर्जना भागवतादि पुराणे करत आहेत. ॥ ३ ॥ सर्व जनात जनार्दनाची वस्ती आहे असे संत बोलतात. ॥ ४ ॥

हरिव्यापक आहे, पण तो या उपाधनीने झाकला आहे, असे तुकोबाराय म्हणतात.

घटीं अलिप्त असे रवि । अग्निकाष्ठामाजीं जेवीं ।
तैसा नारायण जीवीं । जीव साक्षी वर्तनें ॥ १ ॥ तु. म. ४००८

अर्थ : जरी पाण्याने भरलेल्या मडक्यामध्ये सूर्याचे प्रतिबिंब दिसते, तरी सूर्य त्या पाण्याहून अगदी अलिप्त आहे व काष्ठामध्ये जो सामान्य अग्नि आहे; तो त्या काष्ठाहून निराळा आहे. त्याप्रमाणे सर्व भूतमात्रांच्या जीवामध्ये जरी श्रीनारायण आहे, तरी त्याहून भिन्न साक्षित्वाने आहे. (सारांश, त्याला जीवाच्या कर्तृत्व-भोक्तृत्वाचा लेप लागत नाही.)

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ते चैतन्य झाकले आहे.

या उपाधिमाजीं गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
ते तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारिती ॥ ज्ञा. २-१२६

अर्थ : या देहादि प्रपंचामध्ये सर्वत्र चैतन्य गुप्त रूपाने आहे. तत्त्व जाणणारे संत ते ओळखून त्याचेच ग्रहण करतात.

'अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ।'

असे श्रुतीहि सांगते. त्याचप्रमाणे गीताहि सांगते -

मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनंजय ॥ गी. ७-७

अर्थ : हे धनंजया, माझ्याहून वेगळे असे दुसरे काही नाही.

सुवर्णाचे मणी केले । सोनियाचे सुतीं वोविलें ।
तैसे म्या जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरी ॥ गी. ७-३२

अर्थ : सोन्याचे मणी करून ते सोन्याच्या सुतात ओवावेत, त्याप्रमाणे (सर्वगत) आत बाहेर जग मीच धरले आहे.

भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात, माझ्याहून जग वेगळे नाहीच ! असे वेद, शास्त्रे, पुराणे, संत या सर्वांनीच 'सर्व विश्व हरिरूप आहे'. असे अनेकवार उघड सांगितले आहे. पण मग तो सर्वांना कां अनुभवास येत नाही ? याचे कारण श्रीकृष्ण भगवंतांनीच अर्जुनास सांगितले आहे -

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ गी. ७-२५

अर्थ : सर्वांना माझे ज्ञान नाही; कारण योग मायेने मी आच्छादित झालो आहे; म्हणूनच हे मूढ जग जन्मरहित व नाश रहित अशा मला जाणत नाही.

कां जे योग माया पडळे । हे जाहले आहाती आंधळे ।
म्हणोनि प्रकाशाचेनिहि देहबळे । न देखती मातें ॥ ज्ञा. ७-१५८

अर्थ : कारण की, ते योग मायेच्या पडद्याने आंधळे झाले आहेत. म्हणून स्वरूप प्रकाशाने भरलेल्या दिवसाच्या बळाने देखील ते मला पाहात नाहीत. जीवाचे ज्ञान आवृत्त आहे. (झाकलेले आहे.) त्यामुळे त्या

चैतन्याला जीवदशा प्राप्त झाली. ज्यावेळी काही दोषाने दृष्टी पूर्णपणे समोरच्या वस्तूस पाहू शकत नाही; त्यावेळी ती वस्तूच अन्य (दुसऱ्या) रूपाने भासत असते. उदाहरणार्थ : मंद अंधकारामुळे समोर असणाऱ्या दोरीचे यथार्थज्ञान झाले नाही म्हणजे संस्कारामुळे त्या दोरीवर सर्पभ्रम होतो. नाथ महाराज म्हणतात-

शुक्तिवरी रजत पाहतां डोळा दिसे ।
रज्जुवरी भासे मिथ्या सर्प ॥ ४ ॥

अर्थ : शिंपल्याकडे बघतांना डोळ्याला रुप्याचा भास होतो व दोरीकडे बघतांना सर्पाचा भास होतो. तसेच हरिस्वरूपाच्या ठिकाणी जीव शिवाचा भास होतो.

स्वरूपाचे अज्ञान अनादि संस्कारापासून जीवाच्या पाठीमागे लागले आहे.

अनादि संसार मालेच्या ठायी । नित्य विषय भोगिले पाही ।
ते ठसावले चित्ताच्या ठायीं । वारंवार देहीं सेवितां ॥ ए. भा.१३-३७८

अर्थ : अनादि अशा संसार मालिकेमध्ये विषयांचा उपभोग नेहमी घेतला, आणि देहाने वारंवार त्या विषयांचे सेवन केले. म्हणजे ते चित्तामध्ये वतनदार होऊन बसतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आतां अज्ञाना सारिखें । वस्तु आपणपेंचि देखे ।
तरी रूपें अनेके । नेणो कोणें ॥ ८२ ॥
जैसा रंकु भ्रमला । म्हणे जारे मी रावो आला ।
कां मूर्च्छितु गेला । स्वर्ग लोका ॥ ८३ ॥
तेवीं लचकलिया दिठी । मग देखणें जे जे उठी ।
तया नांव सृष्टी । मीचि विये पै गा ॥ ८४ ॥

जैसे कां स्वप्न मोहा। तो एकाकी देखिजे बहुवा।
तोचि पाडू आत्मया। स्मरणेवीण असे ॥ ज्ञा. १४-८५

अर्थ : आतां वस्तु आपण आपल्यालाच अज्ञानाप्रमाणे म्हणजे दृश्यत्वाने व नानात्वाने = (अनेक रूपाने) पाहते. परंतु कोणत्या किती अनेक रूपाने पाहते हे कळत नाही. ॥ ८२ ॥ जसा एखादा भ्रमिष्ट झालेला दरिद्री पुरुष म्हणतो की, 'जा रे, मी राजा आलो आहे', अथवा एखादा मूर्च्छा आलेला मनुष्य भ्रमाने आपण स्वर्गास गेलो आहोत असे म्हणतो. ॥ ८३ ॥ त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपावरून दृष्टी घसरल्यावर मग जे जे दृश्यापुढे मानले जाते त्याचे नांव मी सृष्टी प्रसवतो. ॥ ८४ ॥ ज्याप्रमाणे एकटा निजलेला पुरुष स्वप्नाच्या भ्रमाने अनेक पदार्थरूपाने आपणाला पाहतो. तीच स्थिती आत्म्याची स्मरणाच्या अभावी होते.॥ ८५ ॥

ज्ञानेश्वरी, भागवत या ग्रंथातून ठिकठिकाणी परमात्मस्वरूपाची व्यापकता अनेक उपपत्तींनी सांगितली आहे. परमात्मा जर व्यापक न मानला तर जो जड ठरेल. जगदंतः पातीच (जगातील नाशिवंत पदार्थांप्रमाणेच) राहील. त्यामुळे सृष्टीची उपपत्तीहि लागणार नाही. कारण स्वतः जो जड, परिच्छिन्न=(लहान, वेगळा) या विश्वरूप कार्याचे कारण कसा होईल ? श्रुति, संत त्या परमात्म्याचे कारणत्व प्रतिपादन करतात (सांगतात) पण या आवरण, विक्षेपरूप ज्या अज्ञानाच्या शक्ति आहेत, त्यांच्यामुळे जीव परमात्म्याची व्यापकता ओळखू शकत नाही. आतां अज्ञानाचे लक्षण सांगतो.

१) अज्ञानाचे लक्षण : न कळणे, हा अज्ञान या शब्दाचा अर्थ प्रसिध्द आहे. 'ब्रह्म म्हणजे काय ? याबद्दल काहीसुध्दा माहीत नसणे' याचे नांव अज्ञान. मला ब्रह्म म्हणजे काय ते माहित नाही, असा व्यवहार त्या अज्ञानामुळेच होतो.

अज्ञानाच्याच आवरण आणि विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. किंवा हे दोन 'अज्ञानांश' आहेत. अशी परिभाषा आहे.

२) आवरणाचे लक्षण : आवरणाचा आच्छादन असा सरळ अर्थ आहे. जीवाला आपल्या कूटस्थरूप मुख्य आत्म्याचे- 'ब्रह्माचे सच्चिदानंद रूपाने भान होऊ न देण्यास जे कारण ते आवरण'. या आवरणाच्या दोन शक्ति मानतात. एक अभानापादक आणि दुसरी असत्वापादक. या आवरणाच्या दोन शक्तींमुळे, ब्रह्माचे = आत्म्याचे भान होऊ न देणे, ते अभानापादक आवरण शक्तीचे कार्य आहे आणि ब्रह्म नाही असा निश्चय होणे हे असत्वापादक आवरण शक्तीचे कार्य आहे.

३) विक्षेपाचे लक्षण : विक्षेप म्हणजे कार्य. असा शास्त्रीय अर्थ आहे. अज्ञानाचा परिणाम स्थूळ - सूक्ष्म शरीरे आणि त्या त्या शरीराच्या ठिकाणी होणारा अभिमान व त्यापासून होणारी अनंत दुःखे इत्यादि सर्व जगत् यास विक्षेप किंवा शोक म्हणतात. ही अज्ञानाची तिसरी अवस्था साक्षात् बंधरूप आहे आणि पहिल्या दोन अवस्था हिच्या कारण आहेत.

हरिकृपेने ज्याचे अज्ञानावरण दूर झाले आहे. त्यांना सर्वत्र हरीच दिसत असतो, अनुभवाला येत असतो. हे सर्वजग हरीचे शरीरच आहे अशी त्या ज्ञानी पुरुषाची दृष्टी असते. जगातील जी जी वस्तू दिसेल ती ती ज्याला हरिरूपाने अनुभवाला येते.

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योर्तींषि सत्वानि दिशोद्रुमादीन् ।
सरित् समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूत प्रणमेदनन्यः ॥

श्रीमद् भा. ११-२-४१

आकाश, वायु,तेज, जल, पृथ्वी, सूर्य चंद्रादितेजोगोल, चराचर वस्तु, दशदिशा, वृक्षपाषाणादि, नद्या, समुद्र, फार काय, हे सर्व दृश्य

विश्व हरीचे शरीर होय. अशी भावना करून, तो या सर्वांना अनन्य भावाने नमस्कार करतो.

ब्रह्म उन्माद परमानंदे । जंव जंव पाहे स्वानंद बोधें ।
तंव तंव चराचर पूर्णानंदे । देखे स्वानंद कंदे दुमदुमित ।। ५८१ ।।

अर्थ : स्वानंदाच्या बोधाने आणि ब्रह्म उन्मादाच्या परमानंदाने तो जो जो पाहू लागतो, तो तो त्याला हे चराचर पूर्णानंदाने भरलेले आणि स्वानंदाने दुमदुमलेलेच दिसते.

पृथ्वी आप तेज वायु नभ । देखे हरिरूप स्वयंभ ।
भूतां महाभूतांचे डिंभ । न देखे भिन्न कोंभ अभिन्नले ।। ५८२ ।।

अर्थ : पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश ही सर्व त्याला साक्षात् हरिस्वरूपच दिसू लागतात. भूतांच्या किंवा महाभूतांच्या प्रतिमेचे भिन्नभिन्न कोंभ त्याला सारे अभिन्न एकरूपच भासू लागतात.

तृण दूर्वा दर्भ द्रुम । देखोनि म्हणे हेही हरीचे रोम ।
अनोळखा हे अति विषम । निजांगी सर्वसम हरिरूप पाहतां ।। ए.भा.-२-५९१

अर्थ : गवत, दूर्वा, दर्भ, झाडे ही पाहून हेहि श्रीहरीचेच केस आहेत असे म्हणतो. आपल्या अंगात सर्वत्र सम हरिरूप असतांहि न ओळखणाऱ्याला हे सर्व विषमच दिसते. भक्तांना सर्व ठिकाणी परमात्मा दिसतो म्हणून तो त्यांना नमस्कार करतो. हेच कान्होबा महाराज एका अभंगात सांगतात -

नमस्कारी भूतें विसरोनि याती ।
तेणें आत्मस्थिती जाणितली ।। कान्होबाराय ४१२२

अर्थ : जो आपल्या जातीला विसरून सर्व भूतांना नमस्कार करतो. त्याला आत्मस्थितीचा खरा अनुभव आला आहे असे समजावे.

जगातील जी जी वस्तू दिसेल, ती ती ज्याला हरिरूपाने अनुभवाला येते त्याला पूजाध्यान जप करण्याची आवश्यकता नाही असे एकनाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणातं सांगतात.

जे जे दृष्टी दिसे ते ते हरिरूप ।
पूजा ध्यान जप त्यांसी नाहीं ॥ १ ॥

ज्या हरिभक्तांना ही पूर्व अवस्था प्राप्त झाली नाही त्याचे कारण त्यांच्या अंतःकरणात काही दोष असतात. ते दोष निवृत्त होण्याकरितां संत व शास्त्रकारांनी भक्ति हे साधन सांगितले आहे. पूर्ण ज्ञानी भक्त फार दुर्लभ असतो. त्या भूमिकेवर हे नाथ महाराजांचे उद्‌गार आहेत. कांही भक्तांना परमात्मा आपणहून भिन्न, श्रेष्ठ आहे व त्याची कृपा संपादन करण्याकरितां जीवनाची सार्थकता आहे. अशी भावना ठेवणारा साधक भक्त, पुराणादिकातून जे भक्ति साधनाचे प्रकार वर्णिले आहेत त्याचे आचरण करीत असतो. त्यात मूर्तिपूजा, जप, ध्यान इत्यादि प्रकार असतात. तेथे पूजा, ध्यान, जप या शब्दाने इतरहि नवविध भक्तीचे प्रकार असतात. ही सर्वचसाधने साधकास उपयुक्त आहेत.

आता जो ज्ञानी आहे, ज्याला सर्वत्र पतमात्माच प्रतीत होतो, त्याला वेगळी पूजा, ध्यान, जप या साधनांची आवश्यकता नाही. कारण त्याचे प्रत्येक कर्म म्हणजे देवाची पूजाच आहे. असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज वर्णन करतात -

क्रियाजात मी जालेपणें । घडे कांहीचि न करणे ।
तयाचि नांव पूजणें । खुणेचे माझें ॥ ११७८ ॥
एवं तो बोले ते स्तवन । तो देखे तें दर्शन ।
अद्वया मज गमन । तो चाले तेचि ॥ ११८० ॥

तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा ।
तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधी माझी ॥ ज्ञा. १८-११८१

अर्थ : कर्म मात्र मी झाल्यामुळे (मद्रूप झाल्यमुळे) जे कांहीच न करणे होते त्याचेच नांव माझे मर्माचे पूजन होय. ॥ ११७८ ॥ याप्रमाणे तो बोलेल ती माझी स्तुति आहे. तो पाहील ते माझे दर्शन आहे. तो चालेल तेच, मी जो अद्वितीय त्या माझी यात्रा करणे आहे. ॥ ११८० ॥ अर्जुना, तो जी कर्मे करील ती माझी पूजा होय. तो जी कल्पना करील तो माझा जप आहे आणि तो ज्या स्थितीत असेल ती माझी समाधि अवस्था होय. ॥ ११८१ ॥

या सहजस्थितीत त्या ज्ञानी भक्ताची प्रत्येक क्रिया भक्तीत समाविष्ट होते. त्याला वेगळी पूजा, ध्यानजपादि साधन करण्याचे कारण नाही, म्हणून नाथ महाराज म्हणतात.

... । पूजा ध्यान जप त्यासी नाही ॥ १ ॥

नाथ महाराज म्हणतात, भक्ताला वैकुंठात, कैलासात, तीर्थात व क्षेत्रात देव आहे. पण खरे सांगावयाचे तर त्याच्यावाचून रिकामी जागा कोठे आहे ? असे नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात -

वैकुंठ कैलासी तीर्थ क्षेत्री देव । तयावीण ठाव रिता कोठें ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवत, विष्णुपुराण इत्यादि ग्रंथातून भगवंताचा वैकुंठलोक आहे व तो सप्तआवरणाबाहेर आहे; फार दिव्य आहे असे त्याचे वर्णन केले आहे.

सप्तावराणांबाहेरी । मायावरणाभीतरीं ।
वैकुंठ रचिले श्रीहरी । हे बोलिजे निर्धारी वेदांतीं ॥ ए. भा. २०-४३३

पंचमहाभूते, क्रिया आणि सूत्र हे सात आवरण आहेत.

यांच्याबाहेर व मायाआवरणाच्या आत भगवंताने वैकुंठ निर्माण केले. असे वेदात सांगितले आहे.

चतुःश्लोकी भागवतावरील आपल्या टीकेत श्रीनाथ महाराजांनी वैकुंठ लोकाचे विस्तृत वर्णन केले आहे. तसेच शिवभक्तांना कैलासलोक प्राप्ती होते असे शैवपुराणातून प्रतिपादिले आहे. त्या कैलास लोकाचेहि श्री नाथ महाराजांनी वर्णन केले आहे.

कित्येक धार्मिक वृत्तीचे लोक देव प्राप्तीकरितां तीर्थ क्षेत्रादिकांच्या यात्रा करीत असतात. अशी तीर्थक्षेत्रे भारतात अनंत आहेत. पुराणातूनहि त्यांची विस्तृत माहिती मिळते. सप्तपुऱ्या, चारधाम, बारा ज्योतिर्लिंगे, शक्तिपीठे, अष्टविनायकांची स्थाने व इतरहि पुष्कळच तीर्थक्षेत्रे आहेत. महाभारत वनपर्व, पद्मपुराण खंड सहावा तसेच उत्तरखंड इत्यादिकातून अनेक तीर्थांची स्थाने सांगितली आहेत. तेथे तेथे त्या त्या देवांचे वास्तव्य आहे. असे मानून कित्येक भाविक सतत यात्रा करीत असतात. वैकुंठादिकात किंवा तीर्थक्षेत्रातच देव आहे, इतरत्र नाही. असा यांचा अर्थ नाही तसे पाहिले तर देव एकदेशी (संकोचित) होईल. तो परिच्छिन्न, मर्यादित होईल. पण तसा तो नाही. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात.

.... । तयावीण ठाव रिता कोठे ॥ २ ॥

हरिव्यापक कसा आहे, याचा मागील अभंगातून विचार झालाच आहे. हरिभक्त, वैष्णव यांची हरिविषयक हीच भावना असते.

आपण व हरि यातील द्वैत नाहीसे करून मोक्षरूप जो हरि त्याच्याशी तद्रूप होऊन राहणे हे वैष्णवांचे मुख्य वर्म (गुह्य) होय. कारण देशकाल वस्तू परिच्छेदशून्य असा जो हरि त्याचा पाहू

गेले असता सुध्दा अंत लागत नाही. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात-

वैष्णवांचे गुह्य मोक्षाचा एकांत ।
अनंतासी अंत पाहतां नाही ॥ ३ ॥

अशा व्यापक रूपाने हरीस जाणणे व सर्वात्मभावाने त्याची भक्ति करणे हेच वैष्णवांचे अर्थात् वैष्णव धर्माचे गुह्य म्हणजे रहस्य आहे. श्री तुकाराम महाराजांनी पण वैष्णव धर्माचे स्वरूप सांगितले आहे -

विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म ।
भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥ १ ॥ तु. म. ३८६८

अर्थ : सर्व जगत् विष्णुमय जाणणे हाच वैष्णवांचा खरा निश्चयात्मक धर्म आहे. भेदाभेद, मत विचार हा केवळ अमंगळ भ्रम आहे. वैष्णवांचे लक्षण तुकोबाराय सांगतात -

वैष्णव तो जया । अवघी देवावरी माया ॥ १ ॥ तु. म. २२६६

श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि वैष्णवांचे लक्षण एका अभंगात सांगतात-

सतत कृष्णमूर्ति सावळी । खेळे ज्याचे हृदय कमळीं ।
शांति क्षमा तयाजवळी । जीवें भावें अनुसरल्या ॥ १ ॥ ज्ञा.म.७१८

व्यापक रूपाने हरीची भक्ति करणे हेच वैष्णवांचे गुह्य आहे. तसेच हे हरीचे ज्ञान हाच मोक्षाचा एकांत म्हणजे एक निश्चय आहे अंत शब्दाचे निश्चय व नाश असे दोन अर्थ आहेत. म्हणजे एक निश्चय. मोक्षहि एक जीवनाची अंतिम सिद्धी आहे. ती द्वैत विवर्जित (रहित) अवस्था आहे. जीव, जगत, परमात्मा यांच्यातील जो भेद प्रतीत होतो तो कल्पित भेद आहे. ही कल्पना स्वरूप ज्ञानाने नष्ट होते. म्हणजेच मोक्ष प्राप्त होतो. सर्व दुःखांची आत्यंतिक निवृत्ती व

परमानंदाची प्राप्ती यास शास्त्रकार मोक्ष म्हणतात.

असा मोक्षरूप जो हरि त्यासी तद्रूप होऊन राहणे हे वैष्णवांचे मुख्य वर्म आहे. आणखी पुढे नाथ महाराज म्हणतात -

अनंतासी अंत पाहता नाहीं ॥ ३ ॥

हरि व्यापक असल्यामुळे त्याच्याठिकाणी कोणताहि परिच्छेद नाही.

देशकाळ वस्तु भेद मावळला ।
आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥ तु. म. ४०२५

अर्थ : देशपरिच्छेद, कालपरिच्छेद व वस्तुपरिच्छेद हे तिन्ही नाहीसे होऊन संपूर्ण विश्व हे आत्मरूपाने प्रकाशित झाले आहे.

'परिच्छेद' या शब्दाचा अर्थ मर्यादा, व्याप्ती असा आहे. या परिच्छेदाचे तीन भेद आहेत. जगातील प्रत्येक पदार्थास एकतरी परिच्छेद असतोच व ज्या वस्तूला परिच्छेद असतो ती मिथ्या=(खोटी) असते. किंबहुना आकाश सोडून जगात जेवढ्या वस्तू आहेत त्या सर्वांच्या ठिकाणी हे तिन्हीहि परिच्छेद आहेत.

उदा. हे तिन्ही परिच्छेद मनुष्य प्राण्याच्या ठिकाणी आहेत. मनुष्य हा ज्यावेळी आपल्या घरात असतो त्यावेळी तो दुसऱ्याच्या घरात किंवा देशात नसतो. म्हणून मनुष्याच्या ठिकाणी 'देशपरिच्छेद' (देशाने मर्यादित) आहे. मनुष्य हा त्याच्या जन्मापूर्वी व मरणानंतर नसतो म्हणून त्याच्याठिकाणी 'कालपरिच्छेद' आहे. मनुष्य आपणाहून भिन्न असलेल्या पुस्तक, दगड इत्यादि वस्तुरूप नसतो. म्हणून त्याच्या ठिकाणी 'वस्तुपरिच्छेद' आहे. आकाशाच्या ठिकाणी 'देशपरिच्छेद' नाही. कारण ते सर्व देश व सर्व वस्तुमात्रांना

व्यापून आहे. परंतु आकाशाला 'कालपरिच्छेद' व 'वस्तुपरिच्छेद' आहे. श्रुतिमध्ये आकाशाची उत्पत्ती आत्म्यापासून सांगितलेली आहे. म्हणून आकाश हे कालाने मर्यादित आहे. आकाश जरी सर्व वस्तूंमध्ये असले तरी पण ते प्रत्येक वस्तुरूप नाही, तर प्रत्येक वस्तुहून भिन्न आहे. म्हणून आकाशाच्या ठिकाणी 'वस्तुपरिच्छेद' आहे. ब्रह्माच्या = आत्म्याच्या ठिकाणी मात्र हे तिन्ही परिच्छेद नाहीत. ब्रह्माच्या ठिकाणी देशपरिच्छेद नाही. कारण ते अद्वितीय असल्यामुळे त्याच्याखेरीज दुसरा पदार्थच नाही. म्हणजे ते अमुकस्थळी आहे व अमुकस्थळी नाही, असे नाही. तर ते परब्रह्म व्यापक असल्यामुळे सर्व ठिकाणी ओतप्रोत भरलेले आहे म्हणून ब्रह्माला देश परिच्छेद नाही. आतां कालाच्या कल्पनेचा आरंभ ब्रह्मापासूनच आहे. त्या कल्पनेचा आधार ब्रह्मच आहे. कारण त्याच्याच अस्तित्वावर १) वर्तमानकाळ २) भूतकाळ ३) भविष्यकाळ ही कल्पना आहे व कालाच्या कल्पनेचा अंतहि त्याच्याच ठिकाणी होणार आहे. अशाप्रकारे कालाच्या आदी मध्य व अंती एका ब्रह्माचेच अस्तित्व असल्यामुळे ते कालपरिच्छेदशून्य आहे. तसेच सर्वभूत भौतिक प्रापंचिक वस्तु ब्रह्मावर कल्पित आहेत. म्हणून त्या ब्रह्मरूप आहेत. जो पदार्थ अन्य वस्तुहून निराळा असतो. त्याच्याठिकाणी वस्तुपरिच्छेद संभवतो. परंतु ब्रह्माखेरीज दुसरा पदार्थच नसल्यामुळे त्याच्याठिकाणी वस्तुपरिच्छेद नाही. तात्पर्य, ब्रह्म हे तिन्ही परिच्छेद रहित आहे. सृष्टीच्या आदि, मध्ये व अंती एकच एक परमात्मा सर्वत्र नटलेला आहे. एकाच हरीची अनंत रूपे आहेत व सर्व रूपात वास करणारा एकच हरि आहे. हे नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात.

आदि मध्य अंती अवघा हरि एक ।
एकचि अनेक एक हरि ॥ ४ ॥

ज्या अर्थी विश्व हे कार्य आहे त्या अर्थी त्याचे कारण कोणीतरी पाहिजे. हे मानावे लागते. कारण हे कार्यापेक्षा अधिक व्यापक तसेच कार्याच्या तिन्ही म्हणजे उत्पत्ति, स्थिती व अंत या अवस्थेत त्याची उपस्थिती अवश्य असते. तंतू हे पटाच्या (कापडाच्या) आदी, मध्ये व अंती असतात. त्याविना पटाची सिध्दी होऊ शकत नाही. तसेच वेदांत शास्त्रात कारणाचे दोन भेद सांगितले आहेत. १) निमित्त कारण २) उपादान कारण उदाहरण असे की, घट (घागर) उत्पन्न होण्यास मृत्तिका, पाणी इत्यादि जसे उपादान कारणास लागतात. तसेच कुंभार, चक्र (चाक), दंड इत्यादी अन्य कारणेहि लागतात. त्यात कुंभार हा निमित्त कारण आहे. तो चेतन आहे. त्याचे ठिकाणी त्या घट निर्मितीचे ज्ञान संपूर्ण पाहिजे. त्याला घट निर्माण करण्याची इच्छा पाहिजे व घट निर्माण करण्याची क्रिया झाली पाहिजे. या ज्ञान, इच्छा, क्रियेवाचून निमित्त कारणापासून कांही कार्य होत नाही. व्यवहारात उपादान व निमित्त ही दोन कारणे परस्पर भिन्न असतात. उपादान कारण हे कार्याच्या तिन्ही अवस्थात म्हणजे आदी, मध्य व अंतात असते. पण निमित्त कारण कार्योत्पत्ति करून वेगळे राहते. परमात्मा हा या विश्वाला उपादानहि आहे व निमित्तहि आहे. म्हणून त्यास 'अभिन्न निमित्तोपादान कारण' असे वेदांतात मानले आहे. उर्ण नाभी नांवाचा कोळी किडा आहे. तो आपल्या मुखातूनच एक प्रकारचा चिकट द्रव काढून जाळे बनवितो व स्वबुध्दीनेच त्या जाळ्याची योजना करतो. म्हणजे द्रवाच्या रूपाने तो उपादान कारण बनतो व बुध्दीद्वारे तो निमित्त कारण होतो. त्याप्रमाणेच परमात्मा हरि हाच या जगाच्या मायेचा अंगीकार करून म्हणजे 'मायाविशिष्ट ईश्वर' होतो. त्यावेळी त्या तमःप्रधान प्रकृतीच्याद्वारे उपादान व त्याच मायेच्या शुध्द सत्त्वगुणाने युक्त होऊन इच्छा, ज्ञान व क्रियांद्वारा निमित्त बनून सर्व विश्वाची उत्पत्ती करतो. श्रुति सांगते -

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।
येन जातानि ज़ीवन्ति ।
प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति ।

अर्थ : ''ज्या परब्रह्मापासून ही भूते उत्पन्न होतात, ज्याच्यामुळेच म्हणजे ज्याच्याठिकाणी जगतात व ज्याच्यातच शेवटी लीन होतात त्या आदिकारणास 'परब्रह्म' म्हणतात.'' श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या हरिपाठात हीच गोष्ट सांगितली आहे.

अव्यक्त निराकार नाहीं ज्या आकार ।
जेथूनि चराचर हरीसी भजे ।। ३ ।।

अर्थ : ज्यास आकार नाही, ज्याच्यापासून चर= (चालणारे, चेतनयुक्त) व अचर (जड) अशा दोन भावात्मक जगताची उत्पत्ति झाली. त्या हरीचे भजन कर हा परमात्मा एकच आहे पण आपल्या सामर्थ्याने अनेक बनतो. हेच श्री निळोबाराय एका गौळणीच्या अभंगात सांगतात -

एकी एकटाचि असोनि एकला ।
विश्वी विश्वाकार होऊनियां ठेला ।
जयापरी वो तैसाचि गमला ।
नंदनंदन हा अचोज अंबुला वो ।। १ ।।
ऐशा गौळणी त्या बोलती परस्परी ।। धृ. ।।

आणखी दुसऱ्या अभंगात निळोबाराय म्हणतात -

एकले न कंठेचि म्हणोनिया येणें ।
केली निर्माण वो चौदाही भुवनें ।
गगन चंद्र सूर्य मेघ तारांगणे ।
पांचही महाभूते भौतिके भिन्ने भिन्ने वो ।। १ ।।
ऐसा लाघवी हा मायासूत्र धारी ।। धृ ।।

श्री तुकोबाराय हीच गोष्ट दृष्टांताने एका अभंगात सांगतात.

क्षरला सागर गंगा ओघी मिळे ।
आपणचि खेळे आपणासी ।। २ ।।
मधील ते वाव अवघी उपाधि ।। धृ ।। तु. म. ३७५९

अर्थ : समुद्र हा क्षरला= (पाझरलेला) वाफेच्यारूपाने वर जाऊन मेघ होतो व तो पर्जन्यरूपाने गंगेच्या ओघात मिळतो आणि ती गंगा समुद्रास मिळावयास जाते. अशा रीतीने समुद्र आपणच आपल्याबरोबर खेळतो. वेदांत शास्त्रदृष्टीने हरि हा एकच आहे व तो अनेक झाला. तरी पुन्हा तो एकरूपच आहे. हे जरी सिध्द होत असले तरी त्याचा अनुभव आला तरच खरे ! नाही तर ते केवळ शब्दज्ञान आहे. त्याचा कांही उपयोग नाही. वेदांत हे अनुभवाचे शास्त्र आहे. म्हणून शेवटच्या चरणात श्री नाथ महाराज स्वानुभव प्रकट करतात -

एकाकार झाले जीव शिव दोन्ही ।
एका जनार्दनी ऐसे केलें ।। ५ ।।

माझ्या सद्‌गुरूंनी माझ्या ठिकाणी जीव शिवाचे ऐक्य घडवून आणले. तत्त्वमस्यादि श्रुतिवाक्यावरून जीव व ईश्वराचे ऐक्य सिध्द आहे. तरी अनादी अज्ञानाने यांचा भेदच अनुभवास येत असतो. सामान्यांनाच नव्हे तर मोठमोठ्या दर्शनकारांनीहि जीव-ईश्वराचा भेदच सिध्द करण्याचा प्रयत्न केला आहे. उपनिषदे, गीता, ब्रह्मसूत्रे यांचे तात्पर्य जीवशिवाचा अभेद सांगण्यातच आहे. तसेच श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीहि आपल्या सर्व ग्रंथातून, अभंगातून अद्वैतच प्रतिपादिले आहे. ते एका अभंगात म्हणतात.

मी तूं पण जाऊं दे दुरी । एकचि घोंगडे पांघरूं हरि ।। ज्ञा. म. ९५३

अनादि अज्ञान व त्याचे कार्य द्वैत बुध्दीच्या संस्कारामुळे 'जीव ईश्वराचा भेद' आहे असे वाटते. पण तो भेद खरा नाही. भेद सत्य मानला तर मागील चरणातील हरीचे एकत्व सिध्द होणार नाहीं. ही भेद कल्पना नष्ट होऊन, अद्वैताचा अनुभव प्राप्त होण्यास ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूची कृपा पाहिजे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

ते सत्त्वशुध्दि साहाकारें। गुरुकृपामृत तुषारें।
सासिन्नलेनि वोसरे। द्वैतदैन्य ॥ ज्ञा. १८-२५९

अर्थ : तेव्हां त्यांना अंतःकरण शुध्दीचे साहाय्य मिळून त्यावर श्रीगुरूंच्या कृपेचा अमृतमय वर्षाव झाला म्हणजे भरभराटीला आलेल्या बोधाच्या जोरावर भेदामुळे उत्पन्न होणारी दिनता पारच हटते.

हा विषय नाथ महराजांनी पुढे पंधराव्या अभंगात सांगितला आहे.

कल्पना अविद्या तेणें झाला जीव।
मायोपाधि शिव बोलिजेती ॥ २ ॥

अर्थ : अविद्यारूपी कल्पनेमुळे चैतन्य जीव दशेला प्राप्त होते आणि मायोपाधीमुळे ते शिव म्हटले जाते.

हे अज्ञान आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानेच दूर होते. तो अपरोक्ष बोध श्रीगुरु देतात आणि मग -

जीव परमात्मा दोन्ही। बैसोनि ऐक्यासनी।
जयाचां हृदयभुवनीं। विराजती ॥ ज्ञा. १२-१५३

अर्थ : ज्याच्या अंतःकरणरूपी घरामध्ये जीव व परमात्मा दोन्ही ऐक्यरूपी आसनावार बसून शोभत आहेत. (जीव व परमात्मा यांचे ऐक्य ज्याच्या अनुभवाला आले आहे.) जीवशिव यांच्या ऐक्याचा अपरोक्ष अनुभव प्राप्त होतो. हीच स्थिती वेदांतशास्त्रात

'पूर्णावस्था' म्हटली जाते. या बोधाने हृदयग्रंथी भेद, संशयछेद, कर्मक्षय, शोकतरण, मृत्युउल्लंघन, सर्वबंध निवृत्ती इत्यादि महत्त्वाच्या भूमिका प्राप्त होतात. जीव दशा बाधीत होऊन सच्चिदानंद ब्रह्म मी या बोधावर तो साधक येतो. शब्दपर निष्णात =(वेदशास्त्रांच्या अभ्यासात निष्णात) सद्‌गुरु त्यास बोधावर आणून सोडतात. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात. माझे सद्‌गुरु श्री जनार्दन स्वामींनी मला या भूमिकेवर आणून सोडले.

एकाकार झाले जीव शिव दोन्ही ।
एका जनार्दनी ऐसें केलें ॥ ५ ॥

हा बोध प्राप्त होण्याकरितां तुम्ही मुखाने हरि हरि बोला -

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाहीं मागुता जन्म घेणें ॥ २ ॥

- समाप्त -

❀ अभंग पाचवा ❀

नामावीण मुख सर्पाचे तें बीळ ।
जिव्हा नव्हे काळ सर्प आहे ॥ १ ॥
वाचा नव्हे लांव जळो त्याचे जिणे ।
यातना भोगणें यमपुरीं ॥ २ ॥
हरिवीण कोणी नाहीं सोडविता ।
पुत्र बंधु कांता संपत्तीचे ॥ ३ ॥
अंतकाळी कोणी नाहीं बा सांगाती ।
साधूचे संगती हरि जोडे ॥ ४ ॥
कोटि कुळें तारी हरि अक्षरे दोनी ।
एका जनार्दनी पाठ केली ॥ ५ ॥

अर्थ : नामाशिवाय मुख म्हणजे सापाचे बीळच होय व त्याच्या मुखातील जीभ ही जीभ नव्हे, तर काळसर्पच होय. ॥ १ ॥ त्याची वाचा ही वाचा नसून हडळ आहे. अशा मनुष्याच्या जिण्याला धिक्कार असो ! त्याला नरकात यमयातना भोगाव्या लागतील. ॥ २ ॥ (ह्या यातनांमधून) हरि वाचून दुसरा कोणीहि सोडवणारा नाही. मुलगा, भाऊ, बायको हे सर्व पैशामुळे आहेत. ॥ ३ ॥ अरे बाबा, मृत्युसमयी कोणीहि आपल्याबरोबर येणार नाही. जो आपल्याला अंतकाळी उपयोगास येईल अशा हरीची साधूच्या संगतीत प्राप्ती होते. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरि ही दोन अक्षरे कोट्यावधी कुळांचा उद्धार करणारी आहेत. म्हणून मी त्यांचेच पठण केले. ॥ ५ ॥

विवरण : महत्त्वाचा विषय विधि मुखाने व निषेध मुखाने पटवून देण्याची शास्त्रकारांची व संतांची पध्दती असते. नामस्मरणाचे फल किती श्रेष्ठ आहे याचा विचार मागील अभंगातून झाला आहे. नाम हे पुरुषार्थ प्राप्त करून देणारे आहे. तेथे सुखाची विश्रांती आहे. या साधनाच्या आचरणात धन्यता आहे. अशा महत्त्वपूर्ण भाषेत नाममहात्म्य कथन केले आहे. असे असूनहि बहिर्मुख पामरांना नाम आवडत नाही. कोणी पटवून दिले तर ते पटत नाही. वास्तविक मनुष्य देह, त्या देहातील मन, बुध्दि, इंद्रिये यांचा मुख्य उपयोग भगवत्प्राप्तीच्या साधनातच झाला पाहिजे. तरच याची जन्माला आल्याची सार्थकता ! श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे जन्मा आल्याचे सार्थक ।
विठ्ठलचि एक देखलिया ।। तु. म. २५८९

पण कित्येकाला हे कळत नाही. पूर्वजन्मीच्या अशुभ संस्कारामुळे रजोगुण तमोगुणांच्या वृध्दीमुळे विषयासक्ती वृध्दिंगत झालेली असते -

पूर्व जन्मी पाप केले ते बहु विस्तारलें ।
विषय सुख नाशिवंत सेवितां तिमिर कोंदले ।
चौऱ्यांशी लक्ष योनी फिरतां दुःख भोगिलें ।
ज्ञान दृष्टि हारपली दोन्ही नेत्र आंधळे ।। १ ।।
धर्म जागो सदैवाचा जे बा परउपकारी ।। २ ।। ज्ञा. म. ९५७

यातच दुष्ट संगतीची भर पडून दुष्कर्माकडे प्रवृत्ति होते व ते पापाचरणच प्रिय वाटावयास लागते. मग मुखाने नाम कसे येणार ? पण याचा परिणाम पुढे कसा होतो याचाहि ते विचार करीत नाहीत. अशा पापी, अविश्वासी पुरुषाबद्दल कळवळा येऊन श्रीनाथ महाराज दुःखाने म्हणतात, ते अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

नामाविण मुख सर्पाचे ते बीळ ।

जिव्हा नव्हे काळ सर्प आहे ।। १ ।।

सर्व पुराणादिकातून व संतांनी ही भाषा वापरली आहे. वास्तविक ज्या मुखात पवित्र अमृतमय हरिनाम अखंड राहावे, ज्या जिव्हेने अखंड हरिनाम घेण्यात मानवी जीवनाची सार्थकता आहे. ती जीभ जर ते नाम घेत नाही व अभद्र वाचा वापरून पापाचीच निर्मिती करते आणि जीवनाचा सर्व नाश करते. तिला काळसर्पच म्हणणे योग्य नाही काय ? ती ज्या मुखात राहते, ते मुख म्हणजे त्या काळसर्पाचे बीळच म्हटले पाहिजे. श्रीमद्‌भागवताच्या, द्वितीय स्कंधात भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात -

बिले बतोरुक्रम विक्रमान् येन श्रृण्वतः कर्णपुटेनरस्य ।
जिव्हा सती दार्दरिकेवसूत न चोप गायत्युरुगाय गाथाः ।।

श्रीमद्. भा. २-२३

अर्थ : जो मानव सर्व शक्तिमान् परमेश्वराचे पराक्रम श्रवण करीत नाही, त्याचे कान म्हणजे केवळ दोन बिळेच आहेत, की ज्यात सर्प इत्यादी राहतात. तसेच जी जीभ त्या अतुलकीर्ति परमात्म्याच्या चरित्राचे गायन करीत नाही. ती दुष्ट असून बेडकाच्या जिभेसारखी वृथा ओरडणारी होय.

श्री एकनाथ महाराज भागवतांत म्हणतात -

रामनामेंवीण जें तोंड । ते जाणावे चर्मकुंड ।
भीतरी जिव्हा ते चामखंड । असत्यकांड काटली ।। ५९६ ।।
हो कां हरिनामेवीण जे वाणी । ते गलित कुष्ठे जाली कोढिणी ।
असत्य कुष्ठाचे गळे पाणी । उठी पोहणी निंदेची ।। ५९७ ।।
ऐशिये वाचेसी रोकडें । पडती अधर्माचे किडे ।
सुळबुळीत चहूंकडे । मागेपुढें वळवळित ।। ५९८ ।।

ते वाचा होय ज्यासमोर। देखे तो पाठीमोरा ठाके नर।
नाक झांकुनि म्हणे हर हर । लहान् थोर थुंकिती ॥ ५९९ ॥
ते वाचेची जे दुर्गंधी । मजही न साहवे त्रिशुध्दी।
हे वाचा वाहे तो दुर्बुध्दि । अनर्थसिध्दी अतिदुःख ॥ ६०० ॥
सोलीव दुःखाचे अतिदुःख । त्या नराची वाचा देख ।
केवळ निरय ते त्याचे मुख । नामी विन्मुख जे वाणी ॥ ए. भा. ११

अर्थ : राम नामाशिवाय जे तोंड असेल ते केवळ चामड्याचे कुंडच समजावे आणि त्यात असलेली जीभ म्हणजे केवळ चामड्याचा तुकडा होय. असत्य मळाच्या = (खोटेपणाच्या घाणीने) पुटांनी ती जीभ भरलेली (बरबटलेली) असते, असे समजावे. ॥ ५९६ ॥ किंवा हरि नामाशिवाय जी वाणी असेल, ती गलित कुष्ठ (स्त्राव होत असलेल्या कोडानेयुक्त) युक्त झाली असे समजावे. तिच्यातून असत्यरूप कोडाचे पाणी झिरपत असते आणि निंदेची घाण सुटते. ॥ ५९७ ॥ असल्या वाणीत खरोखर अधर्माचे किडे पडतात आणि ते चहूकडे बुचबुचून वळवळत असतात. ॥ ५९८ ॥ ती वाणी ज्याच्यासमोर येते, तो पुरुष तिच्याकडे पाठमोरा वळतो व नाकाला पदर लावून 'हरहर' म्हणतो. लहानथोर सर्व माणसे त्या वाणीला 'थूथू' करतात. ॥ ५९९ ॥ त्या वाणीची जी दुर्गंधी असते ती खरोखरच मला सुध्दा सहन होत नाही. अशी वाणी जो बाळगतो तो दुर्बुध्दि होय. त्याच्यावर अनर्थ ओढवतात व अत्यंत दुःखे प्राप्त होतात. ॥ ६०० ॥ त्या पुरुषाची वाणी म्हणजे गाळीव दुःखातले मोठे दुःखच होय असे समज. जी वाणी नामाला विन्मुहोते, ती त्याची वाणी म्हणजे शुध्द नरक होय.

जी भाषा सत्य भाषण करीत नाही, जी भगवंताचे गुणानुवाद करीत नाही, जी अध्यात्माची भाषा बोलत नाही त्या वाणीचे वर्णन

ज्ञानेश्वर महाराजांनी अध्याय तेराव्यामध्ये सांगितले आहे. -

विरोधु वादु बळु । प्राणी पाप ढाळु ।
उपहासु चाळू । वर्म स्पर्शु ।। २७० ।।
आटु वेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु ।
हे संन्यसिले अवगुण । जिया वाचा ।। २७१ ।। ज्ञा. १३-२७१

अर्थ : विरोधी भाषा वापरणे, तंट्यास उत्तेजन देणे, प्राणीमात्रांना त्रास देणे, ताप होईल असे बोलणे, टर उडविणे, टाकून बोलणे, वर्मास झोंबणारे शब्द वापरणे, हट्ट, आवेश, कपट, आशा लावणे, संशयात पाडणे, वंचना करणे इत्यादि दोष त्या वाचेत पूर्णपणे असतातच. अशी भाषा बोलणारी जिव्हा ही स्वपरनाश= (आपला व दुसऱ्याचा नाश) करणारी असते. म्हणून ती - जिव्हा नव्हे तर काळसर्प आहे, असे नाथ महाराज सांगतात. -

जिव्हा नव्हे काळसर्प आहे ।। १ ।।

पुनः नाथ महाराज सांगतात की, ज्याची वाचा ही वाचा नसून हडळ आहे. अशा मनुष्याच्या जिण्याला धिक्कार असो. त्याला नरकात यमयातना भोगाव्या लागतील. असे अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात -

वाचा नव्हे लांव जळो त्याचे जिणे ।
यातना भोगणें यमपुरीं ।। २ ।।

अशी जी वाचा तिला वाचा म्हणू नये. ती एक लांव = (हडळ) पिशाच्च जात) आहे. पिशाच्चयोनी ही तामस योनी आहे. तिचा ज्याच्याशी संबंध येईल त्याला पीडाच होत असते. तशी ही वाचा वाईट आहे.

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास म्हणतात -

ते माझे जन्मनामकीर्तनगुण । जे वाचेसी नाही पठण ।
ते वाचा पिशाचिका जाण । वृथा लापन वटवटी ।।

अर्थ : ते माझे जन्म, नाम, कीर्ति किंवा गुणानुवाद ज्या वाणीला पठण होत नाही, (जी वाणी उच्चारीत नाही) ती वाणी व्यर्थ बडबड करणारी हडळ आहे म्हणून समजावे.

माझे कीर्तीविण जे वदन । तें केवळ मद्याचें भाजन ।
त्या उन्मादविटाळा भेण । नाम जाण तेथ नये ।। ६३१ ।।

अर्थ : माझी कीर्ति वर्णन केल्याशिवाय जे तोंड असेल ते केवळ मद्य (दारु) भरलेले भांडे होय. त्या मद्यामुळे येणाऱ्या नशेचा विटाळ होईल. या भयाने नाम तेथे येतच नाही. ।। ६३१ ।।

जेथ उच्चारु नाही नामाचा । ते जाणावी वांझ वाचा ।
गर्भ न धरी हरि कथेचा । निष्फळ तिचा उद्योगु ।।

ए.भा. ११-६३२

अर्थ : ज्या वाणीमधून नामाचा उच्चार होत नाही, ती वाणी वांझ समजावी. कारण ती हरिकथेचा गर्भ धारण करीत नाही. त्या वाणीचा इतर सर्व उद्योग निष्फळ होय.

अशी वाचा ज्या पुरुषाच्या वाट्याला आली आहे, महाराज म्हणतात, 'त्याच्या जीवनास आग लागो'. ते व्यर्थ जिणे आहे. 'जळो त्याचे जिणे' ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

ज्ञानदेवा जिणें नामेवीण व्यर्थ ।
रामकृष्णी पंथ क्रमियेला ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, हरीच्या नामस्मरणावाचून जगणे मला व्यर्थ वाटते. म्हणून मी रामकृष्ण नामाच्या भजन मार्गाने चालतो. म्हणजे निरंतर हरीचे भजन करीत आहे. मनुष्य जन्म प्राप्त होऊन जो भगवंताचे नाम घेत नाही, त्याचे जीवन व्यर्थ आहे. इतकेच नव्हे तर नाथ महाराज म्हणतात, 'यातना भोगणे यमपुरी ॥' तसेच ज्ञानेश्वर महाराजहि म्हणतात.

हरिवीण जन्म तो नर्कचि पै जाणा । यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥

अर्थ : जन्मास येऊन जर हरीची ओळख झाली नाही, तर त्या जन्मास नरकच समजावे. तो प्राणी यमाच्या घरचा पाहुणा होतो. म्हणजे यमलोकास जातो.

मनुष्य शरीराने जी कर्मे घडतात, त्याचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. शुभ व अशुभ त्यासच पुण्य व पाप म्हटले जाते आणि जे कर्म घडते ते फल देतच असते. विहित व निषिध्द असे कर्माचे प्रकार वेदात सांगितले आहेत. वेदात ज्या कर्माच्या ज्या वर्ण-आश्रम इत्यादींना अनुसरून विधि सांगितला, म्हणजे ते कर्म अवश्य केलेच पाहिजे असे प्रतिपादन केले ते विहित कर्म होय व त्याचे फल ऐहिक-पारत्रिक सुख असे आहे व जे कर्म 'करू नये' म्हणजे सुरापान, मांसभक्षण, हिंसा, असत्य, व्यभिचार इत्यादि हेच निषिध्द कर्म होय व त्याचे फल ऐहिक पारत्रिक दुःख लेश होय. ही अनादि विश्वरचना आहे. असे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटले आहे.

तरी विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वर रावो ।
चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ॥ २९५ ॥
वेदीं अन्यायी पडे । तो निरयभोगें दंडे ।
संन्यायी तो सुरवाडे । स्वर्गीं जिये ॥ ज्ञा. १६-२९६

अर्थ : तर विश्व हे ठिकाण अनादि चालत आलेले आहे व त्याचे नियमन करणारा राजा ईश्वर आहे; न्याय व अन्याय यांचा निवाडा वेद चावडीवर (उघडपणे) करतात. ॥ २९५ ॥ वेदांच्या दृष्टीने जो अन्यायी ठरतो त्यास नरकभोगाची शिक्षा होते व त्यांच्या (वेदांच्या) दृष्टीने जो न्यायी ठरतो, तो सुखाने स्वर्गात राहतो.

जे लोक आपल्या शरीराने शुभ कर्माचरण करीत नाहीत त्यांच्या त्यांच्या कर्मांचे फळ मिळणे योग्य आहे व ते मिळतच आहे. हा कर्माचा नियम अबाधित आहे. गीतेच्या पंधराव्या अध्यायामध्ये संसार वृक्षाच्या अनेक फांद्याचे विस्तृत वर्णन करीत असता श्रीकृष्णांनी तमोगुणांनी वाढलेल्या शाखांचे वर्णन केले आहे.

तेधवां याचि मनुष्य शाखा । नीच वासना अधीं देखा ।
पाल्हेजती डाळुका । कुकर्मांचिया ॥ १६४ ॥
अप्रवृत्तीचे खणुवाळे । फोंक निघती सरळे ।
घेत पानपालव डाळें । प्रमादाची ॥ १६५ ॥
बोलती निषेध नियमें । जिया ऋचा यजुःसामें ।
तो पाला तया घुमे । टकेयावरी ॥ १६६ ॥ ज्ञा. १५-१६६

अर्थ : तेव्हां याच मनुष्यरूपी शाखांना खालच्या बाजूला वाईट कर्मांच्या नीच वासना ह्याच कोणी फांद्या, त्या विस्ताराला पावतात. असे समज ! ॥ १६४ ॥ निषिध्द कर्मरूपी खूण असलेले सरळ फोक हे (मनुष्यरूपी शाखेला) प्रमादरूपी पाने, पाला व डहाळ्या उत्पन्न करीत फुटतात. ॥ १६५ ॥ यजुर्वेद व सामवेद यांच्यातील जे मंत्र निश्चयाने निषिध्द कर्मे (अमुक आहेत असे) सांगतात. ते मंत्ररूपी पल्लव त्या डहाळ्यांच्या अग्रभागावर वाजू लागतात. ॥ १६६ ॥

परि ऐशा शाखा पांडवा । सर्वांगही नित्य नवा ।

निरयभोग यावा । फळाचा तो ॥ १७२ ॥

अर्थ : परंतु अर्जुना, तमोगुणाच्या उत्कर्षात अशा या मनुष्य शाखांना सर्व अंगाच्या ठिकाणी नित्य नवा नरकभोग हीच फळाची प्राप्ती होते !

श्री तुकाराम महाराज जीवाला मिळालेल्या यमपुरीचे वर्णन करतात-

दुष्ट अभक्त जे निष्ठुर मानसीं ।
केली हे तयांसी यमपुरी ॥ ६ ॥
यमदूत त्यांसी करीती यातना ।
नाही नारायणा भजले जे ॥ ७ ॥ तु. म. १५

अर्थ : जे कोणी दुष्ट व भक्तिहीन असून ज्यांचे मन निर्दय आहे, त्यांच्याकरितां देवाने यमलोक केला आहे. ॥ ६ ॥ जे नारायणाला भजले नाहीत त्यांना त्या यमलोकामध्ये यमदूत यातना करतात. ॥ ७ ॥

म्हणून सुखाने वाणीने हरिनाम घ्यावे. मनाने भक्ति करावी, कानाने हरिकथा श्रवण करावी. असे जर केले नाही तर यमयातना भोगाव्या लागतील. हे दुःख टाळण्याकरिता अन्य कोणताहि उपाय चालत नाही. या यमयातनांमधून सोडविणारा केवळ एक हरीच आहे. असे तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे तुला सोडविना कोणी ।
एका चक्रपाणी वांचुनिया ॥ तु. म. ३३८२

या यमयातनांमधून हरीवाचून दुसरा कोणीहि सोडविणारा नाही. मुलगा, भाऊ, बायको हे सर्व पैशामुळे आहेत. हे सोडणार नाहीत. हेच

नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात -

हरीवीण कोणी नाही सोडविता ।
पुत्र बंधु कांता संपत्तीचे ।। ३ ।।

जगातील कोणीहि जीव सर्वज्ञ (ज्ञानवान्) नाहीत व समर्थ नाहीत. ते स्वतःच कोणत्या ना कोणत्या कर्मफल भोगात अडकलेले आहेत. जो स्वतःबध्द आहे (अज्ञानी) तो इतरांना कसा सोडवू शकेल ? हरि एकच सर्वज्ञ व समर्थ आहे. नित्य, शुध्द, बुध्द, मुक्त असे त्याचे स्वरूप आहे. तसेच तो दीनवत्सल आहे. शरणागताचे रक्षण करणे हे त्याचे ब्रीद आहे. पुत्र लोभाने ज्याच्या मुखाला मृत्युसमयी 'नारायणनाम' आले त्या अजामिळाचा उध्दार हरीने केला -

पुत्राचिया लोभें नष्ट म्हणे नारायण ।
कोण कर्तव्य तुका म्हणे त्याचे पुण्य ।। तु. म. २६६५

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, सर्वदृष्टच्या नाश पावलेल्या अजामिळाने पुत्राच्या स्नेहाने नारायण नामाचा उच्चार केला. तेवढ्यानेच त्याला वैकुंठास नेले. सांगा बरे ! त्याने त्या नारायण नामावाचून काही पुण्य केले होते काय ? (ही हरिनामाची अद्भूत शक्ति आहे.)

तूंते आराधी ना आइके । होती पुंसा बोलावित कौतुकें ।
तिये वैकुंठी तुवां गणिके । सुरवाडू केला ।। ज्ञा.११-१०७

एका गणिकेच्या (वेश्येच्या) घरी एक पाळलेला पोपट होता. मृत्युसमयी तिने त्याला 'राघोबा राघोबा' म्हणून हाक मारली, तरी तिला मुक्त केले.

गजेंद्र तो हस्ती सहस्त्र वरुषें ।
जळामाजी नक्रें पीडिलासे ।। तु. म. ३९७

अर्थ : गजेंद्र हा हत्ती होता. तो परिवारासह सरोवरात जलक्रीडा करीत असता एका नक्राने पाण्यात ओढून एक हजार वर्षे युध्दद्वारा गजेंद्राला फारच जर्जर केले. ॥ १ ॥ असेच ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

पै रंकु एक आडलेंपणें । काकुळती अंती धावा गां धावा म्हणे ।
तरी तयाचिये ग्लानी धावणें । काय न घडे मज ॥ ज्ञा.८-१२८

अर्थ : जरी कोणी एखादा दीन अडल्यामुळे मरणसमयी काकुळतीने मला, 'देवा धावा हो धावा !' असे म्हणाला, तर त्याच्या संकट समयी मी धावत नाही काय ? श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, 'देवा मी तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणाला शरण जाऊ ?

तुजवीण कोणा । शरण जाऊं नारायणा ॥ १ ॥
ऐसा न देखे मी कोणी । दुजा तिहीं त्रिभुवनीं ॥ २ ॥ तु. म. १८३९

केवढाहि पापी असो, त्यास जर पश्चात्ताप झाला असेल व आपल्या दुःखाची, अधःपाताची पूर्ण जाणीव झाली असेल व अशा पश्चात्तापदग्ध अंतःकरणाने हरीची करुणा भाकील, त्याच्याशी अनन्य होईल; तर तो भगवान तात्काळ त्या भक्ताला सोडवील. भक्तश्रेष्ठ अर्जुनास हीच गोष्ट सांगतात -

यालागीं दुष्कृती जरी जाहला । तरी अनुतापतीर्थीं न्हाला ।
न्हाऊनि मज आंतु आला । सर्वभावें ॥ ज्ञा. ९-४२०

अर्थ : याकरितां पूर्वीचा दुराचरण करणारा जरी असला तरी नंतर त्याविषयीच्या पश्चात्तापरूपी तीर्थात त्याने स्नान केले आणि अशा प्रकारचे स्नान करून सर्व भावांनी तो माझ्याठिकाणी अनन्य झाला -

त्या अनुतापाचे स्वरूप श्री नाथ महाराजांनी भागवत एकादश स्कंध, अध्याय २३ मध्ये विस्ताराने कदर्यू उपाख्यानात सांगितले आहे.

तो कदर्यू ब्राह्मण पश्चात्ताप दग्ध अंतःकरणाने म्हणतो -

मग म्हणे रे कटकटा । झालो एकवेळ करंटा ।
अहा विधातया दुष्टा । काय अदृष्टा लिहिलेसी ।।
मज ठावा नाही कोणीकडे । विचार संभवेना पुढें ।
अति दुःख झाले जी रोकडे । तेणे विचारे रडे महादुःखी ।।
हें अल्प दुःख पावलो येथें । पुढें थोर दुःख आहे मातें ।
यम दंडील निष्ठूर घातें । कोण तेथे सोडवी ।।
मी सर्वथा अकर्मकारी । बुडालों बुडालों अघोरी ।
धांव पाव गा श्रीहरि । मज उध्दरी दीनातें ।।
तुवां रक्षिलें प्रल्हादासी । अंबरिषासी गर्भवासी ।
उदरीं राखिलें परिक्षितीसी । तैसे मज दीनासी उध्दरी ।।
तुवां तारिलें अहल्येसी । उध्दरिले नष्टा अजामिळासी ।
उडी घातली गजेंद्रासी । तेणें वेगेसी मज तारी ।। ए.भा.२३-१५१-५६

अर्थ : आणि म्हणतो, हाय रे दैवा ! शेवटी मी भिकारी झालो ! हाय हाय ! हे ब्रह्मदेवा ! काय रे हे माझ्या कपाळी लिहून ठेवलेस. ।। १५१ ।। मला कोठेच ठाव नाही व पुढे काही योग्य विचारहि सुचत नाही. असे जे अत्यंत मोठे दुःख त्याच्यापुढे येऊन उभे राहिले, त्याच्या विचाराने तो महादुःखी होऊन रडत बसतो. ।। १५२ ।। येथे हे थोडेसेच दुःख झाले आहे, पण मला पुढे मोठे दुःख भोगावयाचे आहे ! यम जेव्हां निर्दयपणाने घावांनी ताडण करील, त्यावेळी मला तेथे कोण सोडवणार ? ।। १५३ ।। मी नारायणाचे स्मरणहि केले नाही, तेव्हां भयंकर नरकच माझ्या कपाळी येणार. तेथे मला कोण सोडवील ? ।। १५४ ।। मी पंचमहायज्ञ केले नाहीत, मी अतिथींना अन्न दिले नाही, मी पितृतर्पण केले नाही, तेव्हां माझे दुःख कोण निवारण करणार ? ।। १५५ ।। मी ब्राह्मणाची पूजा केली नाही, मी परमेश्वराचे भजन केले नाही, भगवद्भक्तांच्या पायधुळीला वंदन केले

नाही, तेव्हां माझ्या दुःख समुदायाचा नाश कोण करणार ? ॥ १५६ ॥

अशा रितीने पूर्ण कळवळयाने श्रीहरीस आळविले, आपले अंतःकरण त्याच्यापुढे उघडे केले, पश्चात्तापाचे उद्‌गार बाहेर पडले तर त्या भक्तास हरि तेव्हांच सर्व दुःखातून मुक्त करतो. असा सर्व संतांचा अनुभव आहे. परंतु सामान्य संसारी माणूस आपल्या दुःख निवृत्तीकरितां आपणच निर्माण केलेला जो परिवार, त्यावर अवलंबून असतो. त्याला वाटते, 'आपल्याला मुलेबाळे आहेत, मनासारखे सेवापरायण कुटुंब आहे, माझ्या जवळ भरपूर द्रव्य आहे, याचे बळावर मी सुखी होईन, सर्व दुःखांचा नाश करीन.' पण महाराज म्हणतात -

.... । पुत्र बंधु कांता संपत्तीचे ॥ ३ ॥

मुलगा, बंधु, स्त्री हे केवळ संपत्ती करितांच असतात. पुत्रादिक हे स्वार्थी असतात. तसेच ते सुध्दा स्वतः दुःख दैन्यात अडकलेले असतात. जगात प्रत्येक जीव स्वतःवर प्रेम करीत असतो. स्वतःचा स्वार्थच पहात असतो. दुसऱ्यावर जे प्रेम करीत आहे, असे वाटते, तेहि स्वतः करताच असते. उपनिषदात म्हटले आहे -

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति ।
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥ बृह. उप. ५

मृत्युशय्येवर एखादा पडला आहे, घरात बंधु असतील तर त्यांना वाटते, हा तर आतां मरणार आहे. मग आपली वाटणी बरोबर झाली पाहिजे. त्याकरिता ते भांडत असतात. बापाने मिळविलेले द्रव्य आपल्या हाताला लागले पाहिजे, अशा प्रयत्नात ते असतात. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात.

.... । पुत्र बंधु कांता संपत्तीचे ।। ३ ।।

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

जोवरी चळण गा तोंवरी म्हणती माझा ।
मानिती लहानथोर देह सुखाचिया काजा ।
इंद्रियें मावळली आला बागुल आजा ।
कैसा विपरीत झाला तोचि देह नव्हे दुजा ।। ४ ।। तु.म.३४२

अर्थ : जोपर्यंत माझी इंद्रिये प्रबळ होती, माझ्याजवळ धनशक्ति होती, तोपर्यंत आप्त मंडळी मला 'आमचा' असे म्हणत होती. आपापल्या देहास सुख होण्याकरितां लहान थोर मला मानीत होते. आतां माझी इंद्रिये गलित झाल्यामुळे तीच मंडळी 'हा आजोबा बागुलबोवा आहे.' असे म्हणतात. माझा देह दुसरा नसून पहिलाच आहे. पण कसा विपरीत झाला आहे ते पाहा बरे !

या संसार दुःखातून म्हणजेच जन्ममरणातून कोणी सोडवणार नाही. त्यांच्यात कोणासहि ते सामर्थ्य नाही. ते स्वार्थी जीव आहेत. म्हणून नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात -

अंतकाळी कोणी नाही बा सांगाती ।
साधूचे संगती हरि जोडे ।। ४ ।।

अंतकाळ म्हणजे मृत्यु ! हा एक प्रकारचा प्रलय वाटतो. मरण कोणालाहि नको वाटते, ही निर्विवाद गोष्ट आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

न मरणें निर्विवाद । जगा पढिये ।।

सर्वांनाच मृत्यूचा तिरस्कार वाटतो. कारण तो फार प्रतिकूल व दुःखदायक आहे. जन्मभर केलेला संसार व्यर्थ होतो. सर्व परिवारावर

केलेले प्रेम वाया जाते. त्याचबरोबर मृत्यूच्या अनंत, असह्य वेदना होतात. मृत्यूची कल्पना देखील महाभयंकर असते. या मृत्यूच्या दाढेतून आपली सुटका कोणी तरी करावी म्हणून तो जीव आपले मातापिता, पुत्र कलत्र, इष्टमित्र, बंधुबांधव यांचेकडे दीनवाणीने पाहतो, करुणा भाकतो. पण कोणीहि त्यास यमपाशातून मुक्त करू शकत नाही. नामदेव महाराजांचा एक अभंग प्रसिध्दच आहे -

अंतकाळी मी परदेशी । ऐसे जाणोनी मानसी ।
म्हणोनि या हृषीकेशी । शरण तुज आलों ।। १ ।।
नवमास गर्भवासी । कष्ट झाले त्या मातेसी ।
ते निष्ठुर झाली कैसी । अंती दूर राहिली ।। २ ।।
जीवी बाळाची आवड । मुखी घालूनि करी कोड ।
जेव्हां लागली यम ओढ । तेव्हां दुरी राहिली ।। ३ ।।
बहिणी बंधूचा कळवळा । तें तूं जाणसी रे दयाळा ।
जेव्हां लागली यम शृंखला । तेव्हां दुरी राहिली ।। ४ ।।
कन्या पुत्रादिक बाळें । हें तंव स्नेहाची स्नेहाळे ।
तुझ्या दर्शनाहून व्याकुळ । अंती दूर राहिली ।। ५ ।।
देह गृहाची कामिनी । ते तंव राहिली भुवनीं ।
मी जळतसे स्मशानी । अग्नीसवें एकला ।। ६ ।।
मित्र आले गोत्रज आले । तेही स्मशानी परतले ।
शेवटी टाकूनियां गेले । मज परता यमजाळीं ।। ७ ।। ना. म. ७२१

म्हणून अंतकाळी सोडविणारा एक परमात्माच आहे, तुकाराम महाराज म्हणतात-

अंतकाळीचा सोयरा । तुका म्हणे विठू धरा ।। तु. म. २९८४

अंतकाळी कोणीच सोडणार नाही म्हणून तुम्ही काम करीत

असतांना नामस्मरण करीत रहा, असे तुकाराम महाराज म्हणतात -

कामामध्यें काम । कांही म्हणा रामराम ।
जाईल भवश्रम । सुख होईल दुःखाचे ।। १ ।।
कळो येईल अंतकाळी । तु. म. २४५९

अर्थ : अंतकाळी तुमचा प्राण जातेवेळी तुम्हाला समजून येईल की, तेव्हां तुमची सर्व बायकापोरे तुमच्या पासून दूर राहतील.

भाग्यवशात् अशा प्रसंगी साधूची संगती झाली तर ती निष्फळ होत नाही. परिक्षिती राजाचा दृष्टांत प्रसिध्द आहे. 'तूं सात दिवसात मरशील' असा ब्राह्मणशाप झाला असता ते मरण टाळण्याकरितां त्याने अनेकांना विचारले, पण कोणी समर्थ झाला नाही. भाग्यवशात् परमभागवत श्री शुकाचार्य हे तेथे आले. सात दिवसाच्या त्यांच्या संगतीत त्यांच्या उपदेशामृताने परिक्षितीस भगवत्प्राप्ती झाली. या मृत्युसंसारसागरातून केवळ तोच (परमात्माच) मुक्त करू शकतो.

तेषामहं समुध्दर्ता मृत्युसंसारसागरात् । गी. १२-७

मी माझ्या भक्तांचा मृत्युरूप (जन्ममरण धर्मरूप) संसार सागरातून उध्दार करतो. म्हणजे वर काढतो. भक्तांना जन्ममरण बाधा नाही. हरीच्या प्राप्तीमध्येच भक्त हे सर्व दुःखरहित व आनंदरूप होतात.

संतांच्या संगतीनेच तो परमात्मा आकलन होतो. असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

संतांचे संगती मनोमार्ग गती ।
आकळावा श्रीपती येणे पंथे ।। १ ।।

अर्थ : आपल्या मनोवृत्तीची धाव संतांच्या संगतीकडे लाव व या साधनाने तूं लक्ष्मीपतीस वश करून घे, म्हणजे संत ज्याप्रमाणे

सांगतील त्याप्रमाणे ती गोष्ट मनावर धरून देहाने व मनाने तसे वाग. हरीला वश करून घेण्याचे साधन हेच आहे.

हरि ही दोन्ही अक्षरे कोटयावधी कुळांचा उध्दार करणारी आहेत. म्हणून मी त्याचेच पठण केले, असे नाथ महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात सांगतात -

कोटी कुळें तारी हरि अक्षरें दोनी ।
एका जनार्दनी पाठ केली ।। ५ ।।

व्यवहारात एखाद्या साधनाचा परिणाम -ते साधन योग्य प्रकारे आचरण्यावरच झालेला दिसून येतो. योग, याग, तप, कर्म इत्यादि साधनांचे फळ केवळ कर्त्यालाच प्राप्त होते. पण हरिनाम हे एक असे श्रेष्ठ साधन आहे की, त्यायोगे तो नामधारकच नाही तर त्याची कोटिकुळे तरून जातात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

ज्ञानदेव म्हणे नाम जपा हरीचे ।
परंपरा त्याचे कुळ शुध्द ।। ४ ।।

श्री नारद महर्षी आपल्या भक्तिसूत्रांत म्हणतात -

पावयन्ति कुलानि पृथ्वींच ।
मोदन्ते पितरो नृत्यंति देवताः ।
सनाथा चेयं भूर्भवति ।। नारद भ. सूत्र

अर्थ : नामधारक भक्त आपल्या अनेक कुलांना पावन करतात. त्यांचे पितर आनंदित होतात. देवताहि संतोषाने नृत्य करितात. ही पृथ्वी त्यांच्यामुळे सनाथ होते. श्रीनाथ महाराज भागवतात म्हणतात -

भावें करितां भदवद्भक्ति । सकळ पितर उध्दरती ।
ऋषिश्वरां नित्य तृप्ती । भगवद्भक्ति स्वानंदे ।। ४६४ ।।

स्वानंदे भगवद्भक्ति । तेणें सर्व भूतें सुखी होती ।
पुत्रें केल्या भगवद्भक्ति । आप्त उध्दरती मातापितरें ।। ए.भा. ५-४६५

अर्थ : भावपूर्वक भगवद्भक्ति केली असता साऱ्या 'पितरांचा' उध्दार होतो. भगवद्भक्तीच्या आनंदाने ऋषि नित्य तृप्तच होतात. ।। ४६४ ।। भगवद्भक्तीच्या आनंदाने सर्व प्राणीमात्र सुखी होतात. पुत्राने भगवद्भक्ति केल्यास त्याची माता-पितरे आणि आप्त इष्ट सुध्दा उध्दरून जातात. ।। ४६५ ।।

श्री तुकाराम महाराज हेच सांगतात -

तुका म्हणे कोटी कुळें ती पुनित ।
भावे गातां गीत विठोबाचें ।। तु. म. २४५८

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, विठोबाचे नाम मोठ्या प्रेमाने, श्रध्देने घेतले असता कोट्यावधी कुळे पुनीत (पवित्र) होतात; शास्त्रात पितरांना सद्गति प्राप्त होण्यासाठी त्यांना उद्देशून अनेक श्राध्दे, तर्पणे, दाने करण्यास सांगितले आहे. पण त्यायोगे पितरांना सद्गती मिळते पण उध्दार होत नाही. परंतु त्या कुळात एखादा नामधारक सुपुत्र निर्माण झाला तर तो आपल्या कोटी कुळांचा उध्दार करतो. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात. 'एखाद्या कुळात अनेक पुत्र झाले पण ते जर हरिभक्त नसले तर स्वतःहि उध्दरणार नाहीत मग कुळाचा काय उध्दार करतील ? जर नामधारक एकच पुत्र निर्माण झाला तर तो एकटाच कोटी कुळांचा उध्दार करतो.

पुरे एकचि पुत्र मायेपोटीं ।
नामस्मरणें उध्दरी कुळेंकोटी ।। १ ।।
धन्यवंशी जन्मला भगीरथ ।
गंगा आणूनि पूर्वज केले मुक्त ।। २ ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात सांगतात -

मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार ।
चतुर्भुज नर होऊनि ठेले ।। ३ ।।

अर्थ : आई, बाप, भाऊबंद तसेच अनेक गोत्रज हे सर्व पुरुष चतुर्भुज होऊन वैकुंठी राहतात. म्हणजे सरूपता मुक्तीचा लाभ होतो.

याच आशयाने श्री नाथ महाराज म्हणतात की, मी अशी कोटी कुळांना तारणारी 'हरि हरि' ही अक्षरे पाठ केली. म्हणजे त्यांचे अखंड पठण, चिंतन केले. एखाद्या साधनाचे फल किती श्रेष्ठ आहे हे योग्य रितीने कळले. तर त्या साधनाविषयीची श्रध्दा दृढ होते. म्हणून नामाविषयी श्रध्दा ठेवा.

हरि मुखीं गाता हरपली चिंता ।
त्या नाहीं मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❋ अभंग सहावा ❋

धन्य माय व्याली सुकृताचे फळ ।
फळ तें निर्फळ हरिवीण ॥ १ ॥
वेदाचेंही बीज हरिहरि अक्षरें ।
पवित्र सोपारें हेंचि एक ॥ २ ॥
योगयाग व्रत नेम धर्म दान ।
न लगे साधन जपतां हरि ॥ ३ ॥
साधनाचें सार नाममुखी गातां ।
हरि हरि म्हणतां कार्यसिध्दी ॥ ४ ॥
नित्य मुक्त तोचि एक ब्रह्मज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : ज्या माउलीने हरिनामाचा जप करणाऱ्या पुत्राला जन्म दिला ती माउली धन्य होय. ते तिच्या पूर्वजन्मीच्या पुण्याईचेच फळ होय. हरिनामाचा जप न करणाऱ्या पुत्राला जन्म देणे म्हणजे जन्म न देण्यासारखेच आहे. ॥ १ ॥ हरि हरि ही दोन अक्षरे वेदांचेसुध्दा मूळ आहेत आणि पवित्र व सुलभ हेच एक आहे. ॥ २ ॥ जो हरीचा जप करतो त्याला अष्टांग योग, यज्ञ, व्रत, नियम, दान, धर्म यापैकी कोणत्याहि साधनाची आवश्यकता राहात नाही. ॥ ३ ॥ कारण मुखाने हरीचा जप करणे हेच भगवत् प्राप्तीच्या सर्व साधनांचे सार आहे. मुखाने हरि हरि म्हटल्याने इष्टकार्य सिध्दीला जाते. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, जो हरीचे नामस्मरण करतो तोच नित्यमुक्त व तोच एक ब्रह्मज्ञानी होय. म्हणून तुम्ही हरीचा अखंड जप करा. ॥ ५ ॥

विवरण : वेदशास्त्र पुराणादिकांमधून मनुष्य देहाचे वर्णन अनेक प्रकारे केले आहे. कारण तोच एक देह जीवनात सर्व पुरुषार्थ मिळविण्यास योग्य आहे. मनुष्य देहात धर्म, अर्थ, काम व मोक्षाची प्राप्ती करून घेऊ शकतो. इतर जन्म केवळ प्रारब्धाने मिळतील. त्यात फक्त भोग भोगावेत, पारतंत्र्यात व दुःखात राहावे, याचकरितां ते जन्म आहेत. (उदा. सर्कस मधील जनावरे) म्हणून या मनुष्य देहाचे वर्णन साधुसंतांनी केले आहे. श्रीनाथ महाराज म्हणतात -

धन्य माय व्याली सुकृताचे फळ ।

जी माता हे सुकृताचे फळ म्हणजे या मनुष्य देहास प्रसवली, ती धन्य आहे. धन्य म्हणजे सुकृति !

सुकृतिवान् धन्यः ।

म्हणजे पुण्यवानाची धन्य आहे. असे एक वचन आहे.

येथे शरीरास सुकृताचे फळ म्हटले आहे. जरी शास्त्रदृष्ट्या प्रत्येक शरीर हे मिश्र कर्माचे फळ असे म्हटले आहे, तरी या मानव शरीरात सुकृताचा म्हणजे पुण्याचा अंश अधिक आहे. असे सर्वांनी म्हटले आहे.

होकां सकळ भाग्याचें फळ । मनुष्य देह गा केवळ । ए.भा.९-३८०

अर्थ : (अवधूत म्हणतात) मनुष्य देह हा केवळ सकळ भाग्याचे फळ आहे.

चौऱ्यांशी लक्ष योनी प्रती । जै कोटी कोटी फेरे होती ।
तै नरदेहाची प्राप्ती । अवचटे लाहती निजभाग्ये ।। ३३२ ।।
जो मनुष्य देही जन्मला । तो परमार्थासी लिगटला ।
एवढा अलभ्य लाभ जाहला । पितरीं मांडिला उत्साहो ।। ए.भा. ९-३३३

अर्थ : चौऱ्यांशी लक्ष योनीचे जेव्हां कोटी कोटी फेरे होतात, तेव्हां मोठ्या भाग्याने अकस्मात् ह्या नरदेहाची प्राप्ती होते. जो मनुष्य देहात जन्मतो, तो परमार्थाला मिठी घालतो. एवढा अलभ्य लाभ झालेला पाहून त्याचे पिरतहि मोठा उत्सव करू लागतात.

हा नरदेह केवळ विषयभोगाकरितां प्राप्त झाला नाही. कारण विषय सेवन इतर सर्व योनीत समान आहेत.

आहार निद्रा भय मैथुन । सर्व योनींशी समसमान ।
मनुष्य देहीचे ज्ञान । अधिक जाण सर्वांशी ।। ए.भा. ९-३२७

अर्थ : आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन ही साऱ्या योनींना सारखीच आहेत. परंतु मनुष्य देहातील ज्ञान हे सर्वांपेक्षा विशेष आहे.

या अभंगात नाथ महाराज सुकृताचे फळ म्हणतात, त्या योगे त्याची दुर्लभता सिध्द होते.

मेरुतुल्य पृथ्वी दिधल्या सुवर्ण ।
न मिळे एक क्षण नरदेह ।।

तसेच नाथ महाराज नरदेहाची दुर्लभता सांगतात -

मोलें अनर्घ्य रत्नेयेती । तैसा चिंतामणी नये हातीं ।
बहुत योनीये जन्म होती । परी मनुष्य देहप्राप्ती दुर्लभ ।। ए.भा. ९-३७६

तसेच नामदेव महाराज म्हणतात -

एक एक योनी कोटी कोटी फेरा । मग लागे वारा मानवाचा ।।

भावार्थ रामायणावरील आपल्या टीकेत श्रीनाथ महाराज म्हणतात -

कोटी वेचिता सुवर्ण । नरदेहीचे आयुष्य जाण ।
न मिळे न मिळे अर्ध क्षण । नाना साधनें करितांही ॥ ४४ ॥
शिणतां नाना साधनीं । सहसा नरदेह या जनीं ।
न मिळे पै त्रिभुवनीं । त्याची हानी होतसे ॥

भा. रा. युध्दकांड ५८-४५

किंवा ज्या मातेच्या पोटी ह्याचा जन्म झाला त्या पुत्राला जन्म देणे हे तिच्या सुकृताचे = पुण्याचे फळ आहे. परंतु जर त्या देहाने हरिनाम घेतले तरच त्याची सार्थकता आहे. केवळ विषयसेवनातच जर त्या आयुष्याचा वेच = (खर्च) झाला तर ते फळ व्यर्थ आहे. असे नाथ महाराज म्हणतात-

धन्य माय व्याली सुकृताचे फळ ।
फळ तें निर्फळ हरिवीण ॥

हा देह भगवत्प्राप्ती करितांच आहे. असे नाथ महाराज सांगतात.

निजात्मप्राप्ती लागोनि । देवें केली मनुष्य योनी ।
तो देवाचा विश्वास बुडवुनि । विषय सेवनी निजपतन ॥

ए. भा. १-३७८

अर्थ : आपल्या आत्मप्राप्तीसाठी देवाने मनुष्य योनी केलेली आहे. तो देवाचा विश्वास बुडविला असता आपले पतनच (नाश) घडणार.

ज्या कुळात जन्मला व ज्या मातापितरांच्या पोटी आला, त्यांची इच्छा पुत्र हा हरिभक्त व्हावा अशी होती. पण या पुत्राने अविवेकाने विषय सेवनात आपले आयुष्य व्यर्थ घालविले. नाथ महाराज म्हणतात -

होते पितरांचे मनोगत । पुत्र होईल हरिभक्त ।

कुळ उध्दरील समस्त। विषयी प्रतिहत तें केलें ॥ ए.भा. १-३७१

अर्थ : पितरांचा मोठा हेतु असतो की, आपला पुत्र मोठा हरिभक्त होईल आणि साऱ्या कुळांचा उध्दार करील, पण त्याने विषयासक्तीने त्या सर्वांवरच पाणी ओतले.

विषय सेवन हा पुरुषार्थ नाही. त्यापासून काम क्रोधादि विकार व त्यांच्यापासून पातके निर्माण होऊन, जीवन निष्फळच नव्हे तर अनर्थकारक बनते श्री नाथ महाराज म्हणतात-

मनुष्य देहावाचोनि । पशुपक्षादि नाना योनी ।
त्या विषय भोगा लागोनि । विषय छेदनीं नरदेह ॥ ए.भा. १-३७१

अर्थ : मनुष्य देहाशिवाय इतर ज्या पशुपक्षादि अनेक प्रकारच्या योनी आहेत त्या विषय भोगाकरितांच आहेत. परंतु नरदेह मात्र विषय त्यागाकरिता आहे. असा हा अनमोल, दुर्लभ नरदेह असल्यामुळे याचा उपयोग हरिप्राप्तीत न झाला तर तो निष्फळ म्हणजे व्यर्थच होय.

लटिका व्यवहार सर्व हा संसार ।
वायां येरझार हरीवीण ॥ २ ॥

अर्थ : कारण देहादिक संसार व त्यातील व्यवहार सर्व खोटा आहे. म्हणून हरीला सोडून या संसाराच्या मोहात राहशील तर तुझी येरझार म्हणजे जन्माला येणे व मरणे व्यर्थ होईल.

हरीवीण जन्म तो नर्कचि पै जाणा ।
यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥ ३ ॥

अर्थ : जन्मास येऊन जर हरीची ओळख झाली नाही तर त्या जन्मास नरकच समजावे. तो प्राणी यमाच्या घरचा पाहुणा होतो, म्हणजे

यमलोकास जातो. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

फळ तें निर्फळ हरीवीण ॥ १ ॥

हरिनामाचा जप न करणाऱ्या पुत्राला जन्म देणे म्हणजे जन्म न देण्यासारखेच आहे.

ज्या हरिनामात मानवी जीवनाची सफलता आहे त्याचे माहात्म्य अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात नाथ महाराज सांगतात.

वेदाचेहि बीज हरि हरि अक्षरें ।
पवित्र सोपारें हेंचि एक ॥ २ ॥

हरि हरि ही अक्षरे सामान्य नाहीत. तर सर्वश्रेष्ठ असणारा जो वेद त्याचेहि बीज ही अक्षरे आहेत. तसेच पवित्र व सोपीहि आहेत. कोणतेहि साध्य वा साधन प्रमाण सिध्द = (पुरावा असलेले) पाहिजे. हा सिध्दांत आहे. वेदात मनुष्य बुध्दीसारखे दोष नाहीत व वेदाशिवाय धर्माचे आणि ब्रह्माचे ज्ञान होत नाही. ते वेदांवरून होते. म्हणून तो श्रेष्ठ म्हटला आहे.

जगाच्या आरंभी वेद ईश्वरापासून प्रकट झाले. त्या वेदात प्रवृत्ति, निवृत्ति, कर्म, उपासना, ज्ञान या तीन कांडांचा सर्व विचार आला आहे. अशा या सर्वप्रमाण, शिरोमणी वेदांचेहि बीज ही 'हरिहरि' अक्षरे आहेत. बीजाचे लक्षण श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे.

जे न नशतु स्वरूपें । जयाचा विस्तारु जेथ लपे ।
तें तयाचे म्हणिपे । बीज जगीं ॥ ज्ञा. १८-१४३०

अर्थ : जे स्वरूपाने नाश न पावता ज्याचा विस्तार जेथे लीन होऊन राहतो, 'ते त्याचे बीज' असे जगात म्हणतात. तसेच नवव्या अध्यायातहि ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'तीन वेद ॐ कारापासून निर्माण

झाले आहेत, असे सांगितले आहे.'

जया ॐकाराचिये कुशी । अक्षरें होती अऊमकारेंशी ।
जिये उपजत वेदेशी । उठली तिन्ही ।। ज्ञा. ९-२७६

अर्थ : ज्या ॐ काराच्या पोटात अ, उ, म् अशी अक्षरे होती व ती उपजताक्षणीच तिन्ही वेदांना घेऊन प्रगट झाली.

म्हणजे ॐकारापासून तीन वेदांची उत्पत्ति झाली, पण त्या वेदांचा आरंभ करतांना 'हरिः ॐ ' म्हणून आरंभ करावा लागतो.

एकदा ब्रह्मदेवाने महाविष्णूस विचारले की, 'मला आपण सर्ववेद शिकविले, पण ते बरोबर आहेत किंवा कसे ते एकदा पहा. मी म्हणतो, आपण ऐका व चुकेल तेथे सांगा' यावर विष्णु म्हणाले, ''वेद अनंत आहेत, एवढे सर्व ऐकत बसण्यास मला कसे शक्य होईल ? तू या पिंपळाच्या झाडाखाली बसून वेद म्हण. म्हणतांना चूक झाल्यास एक पान खाली गळून पडेल, अशी पाने गोळा करून माझ्याकडे आण, म्हणजे ती पाने पाहून तुझ्या चुका सांगेन'' त्याप्रमाणे ब्रह्मदेव त्या पिंपळाच्या झाडाखाली गेला व त्याने -

ॐ गणानां त्वां गणपती हवामहे ।

म्हणून वेद म्हणण्यास प्रारंभ करताच त्या झाडाची सर्वच पाने गळून पडली. हे पाहून त्यास फार आश्चर्य वाटले व खेदहि झाला पुनः महाविष्णुजवळ येऊन तो सर्व वृत्तांत निवेदन केला; तेव्हां विष्णु म्हणाले, 'तू कसा प्रारंभ केलास ते म्हणून दाखव.' तेव्हा पूर्ववत्

ॐ गणानां त्वां गणपती हवामहे ।

असे म्हणून सुरुवात केली. हे पाहून विष्णु म्हणाले, 'अरे, सर्वच चुकले, 'हरिः ॐ' म्हणून प्रारंभ केला पाहिजे. तू नुसताच प्रारंभ केलास

त्यामुळे मुळातच चूक झाली.' सारांश, या कथेवरून हरिनामाचे महत्त्व किती आहे हे कळून येईल. म्हणून ज्ञानोबाराय आपल्या हरिपाठात म्हणतात -

चहूं वेदीं जाण साहीं शास्त्री कारण ।
अठराही पुराणें हरीसी गाती ॥ १ ॥

अर्थ : जर चार वेद, सहा शास्त्रे व अठरा पुराणे यांचे तात्पर्य पाहिले तर ते सर्व हरीचेच वर्णन करीत आहेत. असे दिसते असे समज.

कोणी म्हणेल, वेदाचे बीज हरि आहे का ? हरिनाम आहे ? वेद ईश्वरापासून प्रकट झाले असे वेदातच सांगितले आहे.

तस्य महतो भूतस्य निःश्वसित मेतदृग्वेदः । बृह.उप. २-४-१०

तसेच ज्ञानेश्वर महाराजहि म्हणतात -
हा वेदार्थ सागरु । जया निद्रिताचा घोरु ।
तो स्वयें सर्वेश्वरु । प्रत्यक्ष अनुवादला ॥ ज्ञा. १-७२

अर्थ : समुद्राप्रमाणे अमर्याद असणारा वेदार्थ हा (योगनिद्रेत असलेल्या) ज्या सर्वेश्वराचे झोपेतील घोरणे आहे, त्या परमात्म्याने स्वतः प्रत्यक्ष गीता सांगितली. आणखी एका ओवीत ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

तरी जयाच्या निश्वासीं । जन्म झाले वेद राशी ।
तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसी । बोलिला स्वमुखें ॥ ज्ञा.१८ -१४२८

अर्थ : तर ज्याच्या निःश्वासात वेदराशी उत्पन्न झाले, तो सत्यप्रतिज्ञ श्रीकृष्ण, जे गीताशास्त्र, प्रतिज्ञापूर्वक = (जाणूनबुजून) आपल्या मुखाने बोलला. येथे तर नाथ महाराज वेदाचे बीज 'हरि' या अक्षरात आहे असे म्हणतात. याचे उत्तर हे की, भक्तिशास्त्रात नाम-नामी यांचा अभेद सांगितला आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

परी आश्रयो आकाशा । आकाशचि का जैसा ।
या नामा नामी आश्रयो तैसा । अभेदू असे ।। ज्ञा.१७-४०३

अर्थ : आकाश या नांवाला आकाश हाच एक जसा आधार आहे. (कारण ते दोघे एकच आहेत) त्याप्रमाणे 'ॐ तत्सत्' या नामाला व नामीला (ब्रह्माला) आश्रय अभेद आहे. (म्हणजे 'ॐ तत्सत्' या नांवाचा व परब्रह्म वस्तूचा अभेद आहे.)

इतकेच नव्हे तर हरिनाम हे परमात्माच आहे, असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

नाम जप यज्ञु तो परम । बाधूं न शके स्नानादि कर्म ।
नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थे ।। ज्ञा.१०-२३३

अर्थ : नाम जप यज्ञ हा श्रेष्ठ आहे. यास स्नानादि कर्मे अडकवू शकत नाहीत. (स्नानादि कर्मावाचून नाम घेतले तरी चालते.) नामाने धर्म व अधर्म पवित्र होतात आणि वेदाच्या अर्थाने नाम हे परब्रह्म आहे.

असे विभूति योगात भगवंतांनीच म्हटले आहे. तसेच हे नाम पवित्र सोपारे म्हणजे सुलभ आहे. नाथ महाराज म्हणतात.

..... । पवित्र सोपारें हेचि एक ।। २ ।।

पवित्रता दोन प्रकारची असते. काही पदार्थ स्वरूपाने पवित्र असतात, पण दुसऱ्यास पवित्र करू शकत नाहीत. फार काय सांगावे ? दुसऱ्या अपवित्राचा स्पर्श झाला तर याची पवित्रता नष्ट होते. ही खरी पवित्रता नव्हे. खरी पवित्र वस्तु स्वतः कोणाच्याहि संसर्गाने अपवित्र होत नाही. तर त्या वस्तूच्या सान्निध्यात जे जे येतील त्यांनाहि पवित्र बनवते. उदा. गंगा ही स्वतः पवित्र असून तिच्यात येऊन मिळणाऱ्या नद्याच काय पण

ओहोळ, गटारे यांनाहि पवित्र करते. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

गांवामागील ओहोळ।

गंगा न म्हणे अमंगळ ॥ ३ ॥ तु.म. १७६४

अर्थ : गावाच्या पाठीमागे असणारा ओढा अतिशय गलिच्छ असतो पण त्याच्या अमंगळपणाकडे न पाहता गंगा त्याचा स्वीकार करते. तसे नाम हे स्वतः पवित्रच आहे. कारण भगवान हरि हा स्वतः पवित्र आहे असे विष्णु सहस्रनामाच्या आरंभी सांगतात -

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम्।

असा परमात्मा असल्याने त्याहून अभिन्न असे नामहि स्वतः पावनच आहे व इतरांनाहि ते पवित्र करू शकते. केवढाहि पातकी असला तरी नामस्मरणाने तो पवित्र होतो. असे तुकाराम महाराज एका अभंगात सांगतात.

तुका म्हणे महा पातकी पतित।

होती जीवन्मुक्त हेळामात्रे ॥ ४ ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी हरिपाठामध्ये स्पष्ट म्हटले आहे -

हरिउच्चारणी अनंत पापराशी।

जातील लयाशी क्षणमात्रे ॥ १ ॥

तृण अग्निमेळे समरस झाले।

तैसे नामें केले जपता हरि ॥ २ ॥

अर्थ : हरिनामाचा जप केल्याने अनंत पापांच्या राशी एका क्षणात नाहीशा होतात. गवताचा व अग्नीचा संबंध झाला की ते गवत अग्निरूप होते. त्याप्रमाणे हरीचा जप करीत असले म्हणजे जपणारा हरिरूपच होतो.

नाममंत्र जप कोटी जाईल पाप। कृष्ण नामीं संकल्प धरूनि राहे ॥ ३ ॥

अर्थ : हरिनाम मंत्राचा तू निरंतर जप करीत जा. त्या योगाने तुझ्या अनंत पापाचा नाश होईल. याकरितां रामकृष्ण नाम घेण्याविषयीचा निश्चय तूं आपल्या मनाशी पक्का करून राहा.

आता जो हरीचा जप करतो त्याला अष्टांगयोग, यज्ञ, व्रत, नियम, दान, धर्म यापैकी कोणत्याहि साधनाची आवश्यकता राहात नाही. असे एकनाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात -

योग याग व्रत नेम धर्म दान । न लगे साधन जपतां हरि ।। ३ ।।

योग, याग, विहित कर्मे, तप, दान इत्यादी साधने ही पवित्रच म्हटली जातात. पण ती फार कठिण आहेत. कर्मात विधी निषेध पाळणे व ते कर्म सांग होणे हे फार कठिण आहे. वेदमंत्र म्हणतांना एखादा स्वर चुकला, तर म्हणणाऱ्यास वेड लागते. असे तुकाराम महाराज म्हणतात -

मंत्र चळे थोडा । तरी धडचि होय वेडा ।। ४ ।। तु. म. ३५११

अर्थ : नाना प्रकारचे मंत्र जप करण्यात स्वर किंवा वर्ण ऱ्हस्व, दीर्घ यात जर किंचित् चूक झाली तर मंत्र जप करणारा शहाणा जरी असला तरी तो एका क्षणात वेडा होतो.

कर्म धर्म नव्हती सांग । उण्या अंगे पतन ।। १ ।। तु. म. २५११

अर्थ : (वेदशास्त्रात सांगितलेली नित्य-नैमित्तिक व काम्य) कर्म, धर्म यांचे आचरण शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे यथासांग होत नाही. त्यात काही उणे झाल्यास कर्ता पतन पावतो. हे वचन प्रसिध्दच आहे.

अशौचिया जपों नये । आणिकांते ऐको नये ।
ऐसिया मंत्रातें जग बिहे । त्याचे फळणें थोडें परि क्षोभणे बहु ।
तैसा मंत्र राज नव्हे रे ।। १ ।। नारायण नाम नारायण नाम ।। ज्ञा. म. १३९

अर्थ : अशुचि असतांना वैदिक मंत्राचा जप करू नये. तसेच शूद्रादिकांना ऐकूहि देऊ नये. तसे केले तर फार दोष आहेत. म्हणून वैदिक मंत्राच्या जपा संबंधाने फार भ्यावे लागते पण कदाचित् सांगितल्याप्रमाणे वैदिक मंत्राचे यथार्थ अनुष्ठान झाले तर ते वैदिक मंत्र थोडे फळ देतात. पण त्यात चूक झाली तर त्यांचा क्षोभ होऊन ते दुःख मात्र फार देतात. त्याप्रमाणे हा मंत्र राजा म्हणजे नारायण नामाचा जप तसा नाही. म्हणून नारायण नारायण नामाचा जप कर रे बाबा ! असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, तसेच तपहि फार कठीण आहे.

स्वरूपाचिया प्रसरा । लागीं प्राणेंद्रिय शरीरा ।
आटणें करणें जे वीरा । तेंचि तप ॥ ज्ञा. १६-१०८

अर्थ : अर्जुना, त्याप्रमाणे आत्मानुभवाच्या विकासाकरितां प्राण, इंद्रिये व शरीर यांची जी आटणी करावयाची (म्हणजे प्राण व शरीर यास आत्मप्राप्तीच्या मार्गात जे झिजवणे) तेच तप होय !

कृच्छ्र चांद्रायणादि जे तपाचे अनेक प्रकार आहेत ते फार कठिण आहेत. तसाच योगमार्गहि अत्यंत क्लेशकारक आहे. हे भगवद् गीतेच्या बाराव्या अध्यायात योगेश्वर श्रीकृष्णांनी म्हटले आहे -

क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ताहि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ गीता. १२-५

अर्थ : अव्यक्त परमात्मस्वरूपाचे ठिकाणी ज्याचे चित्त आसक्त आहे व त्याकरिता जे योग साधनाचा आश्रय घेतात, त्यांना फार क्लेश होतात. देहधाऱ्यांना अव्यक्त ब्रह्मप्राप्तीचा मार्ग कष्ट साध्य आहे.

या श्लोकावरील श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची विस्तृत टीका आहे. तीत ते म्हणतात, जे लोक भक्तीमार्गाचा त्याग करून निरालंब-अव्यक्त स्वरूपाची प्राप्ती व्हावी म्हणून प्रयत्न करतात. त्यांना महेंद्रादि पदे, ऋध्दि

सिध्दी इत्यादि विघ्ने निर्माण करतात. काम क्रोधादिक विकार अनेक रूपांनी त्रास देतात. खरे म्हणजे हा मार्ग शून्याबरोबर लढणेच आहे. एखाद्या स्त्रीने भ्रताराकरिता सती जाणे म्हणजे अग्निप्रवेश करणे योग्य आहे. पण हा योगमार्ग म्हणजे भ्रतारावाचून अग्निप्रवेश करण्यासारखा व्यर्थ आहे. हा मार्ग मृत्युपेक्षाहि तीक्ष्ण किंवा कढत विष प्राशन करण्यासारखा अथवा मुखाने डोंगर गिळण्याचा प्रयत्न करण्यासारखा क्लेशदायक आहे. म्हणून अर्जुना, लोखंडाचे चणे एखाद्या बोचऱ्या माणसास खाण्यास देण्यासारखा हा प्रकार आहे. समुद्र हा आपल्या बाहूंनी तरून जाण्याचा प्रयत्न करणे किंवा आकाशात पायाने वर चढत जाणे हे जसे कठीण आहे तसेच योग मार्गाचे आहे.

म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा ।
तया दुःखाचाचि वाटा । भागा आला ।। ज्ञा. १२-७१

आपल्या हरिपाठातहि ज्ञानेश्वर महाराजांनी उद्गार काढले आहेत-

योगयाग विधी येणे नोहे सिद्धि ।।

म्हणून योगमार्गहि फारच कठिण आहे. असे पुराणे व साधुसंतांचे मत आहे. ज्ञानमार्गाबद्दल उपनिषदांमधून म्हटले आहे.

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ।।

म्हणजे वस्ताऱ्याचे पाते जसे तीक्ष्ण असते, त्यावरून हात फिरवणेहि अशक्य. तर चालणे कोठचे ? तसाच हा ज्ञान मार्ग फार दुर्गम आहे. असे ज्ञाते म्हणतात. म्हणून 'हरिनाम' हे सोपारे म्हणजे सुलभ आहे. गंगादि तीर्थे ही पवित्र करणारी आहेत. पण ती सोपी नाहीत.

शुचित्वें शुचि गांग होये । आणि पापतापही जाये ।
परी तेथे आहे । बुडणे एक ।। ज्ञा. १२-१७५

अर्थ : गंगोदक पवित्रातील पवित्र आहे आणि त्या गंगोदकाने पाप व ताप नाश पावतात. परंतु तेथे बुडी मारण्याची जरूरी असल्याकारणाने तेथे बुडण्याचा संभव असतो. म्हणून नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात -

योग याग व्रत नेम धर्म दान ।
न लगे साधन जपतां हरि ॥ ३ ॥

जो हरीचा जप करतो त्याला अष्टांगयोग, यज्ञ, व्रत, नियम, दान धर्म यापैकी कोणत्याहि साधनाची आवशकता राहात नाही. अनेक साधक हट योगाच्या मागे लागतात. कोणी यज्ञयाग, कोणी अनेक मंत्रांचे जप, कोणी आणखी कांही नियम, कोणी दान अशी साधने करतात असे दिसून येते. पण ती साधने निरुपयोगी आहेत. स्वतः श्रीकृष्ण भगवानच उध्दवास उपदेशप्रसंगी म्हणतात -

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उध्दव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता ॥ ए. भा. १४-२०

भगवान म्हणतात, उध्दवा, माझ्या ठिकाणी उत्कर्षाने वृध्दिंगत झालेली माझी भक्ति ज्याप्रमाणे माझी प्राप्ती करून देते. त्याप्रमाणे नाना प्रकारची योग साधने, तत्त्वविचार, धर्म, वेदाभ्यास, तप, विरक्ति आदि साधने माझी प्राप्ती करून देऊ शकत नाहीत.

श्री नाथ महाराजांची या श्लोकावरील टीका पहा -

सांख्य जे कां नित्यानित्य । कर्म जे कां नित्यनैमित्य ।
अष्टांग योग समस्त । नव्हती समर्थ मत्प्राप्ती ॥ २५५ ॥
स्वाध्याय जे वेदाध्ययन । तप जे वातांबुपर्णाशन ।
त्याग जो संन्यास ग्रहण । माझे भक्तीवीण बापुडी ॥ २५६॥

जैसी नाकेवीण बरव । कां शिरेवीण अवयव ।
भर्तारिवीण अहेव । जाणपां तो सर्व विटंबू ॥

अर्थ : 'नित्य कोणते व अनित्य कोणते हे ज्ञान देणारे जे सांख्यशास्त्र अथवा जे नित्य नैमित्तिक कर्म किंवा सर्व अष्टांगादि योग हे देखील माझी प्राप्ती करून द्यावयास समर्थ होत नाहीत. किंवा ज्याला स्वाध्याय असे म्हणतात ते वेदाध्ययन किंवा वायुउदक व पिकलेली पाने भक्षण करून होणारे जे तप किंवा संन्यासग्रहण इत्यादि जो त्याग ही सर्व माझ्या भक्तिशिवाय दुर्बळ होत ! ज्याप्रमाणे नाकाशिवाय सौंदर्य किंवा मस्तकाशिवाय सर्व अवयव किंवा पतीशिवाय सौभाग्यवती स्त्री ही सर्व विटंबना होय. असे समज '. तसेच ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या हरिपाठात म्हणतात -

योग याग क्रिया धर्माधर्म माया ।
गेले ते विलया हरिपाठें ॥

अर्थ : अष्टांगयोग, यज्ञक्रिया, धर्म व अधर्मरूपी माया ही सर्व हरीच्या चिंतनाने लयाला जातात. तसेच तुकाराम महाराजहि म्हणतात -

न लगती सायास जावें वनांतरा ।
सुखें येतो घरा नारायण ॥ २ ॥ तु. म. २४४९

त्याप्रमाणे एकनाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात म्हणतात-

साधनांचे सार नाम मुखी गाता ।
हरि हरि म्हणतां कार्यसिद्धि ॥ ४ ॥

नाम हे सर्व साधनांचे सार आहे. अशी सर्वच संतांची वचने आहेत. श्री तुकाराम महाराज एका अभंगात सांगतात -

सर्व साधनांचे सार । भवसिंधु उतरी पार ॥ २ ॥ तु. म. २४७९

अर्थ : विठ्ठल चिंतन हे सर्व साधनांचे सार आहे व ते संसार समुद्रातून उतरून पैलपार नेते.

सर्व साधुसंतांनी एकांतात बसून सर्व सिध्दांतांचा शोध करून हे सार काढले आहे. असे श्री निळोबाराय म्हणतात -

संत एकांती बैसले । सर्वही सिध्दांत शोधिले ।
ज्ञानदृष्टि अवलोकिले । सारांश काढिले निवडूनि ।। १ ।।
ते एक हरीचे नाम । सकळ पातकां करी भस्म ।
अधिकारी उत्तम आणि अधम । चारी वर्ण नरनारी ।। २ ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराज श्री पांडुरंगास उद्देशून बोलतात -

सार सार सार विठोबा नाम तुझे सार ।
म्हणूनि शूळपाणि जपताहे वारंवार ।। १ ।।

श्री नाथ महाराज भागवतात म्हणतात

सकल साधनांचे निजसार । सांख्य योग विवेक सधर ।
त्या साराचेहि निजसार । तुझी भक्ति साचार श्रीकृष्णा ।। ए. भा. २९-६५

अर्थ : 'म्हणून साऱ्या साधनांचे सार, महासमर्थ जे सांख्य, योग, विवेक यांचेहि सार म्हटले म्हणजे हे श्रीकृष्णा ! खरोखर तुझी भक्तीच होय' असे उध्दव म्हणतो. सर्व साधनाचे सार म्हणजे जे नामस्मरण यात परमार्थाची जेवढी म्हणून साधने आहेत त्या सर्व साधनांचा अंतर्भाव होतो.

तसेच तुकाराम महाराज भक्तीचे फल सांगतात -

अवघ्या दशा येणे साधती । मुख्य उपासना सगुण भक्ति ।
प्रगटे हृदयीची मूर्ति । भावशुध्दि जाणोनिया ।। १ ।।
बीज आणि फळ हरीचे नाम । सकळ पुण्य सकळ धर्म ।
सकळां कळांचे हे वर्म । निवारी श्रम सकळहि ।। २ ।। तु. म. ७१३

म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

हरि हरि म्हणतां कार्यसिद्धि ॥ ४ ॥

मुखाने हरि हरि म्हटल्याने इष्ट कार्य सिध्दीला जाते. संसारात, एखाद्यास द्रव्यलाभ, स्त्रीपुत्र लाभ इत्यादि झाला म्हणजे कार्यसिध्दी झाली असे म्हटले जाते; पण वरील गोष्टी या पारमार्थिक दृष्टीने साधनहि मानल्या जात नाहीत, तर सिध्दी कोठली ? सिद्धि हा शब्द आत्मसिद्धि, मोक्षसिद्धि, परमात्म प्राप्ति या अर्थाने गीता भागवत या ग्रंथात आला आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या हरिपाठात सांगतात -

रामकृष्ण नामे उन्मनी साधली ।
तयासी लाधली सकळ सिध्दी ॥ २ ॥

अर्थ : ज्यांनी रामकृष्ण नामाच्याच भजनाने संकल्प विकल्पात्मक मनरहित अशा निर्विकल्प सहज परमात्मस्थितीचा लाभ करून घेतला, त्यांना परिपूर्ण परब्रह्म सिध्दि प्राप्त झाली अथवा जगातील सर्व सिध्दी प्राप्त झाल्या. कार्यसिद्धि म्हणजे मनुष्य जन्माला आल्याचे सार्थक होणे-

तुका म्हणे जन्मा आल्याचे सार्थक ।
विठ्ठलचि एक देखिलिया ॥ ४ ॥ तु. म. २५८९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, एका विठोबारायाचे दर्शन घेतल्याने आपण मनुष्य जन्माला आल्याची सफलता होते. श्री एकनाथ महाराज भागवतात सांगतात....

आलिया मनुष्य देहासी । मुक्तीचा दारवंटा मुक्त त्यासी ।'
ए.भा. ७-६३६

अर्थ : मनुष्य देहाला जो येईल त्याला मुक्तीचे द्वार खुले असते. संसार बंधनातून मुक्त होण्याचे मनुष्य देह हेच एकमेव साधनद्वार आहे. या देहात

येऊन जो भगवन्नाम श्रध्देने घेतो तो 'सिद्धिप्राप्त पुरुष' म्हणविला जातो. असे अभंगाच्या शेवटच्या चरणात नाथ महाराज सांगतात -

नित्य मुक्त तोचि एक ब्रह्मज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, जो हरीचे नामस्मरण करतो तोच नित्यमुक्त व तोच एक ब्रह्मज्ञानी होय. म्हणून तुम्ही हरीचा अखंड जप करा.

नामधारक हा नित्ययुक्त, ब्रह्मज्ञानी असतो. मनुष्य देहात आलेल्या जीवाचे तीन प्रकार कल्पिले आहेत. बध्द, मुमुक्षु व मुक्त ! सर्व जीव संसाराने बांधले आहेत. ते त्यातून बाहेर पडण्याची इच्छाहि करीत नाहीत. उलट संसार वाढविण्याचीच इच्छा करितात. हा जीव देह, इंद्रिये, मन, बुध्दि, प्राण या पंचायतनाने बांधला आहे.

देह इंद्रिय मन बुध्दि प्राण । हेचि बंधाचे पंचायतन ।
क्षुधा तृषा भय क्लेश पूर्ण । जन्ममरण इत्यादि ।। ए.भा.२-६६४

अर्थ : देह, इंद्रिय, मन, बुध्दि आणि प्राण हीच बंधाची पाच स्थाने आहेत आणि त्यात क्षुधा (भूक) तृषा (तहान) भय, क्लेश =(कष्ट), जन्म, मरण इत्यादि भरलेली आहेत.

या पांचाही स्थानी अपार श्रम । या नांव म्हणिजे संसार धर्म ।

अर्थ : या पाचहि ठिकाणी अत्यंत कष्ट असतात यालाच संसारधर्म असे नांव आहे. तसेच कर्माने, गुणाने, अहंकारादिकांनी तो बांधला आहे. म्हणजे त्यातून बाहेर पडू शकत नाही. पोपटांना पकडण्याकरिता पारधी एक नलिका यंत्र बनवतो. एका झाडाला एक फिरती नळी अडकवतो. त्या नळीजवळ एखादे कणीस वा फळ बांधतो. त्याच्या आशेने तो पोपट त्या नळीवर बसतो. ती नळी फिरते. खाली पाणी असते, त्यात त्याचे

प्रतिबिंब पडते. त्याला वाटते, मी जर आता या नळीस सोडीन तर त्या पाण्यात पूर्वी एक पोपट पडला आहे तसा मीहि पडून मरेन ! म्हणून तो त्या नळीस घट्ट पकडून ठेवतो. हे कल्पनेचे बंधन आहे. त्याप्रमाणे जीवाचेहि आहे. हीच गोष्ट ज्ञानेश्वर महाराज याच दृष्टांताने सांगतात.

जैसी ते शुकाचेनि अंगभारे । नळिका भोविन्नली येरी मोहरे ।
तेणे उडावे परी न पुरे । मन शंका ॥ ७६ ॥
वायाचि मान पिळी । अटुवे हिये आवळी ।
टिटांतु नळी । धरूनि ठाके ॥ ७७ ॥
म्हणे बांधला मी फुडा । ऐसिया भावनेचिया पडे खोडा ।
कीं मोकळिया पायांचा चवडा । गोवी अधिकें ॥ ज्ञा. ६-७८

याप्रमाणे जीव अज्ञानाने बध्द (बांधलेला) आहे. त्यामुळेच देहतादात्म्य, शुभाशुभकर्म या द्वारा जन्ममरणादिक संसारात अडकतो. अशाच बध्द पुरुषाचे दोन प्रकार आहेत. एक मुमुक्षुत्व योग्य (साधक दशेस योग्य) व दुसरा मुमुक्षुत्व अयोग्य (मोक्षाची इच्छा करण्यास अयोग्य) एवढे संसार दुःख भोगूनहि ज्यांच्या अंतःकरणात उद्धाराची भावना उत्पन्नच होत नाही ते मुमुक्षुत्व अयोग्य ! जीव आहेत. ते अखंड जन्ममरण परंपराच भोगत राहतात. तर कित्येकांना पुण्यवशात् विवेक-वैराग्य उत्पन्न होते, ते उध्दाराचा प्रयत्न करतात. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

काय मी उध्दार पावेन । काय कृपा करील नारायण ।
ऐसें तुम्ही सांगा संतजन । करा समाधान चित्त माझे ॥ १ ॥ तु. म. ६९१

अर्थ : अहो, संतजन हो, माझा उध्दार होईल काय ? मजवर नारायण कृपा करील काय ? हे तुम्ही मला सांगा व माझ्या चित्ताचे समाधान करा.

अशी त्यांची तळमळ असते. ती शांत होण्याकरिता ते अनेक साधनांचा विचार करतात. पण याच अभंगात आरंभी सांगितल्याप्रमाणे

योगादिक साधने साधणे कठीण आहेत, म्हणून भगवन् नामाचाच आश्रय करितात, भगंवताचाच धावा करितात -

धांव पाव गोविंदा । निवारी माझी विषय बाधा ।
उपेक्षुं नको मुकुंदा । घेऊनि गदा धांव वेगी ।। ३५१ ।। ए. भा. २०-३५१

अर्थ : हे गोविंदा ! धाव धाव आणि मला पाव. माझी विषयबाधा दूर कर. हे मुकुंदा ! गदा घेऊन लवकर धाव. माझी उपेक्षा करू नको.

अशा प्रकारे भगवंतास आळविले तर तो स्वतःया भक्ताच्या हृदयात प्रगट होऊन त्यास या संसार बंधनातून सोडवितो. भगवत्कृपेने कर्मक्षय होतो. मोह, अज्ञानादिकांची म्हणजे त्यापासून होणाऱ्या बंधाची कारणासहित निवृत्ती (निराकरण) होते.

श्रीनाथ महाराज म्हणतात -

नामासरिसाच हरि । रिघे हृदयामाझारीं ।
तेणे धाके अभ्यंतरी । हो लागे पुरी हृदयशुध्दी ।। ७७६
तेव्हां प्रपंच सांडोनि वासना । जडोनि ठाके जनार्दना ।
अहंकार सांडोनि अहंपणा । सोहंसदना माजी रिघे ।। ए.भा. २-७७७

अर्थ : नामाबरोबरच हृदयामध्ये हरि शिरतो. त्या धाकाने अंतरात पूर्णपणे हृदय शुध्दि होऊ लागते. तेव्हा वासना प्रपंचाला सोडून जनार्दनालाच चिकटते. अहंकार अहंपणाला सोडून (परब्रह्म तेच मी) या भावनेमध्ये शिरतो.

ही नित्यमुक्त अवस्था होय ! ही अवस्था ब्रह्मज्ञानाविना प्राप्त होत नाही. ज्ञान हे सर्वांना आहे. पण त्या ज्ञानाचा विषय प्रपंच आहे. ते विषयज्ञान आहे. ब्रह्मज्ञान नाही. विषय ज्ञान हे अज्ञान कार्य आहे आणि विषय हे मायाकार्य आहे म्हणूनच ते मिथ्या = (खोटे) आहे.

हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचे जळ जैसे । ज्ञा. २-१२१

अर्थ : हे विषय आहेत तरी कसे ? मृगजळ जसे आभासात्मक = (नुसता भास होणे) असते, खरे पाणी नसते. त्याप्रमाणे हे विषय खोटे आहेत. मिथ्यावस्तूचे सत्यरूपाने जे ज्ञान त्यास अज्ञान म्हणतात. मृगजळ हे सत्य नसून हरिणांना ते सत्य वाटते. त्याप्रमाणे विषयहि सत्य नसून सत्य वाटतात. म्हणून त्या ज्ञानास अज्ञान म्हटले जाते. ब्रह्मज्ञान सर्वांना नाही. कारण सर्व अज्ञानाने झाकलेले आहेत. म्हणून त्यांना बध्द = अज्ञानीच म्हटले जाते. भगवत्कृपेने ते अज्ञान दूर झाल्यावरच सच्चिदानंद स्वरूप परब्रह्माचे अपरोक्ष ज्ञान होते. त्या ज्ञानानेच बंध निवृत्ती होऊन तो मुक्त होतो पण या सर्वांचे बीज एका हरिनामातच आहे. हरिनामावर ज्याची श्रध्दा आहे व जो सतत हरिनाम घेतो त्यावरच भगवत्कृपा होऊन तो नित्यमुक्त होतो. म्हणून अभंगाच्या शेवटी श्री एकनाथ महाराज सांगतात.

नित्यमुक्त तोचि एक ब्रह्मज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

म्हणून तुम्ही सर्व 'हरि हरि' मुखाने बोला -

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❀ अभंग सातवा ❀

बहुतां सुकृतीं नरदेह लाधला।
भक्तीवीण गेला अधोगती ॥ १ ॥
बाप भाग्य कैसे न सरेचि कर्म।
न कळेचि वर्म अरे मूढा ॥ २ ॥
अनेका जन्माचें सुकृत पदरी।
त्याचे मुखीं हरि पैठा होय ॥ ३ ॥
राव रंक हो का उंच नीच याती।
भक्तीवीण माती मुखी त्याच्या ॥ ४ ॥
एका जर्नादनी हरि हरि म्हणता।
मुक्ति सायुज्यता पाठी लागे ॥ ५ ॥

अर्थ : अनेक जन्माच्या पुण्याईने मनुष्य देहाची प्राप्ति झाली. परंतु हा जन्म प्राप्त होऊन जीवाने भक्ति केली नाही; तर त्याला अधोगति प्राप्त होईल. ॥ १ ॥ काय आश्चर्य आहे ! त्याचे दुर्भाग्य असे की, त्याचे कर्म कसे ते संपतच नाही. अरे मूर्खा, (भक्तीने कर्म संपते) हे वर्म तुला कसे कळत नाही ! ॥ २ ॥ जर मनुष्याने मागील अनेक जन्मात पुण्य संपादन केले असेल तरच त्याच्या मुखात हरिनाम येऊन राहील. ॥ ३ ॥ मनुष्य श्रीमंत असो वा गरीब असो, उच्च वर्णाचा असो वा हीन वर्णाचा असो, जर तो हरीची भक्ति करीत नसेल तर त्याच्या मुखात माती पडल्यावाचून राहणार नाही. (त्याचे आयुष्य फुकट गेले असे समजावे.) ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, जर मनुष्य हरि हरि म्हणेल तर सायुज्यता मुक्ति त्याचा पाठलाग करीत येईल. ॥ ५ ॥

विवरण : भावभक्तीचे माहात्म्य सांगत असतांना मनुष्य देहाचे श्रेष्ठत्व पटवून देणे अवश्यच असते. जीवास चौऱ्यांशी लक्षयोनींपैकी कोणता ना कोणता देह मिळतच असतो. तो सहज मिळत नाही, तर तो कर्मजन्य असतो.

हां गा शरीर जरी जाले। तरी कर्तव्य वोघे आले। ज्ञा. ३-१४४

अर्थ : अरे, हे शरीर जरी प्राप्त झाले आहे, तरी ते पूर्व कर्मानुसार मिळालेले आहे. असे आहे तर मग आपल्यास विहित असलेले कर्म आपण का टाकावे ?

अगा कर्मे जै उरावे । तै तिही सुखदुःखी फळावे।
आणि तयाते भोगावया यावें । देहा एका ॥ ज्ञा. ९-४०३

अर्थ : अर्जुना, ज्या वेळेला कर्मे (अर्पण न केल्यामुळे) शिल्लक राहतात, त्यावेळेला त्याचे फळ सुखदुःखाच्या रूपाने तयार होते. ते भोगण्याकरिता एखादा देह घ्यावा लागतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, पशु,पक्षी, कृमिकीटक, मानवच काय पण स्वर्गस्थ देव देखील कर्मजन्यच असतात. शंभर अश्वमेध यज्ञ करणारा इंद्र होतो.

जे ज्ञान जयाचे हाती। तोचि समर्थु मुक्ति।
जैसा शतमखसंपत्ती। स्वर्गीचिये ॥ ज्ञा. १५-३०

अर्थ : की, ज्याप्रमाणे शंभर यज्ञ केलेला पुरुष स्वर्गाचे ऐश्वर्य (इंद्रपद) मिळविण्यास समर्थ होतो. त्याप्रमाणे ज्ञान ज्याच्या हस्तगत झालेले आहे तोच मोक्ष मिळविण्यास समर्थ होतो.

तसेच लागोपाठ शंभर जन्म ब्राह्मणांचे घेऊन योग्य प्रकारे ब्रह्मकर्म करणाऱ्यास ब्रह्मलोक प्राप्ति होते. असे श्री ज्ञानेश्वर

महाराजांनी म्हटले आहे.

कां शतएक जन्मां । जो जन्मोनि ब्रह्मकर्मा ।
करी तोचि ब्रह्मा । आनु नोहे ।। ज्ञा. १५-३१

अर्थ : अथवा लागोपाठ शंभर ब्राह्मण जन्म प्राप्त होऊन त्या त्या जन्मात जो ब्रह्मकर्म करतो, तोच काय तो ब्रह्मदेव होतो. दुसरा कोणी होत नाही.

प्रत्येक देह हा मिश्र कर्माचे म्हणजे शुभ-अशुभ कर्माचे फलस्वरूप असतो. तो अंडज, जारज, स्वेदज, उद्भिज या चार विभागात वाटला गेला आहे. पक्षी इत्यादि अंडज योनीत, मानव, पशु इ. जारज योनीत, उवा, ढेकूण, गोचिड इ. स्वेदज म्हणजे घामापासून निर्माण होतात म्हणून स्वेदज. तसेच वृक्षादिक उद्भिज योनीत निर्माण होतात. हे सर्व देह आहेत. देह म्हणजे त्यात इंद्रिये, मन, बुध्दि, प्राण इत्यादिकांचा संबंध आलाच. पण एक मानव सोडला तर या सर्वांना भोगयोनी म्हटले जाते. म्हणजे पूर्वजन्मात केलेल्या कर्मांचा भोग घेणे एवढेच यांचे कर्म ! देहाचा निर्वाह होण्याकरितां स्वाभाविक कर्मे = (आहार, निद्रा, संकटापासून संरक्षण व मैथुन) करीत राहणे. पण ज्या कर्मापासून ऐहिक = (ह्या मृत्युलोकात), पारत्रिक=(परलोकी) तसेच मोक्षादि विशिष्ट फले प्राप्त होतात अशा विशिष्ट कर्मात त्यांना=(पशु,पक्षी इत्यादिक योनींना) अधिकार नाही. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

पशु काय पापपुण्य जाणती । उत्तम मध्यम भोग भोगिती ।
काय एक उपजतां मरती । अंध बहिर होती पांगुळ मुकी ।। तु. म. ७१८

अर्थ : पशूंना पाप व पुण्य यांचे काय ज्ञान आहे ? त्यांना देवाप्रमाणे उत्तम, मनुष्य देहाप्रमाणे मध्यम भोग भोगण्याचे समजते काय ? कित्येक या मनुष्य देहाने जन्मल्याबरोबरच मरतात व कित्येकांना आयुष्य लाभून ते बहिरे, आंधळे, पांगळे व मुके होतात. पशु देहात भोग आहेत पण

योगाचा अधिकार नाही. बंध आहे पण मोक्ष मिळविता येत नाही. आसक्ति आहे पण भक्ति नाही. म्हणून सर्व ऋषी, मुनी, संतांनी मनुष्य देहाचे श्रेष्ठत्व वर्णिले आहे. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात हे सर्व जग म्हणजे संसार वृक्षाच्या शाखा आहेत. त्या वर ब्रह्मलोकापावेतो गेलेल्या आहेत. खालीहि पाताळापर्यंत त्या शाखांचा विस्तार आहे. त्यातच मनुष्य लोक ही एक शाखा आहे. याचे मूळ मात्र उर्ध्व (ब्रह्म) आहे. असे सांगून त्याची खालीहि मूळे आहेत. ती मूळे म्हणजे मनुष्य लोक होय. या श्लोकावरील टीकेत श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

म्हणोनि तनु मानुषा । इया ऊर्ध्व मूळौनि जरी शाखा ।
तरी कर्म वृध्दीसी देखा । इयाचि मूळें ।। ज्ञा. १५-१७९

अर्थ : म्हणून मनुष्य तनु ह्या जरी संसार वृक्षाच्या वरच्या मुळाच्या दृष्टीने शाखा आहेत, तरी कर्माच्या विस्ताराला याच (शाखा) मूळे आहेत, असे समज म्हणूनच नरदेहाची महती गाइली जाते. देह कर्माने प्राप्त होतो, असे वर सांगितलेच आहे. देहाच्या स्वरूपावरून व भोगशक्तीवरून कर्माचे अनुमान होते. शास्त्रात कोणत्या कर्मापासून कोणकोणत्या देहाची प्राप्ती होते याचाहि विस्तृत विचार केला आहे. पण मनुष्य देह प्राप्त होणे हे मात्र सामान्य सुकृताचे = (पुण्याचे) फल नसून श्री नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात-

बहुता सुकृती नरदेह लाधला ।
भक्तिवीण गेला अधोगती ।। १ ।।

श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास उपदेश देतेवेळी स्पष्ट सांगतात -

चौऱ्यांशी लक्ष जीव योनी । त्यांत मनुष्य देहावाचूनि ।
अधिकार ब्रह्मज्ञानी । आन कोणी असेना ।। १६६

जेणे देहे होय माझी प्राप्ती । यालागी 'आद्य देही' याते म्हणती ।
याची दुर्लभ गा अप्राप्ती । भाग्ये पावती नरदेह ।। १६७ ।।
भरतखंडी नरदेह प्राप्ती । हे परम भाग्याची संपत्ति ।
तेथे ही विवेकु परमार्थी । त्याचा वशवर्ती मी परमात्मा ।।

ए. भा. २०-१६८

अर्थ : चौऱ्यांशी लक्ष जीव योनी आहेत. त्यात मनुष्य देहाशिवाय ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यास कोणीच अधिकारी नाही. ।। १६६ ।। नरदेहाने माझी प्राप्ती होते, म्हणून या देहाला 'आद्य' असे म्हटले आहे. याची प्राप्ती होणे फार कठीण आहे. मोठ्या भाग्यानेच नरदेह प्राप्त होत असतो. ।। १६७ ।। सुदृढ म्हणजे सर्व अवयवांनी युक्त, कोठेहि व्यंग नाही, बहिरा नाही, अंध नाही, पंगु नाही, मुका नाही याप्रमाणे सर्वांगांनी संपूर्ण असा आहे. ।। २६८ ।। आणि तोहि भरत खंड़ात प्राप्त होणे हे मोठ्या भाग्याचे लक्षण होय आणि त्यातून अंतःकरणात परमार्थाविषयींचा विवेक असेल तर मी परमात्मा आज्ञाधारक होऊन असतो.

कोटि जन्माचे शुध्द सुकृत । तेणे कर्मभूमि नरदेह प्राप्त । ए.भा. २३-३५८

अर्थ : कोट्यावधि जन्माचे निर्मळ पुण्य असावे, तेव्हाच या कर्मभूमीत भरतखंडात मनुष्य देह प्राप्त होतो.

तसेच नवव्या अध्यायात देहास गुरु मानले आहे. त्याचे कारण श्रीनाथ महाराज सांगतात -

साक्षेपे मनुष्य देह जोडे । ऐसा करिता तंव न घडे ।
अवचट हाता चढे । भाग्य चोखडे जयाचे ।। ३७५
मोले अनर्घ्य रत्ने येती । तैसा चिंतामणी नये हाती ।
बहुत योनिये जन्म होती । परी मनुष्य देह प्राप्ति दुर्लभ ।। ३७६

होका सकळ भाग्याचे फळ। मनुष्य देह गा केवळ ॥
ऐसा नरदेह पावोनि देख। जो न साधीचि ब्रह्मसुख।
तो जनामाजी परममूर्ख। विश्वास घातक देवाचा ॥ ए. भा.९-३७०

अर्थ : मनुष्य देह हटकून प्राप्त होईल, असे काही करता येत नाही. तर ज्याचे भाग्यच उत्तम असते, त्याच्याच हाताला तो अकस्मात लागतो. ॥ ३७५ ॥ अमूल्य रत्ने मोल देऊन घेता येतात, तसा चिंतामणी काही हाताला येत नाही. त्याप्रमाणे पुष्कळ योनीमध्ये जन्म येतो, पण मनुष्य देह मिळणे दुर्लभ आहे. म्हणून

बहुता सुकृती नरदेह लाधला।

असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे. असा दुर्लभ मनुष्य देह प्राप्त झाला व तो भक्तिज्ञानाचे आयतन=(घर) आहे. भगवत्प्राप्तीचे साधन तसेच मोक्षाचे द्वार स्वरूप आहे. स्वर्गस्थ देवहि आपल्या उध्दाराकरिता याच देहाची अपेक्षा करितात -

स्वर्गीचे अमर इच्छिताती देवा।
मृत्युलोकी व्हावा जन्म आम्हां ॥ तु. म. २४४०

या नरदेहाची किंमत स्वर्गातील देवांनी केली. म्हणून आम्ही धन्य आहोत की, आम्ही मनुष्य जन्माला आलो असे तुकाराम महाराज म्हणतात-

इहलोकीचाहा देह। देव इच्छिताती पाहे ॥ १ ॥
धन्य आम्ही जन्मा आले ॥ २ ॥ तु. म. १९७७

म्हणजे त्यांनाहि = (देवादिकांनाहि) दुर्लभ वाटणारा असा हा देह ज्यांना प्राप्त झाला अशा मानवाकडे पाहून संतांना कीव येते. कारण ज्या हेतूने मानव निर्माण झाला तो हेतू विसरून केवळ स्वैर विषयाचरणातच

सर्वांचे आयुष्य व्यर्थ जात आहे. एखाद्या बंदिवानास आपल्या पायातील शृंखला=(साखळी, बेडी) तोडण्याची शक्ति असूनहि त्याने ती न तोडता त्यातच अडकून पडणे हे त्याच्या अज्ञानाचे द्योतक नाही काय ? प्रत्येक जीवाचा जरी अंश अंशी भावाने परमात्म्याशी तादात्म्य संबंध आहे. तरी सर्वांची बुध्दी अज्ञानाने व्यापल्यामुळे जड आहे. ती आपल्या मूळ स्वरूपास ओळखण्यास असमर्थ आहे. भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, विवेक, कर्म, धर्म, बंध, मोक्ष इत्यादिकांचे ज्ञानहि तिला होणे शक्य नाही. तो अधिकार मनुष्यासच आहे. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

नरदेह परम पावन । जो भक्तिज्ञानाचे आयतन ।
जेणे साधे ब्रह्मज्ञान । तो धन्य धन्य नरदेह ।। १२७ ।।
जेणे नरदेहे जाण । नि:शेष खुंटे जन्ममरण ।
जेणे जीव पावे समाधान । स्वानंद घन स्वयें होय ।। १२८ ।।
ज्या नरदेहाचे संगती । होय अविद्येची निवृत्ति ।
लाभे भगवत्पद प्राप्ती । हे विख्यात ख्याति नरदेही ।। ए. भा.२०-१२९

अर्थ : नरदेह हा अत्यंत पवित्र असून भक्तीचे आणि ज्ञानाचे तो आश्रयस्थान आहे. ज्याच्या योगाने ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते, तो नरदेह केवळ धन्य होय. ।। १२७ ।। या नरदेहामुळेच जन्ममरण निखालस खुंटून जाते, जीव समाधान पावतो आणि स्वतः स्वानंदघन होतो. त्या आनंदाच्या जाणिवेमध्ये बाह्यजगाचा संपर्क नसतो. ।। १२८ ।। ज्या नरदेहाच्या संगतीने अविद्येची निवृत्ती होते व भगवत्पदाची प्राप्ती होते, त्या नरदेहाची ही अशी कीर्ति प्रसिध्द आहे. ।। १२९ ।।

एवढे जीवनाचे सर्व प्रयोजन सिध्द करणारा हा मनुष्य देह बहुता सुकृताने लाभला आहे. असे असूनहि ज्यांचेकडून भगवत् भक्ति होत नाही त्यांना हा दुर्लभ मनुष्य देह प्राप्त होऊनहि तो व्यर्थ गेला, असे नाथ महाराज म्हणतात -

भक्तीवीण गेला अधोगती ॥ १ ॥

म्हणजे या देहात जर भगवत् भक्ति न केली आणि भगवत्प्राप्तीच्या साधनांचा अवलंब न केला तर अधोगती प्राप्त होते. म्हणजे पुनः मनुष्यजन्म प्राप्त न होता पशुपक्ष्यादि, कृमि कीटकादींच्या योनीत जावे लागते. मग मात्र तेथून लवकर काही सुटका होत नाही. श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास हीच गोष्ट सांगतात -

तरी मनुष्यदेहाचा तागा । घेऊनि रुसती जे जगा ।
ते पदवी हिरोनि पै गा । ऐसे ठेवी ॥ ४०६ ॥
जे क्लेशगावीचा उकरडा । भवपुरीचा पानवडा ।
ते तमोयोनि तया मूढां । वृत्तिचि दे ॥ ४०७ ॥
मग आहाराचेनि नांवे । तृणही जेथ नुगवे ।
ते व्याघ्र वृश्चिक आडवे । तैसे करी ॥ ४०८ ॥
तेथ क्षुधा दुःखे बहुते । तोडोनि खाती आपणयाते ।
मरमरो मागुते । होतचि असती ॥ ज्ञा. १६-४०९

अर्थ : तरी मनुष्य देहाचा आश्रय घेऊन जे जगाचा नाश करतात. त्यांची ती मनुष्यपणाची पदवी हिसकावून घेऊन त्यास मी असे ठेवतो. ॥ ४०६ ॥ की क्लेशरूपी गांवाचा जो उकिरडा आहे, संसाररूपी शहराचा जो पाणवठा आहे, ती तमोयोनी त्या मूर्खांना मी वतनदारीसारखी देतो. ॥ ४०७ ॥ मग खाण्याकरिता जेथे गवतहि उगवत नाही, तसल्या अरण्यात मी त्यांना वाघ, विंचू वगैरे करतो. ॥ ४०८ ॥ त्या अरण्यात भूकेच्या तीव्र वेदनांनी ते आपल्याला तोडून खात असतांना मरमरून पुनः (तेथे) उत्पन्न होतच असतात. ॥ ४०९ ॥

श्री एकनाथ महाराजहि अध्याय पांचव्यामध्ये जनक-नवयोगेश्वर संवादात सांगतात -

मनुष्य देही जे भजन नष्ट। ते होती गा स्थानभ्रष्ट।
अधःपाते भोगिती कष्ट। अतिउध्दट यातना ॥ ए.भा.५-६२

अर्थ : मनुष्य देहात येऊनहि जे ईश्वर भजन करीत नाहीत, ते स्थान भ्रष्ट होऊन अधःपतनाने अत्यंत कष्ट व घोर यातना भोगतात. कारण ज्या एका विशिष्ट हेतूने नरदेह मिळाला तो हेतू जर न सिध्द झाला व स्वैर विषय सेवनाचीच प्रवृत्ति ठेवून निषिध्द अशी पाप कर्मेच जर मनुष्य करू लागला तर त्या पाप कर्माचे फळ म्हणून वरीलप्रमाणे अधोगतीच प्राप्त होते. मनुष्य देहात संसार आहे पण तो साधन म्हणून मानला पाहिजे. साध्य परमात्मा व त्याच्या प्राप्तीची भक्ति, ज्ञान, नाम इत्यादि साधने होत. ही केवळ मनुष्य देहानेच सिध्द होतात. म्हणून मनुष्य देहाचे श्रेष्ठत्व मानले जाते. याच कारणाने मनुष्य देहात परमात्म भक्तीसच प्राधान्य दिले आहे. जर मनुष्य देह प्राप्त होऊन केवळ स्वैर विषय सेवनातच आयुष्य घालविले, तर त्या देहाचे प्रयोजन सिध्द न झाल्याने शेवटी अधोगतीलाच जावे लागणार. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे त्यांनी। मनुष्यपणा केली हानी ॥ तु. म. ३०३१

अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात नाथ महाराज म्हणतात, काय आश्चर्य आहे ! त्याचे दुर्भाग्य असे की, त्याचे कर्म कसे ते संपतच नाही. अरे मूर्खा, (भक्तीने कर्म संपते) हे वर्म तुला कसे कळत नाही ?

बाप भाग्य कैसे न सरेचि कर्म।
न कळेचि वर्म अरे मूढा ॥ २ ॥

भगवंताला अर्पण करण्याच्या बुध्दीने केलेले कर्म ब्रह्मरूप होते. पण त्या बुध्दीने जीव कर्म करीत नाही. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - **'न सरेचि कर्म'** पण कर्माचे हे सत्यस्वरूप अज्ञानी माणसांना कळत नाही. उदा. सोमल, बचनाग, पारा इत्यादि विषे आहेत. ती मारक आहेत.

हे खरे, पण योग्य वैद्याच्या हातात गेली तर तो त्यावर अनेक योग्यसंस्कार करून त्याचे अमृतासारखा गुण देणारे रसायन बनवितो. असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

तैसे कर्मे कर्मबध्दता । मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता ।
जैसा रसरीती मरता । राखिला विषे ।। ज्ञा. १८-१६३

अर्थ : अर्जुना, मारक जे विष ते रसायनरूपाने दिले असता, मरत असलेल्या मनुष्याला जसे वाचविते. त्याप्रमाणे बांधणारी जी कर्मे, त्या कर्मानींच मुमुक्षूंना कर्म बंधनापासून सोडविले (जाते) असे सोडविणारे कर्म असतांना जे ईश्वराला अर्पण न करणाऱ्यांना नाथ महाराज मूढ म्हणतात. श्रीमद्‌भगवद् गीतेत अशा अज्ञानी पुरुषांकरिता 'मूढ' शब्दाचा उपयोग केला आहे.

अवजानन्ति मां मूढा । गी. ९-११

अर्थ : माझे उत्कृष्ट स्वरूप न जाणणारे मूर्ख - सर्व भूतांचा ईश्वर असलेल्या पण सांप्रत मानव देह धारण करणाऱ्या मला मनुष्यच समजून माझी अवहेलना करतात.

न मां दुष्कृतिनो मूढाः । गी. ७-१५

अर्थ : दुष्कर्मी, मूर्ख व अधम असे लोक मायेने (त्यांचे) ज्ञान नष्ट झाल्यामुळे असुरी मार्गाचा आश्रय करतात.

विमूढा नानु पश्यन्ति । गी. १५-१०

अर्थ : अज्ञानी याला = (देहाहून वेगळा आहे अशाला) पाहू शकत नाही.

मूढोऽयं नाभिजानाति । गी. ७-२५

अर्थ : हे मूढ जग जन्मरहित व नाशरहित अशा मला जाणत नाहीत. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

देखे शवाच्या हाती दिधले । जैसे रत्न कां वाया गेले ।
नातरी जात्यंधा पाहलें । प्रमाण नोहे ॥
कां चंद्राचा उदयो जैसा । उपयोगु न वचे वायसा ।
मूर्खा विवेकु हा तैसा । रुचेल ना ॥ ज्ञा. ३-१९८

अर्थ : पहा, प्रेताच्या हातात दिलेले रत्न ज्याप्रमाणे व्यर्थ जाते, अथवा जन्मांधाला दिवस उगवल्याचा उपयोग नाही. ॥ १९७ ॥ किंवा ज्याप्रमाणे चंद्राचा उदय कावळ्याचा उपयोगी पडत नाही. त्याप्रमाणे हा विचार मूर्खांना रुचणार नाही. ॥ १९८ ॥

तैसी वैराग्याची शिव न देखती । जे विवेकाची भाष नेणती ।
ते मूर्ख केवी पावती । मज ईश्वराते ॥ ज्ञा. ४-२५

अर्थ : त्याप्रमाणे वैराग्यरूपी नगराच्या शिवेचेहि ज्यांनी कधी दर्शन घेतले नाही, विवेक कशाला म्हणतात हे ज्यांना माहित नाही; त्या मूर्खांना माझी ईश्वराची कशी बरे प्राप्ती होणार ?

या ओव्यातून विवेक, वैराग्यरहित पुरुषास ज्ञानेश्वर महाराज मूर्ख म्हणतात. तसेच पाचव्या अध्यायात म्हटले आहे.

म्हणोनि विषय भोगीजे सुख । ते साद्यंतचि जाण दुःख ।
परी काय करिती मूर्ख । न सेवितां न सरे ॥ ज्ञा. ५-१२०

अर्थ : म्हणून विषयांच्या उपभोगामध्ये जे सुख असते, ते प्रारंभापासून शेवटपर्यंत दुःखच आहे. असे समज. परंतु काय करतील मूर्ख ! विषयांचे सेवन केल्याशिवाय त्यांचे चालत नाही.

म्हणून मनुष्य देहाचे यथार्थ प्रयोजन ज्यांना कळत नाही. हा देह

भगवत्प्राप्तीस योग्य आहे, हे शरीर प्राप्तीचे वर्म ज्यांना कळत नाही व त्यामुळेच स्वैर विषयसेवनाकडेच ज्यांची प्रवृत्ति आहे=(ओढ आहे) अशा लोकांना येथे मूढ म्हटले आहे.

न कळेचि वर्म अरे मूढा ।
ऐसा नरदेह पावोनि देख । जो न साधीचि ब्रह्मसुख ।
तो जनामाजी परममूर्ख । विश्वास घातक देवाचा ।। ए. भा. ९-३७७

अर्थ : असा नरदेह प्राप्त झाला असता जो ब्रह्मसुखाचे साधन करीत नाही, तो जनामध्ये महामूर्ख व देवाचा विश्वास घातकी समजावा.

निजात्मप्राप्ती लागोनि । देवे केली मनुष्य योनी ।
तो देवाचा विश्वास बुडवूनि । विषय सेवनीं निजपतन ।। ए. भा.९-३७८

अर्थ : आपल्या आत्मकल्याणासाठी देवाने मनुष्य योनी केलेली आहे. तो देवाचा विश्वास बुडविला असता आपले पतनच होणार !

कोणास वाटेल, जर मनुष्य देह भगवत् प्राप्ती करितांच प्राप्त झाला आहे. तर सर्वांची प्रवृत्ति हरिभक्ति करण्याकडे का होऊ नये ? याचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या तृतीय चरणात देतात -

अनेका जन्माचे सुकृत पदरी ।
त्याचे मुखी हरि पैठा होय ।। ३ ।।

जर मनुष्याने मागील अनेक जन्मात पुण्य संपादन केले असेल तरच त्याच्या मुखात हरिनाम येऊन राहील.

मनुष्य जन्म श्रेष्ठ असला तरी त्याचे व्यवहार पूर्व संस्कारानुसार होत असतात. ते संस्कार = सुकृत (पुण्य) व दुष्कृत=(पाप) म्हणजेच शुभ व अशुभ अशा दोन्ही प्रकारचे असतात. ज्यांचे संस्कार चांगले म्हणजे सुकृत स्वरूप असतात, त्यांची वृत्ती शुभ कर्माकडे धाव घेत असते.

सर्वांच्या वाट्यास हे सुकृत येईलच असे नाही. म्हणूनच श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या हरिपाठामध्ये

हरिबुध्दि जपे तो नर दुर्लभ।

असे स्पष्ट म्हटले आहे. तसेच भगवद् गीता अध्याय दुसऱ्यामध्ये भगवान श्रीकृष्णांनी बुध्दीचे प्रकार सांगितले आहेत. त्यात सद्‌बुध्दि प्राप्त होणे फार दुर्लभ असे स्पष्ट म्हटले आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी विस्तृतरीतीने या विषयाचा विचार केला आहे.

तैसी ईश्वरा वांचुनि कांही। जिये आणिक लाणी नाही।
ते एकचि बुध्दि पाही। अर्जुना जगी॥ ज्ञा. २-२४२

अर्थ : त्याप्रमाणे जिला ईश्वरावाचून अन्य आश्रयस्थान नाही, तीच जगात फक्त एक सद्‌बुध्दि आहे. पहा.

अशा या परमात्म विषयक बुध्दीचा हृदयात प्रकाश होण्याकरिता पुण्याची म्हणजेच सुकृताची आवश्यकता आहे, असे म्हटले आहे.

अर्जुना ते पुण्य वशे। जरी अल्पचि हृदयी बुध्दि प्रकाशे।
तरी अशेषहि नाशे। संसारभय॥ ज्ञा. २-२३७

अर्थ : अर्जुना, ती बुध्दि पुण्याईच्या योगाने जर थोडीशी हृदयात प्रगट होईल तर संसाराचे सर्व भय नाहीसे होईल.

बहुतां सुकृताची जोडी। म्हणोनि विठ्ठली आवडी॥ ३॥

हे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे वचन प्रसिध्दच आहे. आणखीहि एका अभंगातून श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहे.

जन्म जन्मांतरी असेल पुण्य सामुग्री।
तरीच नाम जिव्हाग्री येईल श्रीरामाचे॥ १॥ ज्ञा. म. ९८

असेच ज्ञानेश्वरीतहि ते म्हणतात -

जयांचे वाचे पुढा भोजे । अखंड नाम नाचत असे माझे ।
जे जन्मसहस्त्री वोळगिजे । एकवेळ मुखासी यावया ।। ज्ञा. ९-२०६

अर्थ : जे माझे नाम एकवेळ मुखात यावयास हजारो जन्म सेवा करावी लागते. ते माझे नाम ज्याच्या वाचेपुढे मोठ्या प्रेमाने नाचत असते.

अनंत पुण्यराशी घडेल ज्यापाशी ।
तरीच मुखासी नाम येत ।। १ ।। ना. म.

भगवान उध्दवास सांगतात -

ऐशी तुझी सुलभ भक्ति । तरी अवघेचि भक्ति कां न करिती ।
देवो म्हणे भाग्येवीण माझी भक्ति । न घडे निश्चिती उध्दवा ।। ११५० ।।
कोटी जन्मांची पुण्यसंपत्ति । जरी गांठी असेल आइती ।
तै जोडे माझ्या संतांची संगती । सत्संगे भक्ति उल्हासे ।।
ए.भा. ११-११५१

अर्थ : इतकी तुझी भक्ति जर सुलभ आहे तर सर्वच लोक तुझी भक्ति का करीत नाहीत ? तेव्हां देव म्हणाले, 'उध्दवा भाग्याशिवाय ही माझी भक्ति खरोखरच कोणालाच घडावयाची नाही. ।। ११५० ।। कोट्यावधि जन्मात पुण्याची संपत्ति मिळविलेली जर पदरी आयती तयार असेल, तरच माझ्या संतांची संगती घडते आणि त्या संगतीने माझी भक्ति उत्पन्न होते.

असेच श्री तुकाराम महाराज देवाजवळ सांगतात -

तिळे तिळे पुण्य साचा पडे । तरी हे बहुता जन्मी जोडे ।
नाम तुझे वाचेसी आतुडे । समागम घडे संतांचा ।। तु. म. ७०५

अर्थ : ह्या परमार्थाच्या योगाने तिळ तिळ पुण्याचा संचय होऊन अनेक

जन्म अशी जोडी झाली की, मग वाणीला तुझ्या नामचिंतनाचा लाभ होतो आणि संतांची संगतीहि घडते.

कोणी म्हणेल, नाम तर सर्वच घेतात, पापीहि नाम घेतात, असे दिसून येते. मग ज्याच्या पदरी सुकृत असेल तोच नाम घेईल असे म्हणण्यात विशेष काय ? याचे उत्तर याच चरणाच्या उत्तरार्धात नाथ महाराज देतात-

...... । त्याचे मुखी हरि पैठा होय ।। ३ ।।

मुखी हरि पैठा होणे म्हणजे मुखात हरिनाम सतत राहणे होय. अंतःकरणात हरिप्रेम निर्माण झाल्याविना सतत नाम येणार नाही. सामान्य नाम घेणारे कोणत्या तरी निमित्ताने, केव्हां तरी, कसे तरी, नाम घेत असतात. मध्ये मध्ये त्यांना विसरहि पडत असतो. पण खरा नामधारक तोच आहे. ज्याचे वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांनी मागील ओवीत केले आहे. **'जयाचे वाचे पुढां भोजे । अखंड नाम नाचत असे माझे ।'** असेच श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

माझी मज झाली अनावर वाचा ।
छंद या नामाचा घेतलासे ।। तु. म. ४००५

अर्थ : ज्या माझ्या वाणीने हरिनामाचा एवढा छंद घेतला आहे की, ती माझी वाणी मजला पूर्व संस्कारानुसार अनावर झाली आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या हरिपाठात म्हणतात

नित्यनेम नामी ते प्राणी दुर्लभ ।
लक्ष्मीवल्लभ तयाजवळी ।। १ ।।

याच अर्थाने नाथ महाराज म्हणतात -

.... । त्याचे मुखी हरि पैठा होय ।। ३ ।।

श्री एकनाथ महाराज पहिल्या चरणात सांगितलेला सिध्दांत तोच अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात -

राव रंक हो का उंच नीच याती ।
भक्तीवीण माती मुखी त्याच्या ।। ४ ।।

मनुष्य श्रीमंत असो वा गरीब असो, उंच वर्णाचा असो वा हीन वर्णाचा असो, जर तो हरीची भक्ति करीत नसेल तर त्याच्या मुखात माती पडल्यावाचून राहणार नाही. ।। ४ ।।

मनुष्य देह प्राप्त झालेले कित्येक पूर्वीच्या पुण्याईच्या बळावर राज्य पदवी संपादन करतात. कोणी उच्च जातीत जन्मास येतात, कोणी रंक होतात, नीच चांडालादि जातीत जन्म घेतात. असे दिसून येते. सत्ता, संपत्ति, ऐश्वर्य प्राप्त झालेले लोक त्याच्या जोरावर उन्मत्त होऊन केवळ भोग-ऐश्वर्यात मग्न होऊन राहतात. त्या धुंदीत ते देवाला विसरतात. कित्येक उच्च जातीत जन्मलेले केवळ जाती अभिमानातच भूषण मानून राहतात. नीच जातीत जन्मलेले निषिध्द कर्मेच करीत राहतात. हिंसा, चोरी, व्यभिचारी इत्यादि कुकर्माकडेच त्यांची प्रवृत्ति असते. 'त्यातच जीवनाची सार्थकता आहे'. असे त्यांना वाटते. यामुळे मानव देहाचे ज्यात सार्थक आहे अशा गोष्टीचा त्यांना पूर्ण विसर पडलेला दिसून येतो. वास्तविक मनुष्य देह हा भावभक्तिद्वारा भगवत्प्राप्ती करिताच आहे, हे आरंभी सांगितलेच आहे. जर ती भक्ति या देहाकडून न घडेल तर तो कोणीहि असो, महाराज स्पष्ट सांगतात की -

...... । भक्तिवीण माती मुखी त्याच्या ।। ४ ।।

'मुखी त्याच्या' याचा अर्थ मुखात अन्न पडणे योग्य आहे, ते न पडता एखाद्याच्या मुखात जर माती पडली तर ते जसे बाधक आहे,

(योग्य नाही) तसेच जीवनात भक्ति निर्माण झाली पाहिजे. नुसती कुकर्माकडे ओढ वाढून ते जीवन परिणामी घातकच होते. असा या पदाचा अर्थ समजावा. याबद्दल नाथ महाराजच काय, प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण भगवान याच भाषेत सांगतात -

सकळ योनी विषयासक्ती । सर्वांशी आहे निश्चिती ।
नरदेही तैशीच विषयस्थिती । तै तोंडी माती पडली की ॥ १८८ ॥
पावोनि श्रेष्ठ नर शरीर । जो नुतरेचि संसारपार ।
तो आत्महत्यारा नर । सत्य साचार उध्दवा ॥ १८९ ॥
कोटी ब्रह्महत्या-गोहत्यांसी । प्रायश्चित आहे शास्त्रार्थेसी ।
परी आत्महत्या घडे त्यासी । प्रायश्चित त्यासी असेना ॥ १९० ॥
जो आत्महत्या करूनि निमाला । तो मरताचि नरकासी गेला ।
प्रायश्चितासी कोण आहे उरला । मा शास्त्रार्थे बोला बोलावे ॥ १९१ ॥
अमृत विकूनि कांजी प्याला । तैसा नरदेही भोगु भागविला ।
हा थोर नाड जीवासी झाला । विसरोनि आपुला निजस्वार्थ ॥
सांडोनि उत्तम शरीर । व्यर्थ विषयासक्ती नर ।
नरकी बुडाले अपार । हे शारंगधर बोलिला ॥ ए. भा. २०-१९३

अर्थ : खरोखर साऱ्या योनीमध्ये विषयासक्ती ही सर्वांनाच लागलेली आहे. नर देहातहि विषय संबंधाने तशीच स्थिती राहिली, तर त्याच्या तोंडात मातीच पडली म्हणून समजावे. ॥ १८८ ॥ अशाप्रकारचे श्रेष्ठ नर शरीर प्राप्त झाले असूनहि जो संसाराच्या पैल थडीला जाणार नाही, तो उध्दवा ! खरोखरच आत्महत्याच करणारा पुरुष होय. ॥ १८९ ॥ कोट्यावधि ब्रह्महत्या किंवा गोहत्या केल्या तरी शास्त्रार्थाने प्रायश्चित आहे, पण जो आत्महत्याच करून घेतो त्याला कांही प्रायश्चित्त असत नाही. ॥ १९० ॥ कारण जो आत्महत्या करून मरण पावतो तो मरताच नरकाला जातो. मग प्रायश्चित घ्यावयाला उरले कोण ?

आणि शास्त्रार्थ तरी सांगावयाचा कोणाला ? ॥ १९१ ॥ अमृत विकून टाकून पेज घ्यावी, त्याप्रमाणे नरदेहात येऊन विषयभोगच भोगले तर जीवाचा खरा स्वार्थ बुडून तो अधिक नाडला मात्र जातो. ॥ १९२ ॥ उत्तम शरीर प्राप्त होऊन विषयासक्तीमुळे असंख्य लोक बुडतात हेच श्रीकृष्णांनी सांगितले. ॥ १९३ ॥

'तोंडी माती पडली' अशी भाषा कदाचित् कोणास अयोग्य वाटेल, ग्राम्य वाटेल, रागाची वाटेल; पण यात अशा पुरुषाची साधुसंतांना जी कीव येते, हळहळ वाटते, ती व्यक्त होते -

येतो हिताचा कळवळा । पडती हाती म्हणोनि काळा ॥ २ ॥ तु.म.३५०४

अर्थ : जे वाईट लोक आहेत ते काळाच्या मुखी पडतात, म्हणून त्यांच्या हिताविषयी आमच्या मनात कळकळ उत्पन्न होते.

जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज अभंगाच्या पाचव्या चरणात म्हणतात -

एका जनार्दनी हरि हरि म्हणता ।
मुक्ति सायुज्यता पाठी लागे ॥ ५ ॥

मोक्षामध्ये सलोकतादि चार मुक्ति सांगितल्या आहेत.

१) सलोकता २) समीपता ३) स्वरूपता व ४) सायुज्यता

१) सलोकता : ज्या देवतेची आपण उपासना करतो त्या देवतेच्या लोकाला जाणे, याला सलोकता मुक्ति म्हणतात.

तपाचे सामर्थ्ये तपिन्नला अमूप । चिरंजीव कल्प वैकुंठी नांदे ॥ २ ॥
किंवा 'ज्ञानदेवाध्यानीं रामकृष्ण मनी । वैकुंठ भुवनी घर केले ॥ ४ ॥

२) समीपता : ज्या देवतेची आपण उपासना करतो त्या देवतेच्या जवळ जाणे याला 'समीपता' मुक्ति असे म्हणतात.

नित्य नेम नामी ते प्राणी दुर्लभ । लक्ष्मी वल्लभ तयाजवळी ॥ १ ॥

३) स्वरूपता : ज्या देवतेची आपण उपासना करतो त्या देवतेसारखे होणे याला 'स्वरूपता' मुक्ति असे म्हणतात.

मातृ पितृ भ्राता सगोत्र अपार । चतुर्भुज नर होऊनि ठेले ॥ ३ ॥

४) सायुज्यता : ही ज्ञानाने प्राप्त होते. निर्गुण, निराकार जे ब्रह्म आहे, त्या ब्रह्माशी तद्रूप होणे याला 'सायुज्यता' मुक्ति म्हणतात. ही श्रेष्ठ आहे.

रामानुज इत्यादि जे द्वैती शास्त्रकार आहेत ते साकार परमात्म्याच्या ठिकाणी मुक्ति मानतात. अर्थात् चतुर्भुज होणे, म्हणजे स्वरूपता मुक्ति मानतात आणि शंकराचार्यादि मंडळी निराकाराच्या ठिकाणी मुक्ति मानतात. म्हणजेच सायुज्यता मुक्ति मानतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि तेच सांगतात -

यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था ।
याचि नांवे चौथा । पुरुषार्थु गा ॥ ज्ञा. १४-४०१

अर्थ : अर्जुना, या ब्रह्मत्वालाच सायुज्य असे म्हणतात व चौथा पुरुषार्थ हे यालाच नांव आहे.

या चारी मुक्ति कशाने प्राप्त होतील ? तर ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात.

हरि मुखे म्हणा हरि मुखे म्हणा । पुण्याची गणना कोण करी ॥

भगवंताच्या नामाने मल, विक्षेप, आवरण दोष (हे प्रत्येकाच्या अंतःकरणात असतात.) ते जातात कर्म उपासना आणि ज्ञान यांनी जे प्राप्त होते. ते भगवन्नामाने प्राप्त होते. असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

सकळां साधना वरिष्ठ हे नाम । मा मनी भाव न धरी दुजा रे रे ॥

अर्थ : सर्व साधनांपेक्षा भगवन्नाम हे साधन सर्वात श्रेष्ठ आहे.

म्हणून भगवन्नामाशिवाय दुसरा भाव मनामध्ये धरू नको रे नको.

नाथ महाराज म्हणतात -

कलियुगी हेचि सार । नाम स्मरावें निरंतर ।

करिती नामाचा निज गजर । ते मुक्त नर नृपनाथा ।। ए. भा. ५-४०७

अर्थ : कलियुगामध्ये निरंतर नामस्मरण करावे, हेच काय ते सार आहे. हे राजेंद्रा ! नामाचा जे नित्य घोष करतात, ते पुरुष मुक्तच होतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज चारी वेदांची साक्ष देऊन सांगत आहेत.

भुक्ति आणि मुक्ति नामापाशी प्रत्यक्ष ।

चारी वेद साही शास्त्रे वदताती साक्ष ।। ज्ञा. म. ११७

अर्थ : भुक्ति = (भोग, ऐश्वर्य) आणि मुक्ति = (मोक्ष) या प्रत्यक्ष नामापाशी आहेत. अशी चारी वेद आणि सहा शास्त्रे साक्ष देतात.

म्हणून अभंगाच्या शेवटच्या चरणात एकनाथ महाराज म्हणतात -

जर मनुष्य हरि हरि म्हणेल तर सायुज्यता मुक्ति त्याचा पाठलाग करीत येईल.

एका जनार्दनी हरि हरि म्हणता ।

मुक्ति सायुज्यता पाठी लागे ।। ५ ।।

याकरिता तुम्ही मुखाने हरि हरि बोला, असे नाथ महाराज सांगतात.

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।

त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

* * *

अभंग आठवा

हरिनामामृत सेवी सावकाश ।
मोक्ष त्याचे भूस दृष्टीपुढे ॥ १ ॥
नित्यनाम घोष जयाचे मंदिरी ।
तेचि काशीपुरी तीर्थ क्षेत्र ॥ २ ॥
वाराणसी तीर्थक्षेत्रा नाश आहे ।
अविनाशासी पाहे नाश कैचा ॥ ३ ॥
एका तासामाजी कोटि वेळा सृष्टी ।
होती जाती दृष्टी पाहे तोचि ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी ऐसे किती झाले ।
हरिनाम सेविले तोचि धन्य ॥ ५ ॥

अर्थ : जो शांत चित्ताने हरिनामरूपी अमृताचे सेवन करतो त्याच्या दृष्टीने मोक्ष हा भुसकट (फोल) आहे. ॥ १ ॥ ज्याच्या घरी अखंड नामघोष चालू असतो त्याचे घर हेच काशीनगरी तीर्थ क्षेत्र होय. ॥ २ ॥ वाराणसी इत्यादि तीर्थक्षेत्रांना नाश आहे. पण विचार करून पाहिले असता अविनाशी नामाला नाश कुठला ? ॥ ३ ॥ एका तासामध्ये कोट्यावधि वेळा सृष्टीची घडामोड होत असते, असे तो हरिभक्तच जाणतो. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, या जगामध्ये असे कितीतरी लोक जन्माला आले व मेले (पण) ज्याने हरिनामाचे सेवन केले तोच धन्य होय. ॥ ५ ॥

विवरण : मागील सातव्या अभंगातील शेवटच्या चरणात नाम हे मोक्षाचे

साधन आहे, असे सांगितले साध्य प्राप्तीनंगर साधनाचे महत्त्व रहात नाही. तसेच साध्यापेक्षा साधनाचे मूल्य कमीच असते. या दृष्टीने हरिनामास किंचित कमीपणा येतो. असे कोणास वाटेल, पण नाम हे साधनहि आहे व साध्यहि आहे. खरा नामधारक भक्त नाम हे साधन समजत नाही. नामसंकीर्तनाच्या आनंदापुढे त्यास सर्व तुच्छ वाटते. नाम हे केवळ अमृत स्वरूप आहे. अशी त्याची भावना असते. तो नामसंकीर्तनाच्या आनंदापुढे ऐहिक विषय भोग, परलोकादि = स्वर्गादिकच काय पण मोक्षासहि श्रेष्ठ मानित नाही. याच आशयाने श्रीनाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात.

हरिनामामृत सेवी सावकाश ।
मोक्ष त्याचे भूस दृष्टीपुढे ॥ १ ॥

येथे हरिनामास अमृत म्हटले आहे. जसे अमृतास नाश नाही, तसे हरिनामास नाश नाही. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात.

अमृत नायके कानी । मृत्यु कथा ॥ ज्ञा. ५-९१

अर्थ : अमृताच्या कानावर मृत्युची वार्ताहि येत नाही. असे अमृताचे लक्षण ज्ञानेश्वरीत सांगितले आहे. अमृताबद्दल ते पुढे म्हणतात -

का तीर्थे जिये त्रिभुवनी । तिये घडती समुद्रावगाहनी ।
नातरी अमृतरसास्वादनी । रस सकळ ॥ ज्ञा. १-२६

अर्थ : किंवा अमृतरसाच्या सेवनाने सर्व रसांचे सेवन घडते. अमृताचे पाच प्रकार सांगितले आहेत. ते असे

१) स्वादामृत २) तृप्ति अमृत ३) उन्मादामृत ४) सुप्ति अमृत ५) अमृत

१) स्वादामृत : हे अप्सरांचे ठिकाणी असते म्हणून त्या देवादिकांना

स्वादिष्ट वाटतात.

२) तृप्ति अमृत : हे देवांना प्राप्त असते. म्हणून त्यांना क्षुधेची बाधा होत नाही.

३) उन्मादामृत : हे दैत्यांजवळ असते म्हणून ते अहर्निश उन्मत्त असतात.

४) सुप्ति अमृत : (परमामृत) हे दिग्गज=(हत्ती) यांना प्राप्त आहे. म्हणून ते सर्वदा डुलत असतात.

५) अमृत : जे क्षीर सागरातून मंथन करून देव-दैत्यांनी काढले ते खरे अमृत म्हणविले जाते.

परंतु श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी त्या अमृतालाहि (न्यून)= कमी प्रतीचे लेखिले आहे. ते म्हणतात.

जे काळकूटाचें सहोदर । जे मृत्यु भेणे प्याले अमर ।
तरी देहाचे पुरंदर । चौदा जाती ।। ज्ञा. १०-१९२

अर्थ : जे अमृत काळकूट विषाचे सख्खे भावंड आहे व जे अमृत मृत्यूच्या भीतीने देव प्याले, तरी सुध्दा ब्रह्म देवाच्या एका दिवसात चौदा इंद्र होऊन जातात. त्यांचे मरण टळले नाही. अशा त्या अमृताला व्यर्थच अमृपपणाचा आळ आला आहे. त्यास 'प्राकृत अमृत' अशी संज्ञा श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी दिली आहे व खऱ्या अमृताचे लक्षणहि सांगितले आहे.

जे द्रव ना नव्हे बध्द । जेथ नेणिजती रसगंध ।
जें भलतयांहि सिध्द । आठवलेंचि फावे ।। ज्ञा. १०-१९६

अर्थ : जे परमामृत पातळ नाही व घट्टहि नाही, ज्या परमामृतामध्ये रस (गोडी) व गंध=(वास) ही आढळून येत नाही. जे परमामृत

नित्य प्राप्त असल्यामुळे स्मरण केल्याबरोबर वाटेल त्याला मिळते. (अनुभवाला येते.)

जयाची गोठीची ऐकत खेवो । आघवा संसारु होय वावो ।
बळिया नित्यता लागे येवो । आपणपेयां ।। ज्ञा.१०-१९७

अर्थ : ज्याची नुसती गोष्ट ऐकल्याबरोबर सर्व संसाराचा निरास होतो व अढळ अशी नित्यता आपणास प्राप्त होते.

जन्म मृत्यूची भाख । हारपोनि जाय नि:शेख ।
आंत बाहेरी महासुख । वाढोचि लागे ।। ज्ञा. १०-१९८

अर्थ : ज्या परमामृताची गोष्ट ऐकल्याबरोबर जन्ममृत्यूची भाषा समूळ नाहीशी होते आणि अंतर्बाह्य ब्रह्मसुख वाढू लागते. हे अमृताचे खरे लक्षण हरिनामासच लागू पडते. म्हणून पुराणादिकांमधून व संत वाङ्मयातून 'नाम हेच अमृत आहे' असे म्हटले आहे. अमृताची उपमा देण्यात नाम व अमृत या दोघांमध्येहि समान धर्म आहेत. हे सिध्द होते. अमृत हे अमर बनविते पण नाम हे जन्ममृत्युपासून मुक्त करते. तसे अमृत मुक्त करीत नाही.अमृत हे मधुर आहे, हे खरे पण नाम हे अधिक मधुर आहे. सर्व साधुसंतांनी नामाला अमृतापेक्षाहि गोड म्हटले आहे. श्री नामदेवराय म्हणतात -

अमृताहूनि गोड नाम तुझे देवा ।
मन माझे केशवा कां बा नेघे ।। १ ।। ना. म.

किंवा

गोड तुझे नाम विठोबा आवडते मज ।
दुजे उच्चारिता मना वाटतसे लाज ।। ज्ञा. म. ११७

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

जिव्हे गोड तीन अक्षरांचा रस ।

अमृत जयास फिके पुढे ॥ तु. म. २०६५

अर्थ : माझ्या जिव्हेला विठ्ठल हा तीन अक्षरांचा रस गोड लागला आहे. त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष स्वर्गीय अमृतहि फिके आहे.

जाणती हे भक्तराज महामुनी ।

नामसुख धनी अमृताची ॥ ३१ ॥

अमृताचे सार निजतत्त्व बीज ।

गुह्याचे ते गुज रामनाम ॥ ३२ ॥ तु. म. ३४८

अर्थ : श्रीहरीच्या नामामृताची गोडी महान मुनी व भक्तराज जाणतात. त्यावाचून दुसऱ्यास ती माहीत नाही. ॥ ३१ ॥ राम नाम हे अमृताचे सार असून निजस्वरूपाचे बीज आहे, ते सर्व गुह्यांमध्ये गुह्य आहे. ॥ ३२ ॥

श्री तुकाराम महाराजांच्या वचनांवरून हेच सिध्द होते. मागील सातव्या अभंगाच्या शेवटी नामधारकाच्या पाठीमागे मोक्ष सायुज्यता लागते, असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे. पण या अभंगात महाराज म्हणतात की, हरिनामामृताचे जो सावकाश सेवन करतो, ज्याला या नामामृताची गोडी लागली आहे, तो नाम हेच आपले जीवन सर्वस्व समजतो. त्याच्या दृष्टीने नाम हे साधन नाही, ते परम साध्य आहे. हे सांगण्याकरिता 'अमृत' असे म्हटले आहे. वेदांत शास्त्रात मोक्षास आत्मज्ञानास अमृत म्हटले आहे. ते साध्य मानूनच ! गीतेत म्हटले आहे-

'यऽज्ञात्वामृतमश्नुते' । गी. १३-१२

तसेच नाम हेहि अमृत आहे. श्री नारद महर्षींनी आपल्या भक्तिसूत्रात आरंभीच भक्तीचे लक्षण सांगतांना म्हटले आहे.

सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा अमृतस्वरूपा च । ना.भ.सूत्र २-३

ज्यास ही नामाची गोडी लागली तो त्या नामसुखापुढे ऐहिक (ह्यामृत्युलोकातील) व पारत्रिक (स्वर्गादिक) भोग तर तुच्छ समजतोच पण नाथ महाराज म्हणतात -

.... । मोक्ष त्याचे भूस दृष्टिपुढे ॥ १ ॥

तो नामधारक मोक्षसुखहि तुच्छ समजतो.

मोक्षपद तुच्छ केले याकारणे ।
आम्हा जन्म घेणे युगायुगी ॥ तु. म. २११३

अर्थ : जन्माभावरूप म्हणजे जन्मरहित असे मोक्षपद आम्ही तुच्छ मानले आहे. कारण आम्हाला युगायुगाचे ठिकाणी भगवत् चिंतनाकरिता जन्म घ्यावयाचा आहे.

विटे ऐसे सुख नोहे भक्तिरस ।
पुढता पुढती आस सेवावी हे ॥ तु. म. २११३

अर्थ : हरि विषयीचा जो भक्तिरस आहे, तो न विटणारा असा आनंदरूप आहे. पुनःपुन्हा त्याचे सेवन करावे अशी आशा वाढते.

श्री तुकाराम महाराज आणखी पुढे म्हणतात -

आम्ही नामाचे धारक । नेणो प्रकार आणीक ।
सर्व भावे एक । विठ्ठलचि प्रमाण ॥ १ ॥
भय नाही जन्म घेतां । मोक्ष सुखा हाणूं लाता ।
तुका म्हणे सत्ता । करू निकट सेवेची ॥ ४ ॥ तु. म. ६००

अर्थ : आम्ही वैष्णव एक श्रीहरीचे नाम घेणारे आहोत. यावाचून दुसरे काही साधनाचे प्रकार जाणत नाहीत. काया, वाचा, मनाने आम्हाला हा एक विठ्ठलच मान्य आहे. ॥ १ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, याच्या

संगतीत आम्हाला जन्म घेण्यास भय वाटत नाही. म्हणून मोक्ष सुखाचा आम्ही धिक्कार करू, लाथा मारून तुच्छ करू. आता हरीच्या चरणाजवळ सेवेचे बळ संपादन करू. ॥ ४ ॥

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास भागवताच्या १४ व्या अध्यायात सांगत आहेत -

भक्ति सुखे सुखावली स्थिति । यालागी आवडे माझी भक्ति ।
पायां लागती चारी मुक्ति । भक्त न घेती मजवीण ॥ १३१ ॥

ए.भा.१४-१३१

अर्थ : भक्तीच्या सुखाने त्यांची वृत्ती आनंदरूप झालेली असते, म्हणून त्यांना माझी भक्तीच आवडते. चारहि मुक्ति येऊन पायांना लागल्या तरी ते भक्त माझ्याशिवाय काहीच घेत नाहीत.

मजवेगळे जे जे सुख । तुच्छ करूनि सांडिती देख ।
माझ्या भजनाचा परम हरिख । अलौकिक मद्‌भक्ती ॥ १३४ ॥

अर्थ : माझ्याशिवाय जे जे म्हणून काही सुख असते ते तुच्छ मानून सोडून देतात. माझ्या भक्तांना माझ्या भजनाचाच अत्यंत अलौकिक आनंद वाटतो.

चोविसाव्या अध्यायात या विषयाचा अनेक प्रकारे विचार करून शेवटी श्रीकृष्ण उध्दवास म्हणतात -

या वेगळे माझे प्रिय भक्त । भक्तिप्रतापें प्रतापवंत ।
भजन शौर्य अति अद्‌भुत । निष्काम निरत मद्‌भजनी ॥ ३३३ ॥
न घेती सालोक्य सामिप्य सरूपता । शेखी न मागती सायुज्यता ।
निष्काम भजती भगवंता । भक्ति तत्त्वतां या नांव ॥ ३३५ ॥
नवल त्याची भजन ख्याती । सायुज्यादि चारी मुक्ति ।
माझ्या नांवावरूनि ओवाळिती । भक्ति पढियंती येणे पाडे ॥

अर्थ : याशिवायहि माझे दुसरे आवडते भक्त आहेत, ते भक्तीच्या प्रतापाने मोठे प्रतापशाली असतात. त्यांच्या भजनाचे शौर्य फार विलक्षण असते. ते निरंतर निरिच्छपणाने माझ्या भजनातच मग्न असतात. ।। ३३३ ।। ते सलोकता, समीपता, सरूपता मुळीच घेत नाहीत व शेवटी सायुज्यताहि मागत नाहीत; ते निरिच्छपणाने भगवंताला भजत असतात. याचेच नांव खरी भक्ति ! ।। ३३५ ।। त्याच्या भजनाची थोरवी मोठी चमत्कारिक आहे. सायुज्यादि चारहि मुक्ति ते भक्त माझ्या नांवावरून ओवाळून टाकतात. इतक्या निस्सीमपणाने त्यांना भक्ति प्रिय असते. ।। ३४० ।। **ए.भा. २४-३४०**

भक्तवर्य उध्दवहि श्रीकृष्ण भगवंताच्या मुखाने सर्व ज्ञान श्रवण केल्यानंतर शेवटी २९ व्या अध्यायामध्ये हीच प्रार्थना अट्टाहासाने करीत आहे.

मज थोर भ्रम होता चित्ती । गोड असेल जीवन्मुक्ती ।
तेथ न देखे तुझी भक्ति । कोरडी मुक्ति मज न लगे ।। ७२३ ।।
यालागी तुज शरण । मागुतेन मी आलो जाण ।
सायुज्यावरी पूर्ण । तुझे गुरुभजन मज देई ।। ७२५ ।।
मागा जिही जिही केली भक्ति । त्यासत्वां ठकिले देऊनि मुक्ति ।
ते ठकडेपण श्रीपती । न चले मजप्रती सर्वथा ।। ७२७ ।।
भक्तीच्या पोटी जन्मली मुक्ति । वाढली मुक्ति भक्तीते घाती ।
ऐसी जे कां मुक्ति मातृहंती । तिसी मी सर्वार्थी नातळे ।। ७३० ।।
जोडल्याही मुक्तपण । मज द्यावे तुझे गुरुभजन ।
तेणे मुक्तीही होय पावन । म्हणोनि लोटांगण घातले ।। ७३९ ।।

अर्थ : माझ्या मनाला मोठा भ्रम होता की, जीवन्मुक्ति ही मोठी गोड असेल, पण तीच तुझी भक्ति मला दिसत नाही. याकरिता ती कोरडी मुक्ति मला नको. ।। ७२३ ।। म्हणून मी तुला पुन्हा शरण आलो आहे. तर

सायुज्यावरचे तुझे गुरुभजनच मला दे. ।। ७२५ ।। परंतु मागे ज्यांनी ज्यांनी तुझी भक्ति केली त्यांना त्यांना तू मुक्ति देऊन फसविलेस. पण ती फसवेगिरी माझ्यापुढे मात्र चालायची नाही. ।। ३२७ ।। भक्तीच्या पोटीच मुक्ति जन्माला आली. भक्तीवरच ती वाढली. ती मुक्ति जर भक्तीच्या घातालाच तयार झाली तर अशी ती मातृघातक मुक्ति तिली मी शिवणारहि नाही. ।। ३३७ ।। ते गुह्य हेच की, मुक्तपण आले तरी सुध्दा मला तुझे गुरुभजन द्यावेच. तेणे करून मुक्तीहि पावन होईल. असे म्हणून त्याने लोटांगण घातले. ।। ३३९ ।। ए. भा. २९-३३९

अशा या ज्ञानोत्तर भजन भक्तीस 'पंचमपुरुषार्थ' असे म्हणतात.

चहु पुरुषार्थां शिरी । भक्ति जैसी ।। ज्ञा. १८-८६७

अर्थ : अर्जुना ऐक, धर्मार्थादि चार पुरुषार्थाच्याहि वरचढ अशी भक्ति ही एक पांचवी आहे.

चहु पुरुषार्थाते त्यागिती । चारी मुक्ति उपेक्षिती ।
पंचम पुरुषार्थाची भक्ति । मज पढियंती उध्दवा ।। ए.भा. २४-३७२

अर्थ : चारहि पुरुषार्थांना सोडून चारहि मुक्तींची उपेक्षा करितात व पाचव्या पुरुषार्थाची जी भक्ति करतात, तीच उध्दवा ! मला प्रिय आहे.

असे श्रीकृष्ण भगवानहि सांगतात. याच आशयाने या हरिपाठाच्या अभंगाच्या प्रथम चरणात नाथ महाराज म्हणतात, 'जो सावकाश म्हणजे शांत मनाने, प्रेमाने हरिनामामृताचे सेवन करतो, त्याच्या दृष्टीला मोक्ष हा भुसाडाप्रमाणे म्हणजे सत्त्वहीन, फोल, तुच्छ वाटतो. ज्याच्या घरी अखंड नामघोष चालू असतो त्याचे घर हेच काशीनगरी तीर्थ क्षेत्र होय. असे नाथ महाराज द्वितीय चरणात म्हणतात -

नित्य नाम घोष जयाचे मंदिरी । तेचि काशीपुरी तीर्थ क्षेत्र ।। २ ।।

या जगात अनेक तीर्थक्षेत्रे आहेत. पुराणादिकातून त्यांच्या पावित्र्याबद्दल अनेक कथा आहेत. त्यातहि काशी क्षेत्राचे महात्म्य फारच सांगितले आहे, पण ज्या नामधारकाच्या मंदिरात अखंड नामघोष चालू आहे, त्यास वेगळे काशी इत्यादि तीर्थास जाण्याचे कारण नाही.त्याचे घर हेंच तीर्थ क्षेत्र बनते.

श्रीशुकाचार्यांनी या नामसंकीर्तनाचे पावित्र्य परीक्षितीस जे सांगितले त्याचा अनुवाद नाथ महाराज करतात -

तेचि चरित्र तत्त्वतां । श्रध्दायुक्त गीती गातां ।
प्रयागादि समस्त तीर्थां । होय पवित्रता त्याचेनि ।। ३०१ ।।
श्रध्दा युक्त हरिकीर्तन । त्याचे पवित्रते समान ।
आन नाही गा पावन । तुझी आण गा परीक्षिती ।। ३०२ ।।

ए.भा.३१-३०२

अर्थ : त्या चरित्राचे खरोखर श्रध्देने गायन केले असतां प्रयागादि सर्व तीर्थांनाहि त्याच्या योगाने पवित्रता येईल. ।। ३०१ ।। हे परिक्षिती ! श्रध्दायुक्त हरिकीर्तन केले असता त्याचे पवित्रतेसारखे पवित्र दुसरे काहीच नाही. असे मी तुझी शपथ घेऊन सांगतो. ।। ३०२ ।।

श्री नामदेवरायहि म्हणतात -

तीर्थांचे पै तीर्थ नाम हे समर्थ । होईल कृतार्थ रामनामें ।।

काशी इत्यादि तीर्थात जे स्नान करतील ते पवित्र होतील म्हणजे मल रहित होतील. पण ती तीर्थे केवळ बाह्य मळांचेच क्षालन करतात. नामस्मरण सोडून अन्य तीर्थादिकांनी अंतरमळाचे क्षालन होत नाही -

मनसंकल्पाची पापे । न जाती तीर्थांचेनि बापे ।। ना. म.

असे सर्व संतांनी सांगितले आहे. श्री नामदेवराय म्हणतात -

असत्याचे मळ बैसले जे वाचे । ते न फिटती साचे तीर्थादिके ।। १ ।।
हरिनामामृत प्रक्षाळी जिव्हेते । पाणिये बहुतें काय करिती ।। २ ।।
गंगासागरादि तीर्थे कोटीवरी । हरिनामाची सरी न पवती ।। ३ ।।
हरिनाम गंगे सुस्नात पै झाला । नाम्याजवळी आला केशीराज ।। ४ ।।

नाथ भागवतात भगवान म्हणतात -

यापरी भक्तीयुक्त । होऊनिया माझे भक्त ।
निजानंदे गात नाचत । तेणे केले पुनीत लोकत्रय ।। ए. भा. १४-३३२

अर्थ : याप्रमाणे माझे भक्त भक्तियुक्त होऊन आत्मानंदाने गात असतात आणि नाचत असतात. त्यांच्या त्या आनंदाने त्रैलोक्य पवित्र होते. भगवान अर्जुनास म्हणतात -

ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगी तेचि पवित्र ।
भक्तिकथेसी मैत्र । जयां पुरुषां ।। ज्ञा. १२-२३५

अर्थ : तेच तीर्थ, तेच क्षेत्र जगामध्ये तेच पवित्र की, ज्या पुरुषाच्या भक्तिकथेसी स्नेह असतो. पद्मपुराणात 'महीधर' नामक राजाची एक कथा आहे. तो अतिशय निष्ठावान असा नामधारक होता. नामाने त्यास एवढी पवित्रता प्राप्त झाली की, त्यास विष्णुदूत यमलोकावरून वैकुंठलोकास नेऊ लागले, तेव्हां त्याच्या शरीरावरून येणाऱ्या पवित्र वायुमुळे नरकातील अनेक जीवांचा उध्दार होऊ लागला. श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनासहि हीच गोष्ट स्पष्ट सांगतात-

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे ।
जे नामचि नाही पापाचें । ऐसे केले ।। १९७ ।।
यमदमां अवकळा आणिली । तीर्थे ठायावरूनि उठविली ।
यमलोकीची खुंटली । राहाटी आघवी ।। १९८ ।।
यमु म्हणे काय यमावे । दमु म्हणे कवणांते दमावे ।

तीर्थे म्हणती काय खावे । दोष ओखदासी नाही ।। १९९ ।।
ऐसे माझेनि नामघोषे । नाहीं करिती विश्वाची दुःखे ।
अवघे जगचि महासुखे । दुमदुमित भरले ।। २०० ।।
कही एखादेनि वैकुंठा जावे । ते तिही वैकुंठचि केले आघवे ।
ऐसे माझेनि नामघोष गौरवे ।धवळले विश्व ।। ज्ञा. ९-२०३

एवढा विचार करण्याचे कारण हरिनामस्मरणाचे महात्म्य काशी इत्यादि तीर्थ क्षेत्रादिकांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. म्हणून श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि हरिपाठात म्हणतात -

त्रिवेणी संगमी नाना तीर्थे भ्रमी । चित्त नाही नामीं तरी ते व्यर्थ ।।

आणखीहि नामाचे श्रेष्ठत्व नाथ महाराज सांगतात. वाराणसी इत्यादि तीर्थ क्षेत्रांना नाश आहे. पण विचार करून पाहिले असतां अविनाशी नामाला नाश कुठला ?

वाराणसी तीर्थक्षेत्रा नाश आहे ।
अविनाशासी पाहे नाश कैचा ।। ३ ।।

वाराणसीचे महात्म्य पुराणातून फार सांगितले आहे. काशी क्षेत्र पवित्र आहे व मनुष्याला ती मोक्ष देते, परंतु जो काशीत मरेल त्यालाच ती मोक्ष देते. (काश्या मरणान्मुक्तिः) श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

मरणमुक्ति वाराणसी । पितृऋण गया नासी ।। तु. म. २६५०

अर्थ : काशीमध्ये मरण आले असता मुक्ति मिळते, गयेत श्राध्द केले असतां पितृऋणापासून मुक्तता होते.

मरणाच्या वेळेस काशीत श्री महादेव मनुष्याच्या कानात तारक मंत्राचा उपदेश करतात व मेल्यानंतर तो मनुष्यमुक्त होतो. असा काक्षीक्षेत्राचा महिमा आहे.

उपदेश करी विश्वनाथ कानीं ।
वाराणसी प्राणी मध्ये मरे ।। तु. म. ३४७

अर्थ : जो प्राणी काशी क्षेत्रामध्ये मरतो त्याच्या कानात 'राम' या दोन अक्षरी तारक मंत्राचा उपदेश महादेव करीत आहेत.

'वरुणा' आणि 'अशी' या दोन नद्यांच्या संगमात ही नगरी वसल्यामुळे तिला 'वाराणसी' हे नांव प्राप्त झाले.

मर्यादा श्वेत 'वरुणा' 'अशी' । मध्ये नांदे पंचक्रोशी ।
रिगम नाही पातकासी । यालागी वाराणसी म्हणिपे इते ।।
ए. भा. ३१-५३०

अर्थ : 'वरुणा' आणि 'अशी' या दोन्ही नद्यांच्या मर्यादेत पंचक्रोशी आहे, तिच्यामध्ये पातकाला रिगाव नाही. म्हणून तिला वाराणसी असे म्हणतात.

जेथे जिता सदन्नेभुक्ति । मेल्यामागे अचूक मुक्ति ।
यालागी आनंदवन म्हणती । पार्वती प्रती सदाशिव सांगे ।।
ए. भा. ३१-५३३

अर्थ : जेथे जिवंतपणी सुग्रास अन्नाचे भोजन मिळते आणि मेल्यानंतर अचूक मुक्ति मिळते म्हणून याला आनंदवन म्हणतात, असे शंकरांनी पार्वतीला सांगितले. असे जरी हे श्रेष्ठ तीर्थक्षेत्र आहे तरी याला भौमतीर्थ = (जड) म्हणतात. तीर्थांचे भौम व मानस तीर्थ असे दोन प्रकार आहेत. त्यात भौमतीर्थांचा कालांतराने नाश होतो. म्हणून महाराज म्हणतात - **'वाराणसी तीर्थ क्षेत्रानाश आहे ।'**

नाथ महाराज भावार्थ रामायण, युध्दकांड, अध्याय ७४ वरील आपल्या प्रसाद गर्भ व्याख्यानात सांगतात-

जटाधारी दिगंबर । उमाकांत कर्पूरगौर ।
काशीपुरी श्रीशंकर । राजा निरंतर नांदत ॥ ८७ ॥
तेणें रामनाम परमामृत । श्रुतीच्या चुळी प्राशुनी प्रिती युक्त ।
काशीच्या बिदोबिदी धावत । पुकारीत डांगोरा ॥ ८८ ॥
देहत्यागाचे अंती । श्रवणी उपदेशी एकांती ।
ब्रह्मतारक ज्यातें म्हणती । ते हे निश्चिती रामनाम ॥ ९२ ॥

श्री तुकाराम महाराजहि असेच म्हणतात -
मरणाचे अंती राम म्हणे जरी । न लगे यमपुरी जावे तया ॥ तु. म. ३४७

यावरून रामनामानेच तेथेहि मोक्ष आहे व त्या क्षेत्राला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ज्या नामानेच काशी क्षेत्रीहि मुक्ति मिळते. ते हरिनाम मात्र अविनाशी आहे, त्याचा नाश होत नाही. कारण नाम नामी= (परमात्मा व त्याचे नांव) यांचा अभेद =(एकल) सांगितला आहे. **'नामपरब्रह्म । वेदार्थ ॥'** परब्रह्म अविनाशी म्हणून त्याच्याहून अभिन्न असणारे नामहि अविनाशीच मानले आहे. या दृष्टीने ज्ञानेश्वर महाराजांचा अभंग महत्त्वाचा आहे.

अंडज जारज स्वेदज उद्भिज आटे ।
हरिनाम नाटे ते बरवे ॥ १ ॥
शरीर आटे संपत्ति आटे ।
हरिनाम नाटे ते बरवे ॥ ३ ॥
बाप रखुमादेवी वराचे नाम नाटे ।
युगे गेली परी उभा विटे ॥ ४ ॥ ज्ञा. म. ११५

अर्थ : अंडज, जारज, स्वेदज, उद्भिजादि सृष्टि ही काळाच्या मुखात आटून जाते. (नाश पावते) सर्वोत्कृष्ट भगवंताचे नाम मात्र आटत नाही. (म्हणजे नाश पावत नाही.) ज्या अर्थी रखुमादेवीवर जो श्रीविठ्ठल त्याचे

नाम आटत नाही. त्याअर्थी तेच चित्तात धरा. नामाशिवाय शरीर आटते, संपत्ति आटते, म्हणजे नाश पावते आणि आटत नाही असे फक्त श्रीहरीचे सर्वोत्कृष्ट नांव आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, रखुमादेवीचा वर जो श्रीविठ्ठल, त्याचे नांव मात्र आटत नाही. अठ्ठावीस युगे गेली तरी तो विटेवरच उभा आहे.

अशाच अर्थाचा नाथ महाराजांचा एक अभंग आहे.

नाशिवंत सर्व एक नाम साचे ।
म्हणोनि वदा वाचे श्रीराम ॥ १ ॥
जे न नासे ते नाम वाचे ।
एका जनार्दनी साचे जपकरी ॥ २ ॥

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

सत्य साच खरे ।
नाम विठोबाचे बरे ॥ १ ॥ तु. म. २५२७

अर्थ : विठोबाचे नाम हेच एक चांगले नाम आहे व तेच खरे त्रिकालाबाधित, त्रिविध परिच्छेदरहित आहे. असे त्रिवार सांगतात म्हणून नामधारकावरहि काळाची सत्ता नसते. असे सर्व संत सांगतात-

नित्य सत्यामित हरिपाठ ज्यासी ।
कळिकाळ त्यासी न पाहे दृष्टी ॥ १ ॥

अर्थ : हरीचा नित्य, सत्य व अपरिमित जप करणाऱ्याकडे कळिकाळ दृष्टीने देखील पाहात नाही.

हरि आणि हरिनाम यांच्या व्यतिरिक्त सर्व सृष्टी उत्पत्ति-विनाशशील म्हणून अनित्य आहे. असे तो जाणतो. एका तासामध्ये कोट्यावधि वेळा सृष्टीची घडामोड होत असते,

असे तो हरिभक्तच जाणतो-

एका तासामाजी कोटी वेळा सृष्टी ।
होती जाती दृष्टी पाहे तोचि ॥ ४ ॥

अंधारामध्ये कोलती फार जोराने फिरविली असता ती ज्याप्रमाणे अखंड चक्राच्या आकाराची दिसते त्याप्रमाणे हा संसार वृक्ष मोठ्या झपाट्याने नाश पावत आहे व रचिला जात आहे. हे जगाला न कळल्यामुळे वेडे लोक या संसाराला अविनाशी=(नित्य) असे मानतात. याच आशयाच्या ज्ञानेश्वरीच्या पांचव्या अध्यायातील ज्ञानेश्वर महाराजांच्या टीकेत ओवी नंबर ११० ते १२८ पर्यंत त्यांनी सांगितले आहे.

जरी विषयी विषयो सांडिजेल । तरी महादोषी के वसिजेल।
आणि संसारु हा शब्द नव्हेल । लटिका जगी ॥ १२५ ॥
म्हणोनि अविद्याजात नाथिले । ते तिहीच साच दाविले ।
जिही सुखबुध्दि घेतले । विषय दुःख ॥ ज्ञा. ५-१२६

अर्थ : जर विषयासक्त लोक विषय सोडून देतील तर मोठमोठ्या दोषांना राहावयास जागा कोठे मिळेल ? आणि मग या जगामध्ये संसार हा शब्दच खोटा ठरणार नाही काय ? ॥ १२५ ॥ म्हणून ज्यांनी विषयापासून होणारे दुःखच सुख या समजुतीने स्वीकारले त्यांनीच मिथ्या (=खोटे) असलेले सर्व अविद्यादिक हे खरे करून दाखविले. ॥ १२६ ॥

पण कित्येक विचारी लोक या संसार सृष्टीस विचाराने जाणतात. म्हणजे याचे क्षणिकत्व ओळखतात. त्यांचे वर्णनहि ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे.

हा संसार वृक्षु तैसा । मोडतु मांडतु सहसा ।
न देखोनि लोकु पिसा । अव्ययो मानी ॥ १३८ ॥
परी ययाचा वेगु देखे । जो हा क्षणिक ऐसा वोळखे ।

जाणे कोडी वेळा निमिखे । होत जात ॥ १३९ ॥
नाही अज्ञानावांचूनि मूळ । ययाचे असिले पण टवाळ ।
ऐसे झाड सिनसाळ । देखिले जेणे ॥ १४० ॥
तयाते गा पांडुसुता । मी सर्वज्ञुही म्हणे जाणता ।
पै वाग्ब्रह्मसिध्दांता । वंद्यु तोचि ॥ ज्ञा. १५-१४१

अर्थ : हा संसार वृक्ष मोठ्या झपाट्याने नाश पावत आहे व रचिला जात आहे. हे जगास न कळल्यामुळे वेडे लोक याला अविनाशी म्हणतात. ॥ १३८ ॥ परंतु जो याचा वेग पाहतो व हा क्षणभंगुर आहे असे समजतो आणि एका निमिषात कोट्यावधि वेळा हा उत्पन्न होतो व नाहीसा होतो, असे ज्यास ज्ञान असते. ॥ १३९ ॥ या संसार वृक्षास अज्ञानाशिवाय दुसरे मुळच नसून याचे अस्तित्वहि मिथ्या आहे. असा हा वृक्ष जीर्ण सालीचा (नाशवंत) भास मात्र आहे. असे ज्याने जाणले, ॥ १४० ॥ अर्जुना, त्याला मी जो सर्वज्ञ, तोहि ज्ञानी असे म्हणतो आणि वेदांच्या सिध्दांताला तोच पूज्य आहे. ॥ १४१ ॥ भगवान श्रीकृष्ण **'यस्तं वेद स वेदवित्'** म्हणजे या संसारवृक्षाला या स्वरूपाने जो जाणतो तो वेदवेत्ता, सर्वज्ञ आहे, असे म्हणतात.

सृष्टीचे म्हणजे संसाराचे अनित्यत्व विचारी पुरुषासच कळते. हे यावरून सिध्द होते म्हणूनच नाथ महाराज चौथ्या चरणात म्हणतात-

एका तासामाजी कोटीवेळा सृष्टी ।
होती जाती दृष्टी पाहे तोचि ॥ ४ ॥

अर्थ : एका तासामध्ये कोट्यावधि वेळा सृष्टीची घडामोड होत असते तो हरिभक्तच जाणतो. ॥ ४ ॥

भागवतात, श्रुति, प्रत्यक्ष, अनुमान व ऐतिह्य या चार प्रमाणांनी सृष्टीचे क्षणिकत्व नाथ महाराजांनी सिध्द केले आहे. त्यात प्रत्यक्षाने कोणी

अनित्यत्व स्पष्टपणे पाहिले. त्यांचा निर्देश नाथ महाराजांनी केला आहे.

प्रत्यक्ष देखिजे आपण । देहादिकांचे नश्वरपण ।
हे दुसरे परमप्रमाण । जै क्षणिकत्व जाण प्रपंचा ।। १९८ ।।
मार्कंडेयो आणि भुशुंडी । इही प्रपंचाची राखोंडी ।
देखिली गा रोकडी । वेळाकोडी कल्पांती ।। ए.भा. १९-१९९

अर्थ : देहादिकांची क्षणभंगुरता आपण प्रत्यक्ष पाहतोच, हेच प्रपंचाच्या क्षणिकत्वाचे दुसरे प्रत्यक्ष प्रमाण होय. ।। १९८ ।। मार्कंडेय आणि भृशुंडी यांनी कोट्यावधी कल्पांतांच्या वेळी प्रपंचाची राख रांगोळी झालेली डोळ्यांनी पाहिलेली आहे. ।। १९९ ।। संसाराचे अनित्यत्व बुध्दीस पटल्याविना परमात्मा श्रीहरि व त्याच्या नामाचे सत्यत्व, श्रेष्ठत्व इत्यादि सामर्थ्य कळत नाही. म्हणून या नामस्मरणाकडे सर्वांची प्रवृत्ति होत नाही. म्हणून या जगामध्ये असे किती तरी लोक जन्माला आले व मेले पण ज्याने हरिनामाचे सेवन केले तोच धन्य होय ! असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज अभंगाच्या पाचव्या चरणात म्हणतात -

एका जनार्दनी ऐसे किती झाले ।
हरिनाम सेविले तोचि धन्य ।। ५ ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि असेच म्हणतात -

मनोमार्गे गेला तो तेथे मुकला ।
हरिपाठी स्थिरावला तोचि धन्य ।।

अर्थ : मनोवृत्तिप्रमाणे वागणारा, असल्या लाभाला आंचवतो. हरिभजनामध्ये जो स्थिर झाला तोच धन्य होय ! धन्य म्हणजे कृतार्थ !

अवचटे तोंडा आल्या हरि । सकळ पातके संहारी ।
ते हरिनाम निरंतरी । जे निज गजरी गर्जती ।। ७७३ ।।

ऐसे ज्याचे जिव्हेवरी । नाम नाचे निरंतरी ।
ते धन्य धन्य संसारी । स्वानंदे हरि गर्जतु ।। ए.भा. २-७७४

अर्थ : तोंडात चुकून जरी हरीचे नाम आले तरी सुध्दा ते सर्व पातकांचा नाश करते. असे जे हरीचे नाम भक्तजन निरंतर गर्जत असतात. ।। ७७३ ।। याप्रमाणे ज्याच्या जिभेवर नाम निरंतर नाचत असते, जे स्वानंदाने हरिनामाचा गजर करीत असतात ते संसारामध्ये अत्यंत धन्य होत. ।। ७७४ ।।

आपल्या वासुदेवाच्या रूपकावरील अभंगात एकनाथ महाराज म्हणतात-

धन्य जगी तोचि एक हरिरंगी नाचे ।
रामकृष्ण वासुदेव सदा स्मरेवाचे ।।

श्री तुकाराम महाराजहि बाळक्रीडेच्या अभंगात म्हणतात -

म्हणे तुका जन्मा तिची आली ।
हरिरंगी रंगली सर्वभावे ।। तु. म. २०४

श्री नामदेव महाराज तेच सांगतात -

नामा म्हणे जया नामी अनुसंधान ।
तोचि परम धन्य त्रिभुवनी ।। १ ।।

पुनः श्री तुकाराम महाराज वासुदेवाच्या अभंगात म्हणतात-

तुका म्हणे रे धन्य त्याचे जिणे ।
जिही वासुदेवी घातले दान ।
तया न लगे येणे जाणे ।
झाले वासुदेवी राहणे गा ।। तु. म. ३३९

अर्थ : ज्यांनी वासुदेवाला मन दान दिले, त्यांचा जन्म धन्य होय व त्यांना जन्ममृत्यूच्या येरझारा घ्याव्या लागत नाहीत, त्याचे एका वासुदेवाच्या ठिकाणी वास्तव्य झाले.

जन्माला येऊन ही कृतार्थता, धन्यता संपादन करणे हाच पुरुषार्थ होय. हेच मनुष्य जन्माचे सार्थक होय ! म्हणून नाथ महाराज शेवटी सांगतात –

एका जनार्दनी ऐसे किती झाले ।
हरिनाम सेविले तोचि धन्य ॥ ५ ॥

असे हरिनाम घेतल्याने तुम्हाला मागून जन्म नाही म्हणून तुम्ही मुखाने हरि बोला !

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥

– समाप्त –

* * *

✻ अभंग नववा ✻

भक्तिवीण पशू कशासी वाढला ।
सटवीनें नेला कैसा नाही ॥ १ ॥
काय माय गेली होती भूतापाशी ।
हरि नये मुखासी अरे मूढा ॥ २ ॥
पातकें करितां पुढे आहे पुसता ।
काय उत्तर देता होशील तूं ॥ ३ ॥
अनेक यातना यम करवील ।
कोण सोडवील तेथे तुजला ॥ ४ ॥
एका जनार्दनीं सांगताहे तोंडे ।
आहा वाचा रडे बोलतांचि ॥ ५ ॥

अर्थ : हरीची भक्ति न करणारा असा पशू कशाला जगला ? त्याला सटवीने (जन्मल्याबरोबर) कसा नेला नाही ? ॥ १ ॥ अरे मूर्खा, तू काय भूतापासून जन्माला आलास म्हणून तुझ्या मुखात हरीचे नाम येत नाही. ॥ २ ॥ तूं आता अनेक पापकर्म करीत आहेस, पुढे त्याचा जाब विचारणारा यम आहे. त्याने विचारल्यावर तूं काय उत्तर देशील ? ॥ ३ ॥ यम आपल्या दूतांकडून तुला अनेक प्रकारचा जाच करील. त्यातून तुला कोण सोडवील ? ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हे मी आपल्या मुखाने तुला सांगतो. पण सांगतांना माझ्या वाणीला शीण होतो. (मला सांगतांना वाईट वाटते.) ॥ ५ ॥

विवरण : अधिकारी, म्हणजे योग्यता असलेला पुरुष, ज्याला उपदेश

करावयाचा तो. काही वेळा ज्यांना उपदेश करावयाचा असतो त्यांचे दोष स्पष्ट भाषेत सांगावे लागतात. यात क्रोधाने बोलण्याचा भास कोणास होईल; पण येथे तसा प्रकार नाही. गीतोपदेशाच्या प्रसंगी प्रथम अर्जुनाची अज्ञानाने, मोहाने स्वतःच्या कर्तव्याची पराङ्मुखता झाली; इतकेच नव्हे तर धर्ममूर्ति श्रीकृष्ण भगवंतालाच तो पाप-पुण्य, धर्माधर्माच्या गोष्टी सांगू लागला. हे पाहून श्रीकृष्णास राग आला, असे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटले आहे. पण दयाळू व अर्जुनावर निरतिशय प्रेम करणाऱ्या श्रीकृष्णाचा राग हा आईच्या रागाप्रमाणे परिणामी स्नेहरूप असाच होता. असे ते म्हणतात-

ते कारण मनी धरिले । मग सरोष बोलों आदरिले ।
जैसे मातेच्या कोपी थोकले । स्नेह आथी ॥ ८८ ॥
की औषधाचिया कडुवटपणी । जैसी अमृताची पुरवणी ।
ते आहाच न दिसे परी गुणी । प्रगट होय ॥ ८९ ॥
तैसी वरिवरि पाहतां उदासें । आंत तरी अति सुरसे ।
तिये वाक्ये हृषीकेशे । बोलो आदरिली ॥ ज्ञा. २-९०

अर्थ : श्रीकृष्णांनी तो हेतू मनात धरिला, मग (ते) रागाने बोलावयास लागले. ज्याप्रमाणे आईच्या रागात गुप्त माया असते. ॥ ८८ ॥ किंवा औषधाच्या कडूपणात ज्याप्रमाणे अमृताची जोड असते, ती वर दिसत नाही. पण गुणाच्या रूपाने पुढे स्पष्ट होते. ॥ ८९ ॥ त्याप्रमाणे वरवर पाहता उदास (कठोर) पण आत अति सुरस= परिणामी अत्यंत हितकर असे उपदेशाचे शब्द श्रीकृष्ण बोलू लागले. ॥ ९० ॥

एखाद्या व्यक्तीच्या हिताकरिता आपण खूप अट्टाहास करावा, सर्वस्व वेचावे, पण त्यास जर त्याचे महत्त्व न पटले तर मानसिक क्लेश झाल्यावाचून राहात नाहीत व त्या क्लेशातून अशी रागाची भाषा बाहेर

पडणे स्वाभाविक आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणजे मूर्तिमंत शांतिब्रह्म ! बहुजन समाजाकरितां प्राकृत = (साध्या) भाषेतून गीतेचे तात्पर्य आबालसुबोध रूपाने प्रकट करावें, तसेच सोप्या सोप्या भाषेतून अभंग रचना करून सर्वांना बोध देण्याचा निरपेक्ष (काही अपेक्षा नसतांना) प्रयत्न करावा ; पण समाजाने त्याची किंमत करू नये, दुर्लक्ष करावे हे पाहून -

वाजतसे बोंब कोणी नाइकती कानीं ।
हरि हरि न म्हणती तया थोर जाली हानी ।। १ ।।
उठा उठा जागा पाठी भय आले मोठे ।। धृ ।। ज्ञा. म.

असे सात्त्विक संतापाने भरलेले उद्गार बाहेर पडणे अशक्यच नाही. श्री तुकाराम महाराजांनीहि अज्ञानी लोकांबद्दल अनेक अभंगातून विनवणी केली.

लागोनिया पाया विनवितो तुम्हांला ।
करे टाळी बोला मुखीं नाम ।। तु. म. २४५५

असे नम्रतेने सांगितले, पण त्याचा उपयोग झाला नाही, तेव्हां सात्त्विक संतापाने -

किती सांगू तरी नाईकती बटकीचे ।
पुढे शिंदळीचे रडतील ।। तु. म. ३००६

असे उद्गार त्यांचे मुखातून बाहेर पडले. श्रीनाथ महाराजांनी -

कर जोडूनि विनवितो तुम्हां । नका करू संसार श्रमा ।
नका गुंतू विषय कामा । तुम्ही आठवा मधुसूदना ।। १ ।।
रे तुम्ही वासुदेव वासुदेव म्हणा ।। धृ ।। ए.म.

असा हात जोडून सर्वांना नम्रतेने, कळकळीने अनेक अभंगातून उपदेश केला. अनेक प्रमाणांनी, युक्तीने, दृष्टांताने, रूपकाने=(भारूडे

वगैरेंनी) सांगून जगास भक्ति मार्गाचा, सुलभ अशा नाम मार्गाचा उपदेश केला. पण कित्येकांवर त्याचा जेव्हां यत्किंचितहि परिणाम दिसून आला नाही तेव्हां सहजच दुःखपूर्ण निराशेने भरलेले उद्‌गार मुखातून निघाले.

श्रीकृष्ण भगवानहि गीतेत रागावले आहेत -

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । गी. ७-१५

अर्थ : दुष्कर्मी, मूर्ख व अधम असे लोक मायेने त्यांचे ज्ञान नष्ट झाल्यामुळे ते आसुरी मार्गाचा अवलंब करतात. असे उद्‌गार सातव्या अध्यायात देवाने काढले आहेत. तेथे अशा लोकांना मूर्ख, दुष्कृति, नराधम असे म्हटले आहे. एवढा विचार करण्याचे कारण अशा लोकांना श्रीनाथ महाराजांनी भक्ति न करणाऱ्यास पशू म्हटले आहे, हे प्रथम चरणात सांगतात -

भक्तिवीण पशू कशासी वाढला । सटवीने नेला कैसा नाही ॥ १ ॥

हरीची भक्ति न करणारा असा पशू कशाला जगला ? त्याला सटवीने (जन्मल्याबरोबर) कसा नेला नाही ? अति दुर्लभ मनुष्यजन्म ज्या भाग्यवानांना प्राप्त झाला आहे. (मागील अभंगातून याचा विचार आला आहे.) त्यांना पशू म्हणणे योग्य नव्हे, हे खरे; तसेच एखाद्या मानवास पशू म्हटले, एवढ्याने त्याचे मानवत्व नष्ट होऊन त्यास पशुत्व प्राप्ति होत नाही. याची कल्पनाहि त्यांना होती. एखाद्या शब्दाचा वाच्यार्थ जेथे घेता येत नाही तेथे लक्षणावृत्तीने योग्य अर्थ घ्यावा लागतो. त्याप्रमाणे या वाक्यात पशू म्हणजे 'पशुवृत्तीने वागणारे' असाच अर्थ आहे. 'केवळ आहार, निद्रा, भय व मैथुनात रममाण होणे' ही पशुवृत्ती म्हटली जाते. ही पशूची उपमा नाथ महाराजच देतात असे नाही, तर भागवतात शुकाचार्यांनीहि दिली आहे.

श्वविड्वराहोष्ट्र खरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।

न यत्कर्ण पथोपेतं जातु नाम गदाभृत: ।। श्रीमद् भा. ३-३-१९

अर्थ : श्रीकृष्णाचे गुणानुवाद ज्याच्या कानांवर पडले नाहीत तो पुरुष पशु होय. त्याची कुत्री, डुकरे, उंट, गाढव यांच्याशीच तुलना केली पाहिजे. तसेच भक्तवर्य मुचकुंद हा भगवंताजवळच हे उद्‌गार काढतो.

लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथं चिद्व्यंगमयत्नतोऽनघ ।
पादारविन्दं न भजन्त्य सन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशु: ।।
श्रीमद् भा. १०-५१-४७

अर्थ : हे भगवन् ! या लोकात दुर्लभ असा मनुष्यदेह प्राप्त झाला असता मनुष्य प्राणी दुष्टबुध्दीच्या अधीन होऊन पशुप्रमाणे गृहरूपी अंधकूपात पडतो व तुझ्या चरण कमलाची सेवा करीत नाही.

भक्त श्रेष्ठ उध्दवहि एकादश स्कंध, अध्याय १३ थ्यात श्रीकृष्णाजवळ स्पष्ट म्हणतो -

विदन्ति मर्त्या: प्रायेण विषयान्पदमापदाम् ।
तथापि भुञ्जते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ।। ८ ।। श्रीमद् भा. ११-१३-८

अर्थ : उध्दव म्हणतो, हे श्रीकृष्णा ! विषय सेवन हे अनेक आपत्तीस कारण आहे. असे बहुतेक माणसांना कळत असूनहि कुत्रा, गाढव व बोकड यांच्याप्रमाणे हे लोक विषयाच्या मागे कसे लागतात ?

या श्लोकावरील आपल्या विस्तृत व्याख्यानात नाथ महाराज सांगतात-

उध्दव म्हणे श्री मुकुंदा । ऐक सर्वज्ञा गोविंदा ।
विषयांची पदोपदी आपदा । सर्वी सर्वदा कळलीसे ।। २०२ ।।
जो झाला विषयाधीन । तो सर्वी सर्वत्र सदादीन ।
ऐसे जाणत जाणाता जन । आसक्ति गहन विषयांची ।। २०३ ।।
जैसे का श्वान आणि खर अज । तैसे विषयासी लोक निर्लज्ज ।

सांडूनि स्वहिताचे काज । का विषयांचे भोज नाचती ॥ २०४॥

ए. भा. १३-२०४

अर्थ : उध्दव म्हणाला, हे मुकुंदा ! सर्वज्ञ गोविंदा ! ऐक, विषयांचे संकट पावलोपावली नडते. हे सदोदित सर्वांना कळून चुकले आहे. ॥ २०२॥ जो विषयाधीन होतो तो सर्वत्र, सर्वस्वी, नेहमी दीनच झालेला असतो. हे सर्व लोक धडधडीत पाहात असतांहि त्यांना विषयांची केवढी भयंकर आसक्ति पहा ! ॥ २०३ ॥ ज्याप्रमाणे कुत्रा, गाढव व बोकड असतात, त्याप्रमाणेच विषय भोगण्यामध्ये लोक निर्लज्ज झालेले असतात. आपल्या हिताचे कार्य सोडून विषयाच्या आवडीनेच लोक का नाचत असतात ? ॥ २०४ ॥

नाथ महाराजांनी या पुढील व्याख्यानात अनेक ओव्यातून कुत्र्याचे व्यवहार, गाढवाचे व बोकडाचे व्यवहार कसे होतात व त्यांना किती दुःखे भोगावी लागतात, तसेच केवळ विषयासक्त मनुष्यासहि त्या विषय सेवनापासून कितीहि दुःखे झाली तरी वरील पशूंच्या प्रमाणे तो आपली आसक्ति काही सोडीत नाही. याचे विस्तृत वर्णन नाथ महाराजांनी केले आहे. ते सर्व वर्णन मुळातून वाचणे योग्य आहे. विस्तार भयास्तव त्या सर्व ओव्या येथे दिल्या नाहीत.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि तेराव्या अध्यायातील अज्ञान लक्षणात या अज्ञानी पुरुषाकरिता सुणे=(कुत्रे), ग्रामसिंह =(गावातील कुत्रा), माकड, बैल, रेडा, हत्ती, गाढव, बेडूक, सरडा, पतंग, भ्रमर इत्यादिकांच्या उपमा दिल्या आहेत. श्रीमद् भागवतामध्येहि पशूच काय पण जड वृक्ष, पाषाणादिकांच्या उपमा अशा भक्तिहीन पुरुषांकरिता दिल्या आहेत.

तरवः किं न जीवन्ति भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ।
न खादन्ति न मेदन्ति किं ग्राम पशवोऽपरे ॥ श्रीमद् भा. २-३-१८

अर्थ : केवळ जिवंत राहणे एवढेच जर साध्य असेल तर वृक्षहि जिवंत राहतात. श्वासोच्छवास तर लोहाराच्या भात्यातूनहि होतात. आहार घेणे व मलविसर्जन करण्याचे कार्य अनेक ग्रामपशूहि=(कुत्रे, मांजरे इत्यादि) करीत असतात. पशूच काय, नाथ महाराजांनी पशूपेक्षाहि त्यास हीन म्हटले आहे -

न साधितां आत्मज्ञान । केवळ जे विषयी जन ।
ते श्वान सूकरापरीस हीन । माणूसपण त्यां नाही ।। ए.भा. २-३६९

अर्थ : याकरितां आत्मज्ञान साध्य न करता जे लोक केवळ विषयी होऊन राहतात, ते कुत्र्यापेक्षा व डुकरांपेक्षाहि नीच होत. त्यांना मनुष्यपणाच नाही म्हणून समजावे. पशू म्हणण्यात पशूंची जशी केवळ भोग प्रवृत्तिच असते. तशीच या मनुष्याची केवळ विषयभोगाकडेच प्रवृत्ति असते. त्यातहि धर्माधर्माचा विवेक नसल्यामुळे निषिध्द विषय भोगाकडेच विशेष प्रवृत्ति होते. पण त्याचे पर्यवसान ऐहिक-पारत्रिक दुःखातच होते.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःख योनय एव ते । गी. ५-२२

अर्थ : विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगाने उत्पन्न होणारे जे भोग ते परिणामी दुःखालाच कारण होतात, कारण त्यांना उत्पत्ति, नाश आहेत. ज्ञानी पुरुष त्यांचे ठिकाणी रममाण होत नाही.

पतंग नामक किडा दिव्यावर झडप घालतो पण त्यास त्यामुळे जळून मरावे लागते. त्याप्रमाणे विषय सेवनाने आत्मघात होतो, असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

पतंगा दीपी आलिंगन । तेथ त्यासी अचूक मरण ।
तेवी विषयाचरण । आत्मघाता ।। ज्ञा. ३-२०१

पशूवृत्तीने जीवंत राहून आत्मघात करून घेण्यापेक्षा

जन्मल्याबरोबर मेला असता तरी बरे होते. कारण केवळ स्वैर भोगाच्या मागे लागून पुढील चरणात सांगितल्याप्रमाणे यम यातना तरी भोगाव्या लागल्या नसत्या.

याच आशयाने - **सटवीने नेला कैसा नाही ॥ १ ॥** असे म्हणतात.

बालकांना घातक अशा काही क्षुद्र देवता आहेत. त्यात 'षष्ठी देवी' (सटवी) ही एक आहे, म्हणून जुन्या पध्दतीत मूल जन्मल्यानंतर पांचव्याच दिवशी मुलाला तिच्यापासून बाधा होऊ नये, म्हणून तिची पूजा केली जाते. त्या रात्री ती मुलाचे प्रारब्ध लिहावयास येते. तेव्हां तिला उजेड(प्रकाश) लागतो. म्हणून स्त्रिया दिवा तेवत ठेवतात. असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

तेवींचि सटवीचिये राती । न विसंबिजे जेवी वाती । ज्ञा. १८-८३७

अर्थ : 'जसे सटवीच्या (पाचवीच्या) रात्री दिव्याला सदा विसरत नाहीत.' अशी रूढी आहे. त्या लोकरूढीला अनुसरून महाराज म्हणतात, या भक्तिहीन, पशूवृत्तीच्या माणसास जन्मताच त्या सटवीने (क्षुद्रदेवतेने) नेले कां नाही ? नेले असते तर त्याच्या जीवनातील पुढील अनर्थ तरी वाचला असता. नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात.

काय माय गेली होती भूतापाशी ।
हरि नये मुखाशीं अरे मूढा ॥ २ ॥

अर्थ : अरे मूर्खा, तू काय भूतापासून जन्माला आलास म्हणून तुझ्या मुखात हरीचे नाम येत नाही. ॥ २ ॥

वंशवृध्दि असणे हे भावी जीवनास म्हणजे त्या त्या व्यक्तीकडून होणाऱ्या कार्यास आवश्यक असे एक कारण म्हणून धर्म शास्त्रात मानले आहे. ज्या मूर्खाच्या मुखात देवाचे नांव येत नाही त्याचा जन्म

माणसापासून नसून भूतापासून तर झाला नाही ना ?

कार्य योग्य झाले नाही म्हणजे कारणातच काही दोष तर निर्माण झाला नसेल ना ? असा संशय येणे स्वाभाविक आहे. त्यातीलच ही भाषा असावी, असे वाटते. येथे 'मूढा' असे संबोधन दिले आहे. व्यवहारातील लोक जो

जो बहुवे विषय विलासे गुंफे । तो म्हणती उवाये पडिला सापे ।
जो अभिलाष भारे दडपे । तयातें सज्ञान म्हणती ।। ज्ञा. ९-५०९

अर्थ : जो अनेक विषय-विलासात निमग्न असतो, तो सध्या सुखात आहे, असे म्हणतात व जो लोभाने ग्रस्त झाला आहे त्यास या जगात ज्ञानी=(चतुर, शहाणा) म्हणतात.

अशा स्वार्थी पुरुषास, योग्य-अयोग्य प्रयत्नाने ती अभिलाषा पूर्ण करून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यास शहाणा म्हणतात. कोणी पंडित, विद्वान यास शहाणा म्हणतात. पण संत त्यांना शहाणा समजत नाहीत. कारण त्यांच्या शहाणपणाचा उपयोग उध्दाराकरिता होत नाही.

हरि भक्तीवीण । जळो त्याचे शहाणपण ।। तु. म. २५०८

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याला हरीची भक्ति ठाऊक नाही, त्याच्या शहाणपणाला आग लागो.

आणिक नये माझ्या मना । हो का पंडित शहाणा ।। तु. म. २३०५

अर्थ : त्यावाचून इतर मोठे शहाणे अगर पंडित जरी असले तरी ते मोठे दैववान् आहेत, असे माझ्या मनाला वाटत नाही. मग शहाणा कोण ?

तुका म्हणे सोपे आहे सर्वांहूनि ।
शहाणा तो धणी घेतो येथे ।। तु. म. २४४९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, नामसंकीर्तन हे साधन सर्व साधनांपेक्षा सुलभ आहे म्हणून जो कोणी शहाणा असेल तो या ठिकाणी आपली इच्छा पूर्ण करून घेईल.

इत्यादि संत वचनातून नामधारकासच शहाणा म्हटले आहे ते नाम ज्याच्या मुखात येत नाही तो सहजच मूर्ख ठरतो म्हणून 'हरि नये मुखासी अरे मूढा ॥ २ ॥'

नामस्मरण न करणारा असा जो मूर्ख तो पापाचरण करीत असता, त्याला नाथ महाराज म्हणतात की, तू यमाला काय उत्तर देशील हेच अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात.

पातकें करिता पुढे आहे पुसता ।
काय उत्तर देता होशील तूं ॥ ३ ॥

अर्थ : तू आता अनेक पापकर्म करीत आहेस, पुढे त्याचा जाब विचारणारा यम आहे. त्याने विचारल्यावर तू काय उत्तर देशील ? ॥ ३ ॥

कोणी शंका घेईल की, एखाद्याच्या मुखात देवाचे नाम न आले तर तो पापच करतो हे कशावरून ? याचे उत्तर श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी नवव्या अध्यायावरील आपल्या टीकेत विस्तृतपणे दिले आहे. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणतात की, ज्याकाळी सूर्योदय नसतो त्या काळास रात्र असे म्हणावयाचे. तसे माझ्या भक्तीवाचून जे जे करणे ते ते महापातक नव्हे काय ?

पै सूर्य जो वेळु नुदैजे । तयावेळा की रात्री म्हणिजे ।
तेवी माझिये भक्तिवीण जे कीजे । ते महापाप नोहे ॥ ज्ञा. ९-४२६

अर्थ : अर्जुना, एखाद्याचे कुळ चांगले आहे, एवढ्याने त्या अभिमानात राहू नये. तसेच शास्त्रअध्ययनाची पोकळ हाव बाळगूनहि उपयोग नाही.

उत्तम रूप व तारुण्याने मस्त का व्हावे ? संपन्नपणाचा डौल कशाला मिरवावा ? माझी भक्ति नसेल तर हा सर्व पसारा निष्फळ आहे. धान्यावाचून पिशा असलेली कणसे दाट, एकसारखी आली, तरी त्याचा काय उपयोग ? एखाद्या सरोवरातील पाणी आटावे, किंवा अरण्यामध्ये एका दुःखी माणसाची दुसऱ्या दुःखी माणसाशी गाठ पडावी, अथवा झाडाला वांझपण सुगंधरहित फुलांचा बहर यावा. ज्याप्रमाणे एखादे शरीर सर्व अवयवांनी संपूर्ण असूनहि त्यात जर फक्त एक जीव नसेल तर जसे ते व्यर्थ आहे, तसे सर्व ऐश्वर्य, कुळ, जाती यांचा डौल व्यर्थ आहे. हिवराची दाट सावली ज्याप्रमाणे सज्जन टाळतात. त्याप्रमाणे भक्तिहीन लोकांना चुकवून पुण्ये निघून जातात. निंबाच्या झाडाला दाट निंबोळ्या आल्या तर त्या सुबत्तेचा फायदा केवळ कावळ्यांनाच होतो. त्याप्रमाणे भक्तीहीन मनुष्य केवळ पापाकरितांच वाढलेला असतो. षड्रस (सहारस) युक्त अन्न खापरात वाढले आणि ते रात्री चव्हाट्यावर टाकून दिले असता ते जसे कुत्र्यांच्याच उपयोगास येते. त्याप्रमाणे अभक्त मनुष्याचे जीवित (= जगणे) आहे. तो स्वप्नातहि पुण्य करण्याचे जाणत नाही. त्याने संसार दुःखाला आमंत्रणच देऊन ठेविले, असे समज. (ज्ञाने. अ.९ ओ. ४२६ ते ४४० पर्यंत सारांश दिलेला आहे. तो वाचवा)

निंब निंबोळिया मोडोनि आला। तरी तो काउळीयासीचि सुकाळु जाला।
तैसा भक्तीहीनु वाढिन्नला। दोषाचि लागी ॥ ज्ञा. ९-४३८

या श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणे अशा पुरुषाकडून पातकांचेच आचरण होणार. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

नारायणाचिया लोपे। घडली अवघीच पापें ॥ २ ॥ तु. म. ३०३१

अर्थ : नारायणाचा विसर पडला म्हणजे त्या मनुष्याकडून सर्व पापेच घडत असतात. मनुष्य जे जे कर्म करतो त्याचे त्यास फळ मिळतच असते. असा सिध्दांत आहे. अनिष्ट, इष्ट व मिश्र अशी कर्मांची तीन फळे

असतात. असे श्रीमद्‌भगवद् गीतेतील अठराव्या अध्यायात सांगितले आहे. पापकर्म हे अनिष्ट आहे. त्यासच अन्याय्य कर्म असेहि म्हटले आहे. कर्मांचे विहित व निषिध्द असे दोन प्रकार आहेत. वेदाने ज्या वर्ण-आश्रमाला उद्देशून जी कर्मे करावीत, असे सांगितले आहे, त्यास विहित म्हणजेच पुण्यकर्म (शुभकर्म) असे म्हणतात व त्याचे फल सुख प्राप्त होणे, 'पारलौकिक-स्वर्गादि मार्गाची प्राप्ती' हे आहे व ज्या वर्णाने, आश्रमाने जे कर्म करू नये, असे वेदाने सांगितले, त्यास निषिध्द=(दारू पिणे, मांस खाणे, चोरी करणे इत्यादि) कर्म असे म्हणतात. या सर्व पाप कर्मांचा अंतर्भाव निषिध्द कर्मात होतो. त्याचे फल ऐहिक (ह्यालोकी) दुःख व पारत्रिक=(परलोकी) नरकादिक दुःखे ही प्राप्त होतात. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

वेदी अन्यायी पडे । तो निरयभोगे दंडे ।
सन्यायी तो सुरवाडें । स्वर्गी जिये ।। ज्ञा. १६-२९६

अर्थ : वेदाच्या दृष्टीने जो अन्यायी ठरतो, त्यास नरक भोगाची शिक्षा होते व त्याच्या (वेदाच्या) दृष्टीने जो न्यायी ठरतो. तो सुखाने स्वर्गात राहतो. असे आणखी ते दुसऱ्या ओवीत म्हणातात -

पापें आपले निथावें । जंव करिती मेळावे ।
तंव जिताचि आघवे । येती नरक ।। ज्ञा. १६-३७१

अर्थ : पापे आपल्या बळाने जो जो दाटी करतात, तो तो जीवंतपणीच सर्व नरक येतात. (सर्व दुःखे येतात.)

या पाप कर्माचे फल देण्याकरिता यमधर्माची नियुक्ती केली गेली आहे. म्हणून नाथ महाराज पुढे म्हणतात-

पातकें करिता पुढे आहे पुसता । काय उत्तर देता होशील तूं ।।

तो सर्वांच्या पापांचा हिशोब ठेवतो व हा पातकी जीव मेल्यानंतर त्यास तेथे जावे लागते. मग तेथे तो यमधर्म त्याच्या पापाचा झाडा घेऊन त्यास विचारतो. तुकाराम महाराज म्हणतात -

दुष्ट अभक्त जे निष्ठुर मानसी ।
केली हे तयांसी यमपुरी ॥ ६ ॥
यमदूत त्यांसी करिती यातना ।
नाही नारायणा भजले जे ॥ ७ ॥
यमधर्म म्हणे तया दोषियांसी ।
कारे केशवासी चुकलेति ॥ ९ ॥
चुकलेति कथा पुराण श्रवण ।
होते तुम्हां कान डोळे मुख ॥ १० ॥
दंडू आम्ही रागे म्हणे यमधर्म ।
देवा होय श्रम दुर्जनांचा ॥ १३ ॥ तु. म. १५

अर्थ : जे कोणी दुष्ट व भक्तिहीन असून ज्याचे मन निर्दय आहे त्याच्या करितां देवाने यमलोक केला आहे. ॥ ६ ॥ जे नारायणाला भजले नाहीत, त्यांना त्या यमलोकामध्ये यमदूत यातना करतात. ॥ ७ ॥ त्या पाप्यांना यमधर्म म्हणतो, अरे ! तुम्ही त्या केशवाचे भजन का केले नाही ? ॥ ९ ॥ कथा, पुराण श्रवण का केले नाही ? तुम्हाला कान, डोळे, तोंड ही दिली होती ना ? ॥ १० ॥ आता तुम्हाला आम्ही शिक्षा करू, असे मोठ्या रागाने यमधर्म त्यांना म्हणतो. कारण जे दुराचारी आहेत, त्यांचा देवाला ताप होतो. ॥ १३ ॥

उदा. एखाद्या आरोपीवर गुन्हा सिध्द झाला म्हणजे तो काहीच बोलू शकत नाही. त्याप्रमाणे यमापुढे पापी जीव निरुत्तर होतो आणि त्या त्या पुरुषाच्या पातकाप्रमाणे नाना प्रकारच्या यातना यमधर्माकडून दिल्या जातात. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

अनेक यातना यम करवील। कोण सोडवील तेथे तुजला ॥ ४ ॥

अर्थ : यम आपल्या दूतांकडून तुला अनेक प्रकारचा जाच करील त्यातून तुला कोण सोडवील.

श्रीकृष्ण भगवानहि अर्जुनास हेच सांगतात -

अनेक चित्त विभ्रांता मोहजाल समावृता: ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽ शुचौ ॥ गी. १६-१६

अर्थ : अनेक कल्पनांनी चित्तभ्रम पावलेले, मोहाच्या जाळ्यामध्ये गुरफटलेले, विषयभोगातच गर्क झालेले असे हे लोक अपवित्र अशा नरकात पतन पावतात.

या श्लोकावर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आणि जंव जंव वाढे मोहो । तंव तंव विषयी रोहो ।
विषयो तेथ ठावो । पातकांसी ॥ ३७० ॥
पापें आपलेनि थांवे । जंव करिती मेळावे ।
तंव जितांचि आघवे । येती नरक ॥ ३७१ ॥
जेथ असिपत्र तरुवर । खदिरांगाराचे डोंगर ।
तातला तेली सागर । उततातीं ॥ ३७३ ॥
जेथ यातनांची श्रेणी । हे नित्य नवी यमजाचणी ।
पडती तिये दारुणी । नरक लोकी ॥ ३७४ ॥ ज्ञा. १६-३७४

अर्थ : आणि जो जो मोह वाढतो, तो तो विषयांच्या ठिकाणी वाढ व्हावयास लागते व जेथे विषय असतात, तेथे पापांना आश्रय असतो. ॥ ३७० ॥ पापे आपल्या बळाने जो जो दाटी करतात, तो तो जिवंतपणी सर्व नरक येतात. (सर्व दुःखे येतात.) ॥ ३७१ ॥ त्या नरकाच्या ठिकाणी तलवारीच्या पानांची झाडे आहेत, खैराच्या निखाऱ्याचे डोंगर आहेत व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उसळत आहेत. ॥ ३७३ ॥ ज्याठिकाणी यातनांची

पंगतची पंगत, ही यमाची जाचणी नित्यश: नवी नवीच होत असते, अशा त्या भयंकर नरकलोकात ते आसुरी स्वभावाचे लोक पडतात. ॥ ३७४ ॥

हा यमलोक, यासच नरक म्हणतात. हा पाताळात गर्भोदकाच्या वर असलेल्या प्रदेशामध्ये आहे. असे परीक्षितीस शुकाचार्यांनी भागवत स्कंध पांच, अध्याय २६ व्यात सांगून तेथेच ज्या यातना पापी पुरुषास होतात त्याचे अठ्ठावीस प्रकार सांगितले आहेत. हाच विषय तुकाराम महाराज एका अभंगात सांगतात- तु. म. २६६३

विषयाचे सुख येथे वाटे गोड । पुढे अवघड यमदंड ॥ १ ॥
मारिती तोडिती झोडिती निष्ठुर । यमाचे किंकर बहुसाल ॥ २ ॥
असिपत्र तरुवर खैराचे इंगळ । निघताती ज्वाळ तैल पाकी ॥ ३ ॥
तप्त भूमीवरी चालविती पायी । अग्निस्तंभ बाही कवटाळविती ॥ ४ ॥
म्हणऊनि तुका येतो काकुलती । पुरे यातायाती गर्भवास ॥ ५ ॥

अर्थ : निषिध्द तसेच पुत्र गृहदारादिक विषय सुख भोगतांना येथे बरे वाटते, पण पुढे यमाची शिक्षा भोगणे हे मोठे कठिण आहे. ॥ १ ॥ यमाचे ते निर्दय दूत द्रव्य, स्त्री व संतान यांचे अपहरण करणारास भयंकर मारतात. काठीने, चाबकाने, कसेहि झोडपतात. मांस भक्षण करणारास कुऱ्हाडीने तोडतात. असे पुष्कळ प्रकारे फार वर्षे हाल हाल करतात. ॥ २ ॥ जे आपला धर्म सोडून पाखांड मार्गाने चालतात, त्यांना असिपत्रवत् = (तलवारीच्या पात्यासारखी ज्या झाडांची पाने आहेत अशा) नरकात टाकतात. तेथे मार मिळाल्यानंतर ते मार चुकविण्याकरिता इकडे तिकडे पळतात. तेव्हां तलवारीप्रमाणे दोन्ही बाजूंना धार असलेली त्या वृक्षांची पाने त्यांना कापत असतात. त्यांना खैराच्या तप्त निखाऱ्यावर उभे करतात, पशु-पक्ष्यांना मारून, शिजवून खाणाऱ्यांना ज्वाळा निघत असलेल्या तापलेल्या तेलात टाकून शिजवितात. ॥ ३ ॥ जे माता, पिता, ब्राह्मण,

वेद यांचा विरोध करतात, त्यांना यमदूत कालसूत्र नरकात नेतात व तेथे तांब्याच्या तप्त जमिनीवर त्याला पायी चालवितात. तसेच परस्त्रीगमन करणाऱ्या व परपुरुष गमन करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना तप्तसूर्मि नामक नरकात नेऊन स्त्रीला पुरुषाच्या व पुरुषाला स्त्रीच्या तापलेल्या लोखंडाच्या प्रतिमेस हातांनी आलिंगन द्यावयास लावतात. ॥ ४ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, असे आहे म्हणून अरे बाबांनो ! मी तुम्हाला काकुळतीला येऊन सांगतो की, आता (गर्भवास) जन्ममरण देणाऱ्या अशा दुराचरणात पडू नका. ते पुरे झाले.॥ ५ ॥ म्हणून नाथ महाराज म्हणतात-

अनेक यातना यम करवील ।
कोण सोडवील तेथे तुजला ॥ ४ ॥

याचे उत्तर तुकाराम महाराज देतात.

तुका म्हणे तुला सोडविना कोणी ।
एका चक्रपाणी वांचुनिया ॥ ४ ॥ तु. म. ३३८२

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्याने आपल्या हातात चक्रधारण केले आहे, असा जो श्रीहरि, त्याच्याशिवाय तुला कोणीहि सोडविणार नाही.

शेवटच्या चरणात नाथ महाराज सांगतात-

एका जनार्दनी सांगताहे तोंडे । आहा वाचा रडे बोलतांचि ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हे मी आपल्या मुखाने तुला सांगतो. पण सांगतांना माझ्या वाणीला शीण होतो. (मला सांगतांना वाईट वाटते.) ॥ ५ ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सोळाव्या अध्यायात म्हणतात, आसुरी प्रकृतीने युक्त अशा पुरुषांच्या कृत्यांचा विचार करून त्या पुरुषांना प्राप्त होणाऱ्या नरकादि दुष्ट फलांचा विचार केल्यानंतर असेच हळूहळू प्रकट करणारे उद्गार काढले आहेत.

अहा सांगता वाचा रडे । आठवितां मन खिरडे ।
कटारे मूर्खी केवढें । जोडिले निरय ॥ ४२१ ॥
कायिसया ते असुर । संपत्ति पोषिती वाऊर ।
जिया दिधले घोर । पतन ऐसे ॥ ज्ञा. १६-४२२

अर्थ : अरे रे, त्या आसुरांची कथा सांगतांना वाचा रडकुंडीला येते. त्यांच्या कथेची आठवण झाली की, मन मागे हटते. हाय हाय ! त्या मूर्खांनी केवढा नरक प्राप्त करून घेतला आहे बरे ! ॥ ४२१ ॥ ज्या आसुरी संपत्तीने असली भयंकर अधोगती दिली, ती वाईट आसुरी संपत्ती ते असुर कशाकरिता वाढवितात बरे ? ॥ ४२२ ॥

या विषयाचा एवढा विस्तार करण्याचे कारण काय, तर ते श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास सांगतात -

म्हणूनि तुवां धनुर्धरा । नोहावे गा तिया मोहरा ।
जेऊता वासु आसुरा । संपत्तिवंता ॥ ४२३ ॥

अर्थ : म्हणून अर्जुना, ज्या ठिकाणी आसुरी संपत्तिवाल्यांचे राहणे असेल, त्या बाजूला तूं जाऊ नकोस !

म्हणून नाथ महाराज कळकळीने सांगतात की, तुम्ही मुखाने हरि हरि बोला ! मुखाने हरि हरि म्हटल्याने हरीच्या दासांची चिंता संपूर्ण नाहीशी होते. यामुळे त्यांना पुनः जन्म घेण्याचे कारण पडत नाही.

हरि मुखी गाता हरपली चिंता । त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥

- समाप्त -

✻ अभंग दहावा ✻

स्वहिताकारणें संगती साधूची ।
भावे भक्ति हरीची भेटी तेणें ॥ १ ॥
हरि तेथे संत संत तेथे हरि ।
ऐसे वेद चारी बोलताती ॥ २ ॥
ब्रह्मा डोळसाते वेदार्थ नाकळे ।
तेथे हे आंधळे व्यर्थ होती ॥ ३ ॥
वेदार्थाचा गोवा कन्या अभिलाष ।
वेदे नाही ऐसे सांगितले ॥ ४ ॥
वेदाचीही बीजाक्षरे हरि दोनी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : आपल्या कल्याणाकरितां साधूची संगती करावी. त्यायोगाने भाव निर्माण होऊन अंतःकरणात भक्ति उत्पन्न होते व हरीची भेट होते. ॥ १ ॥ जेथे हरि तेथे संत व जेथे संत तेथे हरि ! असे चारहि वेदांचे सांगणे आहे. ॥ २ ॥ जाणता जो ब्रह्मदेव त्याला सुध्दा वेदांचा अर्थ कळला नाही. तेथे हे (नुसते वेद पाठक) आंधळे (ज्ञान दृष्टिहीन) निकामे=व्यर्थ ठरतील. ॥ ३ ॥ ब्रह्मदेवाने संतांची संगती न करता स्वतःच्याच मनाने वेदाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केल्याने वेदाच्या अर्थाकडे जाऊन त्याचे हित साधण्याच्या बाबतीत अडथळाच झाला. त्याचे मन आपल्या मुलीच्या अभिलाषाच्या जाळ्यात सापडले. पण वेदाने असे काही सांगितले नाही. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ

महाराज म्हणतात, हरि ही दोन अक्षरे वेदाची बीजाक्षरे आहेत. म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. ॥ ५ ॥

विवरण : हित दोन प्रकारचे आहे. (१) प्रापंचिक हित व (२) पारमार्थिक हित

१) प्रापंचिक हित : सामान्य मनुष्य हित कोणाला समजतो, तर तुकाराम महाराज म्हणतात -

ल्यावे खावे बरे असावे सदैव ।
हेचि करी हांव संसारी ॥ ८२ ॥ तु. म. ३४८

अर्थ : संसारी मनुष्य, घालण्यास चांगली वस्त्रे व अलंकार असावेत, तसेच खाण्यास उत्तम पक्वान्ने असावीत आणि आपण भाग्यवान असावे, हीच हाव करतो. या सर्वांना तो हित समजतो.

किंवा आपल्याला मुले बाळे व्हावीत व घरात धनधान्य असावे, यालाहि हित समजत असतो. तुकाराम महाराज म्हणतात -

वाढावे संतान । गृही व्हावे धनधान्य ॥ ३ ॥ तु. म. २९६४

अर्थ : कारण आपल्या पोटची संतती वाढावी आणि घरी धनधान्याची समृध्दि व्हावी. अशा फलाशेने केलेले त्याचे आचरण व्यर्थ आहे. जगाला काय आवडते हे ज्ञानेश्वर महाराजांनी निरीक्षण केले -

जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौम पद ।
न मरणें निर्विवाद । जगा पढिये ॥ ज्ञा. १६-२३१

अर्थ : अथवा सार्वभौम राजाची गादी हेच ज्याप्रमाणे सर्व जगाच्या महत्त्वाकांक्षेचे एक ठिकाण आहे. अथवा आपण मरू नये, हे निर्विवादपणे सर्व जगाला आवडते.

ऐसा कोणी नाही हे जया नावडे ।

कन्या पुत्र घोडे दारा धन ॥ १ ॥ तु. म. ३२९४

अर्थ : कन्या, पुत्र, घोडे, स्त्री व धन हे ज्याला आवडत नाही असा जगात कोणीहि नाही.

प्रपंचाचे कष्ट आपल्या खऱ्या हिताचे नाहीत, असे तुकोबाराय सांगतात -

आपुल्या हिताचे नव्हती सायास ।

गृह दारा आस धन वित्त ॥ २ ॥ तु. म. २६७४

अर्थ : खरोखर ज्यात आपले हित आहे, अशा संबंधाची खटपट तुमच्या हातून बिलकुल होत नाही. तुम्ही रात्रंदिवस घर, बायको आणि पैसा याची आशा करीत आहात. तात्पर्य याला प्रापंचिक हित म्हणतात.

२) पारमार्थिक हित : आपले हित कोणते ? तर आत्मलाभ होणे व भगवंताची प्राप्ती होणे, हे खरे आपले हित आहे.

आपुलिया हिता जो असे जागता ।

धन्य माता पिता तयाचिये ॥ १ ॥ तु. म. २३१७

अर्थ : जो आपल्या हिताविषयी जागृत आहे त्याचे जन्म देणारे आई-बाप धन्य आहेत. ॥ १ ॥

हित तें करावे देवाचे चिंतन ।

करोनिया मन शुध्द भावे ॥ ३ ॥ तु. म. २७१३

अर्थ : एकनिष्ठ मन करून सतत देवाचे चिंतन करावे तेच खरे हित होय.

हित व्हावे तरी दंभ दुरी ठेवा ।

चित्तशुध्दि सेवा देवाची हे ॥ १ ॥ तु. म. २७२०

अर्थ : तुम्हाला जर आपले परमहित व्हावे असे वाटत असेल तर तुम्ही दंभास दूर ठेवा व तुम्ही शुध्दचित्ताने देवाची सेवा करा.

ऐकरे जना । तुझ्या स्वहिताच्या खुणा ।
पंढरीचा राणा । मनामाजी स्मरावा ।। तु. म. २७१४

अर्थ : अरे जना, तुझ्या स्वहिताच्या गुह्यगोष्टी सांगतो. त्या ऐक पंढरीचा स्वामी जो परमात्मा पांडुरंग त्याचे मनामध्ये स्मरण करीत राहावे. मनुष्य जन्माचे सार्थक कशाने होते ? तुकाराम महाराज सांगतात -

तुका म्हणे जन्मा आल्याचे सार्थक ।
विठ्ठलचि एक देखिलिया ।। तु. म. २५८९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, एका विठोबारायाचे दर्शन घेतल्याने आपण मनुष्य जन्माला आल्याची सफलता होते.

तुका म्हणे नाशिवंत हे सकळ ।
आठवे गोपाळ तेचि हित ।। ४ ।। तु. म. २१६८

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, हा सर्व प्रपंच नाशिवंत आहे. याकरिता गोपाळाची सतत आठवण करणे यातच माझे हित आहे.

हित तेचि एक नाम कंठी राहे ।
आठविती देहभाव देही ।। १ ।। तु. म. २४८९

अर्थ : श्रीरामाचे नाम कंठामध्ये राहील हेच एक मानवाचे खरे हित आहे. त्यायोगाने देहाच्या ठिकाणी देही असूनहि देहाचा आठव होत नाही.

भगवत्प्राप्ती आपले स्वहित प्राप्तीचे साधन 'साधूची संगती' हेच एक साधन आहे, असे एकनाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

स्वहिताकारणे संगती साधूची ।
भावे भक्ति हरीची भेटी तेणें ।। १ ।।

आपल्या कल्याणाकरिता साधूची संगती करावी, त्यायोगाने भाव निर्माण होऊन अंतःकरणात भक्ति उत्पन्न होते व हरीची भेट होते.

नामासारखे सुलभ साधन जरी असले तरी त्याच्यावर श्रध्दा बसण्याकरितां सत्संगतीची अपेक्षा आहे. ध्रुवाला, प्रल्हादाला, वाल्मिकीला नामप्रेम नारदांच्या कृपेनेच निर्माण झाले. या कथा पुराणात प्रसिध्द आहेत. श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या हरिपाठात म्हणतात.

मोक्ष रेखे आला भाग्ये विनटला ।
साधूचा अंकिला हरिभक्त ।। ३ ।।

अर्थ : साधूंच्या अंकित झालेल्या हरिभक्ताच्या अविद्येची व विद्येची निवृत्ती होऊन तो सत्य, निर्धर्म मोक्षभूमिकेवर प्राप्त होऊन परम ऐश्वर्यरूप मोक्षाने सुशोभित होतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, संतांच्या संगतीनेच भगवत्प्राप्ती होते.

संतांचे संगती मनोमार्ग गती । आकळावा श्रीपती येणे पंथे ।।

अर्थ : आपल्या मनोवृत्तीची धाव संतांच्या संगतीकडे लाव व या साधनाने तू लक्ष्मीपतीस वश करून घे. म्हणजे संत ज्याप्रमाणे सांगतील त्याप्रमाणे ती गोष्ट मनावर धरून देहाने व मनाने वाग. हरीला वश करून घेण्याचे साधन हेच होय.

संतांच्या संगतीत भाव धरून भक्ति उत्पन्न होते व त्या भावभक्तीने हरीची भेट होते. असे एकनाथ महाराज सांगतात -

भावे भक्ति हरीची भेटी तेणे ॥ १ ॥

जीवाच्या अंतःकरणात भावभक्ति ही साधूंच्या संगतीतच प्राप्त होते. असे भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात -

कोटी जन्माची पुण्य संपत्ति । जरी गांठी असेल आइती ।
तै जोडे माझ्या संतांची संगती । सत्संगे भक्ति उल्हासे ॥ १५५१॥
सत्संगे भक्तीची प्राप्ती । उध्दवा जाण निश्चिती ।
संतापाशी माझी भक्ति । वास पाहती उभी असे ॥ ए. भा. ११-१५५२

अर्थ : कोट्यावधि जन्मात पुण्याची संपत्ति जर पदरी आइती= (सामुग्री) तयार असेल तरच माझ्या संतांची संगती घडते आणि सत्संगतीने माझी भक्ति उत्पन्न होते. ॥ १५५० ॥ उध्दवा ! सत्संगानेच भक्तीची प्राप्ती होते हे तू पक्के समज. माझी भक्ति संतांपाशी वाट पाहात उभी असते. ॥ ५१ ॥ श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास सांगतात -

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुंच तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ गी. ११-५२

अर्थ :श्रीकृष्ण म्हणाले, महत् प्रयासानेहि दिसण्याला कठीण असे जे माझे हे रूप तू पाहिलेस, त्या रूपाचे दर्शन घेण्यासाठी देवदेखील नित्य उत्सुक आहेत.

तैसा मी एकेचि परी । आतुडे गा अवधारी ।
जरी भक्ति येऊनी वरी । चित्तातें गा ॥ ज्ञा. ११-६८५

अर्थ : तूं ज्या विस्ताराने पाहिलेस तसाच मी एका प्रकाराने म्हणजे मार्गाने पहावयास सापडतो व तो प्रकार हाच की, जर भक्ति येऊन चित्ताला वरील तरच मी पाहावयास सापडतो हे लक्षात ठेव.

येथ पार्था पुढत पुढती । तेचि ते सांगो किती ।
जरी मिया चाड तरी भक्ति । न विसंबिजे गा ।। ज्ञा. ९-४३०

अर्थ : हे अर्जुना, सांगितलेली गोष्ट पुनः पुन्हा तेच ते किती सांगू ? माझ्या प्राप्तीची जर तुला इच्छा असेल तर माझी भक्ति क्षणभरहि सोडू नकोस. भगवान श्रीकृष्ण स्पष्ट सांगत आहेत, भगवत् भक्ति व भगवत् प्राप्ती यांचा संबंध किती आहे हे उध्दवास स्पष्ट सांगतात -

जैसी नाकेवीण बरव । कां शिरेवीण अंवयव ।
भर्तारिवीण अहेव । जाण पां तो सर्व विटंबू ।।
तैसे माझे भक्तिवीण । सकळ साधने बापुडी जाण ।
मज पावावया समर्थपण । नाही आंगवण समस्ता ।।
तैसी नव्हे माझी भक्ति । चढती वाढवून माझी प्रीति ।
तत्काळ करी माझी प्राप्ती । नव्हे पंगिस्ती आणिकांची ।।
जेव्हां उपजली माझी भक्ति । तेव्हांचि झाली माझी प्राप्ती ।
हे पुनः पुन्हा उध्दवाप्रती । हरिखे श्रीपती सांगत ।।
रत्नासवे जैसी दीप्ती । अरुणासवे जेवी गभस्ती ।
तेवी भक्तीपाशी मी श्रीपती । असे निश्चिती उध्दवा ।।
ए. भा. १४-२५७-६१

अर्थ : ज्याप्रमाणे नाकाशिवाय सौंदर्य किंवा मस्तकाशिवाय सर्व अवयव किंवा पतीशिवाय सौभाग्यवती स्त्री, ही सर्व विटंबना होय, असे समज. ।। २५७ ।। त्याप्रमाणे माझ्या भक्तीशिवाय सर्व साधने दुर्बल होत. त्या सर्वांना मला पोचण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होईल असे बळ नाही. ।। ५८ ।। माझी भक्ति मात्र तशी नव्हे ते माझे प्रेम अधिकाधिक वाढवून तत्काल माझी प्राप्ती करून देते. आणखी कोणाच्या आधीन होत नाही. ।। ५९ ।। जेव्हा माझी भक्ति उत्पन्न

होते तेव्हांच माझी प्राप्ती होते.. हे श्रीकृष्ण उध्दवाला पुनःपुनः आनंदाने सांगू लागले. ।। ६० ।। उध्दवा, रत्नाबरोबर जसे त्याचे तेज असते, अरुणा बरोबर जसा सूर्य असतो, त्याप्रमाणे खरोखर भक्तीपाशी मी लक्ष्मीपती राहिलेला असतो. ।। ६१ ।।

या सर्व प्रमाणावरून भगवत्प्राप्तीचे प्रेमभक्ति हेच एकमेव साधन आहे व ती प्रेम भक्ति साधूंच्या संगतीत प्राप्त होते हे सिध्द झाले वास्तविक साधूंच्या संगतीत भक्ति निर्माण होते, त्यानंतर हरिप्राप्ती होते. असे पहिल्या चरणात म्हटले आहे. त्याचे कारण नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात.

हरि तेथे संत संते तेथे हरि । ऐसे वेद चारी बोलताती ।। २ ।।

अर्थ : जेथे हरि तेथे संत व जेथे संत तेथे हरि असे चारहि वेदांचे सांगणे आहे. ।। २ ।। संत व हरि यांचा संबंध इतका जिव्हाळ्याचा आहे की, ते दोघे एकमेकांना सोडून राहात नाहीत. संतांना हरीवाचून दुसरे काही प्रिय नसतेच. ज्यास जे अत्यंत प्रिय असते ते स्थान सोडून तो दुसरीकडे राहू शकत नाही. भक्तांचा विषय एक हरीच असतो. म्हणूनच -

चरण न सोडी सर्वथा । आण तुझी पंढरीनाथा ।। २ ।।

असे श्री नामदेव महाराज म्हणतात.

जनक-नव योगेश्वर संवादात भक्तांना हरिचरण किती प्रिय असतात या विषयी विस्तृत व्याख्यान श्रीनाथ महाराज भागवताच्या दुसऱ्या अध्यायात सांगतात -

हरिचरणीं अपरोक्ष स्थिती । तेथील क्षणार्धाची जे प्राप्ती ।
त्यापुढें त्रिभुवन विभव संपत्ति । भक्त मानिती तृणप्राय ।। ७४८ ।।

हरिचरण सारामृत गोडी । क्षणार्ध जैं जोडे जोडी ।
तै त्र्यलोक्य वैभवाच्या कोडी । करी कुर्वंडी निजभक्त भावें ।। ७५९ ।।
निमिषार्ध त्रुटी लवक्षण । जे न सोडिती हरिचरण ।
ते वैष्णवामाजी अग्रगण । राया ते जाण उत्तम भक्त ।। ए.भा. २-७६१

अर्थ : हरिचरणाच्या ठिकाणी रत असता जो साक्षात्कार होतो, त्याच्या क्षणार्धाचा जो लाभ-त्याच्यापुढे हे त्रैलोक्याचे वैभव किंवा संपत्ति भक्तांना तृणप्राय वाटते. ।। ७४८ ।। हरिचरणसारामृताची गोडी एक क्षणार्धहि मिळेल, तर त्या लाभावरून निजभक्त त्रैलोक्य वैभवाच्या राशीच्या राशी मनापासून ओवाळून टाकील. ।। ७५९ ।। हे राजा ! डोळ्याची पापणी लवेपर्यंत किंवा चुटकी वाजेपर्यंतसुध्दा हरीचे चरण जे सोडीत नाहीत, तेच वैष्णवांमध्ये अग्रगण्य व उत्तम भक्त होत. हे लक्षात ठेव. ।। ७६१ ।।

भक्तांच्या, संतांच्या वास्तव्याचे स्थान अंतर्बाह्य रूपाने हरीच असतो व

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । गी. ४-११

अर्थात् जे भक्त मला जसे भजतात तसाच मीहि त्यांना भजतो. या भगवद्‌वचनाप्रमाणे हरीहि जेथे संत असतात तेथेच असतो. तसेच ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात सांगतात.

लक्ष्मीवल्लभ तयाजवळी ।। तसेच **सुखे येतो घरा नारायण ।।**

इत्यादि तुकाराम महाराजांचीहि अनेक वचने प्रमाण आहेत. या विषयातील भगवान व नारद यांच्या संवादातील एक श्लोक प्रसिध्द आहे.

नाहं वसामि वैंकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
मद्‌भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद । पुराणवाक्य

याच श्लोकाचा श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा अनुभव प्रसिध्द आहे -

तो मी वैकुंठी नसे । एकवेळ भानु बिंबीहि न दिसे ।
वरी योगियांचीही मानसे । उमरडोनि जाय ॥ २०७ ॥
परी तयापाशी पांडवा । मी हारपला गिंवसावा ।
जेथ नामघोषु बरवा । करिती ते माझा ॥ ज्ञा. ९-२०८

तो मी एकवेळ वैकुंठात नसतो. एकवेळ सूर्यबिंबातहि असत नाही. याशिवाय मी एक वेळ योग्यांची हृदये देखील उल्लंघन करून जातो. ॥ २०७ ॥ परंतु अशारितीने मी जरी हरवलो असलो; तरी पण माझे भक्त जेथे माझा नामघोष चांगला करतात, त्यापाशी अर्जुना, मला शोधावा ! मी तेथे सापडावयाचाच. ॥ २०८ ॥

अभंगरूपाने हाच संवाद श्रीनाथ महाराज सांगतात -

प्रेम नाही मज योगी हृदयकमळी । सविता मंडळी स्थिर नोहे ॥ १ ॥
नव्हे मी संतुष्ट महायज्ञ दानी । पंचाग्नीसाधनी चाड नाही ॥ २ ॥
चाड असे जेथे हरिनाम गाती । त्याच्या पुण्यामिती ब्रह्मानेणें ॥ ३ ॥

श्री नामदेवराय व परमात्मा पांडुरंग यांचा संवादस्वरूप अभंग पहा -

शंखचक्र गदापद्मे सहित । मी तुमच्या सांगात निरंतर ।
जिकडे जावे तिकडे मी तुमच्या सांगात ।
तुम्हाविण विश्रांत नाही आम्हां ॥
जे मज आवडे ते तुमचे घरी । म्हणूनिया द्वारी तिष्ठतसे ॥
विठोबा म्हणे नाम्या न विसंबे मज । हेंचि वर्म तुज सांगितले ॥
ना.म.

आतां पावेतो हरि आणि संत यांचा परस्पर प्रेम संबंध कसा असतो हे सांगितले. पण याहीपुढे जाऊन विचार केला तर असे दिसून येते की,

हरि आणि संत हे दोन शब्दच वेगळे आहेत. पण दोघांच्या तात्त्विक स्वरूपात भेदच नाही. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ।। तु. म. २४०१

अर्थ : देव हाच संत आहे व संत हेच खरे देव आहेत. दोघांच्या मूर्ति ह्या उपाधीच्या निमित्ताला आहेत. ।। १ ।।

भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनाला सांगतात-

ते वर्तत दिसती देही । परी ते देही ना माझ्या ठायीं ।
आणि मी तयांच्या हृदयी । समग्र असे ।। ४०९ ।।
सविस्तर वटत्व जैसे । बीज कणिके माजी असे ।
आणि बीजकणु वसे । वटीं जेवी ।। ४१० ।।
तेवी आम्हां तयां परस्परे । बाहेर नामांचीच अंतरे ।
वांचूनि आंतुवट वस्तु विचारे । मी तेचि ते ।। ज्ञा. ९-४११

अर्थ : ते देहात वावरतांना दिसतात, परंतु त्यांच्याठिकाणी देहतादात्म्य नसते. ते माझ्या ठिकाणी रंगलेले आहेत आणि मी त्यांच्या अंतःकरणात संपूर्ण आहे. ।। ४०९ ।। आपल्या विस्तारासह वटत्वपण ज्याप्रमाणे वडाच्या लहानशा बीमध्ये असते आणि त्याचप्रमाणे ते लहानसे बी ज्याप्रमाणे वडाच्या झाडातहि असते. ।। ४१० ।। तसे आमच्यात आणि भक्तात, परस्परांमध्ये बाह्यनामरूपात्मक हे देह दृष्टीने भेद आहे. वास्तविक विचार केला तर, अंतरंग आत्मदृष्टीने ते आणि मी एकच आहोत. ।। ४११ ।। नाथ महाराज भागवतात श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात.

संतासी मज भिन्नपण । कल्पांतीहि नाही जाण ।
हे जिव्हारीची उणखूण । तुज संपूर्ण सांगितली ।। ए. भा. ११-१५६

अर्थ : संतांना आणि मला कल्पात सुध्दा भिन्नभाव नाही, हे लक्षात ठेव ही माझ्या जीवाची सर्व गुह्य गोष्ट मी तुला सांगितली.

अशा रीतीने हरि व संत यांचे तादात्म्य आहे. नाथ महाराज म्हणतात, माझी केवळ या दोघांविषयी श्रध्दा आहे. म्हणूनच मी म्हणतो असे नव्हे, तर सर्वप्रमाण शिरोभूत=(सर्वमान्य असा व श्रेष्ठ शिरोमणि) असा वेदहि हेच सांगत आहे. वेद हे सर्वप्रमाणात श्रेष्ठ असे प्रमाण मानले आहे. कारण इतर प्रमाणे पुरुष बुध्दीतून उदयास येतात व पुरुषबुध्दीमध्ये भ्रम-प्रमादादि दोष असतात. पण वेद हे ईश्वरप्रणित असल्यामुळे त्यात (पुरुषबुध्दीसारखे) दोष नाहीत. म्हणून वेदाला निरोप प्रामाण्य आहे. असा सिध्दांत आहे. वेदामध्ये 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' अशी अभेद प्रतिपादक अनेक वाक्ये आहेत. संत हे ब्रह्मरूपच असतात. हे तात्पर्य आहे.

आत्मज्ञाने चोखडी । संत जे माझी रूपडी । ज्ञा.१८-१३५६

अर्थ : आत्मज्ञानाने शुध्द असलेले जे संत ती माझी रूपे आहेत. त्या संतांच्या ठिकाणी जशी सुंदर स्त्रीवर प्रेमाने कामुकाची दृष्टी पडते, तशी तुझी दृष्टी प्रेमाने पडू दे असे श्रीकृष्ण भगवान सांगतात-

तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वतां ।
हरि म्हणे पंडुसुता । तोचि ब्रह्म ॥ ज्ञा. ५-१०४

अर्थ : तोच खरोखर तात्त्विक दृष्ट्या समदृष्टीचा पुरुष होय. श्रीकृष्ण भगवान म्हणाले, अर्जुना ! तोच ब्रह्म समज.

अशी अनेक प्रमाणे आहेत. कीर्तनानेहि तो भक्त ब्रह्मरूप होतो, असे तुकोबाराय सांगतात -

ब्रह्मभूत काया होतसे कीर्तनी ।
भाग्य तरी ऋणी देव ऐसा ॥ २ ॥ तु. म. ६६३

अर्थ : कारण हरीच्या या कीर्तनानेच देह ब्रह्मरूप होतो व देवासारखा त्याचा ऋणी होतो. अशा प्रकारचे भाग्य कीर्तनाने प्राप्त होते.

चारहि वेदांचे तात्पर्य अशा अभेदरूप अनुभवातच आहे. म्हणूनच संत आणि हरि यांचा अभेद नाथ महाराजांनी सांगितला आहे. कोणी अशी शंका घेईल की, अनेक शास्त्रकार वेद मानणारे व उपक्रमोपसंहारादि तात्पर्य निर्णायक लिंगावरून वेदाचे भिन्न भिन्न तात्पर्य काढतात. कोणी कर्मपर (प्रवृत्तिपर), कोणी द्वैतपर असे वेदाचे तात्पर्य सिध्द करण्याचा प्रयत्न करतात. ज्ञानेश्वर महाराज तेच सांगतात-

वेदाधारे बोलती केवळ कर्म प्रतिष्ठिती ।
परी कर्म फळी आसक्ती । धरूनियां ॥ ज्ञा. २-२४५

अर्थ : ते वेद वचनांची प्रमाणे घेऊन बोलतात, केवळ कर्ममार्गाचे श्रेष्ठत्व सिध्द करतात. पण कर्म फलाचा लोभ धरतात.

असा मतामतांचा ज्ञानेश्वर महाराजांनी अनेक ठिकाणी विचार केला आहे. यांना 'वेदवादरत' असे म्हटले आहे.

ऐसे अर्जुना बोलती पाही । दुर्बुध्दि ते ॥ ज्ञा. २-२४७

त्यांना दुर्बुध्दि अशी संज्ञा दिली आहे. याचे कारण असे की, देव ही ईश्वराची समाधि भाषा आहे. त्याचे तात्पर्य काढणे सोपे नाही. भगवान श्रीकृष्ण भक्तवर्य उध्दवास सांगतात-

माझी वेदरूप जे बोली । शब्दतः अर्थतः अगाधखोली ।
ब्रह्मादिकां भुली पडली । मर्यादा केली न वचेचि ॥ ३६८ ॥

बाही न तरवे समुद्र । तेवी स्वमती न कळे वेदपार ।
येचि अर्थी नाना ऋषिश्वर । युक्तीचे संभा खेचिले ।। ३६९ ।।
परी एवंविध तत्त्वता । हे वेदवादाची कथा ।
नयेचि कोणाचिये हातां । अर्थतः शब्दतः दुर्ज्ञेय ।। ३७० ।।
ज्याची शब्द वाच्यकता । स्वरवर्णे शुध्द नये हातां ।
त्याची अर्थावबोधकता । अगम्य सर्वथा सुरनरां ।। ३७१ ।।

ए. भा. २१-३७१

अर्थ : माझे वेदरूपी भाषण आहे, ते शब्दशः आणि अर्थशः फार खोल आहे. त्याबद्दल ब्रह्मदेवादिकांना सुध्दा भ्रम पडतो. कारण त्याची मर्यादाच त्यांना करवत नाही, मर्यादा किती ते सांगता येत नाही. ।। ३६८ ।। समुद्र जसा हातांनी पोहून जाता येत नाही, तसा आपल्याच बुध्दीने वेदाचाहि अर्थ कळत नाही. म्हणूनच अनेक ऋषीवर्यांनी नाना प्रकारच्या युक्ती प्रयुक्ती लढविल्या आहेत. ।। ३६९ ।। पण अशाने खराखुरा वेदाचा अर्थ कोणाच्याच हाताला येत नाही. कारण तो शब्दशः व अर्थशः हि दुर्बोधच = (कळण्यास कठीण) असतो. ।। ३७० ।। ज्याच्या शब्दाची मोडणीच शुध्द स्वर वर्णाने आधी पुरती कोणाच्या हाती येत नाही. त्याच्या अर्थाची गोष्ट कशाला विचारावी ? की मनुष्यांनाच नव्हे तर देवांनाहि अगम्य आहे. ।। ३७१ ।।

सामान्य एखादा विद्वान शास्त्रज्ञ म्हणविणाऱ्याला तर वेदतात्पर्य कळणे कठिणच आहे. पण सृष्टीकर्ता जो ब्रह्मदेव - एवढा मोठा विद्वान खरा ! पण त्याला देखील प्रथम वेदार्थ आकलन झाला नाही. असे नाथ महाराज अभंगाच्या तृतीय चरणात सांगतात -

ब्रह्मा डोळसातें वेदार्थ नाकळे ।
तेथे हे आंधळे व्यर्थ होती ।। ३ ।।

येथे ब्रह्मदेवाला डोळस म्हटले आहे. डोळस म्हणजे ज्याला ज्ञानदृष्टी प्राप्त झाली आहे असा. ज्ञानेश्वरी अध्याय सतरामध्ये ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति झाल्यावर प्रथम त्यास 'आपण कोठून निर्माण झालो व ही सृष्टी कशी निर्माण करावयाची हे काही कळेना.

पै सृष्टीचिया उपक्रमा । पूर्वी गा विरोत्तमा ।
वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ।। ज्ञा. १७-३३६

अर्थ : परंतु सृष्टीच्या आरंभापूर्वी हे वीरोत्तमा अर्जुना, ब्रह्मदेव एकटा वेड्यासारखा गोंधळलेला असा होता.

नंतर त्या ब्रह्मदेवाला वेद शिकवले गेले, पण त्याचाहि खरा अर्थ त्यास कळेना. भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात -

पूर्वी हाचि वेद अनुच्छिष्ट । म्यां ब्रह्मयाहाते करविला पाठ ।
तेणेहि नेणोनि स्पष्ट । कर्मी कर्मठ होऊनि ठेला ।। ३७२ ।।
म्या वेद ठेविले ब्रह्मयापुढें । तो पूर्व स्मरेना धडफुडे ।
तेव्हां चाकाटले बापुडे । केवळ वेडे होऊनि ठेले ।। ए.भा. २१-३७५

अर्थ : पूर्वी हाच वेद अनुच्छिष्ट (नवीनच) म्हणजे दुसऱ्या कोणीहि पाहिला नव्हता. तेव्हां ब्रह्मदेवाच्या हातून पाठ करविला. पण त्यालाहि तो नीटसा न समजल्यामुळे कर्माने तो कर्मठच होऊन बसला. ।। ३७२ ।। अशा प्रकारे ते सारे वेद जरी मी ब्रह्मदेवापुढे आणून ठेवले, तरी त्याला ते काही पहिल्याप्रमाणे स्मरेनात. तेव्हां तो बिचारा अगदी घाबरून जाऊन वेडाच होऊन बसला. ।। ३७५ ।।

ब्रह्मदेवासारख्याला वेदार्थ कळणे जर अशक्य झाले तर नाथ महाराज म्हणतात, तेथे सामान्य शास्त्रकार काय जाणू शकणार ? त्यांना आंधळे म्हटले आहे. वेदांतशास्त्रात ज्याला ज्ञानदृष्टी

प्राप्त झाली त्यालाच डोळस म्हटले आहे. त्या व्यतिरिक्त कोणीहि असला तरी तो आंधळाच होय.

ज्ञानाचां डोळा डोळसां- । माजी डोळसु तो वीरेशा ।

ज्ञा. १३-१०६७

अर्थ : अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीने जे चांगले डोळस आहेत; त्यामध्ये तो डोळस आहे. मग आंधळे कोण ? तुकाराम महाराज म्हणतात -

आंधळी ती तुका म्हणे संसारी ।
जिही नाही हरि ओळखिला ।। तु. म. २०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यांनी श्रीहरीला ओळखिले नाही, ते संसारी लोक आंधळे आहेत. असे समजावे.

असे ज्ञान दृष्टिहीन, बहिर्मुख लोक, वेद हा प्रवृत्तिपर आहे, वेदांत केवळ द्वैत प्रतिपादकच आहे.' असे म्हणतात. त्यांचे म्हणणे कसे भ्रामक आहे याचा विचार श्रीकृष्णांनी उध्दवास स्पष्ट सांगितला आहे.

तेचि विषयांची प्रवृत्ती । वेद बोले जे विध्युक्ति ।
तै सर्वांचा स्वार्थघाती । झाला अनर्थी वेदवादु ।। २५० ।।
मरतया तरट मारू केला । बुडत्याचे डोई दगड दिधला ।
आंधळा अंध कूपी घातला । तैसा वेदु झाला अनर्थी ।। २५१ ।।
वेदु जै विषयी गोवी । तै प्राण्याते कोण उगवी ।
राजा सर्वस्वे नागवी । तै कोण सोडवी दीनातें ।। २५२ ।।
नेणोनि वेदीचा मथितार्थु । स्वये जो कां विषयासक्तु ।
तो मानी प्रवृत्तिपर श्रुत्यर्थु । अनर्थ हेतू बालिशां ।। ए.भा.२१-२५३

अर्थ : त्याच विषयाची प्रवृत्ति जर वेदविधी युक्तरितीने सांगेल तर ती देववाणी सर्वांचा स्वार्थ बुडविणारी अशी महाअनर्थ कारकच होईल.

॥ २५० ॥ मरणाऱ्याला चाबकाचा मार द्यावा किंवा बुडत्याच्या मस्तकावर दगड घालावा किंवा आंधळ्याला विहिरीत ढकलावे. त्याप्रमाणे वेदहि अनर्थकारक होईल. ॥ २५१ ॥ वेद जर विषयात गोवू लागला तर प्राण्यांना दुसरे कोण सोडविणार ? राजाच जर सर्वस्वी नागवू लागला तर गरीबाला कोण मुक्त करणार ? ॥ २५२ ॥ वेदातील मथितार्थ न समजता जो स्वतःच विषयासक्त होतो, तो श्रुतीचा अर्थ प्रवृत्तिपरच आहे, असे मानतो आणि त्यामुळेच मूर्खांना तो अनर्थास कारणीभूत होतो. ॥ २५३ ॥

वेद प्रवृत्तिपर आहे अशी भावना निर्माण झाली की, विषयासक्ती निर्माण होते. विषयासक्ती हे भ्रांतीचे कार्य आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

की भ्रांतासी कामु । विषयावरी ॥ ज्ञा. ९-६०

अर्थ : मूर्ख लोक सुखाकरितां विषयाचीच इच्छा करतात. एकदा भ्रांतीने विषयासक्ती निर्माण झाली की, तिला मर्यादा राहात नाही. हीच गोष्ट एकनाथ महाराज ब्रह्मदेवाच्याच दृष्टांताने अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

वेदार्थाचा गोवा कन्या अभिलाष ।
वेदे नाही ऐसे सांगितले ॥ ४ ॥

एवढा विद्वान ब्रह्मदेव खरा पण त्याला देखिल वेदार्थाचा गोवा म्हणजे गुंतागुंत उकलली नाही. त्यामुळे त्याच्या विषयासक्तीचा परिणाम केवढा वाईट झाला ! नाथ महाराजांनी भागवताच्या टीकेत अध्याय ४ वरील व्याख्यानात म्हटले आहे. विषयासक्ती म्हणजे काम ! त्या कामाच्याच तोंडची भाषा पहा. काम म्हणतो -

मज कामाचेनि घाये । ब्रह्मा कन्येसी धरू जाये ।
पराशरे केले काये । भोगिली पाहे दिवा दुर्गंधा ।। ए. भा. ४-११७

अर्थ : माझ्या कामाच्या तडाख्याबरोबर ब्रह्मदेवसुध्दा कन्येला धरावयास गेला आणि पराशराने काय केले, तर दिवसा ढवळ्या दुर्गंधेचा उपभोग घेतला.

वेदाचे तात्पर्य कळले नाही. त्याचा परिणाम ब्रह्मदेवाने स्वतःच्या कन्येचा अभिलाष करण्यापावेतो अधःपातात झाला. म्हणून वेदाचे तात्पर्य विषयभोगच भोगावे असे सांगण्यात मुळीच नाही. म्हणून नाथ महाराज याविषयी म्हणतात -

विषयांपासूनि निवृत्ती । वेद विभागे हेचि द्योति ।
परी धरावी विषयासक्ती । हे वेदोक्ती सर्वथा न घडे ।। ए.भा. ५-२४०

अर्थ : वर्णाश्रम विभागाच्या योगे वेद हा विषयांपासून निवृत्त व्हावे, असेच सांगतो, विषायासक्ती धरावी असे तो कधीच सांगत नाही.

म्हणून वेदाचे तात्पर्य साक्षात् किंवा परंपरेने परमात्मस्वरूप वर्णनातच आहे.

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति

किंवा

वेदैश्च सर्वैरहमेववेद्यः ।

असे गीताहि सांगते. गीता-उपनिषद इत्यादींचे हेच तात्पर्य आहे. परमात्म स्वरूपात संपूर्ण वेदांचे पर्यवसान आहे. हे खरे, पण संपूर्ण जीवमात्रांच्या उध्दाराचे हरिनाम हेच साधन वेदानेहि सांगितले आहे. हेच महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात सांगतात -

वेदाची ही बीजाक्षरे हरि दोनी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरि ही दोन अक्षरे वेदाची बीजाक्षरे आहेत. म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. श्री तुकाराम महाराज स्पष्ट शब्दाने सांगतात -

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतुकाचि साधिला ॥ १ ॥
विठोबासी शरण जावे । निजनिष्ठा नाम गावे ॥ २ ॥

तु. म. २१३०

अर्थ : वेदांनी अगणित वर्णन केलेले आहे. अनेक विषय सांगितले आहेत. त्यात शोध करून पाहिले असता हाच मुख्य अर्थ निघाला आहे. ॥ १ ॥ तो असा की, विठोबारायाला सर्व भावाने शरण जाऊन त्याचे नाम निजनिष्ठेने आत्मनिश्चयाने घ्यावे. ॥ २ ॥

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास हे वेदतात्पर्य विशद करून सांगतात -

ऐके वेदीचा तात्पर्यार्थ । मुख्य भजावा मी भगवंत ।
तोचि शास्त्री विशदार्थ । करी वेदांत श्रवणार्थे ॥ ए. भा. १२-२२८

अर्थ : ऐक, वेदातील तात्पर्यार्थ असा आहे की, मुख्यत्वेकरून मला (भगवंताला) भजावे. शास्त्रामध्ये वेदांतश्रवणार्थाने तोच स्पष्टार्थ सांगितला आहे. आणखी नाथ महाराज सांगतात -

कृतनिश्चयो आमुचा जाण । येथ साक्षीवेद शास्त्रपुराण ।
सर्वात्मनाभगवद् भजन । निर्भय स्थान सर्वांसी ॥ ए. भा. २-३०८

अर्थ : तू पक्केपणी जाण की, हा आमुचा कृतनिश्चय आहे व याला वेदशास्त्रपुराणे साक्ष आहेत. तात्पर्य, सर्व प्राण्यांना भगवद्भजन हेच सर्वतोपरी निर्भय स्थान आहे.

अशी अनेक प्रमाणे आहेत. वेदशास्त्र पुराणादिकांचे तात्पर्य हरिनामातच आहे. हे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि आपल्या हरिपाठात अनेक अभंगातून सांगितले आहे. याविषयाचा विचार नाथांच्या हरिपाठातील ९ व्या अभंगाच्या दुसऱ्या चरणाच्या व्याख्यानात आला आहे. वेदादिकांचेहि बीजाक्षर हरिनामातच तात्पर्य आहे. म्हणून नाथ महाराज सर्वांनाच सांगतात -

.... । एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

हरि मुखी नित्य गाईल्याने तुमची सर्व चिंता नाहीशी होऊन जन्ममरण नाहीसे होईल. याकरितां सर्वांनी हरि हरि असे मुखाने सतत म्हणा -

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❋ अभंग अकरावा ❋

सत्पद तें ब्रह्म चित्पद तें माया ।
आनंदपदी जया म्हणती हरि ॥ १ ॥
सत्पद निर्गुण चित्पद सगुण ।
सगुण निर्गुण हरिपायी ॥ २ ॥
तत्सदिति ऐसे पैल वस्तुवरी ।
गीतेमाजी हरि बोलियेले ॥ ३ ॥
हरिपद प्राप्ति भोळ्या भाविकांसी ।
अभिमानीयांसी गर्भवास ॥ ४ ॥
अस्ति भाति प्रिय ऐशी पर्दे तिन्ही ।
एका जनार्दनी तेचि झाले ॥ ५ ॥

अर्थ : (सच्चिदानंद या पदापैकी) सत् हे पद ब्रह्मवाचक आहे, चित् या पदाने माया निर्दिष्ट केली जाते व आनंद पदाने ज्याला हरि म्हणतात त्याचा निर्देश केला जातो. ॥ १ ॥ सत् पद हे निर्गुण आहे, चित् पद हे सगुण आहे व सगुण निर्गुण ही दोन्ही रूपे हरिस्वरूपी समाविष्ट होतात. ॥ २ ॥ मायेच्या पलीकडे असणारी जी वस्तु तिचे तत्सत् या पदाने भगवंतांनी गीतेत वर्णन केले आहे. ॥ ३ ॥ भोळ्या भक्तांना हरीच्या पदाची प्राप्ती होते. पण जे अभिमानी आहेत त्यांना जन्ममरणाच्या दुःखाची प्राप्ती होते. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, अस्ति, भाति, प्रिय अशी जी तीन पदे तीच मी झालो. ॥ ५ ॥

विवरण : हरिनाम माहात्म्य सर्वार्थाने पटवून देणे हा हरिपाठाचा मुख्य

विषय आहे. पण ज्याचे नाम घ्यावयाचे त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचे ज्ञान असणेहि उपासनेकरितां अवश्य आहे. जर उपास्य स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान नसेल तर उपासनेत सकामता, व्यभिचारबुध्दि इत्यादि दोष निर्माण होतात. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

देखे मनुष्यजात सकळ । हे स्वभावता भजनशीळ ।
जाहाले असे केवळ । माझिया ठायी ।। ६७ ।।
परी ज्ञानेवीण नाशिले । जे बुध्दिभेदासी आले ।
तेणेचि या कल्पिले । अनेकत्व ।। ज्ञा. ४-६८

अर्थ : हे पहा ! जेवढे म्हणून मनुष्यप्राणी आहेत तेवढ्या सर्वांच्या मनाचा स्वाभाविक कल माझी भक्ति करण्याकडे असतो. ।। ६७ ।। पण ज्ञान नसल्यामुळे त्यांचे सर्व बिघडते. ते असे की, त्यांच्याठिकाणी भेदबुध्दि उत्पन्न होते. त्यामुळे मी जो एक त्या माझ्याठिकाणी ते अनेकत्वाची कल्पना करतात. ।। ६८ ।।

असे प्रकार होतात. त्या परमात्मस्वरूपाचे ज्ञान होण्याकरिता त्याचे यथार्थ लक्षण कळावे लागते. लक्षण कळल्याविना वस्तूचे यथार्थ ज्ञान होत नाही.

लक्षण प्रमाणाभ्यां वस्तुसिध्दिः ।

ती लक्षणे दोन प्रकारची सांगितली आहेत. १) तटस्थलक्षण व २) स्वरूपलक्षण. प्रथम आपण ब्रह्माचे लक्षण पाहू १)ब्रह्माचे लक्षण : ब्रह्म निरुपाधिक होण्यास्तव ते मन, वाणी इत्यादि इंद्रियांना अगोचर आहे. (**'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह'** -श्रुति) किंवा (**सूक्ष्मत्वात् तद्विज्ञेयं ।** गी. १३-१५) म्हणजे ज्या वस्तूला नाम, रूप, कर्म, भेद, विधी, जाति, गुण यापैकी कोणतीच उपाधि नसते. ती वस्तु अमुक एक प्रकारची आहे असे सांगता येत नाही. कारण कोणत्याहि वस्तूचे ज्ञान

त्या वस्तूच्या ठिकाणी असणाऱ्या नामरूपादि उपाधिमुळेच होत असते. तेव्हां ब्रह्म हे निरुपाधिक होण्यास्तव त्याचे ज्ञान करून देण्यासाठी श्रुतीने प्रथमतः मिथ्या जगत्‌रूपी उपाधीचे अवलंबन केले व ज्या अधिष्ठानापासून हे जगत् उत्पन्न होते ते 'ब्रह्म' होय. असे ब्रह्माचे काल्पनिक तटस्थ लक्षण तयार केले. अशा प्रकारे जगताचा अध्यारोप स्वीकारून श्रुतीने जगताच्या व जगदंतः पाती = (जगातच उत्पन्न होतात व तेथेच नाश पावतात अशा) सर्व उपाधींच्या उपेक्षेने ब्रह्माची तटस्थ, स्वरूप, निषेधरूप आणि विधिरूप लक्षणे(विशेषणे) सांगितली आहेत. ती थोडक्यात पुढील प्रमाणे

ब्रह्माचे सापेक्ष वर्णन : १) तटस्थलक्षण : जे लक्षण आपल्या लक्ष्याच्या ठायी कधी असते व कधी नसते आणि व्यावर्तक (क्षणिक लक्षणांनी युक्त) असते. म्हणजे लक्ष्यास इतर पदार्थांपासून व्यावृत्त (दूर करणे) करते, ते तटस्थ लक्षण होय. **(कदाचिकत्वेसति व्यावर्तकत्वं तटस्थ लक्षणम् ।)** उदा. काकवत् गृह अथवा 'पीतांबर धारी विष्णुः'। (तटस्थ लक्षण हे उपाधीने युक्त असते) व (स्वरूप लक्षण हे उपाधीरहित असते.) कावळा बसला ते देवदत्ताचे घर. कावळा केव्हां असतो केव्हां नसतो. कावळा हे घराचे तटस्थ लक्षण आहे. म्हणजे कावळा इतर घरांपासून देवदत्ताचे घर व्यावृत्त म्हणजे वेगळे करून दाखवितो.

पीतांबरधारी सगुण विष्णु केव्हां सगुण असतो तर केव्हां नसतो. ते ब्रह्माचे तटस्थ लक्षण आहे व मूळ स्वरूप निर्गुण-निराकार आहे. यात 'काकवत्' व 'पीतांबर धारी' ही तटस्थ लक्षणे होत. तेव्हां ज्याच्यापासून ही ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व भूते उत्पन्न होतात. ज्याच्यायोगाने ती जिवंत राहतात व विनाश समयी ज्याच्यामध्ये लीन होतात. ते ब्रह्म होय ! हे ब्रह्माचे तटस्थ लक्षण होय.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति ।। तैत्ति. उप. ३-३-१

ब्रह्मसूत्रातहि **'जन्माद्यस्ययतः ।'** (म्हणजे या जगाचे उत्पत्ति-स्थिती-नाश ज्याच्यापासून म्हणजे ज्याच्यामुळे व ज्याच्यामध्ये होतात ते ब्रह्म) असे ब्रह्माचे तटस्थ लक्षण दिले आहे. तात्पर्य, जे जगताचे उपादान कारण आहे (म्हणजे निर्गुण स्वरूपे करून जे जगताची उत्पत्ति, स्थिती व लय यांचे अधिष्ठान आहे.) व निमित्त कारणहि आहे. म्हणजे मायेच्या साह्याने म्हणजेच मायाविशिष्ट चैतन्यद्वारा अथवा ईश्वररूपाने जे विश्व विलास प्रकट करते.) ते ब्रह्म होय. असे ब्रह्माचे तटस्थ लक्षण समजावे.

२) **स्वरूप लक्षण** :- जे लक्षण आपल्या लक्ष्याचे स्वरूप असून इतर पदार्थांपासून व्यावृत्त करते ते स्वरूप लक्षण होय. **(स्वरूपं सत् व्यावर्तकं स्वरूप लक्षणम् ।)** उदा. घनःशाम, कमलनयन ही विष्णूची स्वरूप लक्षणे होत. तेव्हां जे सत्य-ज्ञान-अनंत-आनंदरूप आहे, ते 'ब्रह्म' होय. हे ब्रह्माचे स्वरूप लक्षण आहे.

सत्यं ज्ञानमन्तंब्रह्म । तैत्ति. उप. २-१ किंवा
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । बृह. उप. ३-९-२८

हे सत्यादि तीन धर्म ब्रह्माच्या स्वरूपभूत होऊन ते त्यास असत्-जड-दुःखरूप अशा जगताहून व्यावृत्त करतात. म्हणून सत्यादि हे ब्रह्माचे स्वरूप लक्षण ठरते. परब्रह्माचे सर्व साधुसंतांनी असेच लक्षण केले आहे.

सत्यज्ञानानंत गगनाचे प्रावर्ण । नाही रूप वर्ण गुण जेथे ।। ज्ञा. म.
आनंद अद्वय नित्य निरामय ।
जे कां निजध्येय योगियांचे ।। तु. म. ८१९

अर्थ : जे ब्रह्म आनंदरूप, एकटे, अविनाश, निर्मळस्वरूप, निरुपाधिक अशा ज्या निजवस्तूचे योगीजन ध्यान करितात.

श्रीनाथ महाराजहि या अकराव्या अभंगात स्वरूपलक्षण प्रतिपादनपूर्वक हरिस्वरूपाचा विचार सांगत आहेत -

सत्पद तें ब्रह्म चित्पद तें माया ।
आनंदपदीं जया म्हणती हरि ॥ १ ॥

अर्थ : (सच्चिदानंद या पदापैकी) सत् हे पद ब्रह्मवाचक आहे, चित् यापदाने माया निर्दिष्ट केली जाते व आनंद पदाने ज्याला हरि म्हणतात त्याचा निर्देश केला जातो. ॥ १ ॥

शंका : वरील वाक्यरचना पाहून कोणास संशय येईल की, उपनिषदात तर सच्चिदानंद एक परब्रह्मच आहे. असे सांगितले आहे व या अभंगात तर सत्पद ब्रह्मवाचक, चित्पद म्हणजे माया व आनंदपद म्हणजे हरि ! अशी तीन वेगळ्या वस्तूंची वेगळी लक्षणे सांगितल्यासारखी वाटतात. त्यातहि 'चित्पद ते माया' म्हणून मायेला चित्पदाचे वाच्य म्हटले आहे आणि माया तर जड मानली आहे. वेदांत शास्त्रात माया ही सदसद्विलक्षण-अनिर्वचनीय अशी सांगितली आहे. ती चित्पदाची वाच्य कशी ?

समाधान : प्रथमतः सत्पदाचे वाच्य ब्रह्म म्हटले आहे. त्याचा विचार करू.

सत्-चित्-आनंद : ही तीन ब्रह्माची (आत्म्याची) स्वरूप लक्षणे आहेत. आत्मा हा 'सच्चिदानंद स्वरूप' आहे.

सत् : ज्याचा क्रियेने नाश होत नाही. अथवा विचाराने ज्याचा बाध होत नाही व ज्याचे भूत, भविष्य आणि वर्तमान या तिन्ही काळात एकरूपाने अस्तित्व असते. त्यास 'सत्' म्हणतात. आत्मा हा अशा प्रकारचा सत्स्वरूप आहे.

चित् : जे कोणाचेहि साहाय्य न घेता स्वयं प्रकाशानेच प्रकाशते व जे सर्वांचे प्रकाशन करते, त्यास 'चित्' म्हणतात. अशा प्रकारचे प्रकाशरूप जे ज्ञान तेच 'चित्' होय. चित्, चैतन्य, ज्ञप्ति, स्वयंप्रकाश,

स्वयंज्योती हे सर्व एका 'ज्ञान' शब्दाचेच पर्याय आहेत. आत्माहि चित्स्वरूप म्हणजे ज्ञानस्वरूप आहे.

आनंद : "निरुपाधिक, निरतिशय, सुखरूपत्व" हे आनंदाचे लक्षण आहे. सुख हा शब्द आनंदाचा पर्याय म्हणून सामान्यतः योजिला जातो, परंतु जीवाला वृत्तिद्वारा प्राप्त होणारे सुख अथवा आनंद व आत्मानंद यात पुढीलप्रमाणे जमीनअस्मानचे अंतर आहे. १) सुख हा शब्द दुःखाच्या सापेक्ष आहे. जगतात दुःख नसते तर सुख हा शब्द प्रचारात आला नसता. म्हणून या दोहोंच्या ठिकाणी अन्योन्यसापेक्षत्व आहे. आत्मानंद हा निरपेक्ष आहे. २) सुख व दुःख ही जगतात नेहमी एकमेकाशी मिसळून राहतात. कारण सुखात दुःखाचा अंश असतो व दुःखात सुखाचा अंश असतो परंतु आत्मानंद या दोहोंच्या अतीत-वेगळा आहे. ३) सुख दुःखात नेहमी चलबिचल असते. कारण एकाचा म्हणजे दुःखाचा (तिरोभाव=) कमजोरपणा झाला असता सुखाचा उदय होतो व सुखाच्या कमजोरपणात दुःखाचा आविर्भाव=(वाढ) होतो. परंतु आत्मानंद एकरस होण्यास्तव चलबिचल त्यात होत नाही. ४) सुख व दुःख हे विकार आहेत. कारण एकापासून हर्ष होतो व दुसऱ्यापासून शोक होतो. परंतु आत्मानंद हा सुखदुःखातीत आहे. म्हणून हर्ष शोकरहित आहे. ५) सुख दुःखांचा मनाशी संबंध आहे. कारण त्यांची अनुभूति मनाने येते. परंतु मनोनाशात ब्रह्मानंद प्रगट होतो. ६) सुख व दुःख ही परावलंबी आहेत, कारण अनुकूल व प्रतिकूल विषयांच्या प्राप्तीने सुख व दुःख उत्पन्न होत असते, परंतु आत्मानंद हा निर्विषय स्वावलंबी आहे. वरील स्पष्टीकरण करण्याचे कारण जीवाला आत्म्याचा लाभ झाला असता जो आनंद प्राप्त होतो त्यालाहि 'सुख' असेच म्हणतात.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'सत्' पदाचे लक्षण सांगितले आहे.

तरी सच्छब्दे येणे । आटूनि असताचे नाणे ।
दाविजे अव्यंगवाणे । सत्तेचे रूप ॥ ३८० ॥
जे सतचि काळे देशे । होऊ नेणेचि अनारिसे ।
आपणपां आपण असे । अखंडित ॥ ३८१ ॥
हें दिसते जेतुले आहे । तेतुले असतपणे जे नोहे ।
देखता रूपी सोये । लाभे जयाची ॥ ज्ञा. १७-३८२

अर्थ : तर या 'सत्' शब्दाने असत् पदार्थमात्राचा निरास करून सत्तेचे=(ब्रह्माचे) निर्दोष स्वरूप दाखविले जाते. ॥ ३८० ॥ ज्या सत्तेचे स्वरूप देशाने अथवा कालाने बदलणे जाणत नाही व जी सत्ता आपण आपल्या ठिकाणी अखंडित आहे. ॥ ३८१ ॥ हे जेवढे साकार जगत् दिसत आहे, तेवढे असत् असल्याकारणाने जी ब्रह्म वस्तु, ते जगत् नाही, असे पाहिल्याबरोबर, अनुभविल्याबरोबर ज्या ब्रह्मवस्तूच्या स्वरूपाचा आश्रय मिळतो. ॥ ३८२ ॥

ब्रह्म हे व्यापक असल्याने ते देशतः परिच्छिन्न (नाशवान) नाही. नित्य असल्यामुळे कालतः नाश नाही, सर्वान्तर सर्वात्मा असल्यामुळे त्याहून भिन्न कोणी राहू शकत नाही. म्हणून त्यास वस्तुतः नाश नाही. म्हणून ते ब्रह्म हेच सत्पदाचे वाच्य म्हणजे सत् या पदाने ज्याचा बोध होतो असे आहे. याच आशयाने 'सत्पद ते ब्रह्म' असे श्री नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

देश काळ वस्तु भेद मावळला । आत्मा निर्वाळला विश्वाकार ॥ तु. म. ४०२५

अर्थ : देश परिच्छेद, काल परिच्छेद वस्तु परिच्छेद हे नाहीसे होऊन यावत् विश्व हे आत्मरूपाने प्रकाशित झाले आहे.

आता- 'चित्पद ते माया' याचा विचार करू उपनिषदात चित्पद

ब्रह्माचेच विशेषण म्हणून सांगितले आहे. चित् म्हणजे जे जड नाही, तर ज्ञानस्वरूपच आहे. ब्रह्मसत् आहे व चिदहि आहे. चित् नसेल तर ते जडस्वरूप होईल. पण जड सत् राहू शकत नाही. कारण ते विनाशी असते ते कार्य असते. ते परिच्छिन्न असते. वेदांत शास्त्रात माया ही जड मानली जाते. तिला चित्पदाची वाच्यता कशी येईल ? अशी शंका आरंभी सांगितली होती. माया अनिर्वाच्य म्हणजे सतासताहून विलक्षण आहे. असे तिचे लक्षण केले जाते. श्री ज्ञानोबाराय म्हणतात.

तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचे नाम न साहे ।
ऐसेया परीची आहे । अनादि म्हणती ॥ ८१ ॥
जे भवद्रुम बीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका ।
विपरीत ज्ञानदिपिका । सांचली जे ॥ ८२ ॥
जे नाना शक्तींची मांदुस । जे जगदभ्राचे आकाश ।
जे आकार जाताचे दुस । घडी केले ॥ ८३ ॥
ते माया वस्तूचां ठायी । असे जैसेनि नाही ।
मग वस्तुप्रभाचि पाही । प्रगट होय ॥ ज्ञा. १५-८४

अर्थ : त्याप्रमाणे जी माया आहे म्हणता येत नाही, नाही म्हणता येत नाही. कारण आहे म्हणावे तर विचाराने तिचा बाध होतो. बरे नाही म्हणावे तर जगत् कार्यावरून ती असावी असे तिचे अनुमान करता येते, जिला विचाराचे नांव सहन होत नाही. अशा प्रकारची ती आहे व तिला अनादि असे म्हणतात. ॥ ८१ ॥ जी माया संसार वृक्षाचे बीज आहे व जी माया प्रपंचरूप वृक्षाची जमीन आहे व जी माया विपरीत ज्ञानास प्रकाशन करणारी प्रज्वलित मशाल आहे. ॥ ८२ ॥ जी अनेक शक्तींची पेटी आहे, जी जगत्‌रूपी ढग येण्याचे आकाश आहे. अथवा जी माया संपूर्ण विश्वाकाररूपी वस्त्राची घडी केलेली आहे. ॥ ८३ ॥ ती माया ब्रह्माच्या ठिकाणी असून नसल्यासारखी आहे. मग वस्तूचा प्रकाशच

(जगत्‌रूपाने) प्रगट होतो. ॥ ८४ ॥

माया ही स्वतः आपले प्रकाशन करू शकत नाही तसेच ती अनिर्वचनीय असल्यामुळे आपल्या अधिष्ठानाहून वेगळी राहू शकत नाही. ती शक्तीहि शक्त पुरुषाहून भिन्न राहू शकत नाही. ती सत्त्व रज तमात्मक गुणमयी असल्यामुळे स्वतःच भिन्नरूपी जगताचे प्रकाशन करू शकत नाही. म्हणून तिचे जे कार्यसहित ज्ञान होते ते 'वस्तु प्रभाची पाही प्रगट होय।' यारूपानेच होते. म्हणजे चित्‌पद वाच्य जे ज्ञान तेच प्रत्येक पदार्थज्ञानात व्याप्त आहे. ती माया ब्रह्मापासून स्वरूपाने भिन्न राहू शकत नाही. श्री तुकाराम महाराज स्पष्टच सांगतात -

माया तेचि ब्रह्म ब्रह्म तेचि माया। अंग आणि छाया जियापरी ॥ १ ॥
तोडितां न तुटे सारिता निराळी। लोटांगण तळी हारपती ॥ तु. म. ३८५७

अर्थ : जसे (अंग) देह आणि त्याची छाया ही जरी दोन आहेत तथापि ती दोन नसून तात्त्विकदृष्ट्या एकच आहेत. तसे जगताला उपादान कारण असलेली माया आणि ब्रह्म ही दोन नसून ब्रह्माशी अभिन्न माया व जगास निमित्त कारण असलेले ब्रह्म मायेशी अभिन्न आहे. अशी त्यांची तात्त्विक दृष्टीने एकताच सिध्द होते. ॥ १ ॥ छाया जी आहे ती शस्त्राने तोडली असता तुटत नाही. हाताने दूर सारली असता निराळी होत नाही. मात्र जमिनीवर लोटांगण घातल्याने ती वेगळी न राहता आपल्या खाली नाहीशी होते. ॥ २ ॥

शक्ति, शक्तिमानाचा अभेद गृहीत धरूनच 'चित्‌पद तें माया' असे श्री नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

..... । आनंदपदी जया म्हणती हरि ॥ १ ॥

या वाक्याचा आता विचार करू. उपनिषदामध्ये **'विज्ञानमानन्दंब्रह्म।' 'आनंद ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन।'**

इत्यादि वाक्यातून परब्रह्म हेच आनंदस्वरूप आहे. कारण तेच एक सत्यज्ञान स्वरूप आहे. म्हणून सत्य-ज्ञान-आनंद या तीन पदांचे समानाधिकरण्यच म्हणजे एकाच अधिकरणात स्वरूपात तिन्ही पदांच्या अर्थाचे तात्पर्य आहे. असे सांगितले आहे. तीन पदे भिन्न अर्थप्रतिपादक मानली तर ब्रह्माचे लक्षणच सिध्द होणार नाही. जरी येथे आनंद पदाचे वाच्य हरि हा शब्द वापरला आहे. तरी तो ब्रह्माहून भिन्न अर्थाने घ्यावयाचा नाही. जे ब्रह्माचे लक्षण तेच हरीचे केले आहे. मागे चौथ्या अभंगात-

आदि मध्य अंती अवघा हरि एक । एकचि अनेक एक हरि

असे सांगितले आहे. तसेच पहिल्याच अभंगात ब्रह्मज्ञानाचे लक्षण व हरिभक्ताचे लक्षण समानच सांगितले आहे.

हरिरूप झाले जाणणें हरपलें । नेणणे ते गेले हरीचे ठायी ॥ ४ ॥

म्हणजे हरि हाच आनंद पदाचा वाच्य आहे असे म्हणणे अयोग्य नाही, तर योग्यच आहे. जीवास आनंदपदाची अत्यंत आवश्यकता आहे. याचे कारण -

'आनंदाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।'

म्हणजे आनंदापासूनच सर्वांची उत्पत्ति आहे. पण जीव अज्ञानामुळे अनित्य, तुच्छ, दुःखरूप विषयात आनंद शोधित असतो. पण ते सर्व विषय परिणामी दुःखासच कारणीभूत होतात. कारण आनंद हा जड विषयाचा धर्म होऊ शकत नाही. विषय असत्, जड म्हणूनच दुःखरूप आहेत हा वेदांत सिध्दांत आहे. म्हणून सर्व उपनिषदे तसेच संतहि असेच सांगतात व मानतात की, 'आनंदरूप परमात्माच आहे. कारण तो परमप्रेमास्पद आहे.

जो आंगाथिला आनंदु । सुरते न विण ॥ ज्ञा. १५-७४

अर्थ : जो मैथुनादि साधनाशिवाय प्राप्त असलेला मूर्तिमंत आनंद होय.

आनंद अद्वय नित्य निरामय ।
जे कां निजध्येय योगियांचे ।। तु. म. ८१९

अर्थ : जे ब्रह्म आनंदरूप, एकटे, अविनाश, निर्मल स्वरूप (निरुपाधिक) अशा ज्या निजवस्तूचे योगिजन ध्यान करितात.

ब्रह्म निर्गुण आहे, हरि हा सगुण आहे. तेव्हां आनंदपद वाच्य हरि कसा ? अशी शंका येईल. त्याचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात देतात-

सत्पद निर्गुण चित्पद सगुण । सगुण निर्गुण हरि पायी ।। २ ।।

अर्थ : सत् पद हे निर्गुण आहे, चित् पद हे सगुण आहे व सगुण-निर्गुण ही दोन्ही रूपे हरिस्वरूपी समाविष्ट होतात.

वरील पहिल्या चरणात 'सत्पद ते ब्रह्म' असे म्हटले आहे. ते ब्रह्म निर्गुण आहे. असे उपनिषदात म्हटले आहे.

'निर्गुण निष्क्रिय शांत ।' (श्रुति)
नाही रूप वर्ण गुण जेथे ।। १ ।। ज्ञा. म.

असे ज्ञानेश्वर महाराजहि एका अभंगात सांगतात. भगवान देखील गीतेत सांगतात.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । गी. १३-३१

अर्थ : हे कौन्तेया, अनादि आणि गुणरहित असल्यामुळे हा परमात्मा अव्यय आहे. 'अनादित्वामुळे व निर्गुणात्वामुळे हा परमात्मा अव्यय म्हणजे अविनाशी आहे. एक निर्गुण हे विशेषण दिले की, इतर अनेक विशेषण धर्माची त्याचे ठिकाणी व्यावृत्ति होते. म्हणजे इतर विशेष धर्म सिध्द होऊ शकत नाहीत. श्री ज्ञानेश्वर

महाराजांनी तेराव्या अध्यायात या विषयाचा विशेष विचार केला आहे.

इया उघड मऱ्हाटिया। ते वेगळेपण धनंजया।
जाण गुण इंद्रिया। पासोनिया ॥ ९०३ ॥
नाम रूप संबंध। जाती क्रियाभेद।
हा आकारासीच प्रवाद। वस्तूसी नाही ॥ ९०४ ॥
ते गुण नव्हे कही। गुणा तया संबंधु नाही।
परी तया ठायी। आभासती ॥ ९०५ ॥ ज्ञा. १३-९०५

अर्थ : अर्जुना, या उघड उघड मराठी (सोप्या) भाषेत सांगावयाचे म्हटले म्हणजे गुण-इंद्रियांपासून वस्तूचे वेगळेपण समज. ॥ ९०३ ॥ नाम, रूप, संबंध, जाती, क्रिया व भेद हे सर्व आकारासंबंधी बोलणे आहे, वस्तूला हे बोलणे नाही. ॥ ९०४ ॥ ते (ब्रह्म) कधीहि गुण होत नाही आणि त्याचा व गुणाचा काही एक संबंध नाही. पण गुण हे त्याच्याच ठिकाणी भासतात. ॥ ९०५ ॥

सकळु ना निष्कळु। अक्रियु ना क्रियाशिळु।
कृश ना स्थूळु। निर्गुणपणे ॥ ज्ञा. १३-११०

अर्थ : तो (आत्मा) निर्गुण असल्यामुळे भागासहित नाही. अथवा भागरहित नाही. तो कर्मसहित नाही अथवा कर्मरहित नाही. तो रोडका नाही किंवा लठ्ठहि नाही.

त्याचे ठिकाणी गुण मानले तर गुणाचा त्याच्याशी संबंध मानावा लागेल व तसा गुण-गुणी भाव मानला तर - **असङ्गो ह्ययं पुरुषः।**

असे श्रुतीमध्ये ज्याचे असंगत्व म्हणजे सर्व संबंध रहितत्त्व मानले आहे ते बाधित होईल. महाराज आपल्या एका अभंगातून सांगतात-

जेथे नाही गुणागुण। नाही कार्यासी कारण।

तो तूं गुणी गुणातीत । परिपूर्ण रे ॥ १ ॥ ए. म.

म्हणून सत्पद वाच्य ब्रह्म निर्गुण आहे. अभंगाच्या पहिल्या चरणात चित्पद वाच्य माया आहे असे सांगितले आहे. ती माया मात्र सगुण आहे. पुढील गीता वचन प्रसिध्दच आहे.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । गीता ७-१४

अर्थ : कारण की, ही माझी त्रिगुणात्मिका दैवी माया तरून जाण्यास दुस्तर आहे. जगद्व्यवहार हा गुणाविना होत नाही. सर्व विश्व हे त्रिगुणात्मक आहे.

प्रकाराचे तीन । तुका म्हणे केले जन ॥ ४ ॥ तु. म. ३१८४

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रमाणे या जगात देवाने त्यांच्या गुणानुसार सात्त्विक, राजस व तामस असे तीन प्रकाराचे जन निर्माण केले आहेत.

तैसे नहोनि गुणाचे । सृष्टीचिया रचना रचे ।
ऐसे नाहीच गा साचे । प्राणिजात ॥ ज्ञा. १८-८१५

अर्थ : त्याप्रमाणे गुणांचे न बनता त्या सृष्टीच्या रचनेमध्ये निर्माण होणारा, अर्जुना, असा खरोखर कोणीच प्राणी नाही.

माया म्हणजेच गुण ! असे भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात-

मा इये प्रकृति तंव । गुणमयी हेचि नांव ।
किंबहुना सावेव । गुण तेचि हे ॥ ज्ञा. १३-९८६

अर्थ : मग या प्रकृतीला तर गुणमयी हेच नांव आहे. फार काय सांगावे ! प्रकृति म्हणजे मूर्तिमंत गुणच होत.

नाथ महाराज एका भारूडाच्या अभंगात सांगतात -

सगुण गुण माया । आली कोल्हाटीण खेळाया ।।

निर्गुण न मानता केवळ सगुणच मानले तर गुण हे मायिक असल्यामुळे त्यांना नित्यत्व प्राप्त होत नाही व मायाहि सदसद्विलक्षण-अनिर्वचनीय आहे. तिला कोणी अधिष्ठान पाहिजे. ते निर्गुण ब्रह्म हेच अधिष्ठान आहे. म्हणून अधिष्ठान सिध्दीस्तव निर्गुण ! व व्यवहार सिध्दीकरिता सगुण मानावे लागते. म्हणून चित्पदवाच्य माया सगुण म्हटले आहे.

पहिल्या चरणात आनंद पदवाच्य हरि म्हटले आहे तो सगुण का निर्गुण ? निर्गुण म्हटले तर प्रथम सत्पद निर्गुण म्हटले आहे. आनंदपदवाच्य हरि हा केवळ सगुण म्हटला तर माया ही सगुण आहे. निर्गुण म्हटला तर हरि ही संज्ञा देता येणार नाही. म्हणून हरि हा सगुण निर्गुण उभयरूप मानला आहे आणि भक्ताची भूमिकाहि हीच असते.

तरी व्यक्त आणि अव्यक्त । हे तूंचि एक निभ्रांत ।। ज्ञा. १२-३२

अर्थ : तरी व्यक्त रूपाने अथवा अव्यक्तरूपाने तूच एक आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

बापरखुमादेवीवरु सगुण निर्गुण । रूप विटेवरी दाविली खूण ।।

जीव हाहि आत्मा असल्यामुळे मुळात निर्गुणच आहे. पण त्याचे निर्गुणत्व अज्ञानाने आवृत्त=झाकलेले आहे. हरि हा जरी सगुण साकार असला तरी त्याचे मूळ निर्गुण निराकारत्व असून ते आवृत्त नाही.

आणि आकारा आलिया जयाचे । निराकारपण न वचे ।
आकार लोपे न विसंचे । नित्यता गा ।। ज्ञा.८-१८०

अर्थ : आणि अर्जुना, आकाराला आल्याने ज्याचे निराकारपण जात नाही व आकाराच्या लोपाने ज्याची नित्यता बिघडत नाही,

म्हणून तो उभयरूप मानला आहे.

अशा या सत्पदवाच्य ब्रह्माचे स्वरूप गीतेमध्ये भगवंतांनी विस्ताराने सांगितले आहे. त्याचा अनुवाद नाथ महाराज तिसऱ्या चरणात करतात -

तत्सदिति ऐसे पैल वस्तुवरी । गीतेमाजी हरि बोलियेले ।। ३ ।।

अर्थ : मायेच्या पलिकडे असणारी जी वस्तु तिचे 'तत्सत्' या पदाने भगवंतांनी गीतेत वर्णन केले आहे. ते असे -

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । गी. १७-२३

अर्थ : 'ॐ तत्सत्' असा तीन प्रकारचा ब्रह्माचा नामनिर्देश (श्रुतीने) सांगितला आहे. यातील 'तत्' पदाचा अर्थ ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

जें सर्वांही जगा परौते । जें एक सर्वही देखते ।
तें तच्छब्दें बोलिजेते । पैल वस्तु ।। ज्ञा. १७-३६९

अर्थ : जी वस्तु सर्वहिं जगापलिकडे आहे, जी एक वस्तु सर्वांचाहि द्रष्टा आहे आणि जी सर्वांच्या पलिकडे आहे. ती वस्तु 'तत्' शब्दाने सांगितली जाते. जी वस्तु या सर्व जगापलिकडे म्हणजे जगाला व्यापून उरणारी आहे. जे एकपण सर्व दृश्याला पाहणारे दृष्ट स्वरूप आहे. अशी जी पैलवस्तु ती 'तत्' शब्दाने सांगितली आहे. ('तत्' शब्दाच्या अर्थाचा विचार याच अभंगाच्या पहिल्या चरणाच्या व्याख्यानात विस्तृत आलाच आहे.) 'तत् व सत्' असे गीतेमध्ये जे हरीने सांगितले आहे ते केवळ प्रतीत होणाऱ्या विश्वाला उद्देशून नाही, कारण सर्व लोक जगाला उद्देशून 'ते हे', असे, तसे, भावरूप आहे असे म्हणतात. पण या जगाच्या पलिकडे व सर्वान्तर, सर्वाधार असे तत्त्व आहे. हे सर्वांना ठाऊक नसते.

म्हणून त्याचे ज्ञान (परमात्म्याचे) श्रीकृष्णांनी 'तत् व सत्' या पदाने करून दिले आहे. विचार एवढा करण्याचे कारण सामान्य माणसास सगुण साकार हरि हा आपणासारखाच कोणी तरी असेल असे वाटते. पण नाथ महाराजांनी 'आनंदपदी जया। म्हणती हरि' असे हरीचे अलौकिक आनंदस्वरूप आहे, असे सांगितले व गीतेमध्यहि 'ॐ तत्सत्' पदाने त्या हरिस्वरूपाचेच प्रतिपादन केले आहे. हे कळल्यावर अशा हरि स्वरूपाच्या प्राप्तीची जिज्ञासा अंतःकरणात होणे स्वाभाविक आहे. मग ती हरिपद प्राप्ती कोणत्या साधनाने होईल याचे उत्तर नाथ महाराजांनी अभंगाच्या चौथ्या चरणात दिले आहे -

हरिपदप्राप्ति भोळ्या भाविकांसी। अभिमानीयांसी गर्भवास ॥

अर्थ : भोळ्या भक्तांना हरीच्या पदाची प्राप्ती होते. पण जे अभिमानी आहेत, त्यांना जन्ममरणाच्या दुःखाची प्राप्ती होते.

सत् पदाच्या निर्गुण ब्रह्माची प्राप्ती ही ज्ञानाने होते व त्या ज्ञान प्राप्तीकरीता विवेक, वैराग्य, योगादि अनेक कष्टमय साधने शास्त्रातून सांगितली आहेत. पण सगुण साकार हरि प्राप्तीचे साधन भावभक्ति हेच आहे.

मागील दहाव्या अभंगात 'भावे भक्ति हरीची। भेटी तेणे॥' याच्या विवेचनात हीच गोष्ट सांगितली आहे. तीच गोष्ट येथेहि सांगतात.

हरि पदाची प्राप्ती भोळ्या भाविकांना होते. सामान्य भाविक अनेक असतात, ते कोणत्या तरी कामनेने, केव्हांतरी कोणत्या तरी देवाची उपासना करणारे असतात. अशांना हरि पदप्राप्ती होत नाही. भोळा=व्यवहारशून्य, वेडा असे कोणी म्हणेल, पण तसा अर्थ येथे नाही. साधुसंतांनी देवाला कोठे कोठे भोळे म्हटले आहे.

भाविक गे माये भोळे गुणाचे ।
आवडे तयासी नाम घेता तयाचे ।। ज्ञा. म.

तुकाराम महाराजहि असेच म्हणतात-

तुका म्हणे भोळी । विठ्ठल कृपेची कोवळी ।। तु. म. ३६७१

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, विठ्ठल माउली ही फार भोळी असून कृपेने कोवळी आहे.

भोळे भाविक हे जुनाट चांगले । होय तैसे केले भक्तिभावें ।।

अर्थ : हे दैवत अनादि असून मोठे उत्तम, भोळे व भाविक आहे, म्हणून याला भक्तिभावाने जसे करावे तसे ते होते. (तु. म. २१००)

दुराचाऱ्या मोक्ष सुखाची वसति । भोळी बाळ मूर्ति पांडुरंग ।।

अर्थ : त्याठिकाणी ह्यापेक्षा वाईट आचरणाचे जरी लोक असले तरी त्यांना पश्चात्तापाने-नामचिंतनाने शेवटी मोक्ष ही सुखदायक वस्ती प्राप्त होते. कारण ह्याठिकाणी भोळ्या बाळवेषात पांडुरंगाची मूर्ति आहे. इत्यादि अनेक वचने आहेत. (तु. म. २६४९)

देवभोळा म्हणजे प्रेमळ आहे. तो स्वतः प्रेमळ आहे. म्हणून त्यालाहि भाविक प्रेमळ हे सर्वांपेक्षा अधिक=(जास्त) आवडतात.

पै भक्ति एकी मी जाणे । तेथ साने थोर न म्हणे ।
आम्ही भावाचे पाहुणे । भलतेया ।। ज्ञा. ९-३९५

अर्थ : मी एक भक्तीच ओळखतो. मग त्या ठिकाणी लहान थोर अशी निवड करीत नाही आम्ही वाटेल त्याच्या भक्तिरूपी मेजवानीचे पाहुणे असतो.

पै गा भक्तासि माझे कोड । मज तयाचे अनन्य गतीची चाड ।

कां जे प्रेमळांचे सांकड । आमुतें घरीं ।। ज्ञा. १०-१३७

अर्थ : अरे, भक्ताला माझे कौतुक असते व त्यांच्या एकनिष्ठेची मला इच्छा असते. कारण की, प्रेमळ भक्तांची आमच्या घरी कमतरता आहे. गीतेमध्ये जो अनन्य तोच येथे भोळा असे म्हटले आहे असे भगवद्वचन आहे. श्री नाथ महाराजांनी हाच विचार भागवतात विस्तारपूर्वक केला आहे.

नाही श्रुतीचे पठण । नाही वेदांत श्रवण ।
नाही विकल्प लक्षण । अनन्य जाण भावार्थी ।। ए.भा. ११-११४१

अर्थ : तशा भोळ्या भक्ताने वेदाचे पठण केलेले नसते. वेदांत शास्त्र ऐकलेले नसते. त्याला विकल्पाचे लक्षण नसते. तर तो केवळ अनन्य, भावार्थी असतो.

ऐसे भोळीवेचेनि समजे । माझे भजन निपजे वोजे ।
तें म्यां आवडी सेविजे । जाणते माझे खाजुके ।। ११५६
सर्वभावे सर्वथा । बाळकासी जेवी माता ।
तेवी माझिया भोळ्या भक्ता । मी सर्वथा सर्वस्वे ।। ११५७
धावोनि मिठी घालावयासी । हितगुज आळोंच्यासी ।
खाणे जेवणें विश्रांतीसी । जेवी बाळकासी निजजननी ।। ५८ ।।
तेवी माझिया भोळ्याभक्तां । मिची जाण जिवलग माता ।
अर्थ स्वार्थ परार्थता । जाण तत्त्वतां मी त्यासी ।। ११५९ ।।

ए. भा. ११-११५९

अर्थ : अशा भोळ्या भावाच्या समजाने जे माझे भजन होते, ते उत्तम होते. मी ते भजन मोठ्या आवडीने ग्रहण करतो. कारण ते माझे खाद्य आहे. हे लक्षात ठेव. ।। ११५६ ।। सर्वभावाने, सर्वतोपरी मुलाला जशी आई, त्याप्रमाणे माझ्या भोळ्या भक्तांना सर्वस्व (सारे) मीच आहे.

॥ ११५७ ॥ धावून जाऊन मिठी घालावयाला, कानात हिताची गोष्ट सांगावयला आणि खाणे, जेवणे व विश्रांती या कृत्यांना मुलाला जशी आई असते. ॥ ११५८ ॥ त्याप्रमाणे माझ्या भोळ्या भक्तांना जीवलग माता असा मीच आहे. यांना अर्थ, स्वार्थ, परमार्थ खरोखर सारे काय ते मीच. ॥ ११५९ ॥

भोळ्या भक्ताचे असे प्रेम देवास असते. हे सांगून भोळ्या भक्तास हरिपद प्राप्ती सुलभ कशी होते याचे वर्णन नाथ महाराज करितात. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात की, 'तान्ह्याबाळाने मागितले नाही तरी माता धावत येऊन, कळवळून त्याला प्यावयास घेते. त्याप्रमाणे मी माझ्या भोळ्या भक्तांना माझ्या चिंतनास लावितो. लहान मोठ्या पुत्रांचा सांभाळ करणारा पिता एकच असतो. पण तो मोठ्या मुलांना धाकात ठेवितो व लहान मुलांचे कोड पुरवून कौतुक करतो. मोठा मुलगा काही अपशब्द बोलला तर त्याच्या थोबाडीत मारतो. पण लहान मुलाने कसेहि बोबडे शब्द उच्चारले तरी ते ऐकून त्याला अतिशय आनंद होतो. सज्ञान माणसाने असंबध्द भाषण केल्यास त्याचा दोष त्याच्याच माथी येतो. पण भोळ्या भाविकांनी जरी असंबध्द कथा गायिली तरी देवाला त्यापासून मोठा संतोषच होतो. उदा. एक शास्त्री व माळी.

द्वारकेचे केणे आले याचि ठाया ।
पुढे भक्तराया चोजवीत ॥ तु. म. २६२५

अर्थ : द्वारकेत राहणारा श्रीकृष्ण मूर्ति परमात्मरूपी केणे=(माल) हा या पंढरीच्या ठिकाणी भक्तराज पुंडलिकाला चोजवीत= (शोधीत) त्याच्यापुढे आला आहे.

एक माळी भक्त मोट हाकीत असतांना भजन करायचा.

वरील अभंगात शेवटचा शब्द 'चोजवीत' असा पाठ असून तो माळी भक्त 'पुढे भक्तराया चोजवीत' असे म्हणायचा. वाटेने एक शास्त्रीबुवा चालले असतांना हे कडवे त्यांनी ऐकले व माळी भक्ताजवळ येऊन म्हणाले, 'अरे तू देवाला शिव्या देतोस, तेव्हां तू असे म्हण 'पुढे भक्तराया चोजवीत'। तेव्हां माळी भक्ताला पश्चात्ताप झाला की, 'आजपर्यंत आपण देवाला पुष्कळ शिव्या दिल्या'. त्यामुळे त्याच्या भजनात विक्षेप झाला. म्हणून देव रात्री शास्त्रीबुवाच्या स्वप्नात आले व म्हणाले, 'अरे तो माझा माळी भक्त जे म्हणत होता तेच बरोबर आहे,तू जाऊन त्याला सांग की, 'तुझेच बरोबर आहे, मी चुकलो, तू चालू दे भजन !' शास्त्रीबुवा सकाळी उठून माळी भक्ताला सांगतात की, 'अरे बाबा तुझेच बरोबर आहे. मी चुकलो'. तात्पर्य, असे भोळ्या भावनेचे भजन देवाला आवडते.

भाळे भोळे भक्त गाताती साबडे ।
त्यांचे प्रेम आवडे विठोबासी ।।

कर्म-अकर्माचा सर्व दोष सज्ञान माणसांकरितांच आहे. भोळ्या भक्ताकडे कर्म बाधकता श्रीकृष्ण म्हणतात, मी कधी येऊ देतच नाही. पिता जेवावयास बसला तर मोठ्या पुत्रास दूर बसवितो व सर्वात लहान मुलास स्वतःच्या मांडीवर बसवून त्याला आपला घास भरवून तृप्त करतो. स्वतःला जे गोड वाटेल ते तो लहान मुलाला देतो. त्याने जर घेतले नाही. तर त्याला समजावून (घे बाबा, रडू नको वगैरे) आपला घास त्याच्या तोंडात घालतो. त्याप्रमाणे उध्दवा ! सज्ञान लोक मोठी साधने करून थकल्यावर महत्प्रयासाने त्यांना माझी प्राप्ती होते. पण भोळ्या भक्ताने 'मी उध्दरिता । प्रयास सर्वथा त्या नाही ।।' वाटाड्याला चालता येत असूनहि जर रस्ता चुकला तर त्याला पुन्हा फेरा पडतो; पण पित्याच्या

कडेवर असलेल्या मुलाला चालण्याचे श्रम जाणवत नाहीत. त्याप्रमाणे साधनातील विफलतेची बाधा सज्ञानी लोकांना होते. पण भोळ्या भक्तांचा मी उध्दार करणारा असल्यामुळे त्यांना कसलाच प्रयास पडत नाही. त्याला मी माझ्या खांद्यावर बसवून सायुज्य सिध्दीला नेऊन पोहोचवितो. केवळ भाविक भक्त जो आचार विचार काही जाणत नाही. तो केवळ खरा भाविक असतो. असा भोळा भक्त दुसरीकडे कोठेहि न वळता श्रीकृष्ण सांगतात. तो सरळ माझ्याकडेच धावत येतो व मद्रूप होतो. ए. भा. ११-११६१ ते ११७३ ओव्यांचा भावार्थ !

यापुढे आणखीहि भोळयाभाविक भक्तीचे वर्णन करून भगवान श्रीकृष्ण सांगतात -

देखोनि भोळ्या भक्तासी । मिची सामोरा धावे त्यासी ।
त्यापाशी मी अहर्निशी । भुललो भावासी सर्वथा ।। ११७४ ।।
मज भोळ्या भक्ताची आवडी । काय सांगो त्याची गोडी ।
त्या वेगळी अर्धघडी । कोडी परवडी नावडती ।। ११७६ ।।
उध्दवा काय सांगो गोठी । भोळा भक्त देखोनि दिठी ।
मीही आपुलिये संवसाटी । उठा उठी घेतुसे ।। ११७९ ।।

अर्थ : भोळ्या भक्ताला पाहून मीच त्याला सामोरा धावत जातो. मी त्याच्या भक्तीला सर्वतोपरी भाळलो असल्यामुळे रात्रंदिवस त्याच्यापाशीच असतो. ।। ११७४ ।। मला भोळे भक्त फार आवडतात. त्यांची गोडी काय सांगावी ? त्यांच्याशिवाय अर्धघटका राहण्यासाठी आवडत्या वस्तूचे ढीगच्या ढीग दिले तरी ते मला नकोत. ।। ११७६ ।। उध्दवा ! दुसरी गोष्ट काय सांगावी ? भोळा भक्त डोळ्यांनी पाहताच मीहि त्याला हां हां म्हणता विकून घेऊन माझे पद त्याला देतो. ।। ११७९ ।।

या सर्व प्रमाणांवरून भोळे भाविक ज्यांचे हृदय केवळ

भगवत् प्रेमाने भरून गेले आहे. असे अनन्य भक्त होत. त्यांना हरिपदप्राप्ती सहज होते. भोळा म्हणजे निरभिमानी ! असे सांगितलेच आहे. पण जे अभिमानी आहेत त्यांना जन्म-मरण असते.

अभिमानीयांसी गर्भवास ॥ ४ ॥

मनुष्यास अनादि संस्कारामुळे देहाभिमान, कुळ, जाती, वर्ण, आश्रम, विद्या, श्रुत, तप, धन इत्यादिकांचा अभिमान निर्माण होतो. तो भावभक्तीचा वैरी आहे. कोणताहि अहंकार भक्तीचा विरोधी आहे.

तुका म्हणे नरकी घाली अभिमान ।
जरी होय ज्ञान गर्व ताठा । तु. म. २७८१

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचप्रमाणे शास्त्रज्ञान असणे चांगले, पण त्या ज्ञानाचा जर गर्वताठा = (ताठरपणा) होईल, तर तो अभिमान नरकात घालवील.

तुका म्हणे अभिमान । नारायणा न सोसे ॥ तु. म. २७९२

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, नारायणाला कोणत्याहि प्रकारचा अभिमान सहन होत नाही.

तिळभरी जरी होय अभिमान । मेरू तो समान भार देवा ॥ ४ ॥

अर्थ : तिळाएवढा जरी अभिमान झाला तरी त्याचे ओझे देवास मेरू पर्वताएवढे होते. भक्त श्रेष्ठ प्रल्हादाने आपल्या सवंगड्यांना बोध करतांना म्हटले आहे-

मन्ये धनाभिजनरूपतपः श्रुतीजस्तेजः प्रभाव बल पौरुष बुध्दियोगः ।
नाराधनायहि भवन्ति परस्य पुंसः भक्त्या तुतोष भगवान् गजयुथपाय ॥
श्रीमद्. भा. ७-९-९

अर्थ : प्रल्हाद म्हणतो, धन, सत्कुलात जन्म, सौंदर्य, तप, पांडित्य, इंद्रिय सौष्ठव, कांती, प्रताप, शक्ति, उद्योगबुध्दि आणि अष्टांग योगादि हे सर्व गुण जगामध्ये श्रेष्ठ म्हणून जरी प्रसिध्द आहेत तरी ते अहंकार निर्माण करणारे आहेत. भगवंताला संतुष्ट करण्यास ते समर्थ नाहीत. केवळ भक्तीच्या योगानेच भगवान गजेंद्रावर संतुष्ट झाला नाही काय ?

श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनाला हेच सांगतात, अर्जुना ! माझ्या ठिकाणी केवळ आपलेपणा निर्माण झाला पाहिजे. त्याशिवाय गोडी नाही. मी कोणत्याहि उपचाराने प्राप्त होणार नाही. येथे जाणीव करणे म्हणजे ज्ञानाभिमान धारण करणे हेच नेणतेपण आहे. श्रीमंतीचा गर्व मिरविणे हाच उणेपणा आहे. आम्ही शहाणे झालो, असा जो गर्व धारण करतो त्याला तर काहीच कळत नाही. यज्ञ, दान, तप इत्यादिकांची प्रतिष्ठा यांना माझे ठिकाणी गवताच्या काडी इतकीहि किंमत नाही. भगवान सांगतात, ज्ञानाच्या दृष्टीने वेदापेक्षा कोण श्रेष्ठ आहे ? शेषापेक्षा बोलका कोण आहे ? कारण त्याला सहस्त्र मुखे आहेत. पण तो वेदहि 'नेति नेति' म्हणून थांबला. शेष तर अंथरूणाखालीच दडून राहिला. सनकादिकांसारखे माझ्या प्राप्तीकरिता वेडेपिसे झाले. श्रीशंकराच्या समान तापसी कोणी आहे काय ? पण तेहि अभिमानाचा त्याग करून माझ्या चरणाचे तीर्थ मस्तकी धारण करतात. संपन्नतेच्या दृष्टीने लक्ष्मीसारखे कोणी आहे काय ? पण तीहि माझ्याकरिता आपल्या संपन्नतेचा अभिमान टाकून पाय धुवावयास पात्र झाली. म्हणून आपला थोरपणा दूर टाकला पाहिजे. व्युत्पत्ति सर्व विसरली पाहिजे. जगापेक्षाहि धाकटे झाले पाहिजे. तरच माझी जवळीक प्राप्त होते. ज्या सूर्यापुढे चंद्र प्रकाशहि लुप्त होतो, तेथे काजव्याने प्रौढी कशी मिरवावी ? त्याप्रमाणे जेथे लक्ष्मीचे थोरपण सरते झाले नाही, शंकराचे तप पुरले नाही, तेथे हे प्राकृत = (अज्ञानी) हेंदरे (अजागळ) म्हणजे

वेडगळ कशाप्रकारे जाणतील ? म्हणून देहाभिमान माझ्यावरून ओवाळून टाकावा. सर्व गुणांचा अभिमान टाकावा, संपत्तीचा गर्व यत्किंचित् बाळगू नये व सर्वप्रकारे निरभिमान व्हावे. ज्ञा. ९-३६७-८१

वर सांगितल्याप्रमाणे सर्व अहंकाराचा त्याग करून नम्रतेने लीन दीन बनून भगवत्भक्ति करावी. जर थोडासाहि अभिमान शिल्लक राहील तर महाराज सांगतात -

...... । अभिमानीयांसी गर्भवास ॥ ४ ॥

अभिमानाचा प्रारंभ देहाभिमानापासून होतो. प्रथमतः स्वस्वरूपाचे अज्ञान, त्या अज्ञानाने देहात्मभाव निर्माण झाला की, त्या देहाचा दृढ अहंकार निर्माण होतो. म्हणजे तो जीव केवळ देहालाच 'मी' समजतो. त्याचा परिणाम देहाच्या सुखाकरिताच नाना प्रकारची कर्मे (शुभ-अशुभ) अशी करीत असतो. ते विषय हेच सुखस्वरूप आहेत, असे वाटल्यामुळे स्वतःच्या आनंदस्वरूपास विसरून त्या विषयाकरिता दीन बनून नाना प्रकारची कर्मे करतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराज तर या अहंकाराला 'भूत संचार' असे म्हणतात.

जे बहुतां एका अवांतरु । अहंकाराचा भूत संचारू ।
जाहला म्हणोनि विसरू । आत्मबोधाचा ॥ ज्ञा. ७-१०३

अर्थ : कारण की, वरील साधकांशिवाय बहुतेक इतरांना अहंकाररूपी भूताचा संचार झाल्यामुळे, त्यांना आत्मज्ञानाची विस्मृती झालेली असते. तसेच या अहंकाराचे कामहि ज्ञानेश्वर महाराजांनी दाखविले आहे.

तैसी पांचाही गाठी पडे । जे देहाकारू उघडे ।
तै नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥ ज्ञा. १३-८१

अर्थ : त्याप्रमाणे अर्जुना, पंचमहाभूतांची गाठ पडल्यावर (पंचीकरण झाल्यावर) ज्या वेळेस देहाचा आकार स्पष्ट होतो, त्यावेळेस जो देहाला चोहीकडे नाचवितो, (कर्म करण्यास लावतो) तो अहंकार होय.

असा अहंकाराचा भूतसंचार ज्याचे ठिकाणी झाला आहे त्याची स्थिती कशी होते व त्यामुळेच त्यास जन्ममरण, गर्भवास कसा प्राप्त होतो हे श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

तेवेळे नियमाचे वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे ।
करिताती जें न करावे । वेदु म्हणे ।। १०४ ।।
पाहे पा शरीराचिया गांवा । जयालागी आले पांडवा ।
तो कार्यार्थु आघवां । सांडूनियां ।। १०५ ।।
इंद्रियग्रामीचिया राजबिदी । अहं ममतेचिया जल्पवादी ।
विकारांतरांची मांदी । मेळविताती ।। १०६ ।।
दु:खशोकाचां घाई । मारिलियाची सेचि नाही ।। ज्ञा. ७-१०७

अर्थ : त्यावेळी नियमरूप वस्त्राची आठवण त्यांना राहात नाही. पुढे असलेल्या अधोगतीची लाज त्यांना वाटत नाही व वेद ज्या गोष्टी करू नये म्हणून म्हणतो, त्या गोष्टी ते करतात. ।। १०४ ।। अर्जुना पाहा ! ज्या कार्याकरता या शरीररूपी गावाला ते आले तो कार्यभाग सर्व सोडून देऊन, ।। १०५ ।। इंद्रियरूपी गांवाच्या राजरस्त्यावर ममत्वाच्या व माझेपणाच्या बडबडीने नाना प्रकारच्या विकारांचे समुदाय ते गोळा करतात. ।। १०६ ।। दुःख शोकांच्या घावांनी कितीहि मारले तरी त्यांना त्याची आठवणच राहात नाही. ।। १०७ ।। कित्येकांना आपल्या विद्वत्तेचा, ज्ञानाचाहि अभिमान असतो. तोहि भगवद्भक्तीस बाधकच असतो. त्यामुळे त्यांनाहि त्या अभिमानामुळे मोक्ष प्राप्त होत नाही. इतकेच नव्हे तर त्यांचा अधःपात होतो.

आम्ही मुक्त हे मानुनी । जे विमुख हरिभजनी ।
ते पचिजती अधःपतनी । तिर्यग्योनी जन्ममरणे ।। ६१ ।।
मनुष्य देही जे भजन नष्ट । ते होती गा स्थान भ्रष्ट ।
अधःपाते भोगिती कष्ट । अति उद्भट यातना ।। ए. भा.५-६२

अर्थ : आम्ही मुक्त आहोत असे मानून जे भगवद्भजन करीत नाहीत ते पश्वादियोनीत जन्ममरणाचे फेरे घेत अधःपतनातच पडतात. ।। ६१ ।। मनुष्य देहात येऊनहि जे ईश्वर भजन करीत नाहीत ते स्थानभ्रष्ट होऊन अधःपतनाने अत्यंत कष्ट व घोर यातना भोगतात. ।। ६२ ।।

कोणत्याहि प्रकारचा अभिमान हा जीवास गर्भवासात ढकलतो व गर्भवास झाला की, पुढील जन्ममरणादिक सर्वच दुःखे भोगणे अपरिहार्य होते. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

..... **। अभिमानीयांसी गर्भवास ।। ४ ।।**

गर्भवास म्हणजे सर्व दुःखांचे आगर, असे सर्व साधुसंतांनी सांगितले आहे. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

प्रथम केला गर्भीवास । काय ते सांगावे सायास ।
दुःख भोगिले नवही मास । आलो जन्मास येथवरी ।। तु.म.७००
काय सांगो गर्भीची यातना । मज भोगिता नारायणा ।
मांस मळ मूत्र जाणा । तुज क्षणक्षणा ध्यात असे ।। ३ ।। ६८७
बहुत जांचलो संसारी । वसे गर्भी मातेच्या उदरी ।
लक्ष चौऱ्यांशी योनिद्वारी । झालो भिकारी याचक ।। तु. म. ७२१

अर्थ : मी संसारामध्ये अतिशय त्रासलो, आईच्या उदरात गर्भावस्थेत नऊ महिनेपर्यंत वास केला. चौऱ्यांशी लक्ष योनीतून सुखाकरितां फिरणारा मी भिकारी, दीन, याचक झालो आहे. श्री नाथ महाराज भागवतात आपल्या टीकेत गर्भवासाच्या दुःखाचा विचार सांगतात -

काळ मारोनि नोसंडी । यातना भोगवी गाढी ।
सर्वेचि गर्भवासी पाडी । जेथ दुःखकोडी अनिवार ॥ ४२७ ॥
मातेच्या जठर कुहरी । विष्ठामूत्रांच्या दाथरी ।
अधोमुख नवमासवरी । उकडी भारी जठराग्नि ॥ ४२८ ॥
विष्ठालेप चहूकडे । नाकी तोंडी कृमिकिडे ।
गर्भवासीचे कष्ट गाढे । कोणापुढे सांगेल ॥ ४२९ ॥
कटवम्ल लवणमेळे । गर्भवतीचे पुरती डोहळे ।
त्वचेवीण गर्भांग पोळे । तेणे दुःखे लोळे अतिदुःखी ॥ ४३० ॥
ज्या ठायाची करू नये गोठी । प्रगट दाऊ नये दिठी ।
ते योनिद्वारें अतिसंकटी । जन्म शेवटी जीवासी ॥ ४३१ ॥
गर्भवासाहुनि गाढें । दुःख कोण आहे पुढें । ए.भा. १०-४३२

अर्थ : काळ नुसते मारूनच सोडीत नाही, तर आणखी नाना प्रकारच्या यातना भोगावयास लावतो आणि ज्यात अनिवार दुःखे असतात अशा गर्भवासात घालतो. ॥ २७ ॥ मातेच्या उदररूपी गुहेत मळमूत्राच्या कोथळीत खाली तोंड करून नऊ महिन्यापर्यंत जठराग्नि याला अगदी शिजवित असतो. ॥ ४२८ ॥ त्यावेळी चारहि बाजूंनी मलमुत्राचा लेप लागलेला असतो. नाकात, तोंडात किडे शिरत असतात. ह्याप्रमाणे गर्भवासातील अत्यंत कष्ट कोणापाशी सांगणार ? ॥ ४२९ ॥ नंतर गरोदर स्त्रियेला डोहळे लागतात. तेव्हां ती कडू, आंबट, खारट पदार्थ खाते. त्यावेळी गर्भाच्या अंगावर पुरती कातडीहि नसल्यामुळे त्याने त्याचे सारे अंग भाजून त्या दुःखाने अतिशय विव्हळ होऊन लोळत असतो. ॥ ४३० ॥ ज्या ठिकाणची गोष्ट सुध्दा कोणी तोंडातून काढीत नाही. जे ठिकाण प्रत्यक्ष कोणी डोळ्यांना दाखवित सुध्दा नाहीत. तशा त्या योनिद्वारातून मोठ्या संकटाने शेवटी जीवाचा जन्म होतो. ॥ ४३२ ॥ गर्भवासाहून अधिक दुःख कोणते आहे ?

ते गर्भोदरीची व्यथा । नेणती माता आणि पिता ।
तेथ नाही कोणी सोडविता । जीवीची व्यथा जीव जाणे ॥ ४३१ ॥

अर्थ : त्या गर्भाला पोटात काय काय यातना भोगाव्या लागतात, हे आई बापांना कळत नाही. त्यातून सोडविणारा तेथे कोणीच नसतो. त्या जीवाची व्यथा जीवालाच माहित. ॥ ४३१ ॥

असा हा गर्भवास स्वरूपाने दुःखमय असून सर्व दुःखमय संसारात कारणीभूत असणारा गर्भवास अभिमानामुळेच भोगावा लागतो. म्हणून 'अभिमानीयांसी गर्भवास' असे नाथ महाराज म्हणतात.

अभंगाच्या शेवटच्या चरणात नाथ महाराज आपला अनुभव सांगतात-

अस्ति भाति प्रिय ऐसी पदे तिन्ही ।
एका जनार्दनी तेचि झाले ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, 'अस्ति भाति प्रिय' अशी जी तीन पदे तीच मी झालो = (ब्रह्मरूप झालो.)

अभंगाच्या पहिल्या चरणात सत्पद, चित्पद, आनंदपदाचा विचार केला आहे. त्याच पदाची पर्याय स्वरूप, 'अस्ति, भाति, प्रिय' अशी तीन पदे परमात्मवाचक म्हणून वेदांत शास्त्रात सांगितली आहेत. हे सर्व जग पांच अंशांनी व्याप्त आहे.

अस्तिभातिप्रियंरूपं नामाचेत्यंशपंचकम् ।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततोद्वयम् ॥ १ ॥

अर्थ : या पांच अंशातील अस्ति = (आहे) भाति = (भासणे) प्रिय = (मला आवडते) हे तीन अंश परमात्म्याचे आहेत व नाम, रूप हे दोन अंश मायेचे आहेत असा या श्लोकाचा अर्थ आहे.

विचार केला तर प्रत्येक पदार्थात या पांच अंशांची प्रतीति येत असते. उदा. घर ही वस्तु घ्या, घर आहे,घर भासते, घर प्रिय आहे. तसेच घर हे नाम व घराचा एक विशिष्ट आकार तेच त्याचे रूप हे पाच अंश असतात. यात नामरूप हे दोन अंश मायेचे असे म्हटले आहे कारण ते व्यभिचारी (= बदलणारे) आहेत. सोन्याचा दागिना बनवला असता त्याचा आकारहि बदलणारा असतो. आकार बदलला, स्वरूप बदलले की नांवहि बदलते. म्हणून ते नामरूप मिथ्या म्हटले जाते व जे मिथ्या प्रतीत होते ते माया कार्य असते. पण सोने हे त्या आकारामुळे बदलत नाही. म्हणून ते खरे मानले जाते. जरी आकार, नामरूप बदलले तरी वस्तु आहे असा प्रत्यय येतो. हाच अस्ति प्रत्यय होय ! हा पदार्थामध्ये असणारी सत्ता दाखवितो. प्रत्येक वस्तूमध्ये सत्तारूपाने अधिष्ठान परब्रह्मच आहे. नामरूप बदलले तरी सत्ता बदलत नाही. तसेच ती नामरूपात्मक वस्तुभासत असते. तो भासणेपणा नामरूपाचा वाटत असला तरी तो अधिष्ठान ब्रह्माचाच आहे. 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।' असे उपनिषदवचन आहे. नामरूपे जरी बदलली तरी प्रत्येकात भासणेपणा तोच असतो. वास्तविक तो अधिष्ठानाचाच, पण ते (मायेने) आवृत्त = (झाकलेले) असल्यामुळे नामरूपाच्या द्वारे प्रतीत होतो. म्हणून 'भाति' (= भासतो), असा अनुभव (पर्यायाने) ब्रह्माचाच आहे. तसेच प्रियत्व हा जो धर्म प्रतीत होतो, तो जरी नामरूपाचे द्वारे प्रतीत झाल्यासारखा वाटला तरी मुळात अधिष्ठान ब्रह्माचाच आहे. मुळात प्रियत्व हा धर्म त्याचाच आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आणि निरुपचारा प्रेमा । विषय होय जे प्रियोत्तमा ।
ते दुजे नव्हे की आत्मा । ऐसेचि जाणावे ।। ज्ञा.१८-१३४६

अर्थ : आणि प्रियोत्तमा अर्जुना ! जे निर्निमित्त प्रेमाचा विषय असते ते दुसरे कोणी नाही. तर आत्माच होय. असे समजावे.

तेथ प्रियाची परम सीमा । तो भेटे माउली आत्मा ।
तये खेवी आटे डिंडिमा । संसारिक हे ।। ज्ञा.१६-४४३

अर्थ : मग तेथे = (गुरु कृपेच्या गांवात) आवडणाऱ्या वस्तूतील शेवटली हद्द = (सर्वात अत्यंत आवडता) जो माउली आत्मा तो भेटतो. त्याक्षणीच ही संसाररूपी = (जन्ममृत्युरूपी) गडबड नाहीशी होते.

कारण जड वस्तुच्या ठिकाणी प्रियत्व धर्म नसतो. तो मूळ चेतन अधिष्ठानाचा त्या नाम रूपात प्रतीत होतो. ज्याला हे ज्ञान नसते. तो सत्ता = (असणेपणा) भासणे, प्रियत्व इत्यादि धर्म नामरूपाचेच आहेत असे समजतो. किंबहुना नामरूपेच सत्य आहेत. याचे अस्ति, भाति, प्रियरूप वेगळे अधिष्ठान आहे याची त्याला कल्पनाहि नसते.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

अलंकारपणे झांकले । बाळा सोने कां वाया गेले ।
तैसे नामीरूपी दुरावले । अद्वैत जयां ।। ज्ञा. १८-५४२

अर्थ : अलंकार रूपाने असणारे सोने जसे मुलाला सोने वाटत नाही. त्याप्रमाणे नामरूपाच्या योगाने ज्या ज्ञानाला ब्रह्म दिसत नाही.

विवेकाने नामरूपांचे मिथ्यात्व पटल्यावंर मग अस्ति, भाति, प्रिय अन्य कोणी नसून माझा अंतर्यामी परमात्मा तोच आहे व मी त्याच्याशी अभिन्न आहे. म्हणजेच अस्ति भाति प्रियरूप असणारे जे 'परब्रह्म' तेच मी झालो असे एकनाथ महाराज म्हणतात -

अस्ति भाति प्रिय ऐशी पदे तिन्ही ।
एका जनार्दनी तेचि झाले ।। ५ ।।

असा अपरोक्ष बोध सद्‌गुरु कृपेने झाला, या बोधाचे स्वरूप ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहे.

मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंद । मीचि एक स्वतःसिध्द ।
जो आपणेनसी भेद । नेणोनि जाणे ।। ज्ञा. १५-५८३

अर्थ : मग तो आपणासह भेद न जाणता (मला) जाणतो व त्यामुळे मीच एक स्वतःसिध्द सच्चिदानंद सर्वत्र आहे असे म्हणतो.

वरील चौथ्या चरणात 'हरि पद प्राप्ती' म्हणून जी स्थिति सांगितली आहे, ती हीच होय. म्हणजे जिकडे तिकडे रानावनात हरीच दिसतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

ज्ञानदेवा गोडी संगती सज्जनी ।
हरि दिसे जनीवनी आत्मतत्त्वी ।। ४ ।।

म्हणून नाथ महाराज म्हणतात, अस्ति, भाति, प्रिय या तीन पदांनी प्रतीत होणारे जे परमतत्त्व तेच मी झालो. जीवाचे मूळ रूप तेच असल्यामुळे त्या स्वरूपाशी ऐक्य होऊ शकते. त्या ऐक्याचा अनुभव गुरु कृपेने प्राप्त होतो. तो या अभंगाच्याद्वारे श्री एकनाथ महाराजांनी प्रगट केला आहे. म्हणून तुम्ही हरि हरि बोला !

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

* * *

❃ अभंग बारावा ❃

नाकळे तें कळे कळे तें नाकळे ।
वळे तें नावळे गुरुवीणे ॥ १ ॥
निर्गुणी पावले सगुणी भजता ।
विकल्प धरिता जिव्हा झडे ॥ २ ॥
बहुरूपी धरी संन्याशाचा वेष ।
पाहोन तयास धन देती ॥ ३ ॥
संन्याशाला दिले नाही बहुरूपियाला ।
सगुणी भजला तेथे पावे ॥ ४ ॥
अद्वैताचा खेळ दिसे गुणागुणीं ।
एका जनार्दनी ओळखिले ॥ ५ ॥

अर्थ : गुरूचे साह्य नसेल तर जे कळत नाही ते कळू शकेल काय ? व जे कळले आहे ते न कळल्यासारखे होईल काय ? जे अनुभवाला येण्यास कठिण ते अनुभवाला येणे शक्य आहे काय ? ॥ १ ॥ भक्तांनी सगुणाची भक्ति करून निर्गुणाची प्राप्ति करून घेतली. या संबंधाने कोणी शंका धरली तर जीभ तुटून पडेल. ॥ २ ॥ बहुरूपी संन्याशाचा वेश धारण करून भिक्षा मागतो, त्याला संन्यासी समजून लोक पैसे देतात. ॥ ३ ॥ लोकांनी ते पैसे बहुरूप्याला दिले नसून संन्याशाला दिले. त्याप्रमाणे जो सगुणाची उपासना करतो तो निर्गुणाला प्राप्त होतो. ॥ ४ ॥ गुणागुणातून व्यक्त होणारा हा एक अद्वैताचाच खेळ आहे, हे मी ओळखले. असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात. ॥ ५ ॥

विवरण : मागील अकराव्या अभंगात सत्, चित्, आनंद, अस्ति, भाति, प्रिय अशा केवळ असंग एकरस परब्रह्म स्वरूपाचा विचार केला आहे. पण ती वस्तु अदृश्य, अगोचर अशी असल्यामुळे कळणे कठिण आहे. कारण ती कोणत्याहि प्रमाणाने कळू शकत नाही. तसेच नामरूपात्मक दृश्य प्रपंच जो आहे, तो सर्वांच्या ज्ञानाचा विषय आहे म्हणजे सर्वांना इंद्रियादि प्रमाणांच्या द्वारे कळतो. अशा या नामरूप उपाधीने ती परब्रह्मवस्तु आवृत्त (झाकलेली) आहे. त्यामुळे ती कळत नाही. अशा गूढ वस्तूचे ज्ञान होण्याचे साधन गुरुकृपाच होय ! हेच नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

नाकळे ते कळे कळे ते नाकळे ।
वळे ते नावळे गुरुवीण ।। १ ।।

ही भाषा थोडी परस्पर विरुध्द अशी दिसते ; पण विचार केला तर ती वस्तुस्थितीस विरूध्द नाही. या चरणाचा सरळ अर्थ गुरुविणा म्हणजे गुरुकृपा नसेल तर जे कळत नाही ते कळू शकेल काय ? येथे शंका येईल की, कळत नाही असे काय आहे व ते कसे कळेल ? वर सांगितल्याप्रमाणे मागील अभंगात जे ब्रह्म म्हणून सांगितले आहे ते न कळणारे आहे. वस्तु जेव्हां एखाद्या प्रमाणाचा विषय होते तेव्हां ती कळते. म्हणजे तिचे ज्ञान होते. प्रमाणाचा जो विषय असतो त्यास प्रमेय म्हणतात. प्रमेय म्हणजे ज्ञान विषय ! (ज्ञानाचा विषय पदार्थ) पण सूर्य हा स्वतःप्रकाशरूप असल्यामुळे अन्य दिपादि (दिवे वगैरे) हे प्रकाशाचा जसा विषय नाहीत, तसाच परमात्मा हा स्वयंप्रकाश, ज्ञानस्वरूप असल्यामुळे अन्य (दुसऱ्या) प्रमाणाचा विषय नाही. श्री ज्ञानेश्वर महाराज अनुभवमृतामध्ये स्पष्ट सांगतात -

विषो नाही कोणाही । जया प्रमेयत्वचि नाही ।

तया स्वप्रकाशा काई । प्रमाण होये ।। १६ ।।

अर्थ : जो कोणाचा विषयच होत नाही आणि जो प्रमेयच नाही, अशा स्वयंप्रकाश स्वरूपाला प्रमाण काय प्रकाशित करू शकेल ?

प्रमेय परिच्छेदे । प्रमाणत्व नांदे ।
ती काई स्वत:सिध्दे । वस्तूचां ठायी ।। १७ ।। अमृ.

अर्थ : परिच्छिन्न-मर्यादित (एकदेशी) व जड अशा घटादि प्रमेयांचे = (विषयांचे) ज्ञान प्रमाणांनी = (इंद्रियादिकांनी) करून देता येते आणि त्या ठिकाणी प्रमाणाला प्रमाणपणा येतो. ते प्रमाणत्व या स्वतः सिध्द (देश, काल, वस्तु, तिन्ही परिच्छेदरहित) म्हणजे अनंत किंवा स्वतः सिध्द वस्तूच्या ठिकाणी काय उपयोगी ?

आणखी अनुभवामृतात ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

हा प्रमाणाही वो नेदी । कोणाही मा ।। अमृ.

अर्थ : ते ब्रह्म कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय होत नाही. प्रमाणे एकंदर सहा आहेत -

१) प्रत्यक्ष, २) अनुमान, ३) शब्द , ४)उपमान, ५) अर्थापत्ती, ६)अनुपलब्धी या सर्व प्रमाणांमध्ये शब्दप्रमाण श्रेष्ठ आहे. तरीपण ब्रह्माचे ज्ञान शब्दाने होतच नाही.

ऐसे शब्द जात माघौते सरे । तेथ संकल्पाचे आयुष्यपुरे ।
वाराही जेथ न शिरे । विचाराचा ।। ज्ञा. ६-३१९

अर्थ : याप्रमाणे शब्दमात्र जेथून माघारी परततो, जेथे संकल्प नाहीसा होतो व विचाराचा वाराहि जेथे प्रवेश करू शकत नाही.

जे उन्मनियेचे लावण्य । जे तुर्येचे तारुण्य ।
अनादि जे अगण्य । परमतत्त्व ॥ ज्ञा. ६-३२०

अर्थ : जे परमात्मतत्त्व मनरहित अवस्थेचे सौंदर्य आहे व चौथ्या ज्ञानरूप अवस्थेचे तारुण्य आहे आणि जे नित्यसिध्द अमर्याद आहे.

नाथ महाराज म्हणतात, ते ब्रह्म गुरु कृपेनेच कळते. दुसऱ्या साधनाने कळत नाही. म्हणून नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात म्हणतात.

नाकळे तें कळे कळे तें नाकळे ।
वळे तें नावळे गुरुवीण ॥ १ ॥

न कळणारे ते ब्रह्म ते ज्ञानानेच कळते, असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

गुरु तेथ ज्ञान । ज्ञानी आत्मदर्शन ।
दर्शनी समाधान । आथी जैसे ॥ ज्ञा. १८-१६३६

अर्थ : जेथे गुरु तेथे ज्ञान, जेथे ज्ञान तेथे आत्मदर्शन, जेथे आत्मदर्शन तेथे जसे समाधान असते.

कारण परमात्मा ज्ञानस्वरूप आहे. तो नित्यप्राप्तच आहे. पण अज्ञानाने आवृत्त-(झाकलेला) आहे. अज्ञान अनादि आहे हा वेदांताचा सिध्दांत आहे. म्हणून जीवाला अनादिकालापासून स्वरूपाचा विसर पडलेला आहे.

आपुला आपणपयां । विसरु जो धनंजया ।
तेंचि रूप यया । अज्ञानासी ॥ ज्ञा. १४-७२

अर्थ : अर्जुना, आपला आपल्याला जो विसर पडतो,

तेच या अज्ञानाचे रूप आहे.

असे अज्ञानाचे लक्षण श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे. हे स्वस्वरूपाचे अज्ञानच जीवाला मूळ स्वरूपाचा विसर पाडून त्यास जन्ममरणात्मक संसारात घालते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज निद्रेच्या रूपकाने ही गोष्ट सांगत आहेत -

तरी अविद्येचिया निदा । विश्व स्वप्नाचा हा धांदा ।
भोगीत होता प्रबुध्दा । अनादि जो ॥ ज्ञा. १८-४०३

अर्थ : तर जागे झालेल्या अर्जुना, अविद्यारूपी निद्रेमध्ये विश्वरूपी स्वप्नाचा व्यवहार जो अनादिकालापासून करीत होता. श्रीगुरु केवळ या अज्ञानाची निवृत्ती 'तत्त्वमसि' महावाक्यांच्या उपदेशाने करतात.

तो महावाक्याचेनि नांवे । गुरुकृपेचेनि थांवे ।
माथां हातु ठेविला नव्हे । थापटिला जैसा ॥ ज्ञा.१८-४०४

अर्थ : त्यास महावाक्याच्या उपदेशाच्या शब्दांनी (हाक मारून) मग आपल्या कृपेच्या सामर्थ्याने, गुरूंनी त्याच्या मस्तकावर हात ठेविला. असेच नव्हे, तर त्यास थापटून जागे केले.

तैसी विश्वस्वप्नेसी माया । निद सांडूनी धनंजया ।
सहसा चेईला अद्वया- । नंदपणे जो ॥ ज्ञा.१८-४०५

अर्थ : अर्जुना, त्याक्षणी विश्वरूपी स्वप्नासह ती मायारूपी निद्रा टाकून देऊन, जो मी अद्वयानंद रूप आहे, अशा मुळच्या आठवणी वर आला.

मोटके गुरुमुखे उदैजत दिसे । आणि हृदयी स्वयंभचि असे ।
प्रत्यक्ष फावो लागे तैसे । आपैसया ॥ ज्ञा. ९-४९

अर्थ : गुरुमुखातून ते ज्ञान अमळसे = (मोजके) उगवतांना दिसते. पण ते

हृदयात मूळचे सिध्दच असते. तसे ते आपोआप प्रत्यक्ष अनुभवाला येऊ लागते.

अज्ञानाचे आवरण दूर होताच तेच 'परमात्मतत्त्व' मीच आहे. अशा बोधावर तो साधक येतो. यासच नाथ महाराज म्हणतात-

नाकळे ते कळे ।

आणखी ज्ञानेश्वर महाराज एका अभंगात म्हणतात -

याकारणे श्रीगुरुनाथु । जंव मस्तकी न ठेवी हातु ।
निवृत्तिदास असे विनवितु । तंव निवांतु केवी होय ॥ ६ ॥
भस्म उधळण जटाभारू ॥ धृ. ॥ ज्ञा. म.

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

याजसाठी संत पाय हे सेवावे ।
तरीच तरावे तुका म्हणे ॥ ४ ॥ तु. म. २२४४

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, याकरिताच संतांच्या चरणांची सेवा करावी लागते. मगच हे ब्रह्मज्ञान प्राप्त होऊन (संसार सागरातून) तरून जाता येते.

तात्पर्य, 'नाकळे ते कळे' म्हणजे गुरूंचे साह्य नसेल तर ते ब्रह्म कळले, नाहीतर कळत नाही. हे सिध्द झाले,

आतां - **कळे ते नाकळे ।**

याचा विचार करू. याचा अर्थ जे कळले आहे ते न कळल्यासारखे होईल काय ? याचा विचार करू. जो जो दृश्य = (दिसणारा) प्रपंच-संसार आपल्यापुढे दिसतो. तो आपल्या इंद्रियादिकांचा विषय होऊन अंतःकरणास कळतो. तो वास्तविक ज्ञानाचा विषय वाटतो, पण जे पदार्थ

आपल्यापुढे दृश्यरूपाने येतात ते वास्तविक =(खऱ्या अर्थाने) सत्य नाहीत. ते मृगजळवत्=(हरिणांच्या दृष्टीने दिसणारे पाणी) व स्वप्नवत् = (स्वप्नातील पदार्थांप्रमाणे) अनित्य, मिथ्या =(खोटे) आहेत. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचे जळ जैसे ।
कां स्वप्नीचा आभासे । भद्रजाती ।। १२१ ।।
देखे अनित्य तियापरी । म्हणऊनि तू अव्हेरी ।
हा सर्वथा संगु न धरीं । धनुर्धरा ।। ज्ञा. २-१२२

अर्थ : हे विषय आहेत तरी कसे ? मृगजळ जसे आभासात्मक किंवा स्वप्नात पाहिलेला हत्ती जसा केवळ भासमय असतो. ।। १२१ ।। पहा, तसे हे विषय क्षणभंगूर आहेत. याकरितां धनुर्धरा, तूं यांचा त्याग कर त्यांच्या नादी मुळीच लागू नको.

कारण संपूर्ण दिसणारा संसार जर माया कार्य आहे व ती माया जर अनिर्वचनीय =(माया अशी अशी आहे, हे कथन न करण्याजोगी) मिथ्या = (खोटी) आहे. तर तिचे कार्यहि मिथ्याच आहे. असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

लटिका व्यवहार सर्व हा संसार ।
वाया येरझार हरिवीण ।। २ ।।

अर्थ : कारण, देहादिक संसार व त्यातील व्यवहार सर्व खोटा आहे, म्हणून हरीला सोडून या संसाराच्या मोहात राहशील तर तुझी येरझार= जन्माला येणे व मरणे हे व्यर्थ होईल. असे महाराजांनी हरिपाठात म्हटले आहे. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

मूळ अज्ञानचि तंव लटिके । मा तयाचे कार्य हे केतुके ।

म्हणोनि संसाररुख सत्य के। वावोचि गा ॥ ज्ञा. १५-२२३

अर्थ : बा अर्जुना, या संसारवृक्षाचे मूळ जे अज्ञान, तेच आधी खोटे आहे. तर मग त्याचे कार्य ते केवढे ? काय किंमतीचे असणार ? म्हणून संसार वृक्ष खरा कोठून असणार ? तर तो मिथ्याच आहे.

कल्पित वस्तूचा असा स्वभाव आहे की, ती नसून भासते हीच गोष्ट श्री एकनाथ महाराज पंधराव्या अभंगात सांगतात-

शुक्तीवरी रजत पाहता डोळा दिसे।
रज्जुवरी भासे मिथ्या सर्प ॥ ४ ॥

अर्थ : शिंपल्याकडे बघतांना डोळ्याला रुप्याचा भास होतो व दोरीकडे बघतांना सर्पाचा भास होतो. (तसेच हरिस्वरूपाच्या ठिकाणी जीवशिवाचा भास होतो. म्हणून हे जे जग आहे ते मिथ्या असूनहि भ्रांतीने सत्य वाटते ते त्याचे कळणे श्रीगुरुकृपेने बाधित होते. (खोटे ठरते) म्हणजे श्रीगुरुप्रथम ज्या जड तत्त्वांचा विचार सांगतात त्याचे अनित्यत्व (खोटेपणा) विचाराने तेव्हांच कळतो. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तैसे विचारिता निरसले। ते प्रपंचु सहजे सांडवले।
मग तत्त्वतां तत्त्व उरले। ज्ञानियांसी ॥ ज्ञा. २-१३१

अर्थ : त्याप्रमाणे विचार केला असता ज्याचा निरास होतो. (जो मिथ्या ठरतो.) असा प्रपंच (देहादिक उपाधि) ज्ञानी पुरुषांकडून सहजच टाकला जातो व मग ज्ञानी पुरुषांना खरोखर एकतत्त्व (ब्रह्म) मात्र उरते.

अशारीतीने जो दृश्य प्रपंच प्रतीत होतो तो कल्पित असल्याने त्याच्या अधिष्ठान परमात्मस्वरूपाचे ज्ञान झाले म्हणजे तो समोर दिसतच नाही. ही गोष्ट श्री तुकाराम महाराजांनी एका अभंगात सांगितली आहे.

सहज मी आंधळा गा निज निराकार पंथें ।
वृत्ति हे निवृत्ती झाली जन न दिसे तेथें ।
मी माझे हारपले ठायी जेथीच्या तेथे ।
अदृश्य तेचि झाले कांही दृश्य जे होते ।। १ ।। तु. म. ३४४

अर्थ : (या अभंगातील 'आंधळा' हा उच्चतम अशा वृत्तिरहित निर्विकल्प आत्मस्थितीस पोहचून अन्य काहीहि दिसत नसलेला, असा आहे. तत्त्वतः हा आंधळा नसून डोळसातील डोळस आहे.) निजवस्तु निराकाराच्या ठिकाणी मी सहजच आंधळा आहे. तेथे बाह्यवृत्ति नाहीशी झाल्या कारणाने हे विश्व दृष्टीस पडत नाही आणि मी देही व देहसंबंधी माझे हा अभिमान जागचे जागीच नाहीसा झाला म्हणून जेवढे दृश्य पदार्थ आहेत तितके अदृश्य झाले.

अशा या ज्ञान पूर्ण अवस्थेत दृश्य प्रपंच दिसता सर्वत्र, जिकडे-तिकडे हरीच अनुभवास येतो हे - **जे जे दृष्टी दिसे तें तें हरिरूप ।** या चौथ्या अभंगात मागे स्पष्ट केलेच आहे. पण हा विवेक श्री गुरुविना कोण पटवून देणार ? श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि हरिपाठातून असेच सांगतात-

द्वैताची झाडणी गुरुवीण ज्ञान ।
तया कैचे कीर्तन घडेल नामी ।। ३ ।।

अर्थ : ज्या ब्रह्मस्वरूपाच्या अज्ञानाने (अहं = मी) व इदं = (हे) अशा वृत्तिरूपी द्वैताची उत्पत्ति झाली. त्या द्वैताचा नाश ब्रह्म स्वरूपाच्या ज्ञानानेच होणार आहे. ते ज्ञान देणारे गुरु आहेत. गुरुवाचून ते कधीहि मिळणार नाही व ज्या साधकाला ते मिळाले नाही. त्याला नामी जो परमात्मा त्याचे अभेद भजन कसे घडेल ?

श्रीगुरूचे लक्षण हेच ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहे.

आणि संसारा ऐसा दारुणु । जो भेटलाचि हरी शीणु ।
तो ज्ञानदानी सकरुणु । भजिजे गुरु ।। ज्ञा. १७-२०८

अर्थ : आणि जो भेटताक्षणीच संसारासारखे भयंकर दुःख नाहीसे करतो. अशा त्या ज्ञानदान करणाऱ्या व दयावान गुरूला भजतो.

गुरूंचे अनेक प्रकार ग्रंथांतरी सांगितले आहेत. गुरु म्हणून आज फसवणुकीचे प्रकार फार होत आहेत. म्हणून पूर्ण विचाराने गुरूंची लक्षणे जाणूनच गुरुत्व मानले पाहिजे. श्री नाथ महाराजांनी आपल्या भागवताच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या टीकेत जनक-नवयोगेश्वर संवादात या विषयाचा चांगला विचार केला आहे.

'गुरु' ऐसे जे म्हणणे । तेही आहे बहुसालपणे ।
ऐक राया ती लक्षणे । तुज कारणे सांगेन ।। २७५ ।।
एक वेदाध्ययन गुरु । एक व्याख्यान दानी उदारु ।
एक ज्योतिष ज्ञानी गंभीरु । परि ते सद्‌गुरु न म्हणती ज्ञाते ।। २७६ ।।
एक आगमोक्त मंत्र उपासिती । जप करावा विधान युक्ति ।
मग कै होईल निजप्राप्ती । हे न कळे निश्चिती गुरुशिष्या ।। २७७ ।।
एक वायु धारणा लाविती । एक नाना लक्ष्ये दाविती ।
एक हठयोगे गोविती । एक बैसविती महामुद्रा ।। २७८ ।।
एक ब्रह्मानुवादे चोखटु । तत्त्व निरूपणी उद्‌भटु ।
वैराग्य बोली का वरिष्ठु । उपजवी विटु उभयभोगांचा ।। २७९ ।।
कैसे निरूपिती शुध्दब्रह्म । ऐकुनि सात्विका येतसे प्रेम ।
परी निज हृदयींचा भ्रम । निरसे ते वर्म नेणेचि ।। २८० ।।
जेवी गुळ-उसांचा घाणा । तोंडीचा रसु भरे भाणा ।
शब्द चोपटे भरोनि वदना । परिभ्रमणा करकरितु ।। २८२ ।।
ऐसा जो कां शब्दज्ञानी । उत्तम व्याख्याता ज्ञानगुणी ।

तो जन रंजवी निरुपणी । स्वयें कोरडेपणी करकरितु ।। २८३ ।।
योगक्षेम चाले गोमटा । लौकिकी थोर प्रतिष्ठा ।
तेथ निजप्राप्तीची उत्कंठा । न वचे वरिष्ठा शिष्यांची ।। २८३ ।।
जेवी अमृत म्हणता । चवी न लभे गा सर्वथा ।
तेवी शाब्दिक ज्ञान योग्यता । अनुभव वार्ता स्वयें नुपजे ।। ए.भा. ३-२८४

आता नाथ महाराज खऱ्या सद्गुरूंचे लक्षण सांगतात.

आतां सद्गुरूची लक्षणे । राया सांगतों तुजकारणे ।
जे ऐकता अंतःकरणे । सुखी होणे सद्भावे ।। २९६ ।।
तरी जो काया वाचा मने । अति कृपाळु दीनाकारणे ।
तोडी शिष्याची भवबंधने । उठवी ठाणे अहंकाराचे ।। २९७ ।।
जो शब्दज्ञाने पारंगतु । ब्रह्मज्ञाने सदा डुल्लतु ।
शिष्य प्रबोधनी समर्थु । यथोचितु निजभावे ।। ए.भा. ३-२९८

अर्थ : हे राजा ! आता सद्गुरूची जी खरी खरी लक्षणे आहेत ती तुला सांगतो. अंतःकरण पुरःसर श्रध्देने ऐकशील तर सुखी होशील. ।। २९६ ।। जो कायावाचामनाने दीन जनांवर अत्यंत कृपा करतो, शिष्याची संसारबंधने तोडून टाकतो आणि अहंकाराचे ठाणे उठवितो. ।। २९७ ।। तसेच जो शब्दज्ञानात पारंगत असून सर्वकाळ ब्रह्मानंदात डुलत राहतो. शिष्याला भक्ति भावाप्रमाणे यथोचित प्रबोध=(ज्ञान देण्यात) करण्यास समर्थ असतो. ।। २९८ ।।

निजशिष्याची मरण चिंता । स्वये निवारी जो वस्तुता ।
तोचि सद्गुरु तत्त्वतां । येर ते गुरुता मंत्र तंत्रोपदेशे ।। ए.भा. २-४८०

अर्थ : आपल्या शिष्याच्या मरणाची चिंता जो स्वतः निवारण करतो, तोच खरा सद्गुरु होय. त्याशिवाय इतर प्रकारचा जो गुरुपणा, तो केवळ मंत्रतंत्र उपदेशापुरताच समजावा.

मंत्रतंत्र उपदेशिते । घरोघरी गुरु आहेत आइते ।
जो शिष्यासी मेळवी सद्वस्तुते । सद्गुरु त्याते श्रीकृष्ण मानी ।।
ए. भा. २-४८१

अर्थ : मंत्र तंत्रांचा उपदेश करणारे गुरु घरोघर आयते असतात. पण शिष्याला जो सद्वस्तुप्रत पोचवितो त्याला श्रीकृष्ण हे सद्गुरु मानतात.

गुरुकृपेनेच जे कळण्यास कठिण जे ब्रह्म होय, ते कळते व कळणारे जगाचे मिथ्यात्व=(खोटेपणा) पटल्यामुळे ज्ञान व प्रेम राहात नाही. हे खरे पण कित्येक वेळी हे ज्ञान वरवरचेच म्हणजे परोक्षच होते. ते अनुभवास येत नाही व अनुभवास आल्याविना ज्ञानाचे जे मोक्षरूपी फल ते प्राप्त होत नाही. एवढ्याकरिता नाथ महाराज 'वळे ते नावळे । गुरुवीण ।' असे म्हणतात. वळणे म्हणजे अनुभवास येणे. जे वळत नाही, 'नावळे ते गुरुकृपेनेच कळेल. म्हणजे त्याचा अनुभव प्राप्त होण्यासहि श्रीगुरुकृपाच पाहिजे. हीच गोष्ट अनेक दृष्टांतांनी श्री नाथ महाराजांनी श्रीमद् भागवत स्कंध ११ अ. १० व्या मध्ये सांगितली आहे.

सद्गुरुवीण ब्रह्मज्ञान । सर्वथा नव्हे नव्हे जाण ।
हे उपनिषदर्थ प्रमाण । परम निर्वाण सांगितले ।। १०७ ।।
डोळा देखणाचि आहे । त्यासी सूर्य नव्हता साह्य ।
सिध्द पदार्थ देखो न लाहे । स्तब्ध राहे अंधारीं ।। १०८ ।।
नाव तारी हे साचार । माजी बैसले थोर थोर ।
परी तारकेवीण परपार । समर्थ नर न पवती ।। १०९ ।।
पर्जन्ये भूमी मार्दवा आली । बीजे कणिंग असे भरली ।
परी ज्ञातेने पेरणी नाही केली । तरी पिकाची बोली पोचट ।। ११० ।।
तैसे निजस्वरूप आइते । श्रध्दा सद्गुरुचेनि हाते ।
खरे करूनिया ज्ञाते । निज सुखाते पावले ।। ११२ ।।
रत्न सांपडले अवचिते । परी खरे खोटे संशय तेथे ।

रत्नपारखी करी मोलाते । अति यत्न त्याते मग करिती ।। ए.भा. १०-११२

अर्थ : कारण सद्गुरुशिवाय ब्रह्मज्ञान कधीच प्राप्त व्हावयाचे नाही. असे प्रमाण उपनिषद वाक्यांनी अखेरचा निर्णय म्हणून सांगून दिले आहे. ।। १०७ ।। डोळ्याला चांगले दिसत आहे, पण त्याला जर सूर्याचे साह्य नसेल, तर पुढे असलेला पदार्थ त्याला पाहता येणार नाही. तो अंधारातच स्तब्ध राहील. ।। १०८ ।। नावच तारते, ही गोष्ट खरी आहे. तिच्यात थोर थोर लोक बसले आहेत, परंतु त्या थोर लोकांना नावाडी असल्याशिवाय काही पलिकडे जाता यावयाचे नाही. ।। १०९ ।। पावसाने जमिनीला ओल आली आणि बियाणाने कणगी भरलेली असली, तरी तज्ज्ञ मनुष्याने पेरणी केली नाही. तोपर्यंत पिकाची गोष्ट व्यर्थ आहे. ।। ११० ।। अकस्मात एखादे रत्न सापडते पण ते खरे की खोटे असा संशय उत्पन्न होतो. तेथे रत्न परीक्षक घेऊन त्याचे मोल करतो, तेव्हां मग ते मिळविण्याविषयी लोक खटपट करतात. ।। १११ ।। त्याप्रमाणे आत्मस्वरूप हे आयतेच हातात असते. त्याला श्रध्दापूर्वक सद्गुरूच्या हाताने खरे करून घेऊन ज्ञाते आत्मसुखाला पात्र होतात. ।। ११२ ।। अनादिकालापासून भेद ज्ञानाने संसाराच्या सत्यत्वाचे संस्कार असल्यामुळे पुनः पुनः संशय व विपरीत भावना निर्माण होत असते. अशा साधकास श्रीगुरु अनेक उपपत्तींच्या (युक्ति=प्रयुक्तींच्या) द्वारे, दृष्टांतांनी बोध करून त्या साधकाचे अज्ञान घालवून त्यास अनुभवाच्या भूमिकेवर आणून सोडतात. म्हणून नाथ महाराजांनी म्हटले आहे -

वळे ते नावळे गुरुवीण ।।

गुरुकृपेशिवाय ब्रह्म अनुभवाला येणार नाही. श्रीगुरु असा बोध करीत असले तरी कित्येकांना तो सूक्ष्म बोध आकलन होणे अशक्यच होते. कारण नाथ महाराज सांगतात -

निर्गुणाचा बोध कठीण । मनबुध्दि वाचे अगम्य जाण ।

शास्त्रांसी न कळे उणखूण । वेदी मौन धरियेले ॥ १४६० ॥

वारा उमाणावा वावे । आकाश आकळावे खेवें ।

भावना भांबावली धांवे । काय करावे स्फुरेना ॥ ए.भा. ११-१४६१

अर्थ : निर्गुणाचा बोध होणेच मुळी कठिण असते. कारण ते मन, बुध्दि व वाणी ह्यांना अगम्य असते. शास्त्रांना सुध्दा त्याचे रहस्य कळत नाही. वेदांनीहि त्याबद्दल मौनच धारण केले आहे. ॥ १४६० ॥ वावेने = (दोन्ही हातांच्या मापाने) वारा मोजण्याचा प्रयत्न करावा किंवा आकाशाला मिठी मारून त्याला आवळावयाचा प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणे भावना भांबावून पळत सुटते. कोठे स्थिर व्हावे तेच कळेनासे होते. ॥ १४६१ ॥

अशा साधकास संत हे सगुणोपासना सांगतात. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात -

निर्गुणी पावले सगुणी भजता ।

विकल्प धरिता जिव्हा झडे ॥ २ ॥

अर्थ : भक्तांनी सगुणाची भक्ति करून निर्गुणाची प्राप्ती करून घेतली. या संबंधाने कोणी शंका धरली तर जीभ तुटून पडेल.

कित्येकांना निर्गुण हे श्रेष्ठ व सगुण हे कनिष्ठ वाटते. पण भक्तिमार्गात दोन्ही समानच मानले आहेत. सगुण-निर्गुणांचा भेद मानला नाही. वेदामध्येहि ब्रह्माची दोन रूपे आहेत

द्वै वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च । (श्रुति) १) सगुण व २) निर्गुण

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

धरियेली सोंगे । येणे अवघी पांडुरंगे ॥ १ ॥

ते हे ब्रह्म विटेवरी । उभे चंद्रभागे तीरी ॥ २ ॥ तु. म.२६२८

अर्थ : ह्या पांडुरंगाने नाना प्रकारचे (सोंगे) = अवतार घेतले आहेत. तेच

हे ब्रह्म चंद्रभागेच्या तीरी विटेवर उभे आहे.

आणखी एका अभंगात सगुण-निर्गुणाचे ऐक्य सांगतात -

सगुण निर्गुणाचा ठाव। विटे पाव धरियेले ॥ तु.म. ३५१७

अर्थ : म्हणून श्रीहरीने सगुण-निर्गुणाचे जणू अधिष्ठान असलेले दोन चरण विटेवर समरूपाने ठेवले आहेत.

बाप रखुमादेवीवरु सगुण निर्गुण।
रूप विटेवरी दाविली खूण ॥ ४ ॥ ज्ञा. म. ७८४

वेदामध्ये परब्रह्माची मूर्त व अमूर्त अशी दोन रूपे आहेत. असे सांगितले आहे. श्री शंकराचार्य हे अद्वैतज्ञानी निर्गुण वादी म्हणून प्रसिध्द आहेत. पण त्यांनीहि सगुण निर्गुण ऐक्य मानले आहे. आपल्या प्रबोध सुधाकर नामक ग्रंथात ते म्हणतात -

श्रुतिभिर्महापुराणैः सगुणगुणातीतयोरैक्यं।
यत्प्रोक्तं गुढतया तदहं वक्ष्येऽति विशदार्थम् ॥ १ ॥
भूतेष्वन्तर्यामि ज्ञानमयः सच्चिदानंदः।
प्रकृतेः परः परात्मा यदुकुलतिकः स एवायम् ॥ २ ॥

अर्थ : आचार्य म्हणतात, श्रुति व महापुराणादिकांनी सगुण व गुणातीत म्हणजे निर्गुण यांचे जे ऐक्य गूढ रूपाने सांगितले आहे. तेच मी स्पष्ट करून सांगतो. सर्व भूतमात्रांचा अंतर्यामी ज्ञानस्वरूप सच्चिदानंद प्रकृतीहून पर असा जो परमात्मा निर्गुण निराकार म्हणून वेदाने प्रतिपादिला आहे. तोच हा यदुकुलतिलक भगवान श्रीकृष्ण आहे.

भगवान श्रीकृष्ण गीतेच्या चौदाव्या अध्यायात अर्जुनाला स्पष्ट सांगतात -

अगा ब्रह्म या नांवा । अभिप्रावो मी पांडवा ।
मीचि बोलिंजे आघवा । शब्दी इही ।। ४०४ ।।
पै मंडळ आणि चंद्रमा । दोनी नव्हती सुवर्मा ।
तैसा मज आणि ब्रह्मा । भेदु नाही ।। ज्ञा. १४-४०५

अर्थ : अर्जुना, ब्रह्म या नांवाला विषय मी आहे आणि या सर्व शब्दांनी (म्हणजे अमृत, अव्यय, शाश्वत वगैरे शब्दांनी) मीच बोलला जातो. ।। ४०४ ।। चंद्र आणि चंद्राचे बिंब ही जशी भिन्न नाहीत, त्याप्रमाणे हे चतुर अर्जुना, माझ्यात व ब्रह्मात भेद नाही. ।। ४०५ ।।

सगुण निर्गुणात भेद मानून त्यात न्यून अधिक भाव पाहणाऱ्याबद्दल श्री नाथ महाराज स्पष्ट सांगतात -

निर्गुणाहूनि सगुण न्यून । म्हणे तो केवळ मूर्ख जाण ।
सगुण निर्गुण दोनी समान । न्यून पूर्ण असेना ।। १४५८ ।।
विघुरले तें तूप होये । थिजले त्यापरीस गोड आहे ।
निर्गुणापरीस सगुणी पाहे । अति लवलाहे स्वानंद ।। ए.भा. ११-१४५९

अर्थ : निर्गुणापेक्षा सगुण हे कमी योग्यतेचे आहे असे जो म्हणेल, तो निखालस मूर्ख होय, असे समज. कारण सगुण व निर्गुण ही दोन्ही सारखीच आहेत. त्यात एक कमी व एक अधिक असे मुळीच नाही. ।। १४५८ ।। तूप पातळ असले तरी ते तूपच पण जर ते थिजले तर पातळ तुपापेक्षा अधिक गोड होते. त्याप्रमाणेच पहा, निर्गुणापेक्षाहि सगुण स्वरूपानेच मनाला त्वरित आनंद होतो. ।। १४५९ ।।

जो नित्य सिध्द सच्चिदानंदू । प्रकृतिरूप परमानंदू ।
सगुण जाला जी गोविंदु । स्वानंद कंदू स्वलीला ।। ए.भा. ११-१४६३

अर्थ : जो नित्यसिध्द, सच्चिदानंद, प्रकृतीहून भिन्न व परमानंद स्वरूप,

तोच स्वानंदाचा मूळकंद असा गोविंद आपल्या लिलेने सगुण झाला.

जो कसू सुवर्णाचिये खोटी। तोचि वाला एका कसवटी।
सगुणनिर्गुण परिपाटी। नाही तुटी चित्सुखा॥ ए.भा. ११-१५०१

अर्थ : सोन्याच्या लगडीला जो कस लागतो, तोच त्याच्यातील एका वालभर सोन्यालाहि लागतो. त्याप्रमाणे सगुण किंवा निर्गुण ह्यांच्याउपासनेने आत्मानंदात काही अंतर पडत नाही.

म्हणून सगुणाचे भजन केले तरी ते निर्गुणालाच पोहोचते. कारण दोघात अभेदच आहे. जर कोणी या विषयात विकल्प म्हणजे संशय घेईल तर त्याची जिव्हा झडून जाईल. ही एक प्रकारची शापवाणीच आहे. यातून गर्भितार्थ असा निघतो की, सगुण निर्गुणात न्यून-अधिक पाहणे हे भक्त भागवत साधुसंतांना मुळीच आवडत नाही. पुढील दोन चरणातून दृष्टांताने हीच गोष्ट नाथ महाराजांनी सिध्द केली आहे.

बहुरूपी धरी संन्याशाचा वेष।
पाहोन तयास धन देती॥ ३॥

अर्थ : बहुरूपी (रायरंग) संन्याशाचा वेश धारण करून भिक्षा मागतो. त्याला संन्यासी समजून लोक पैसे देतात.

संन्याशाला दिले नाहीं बहुरुपियाला।
सगुणी भजला तेथे पावे॥ ४॥

अर्थ : लोकांनी ते पैसे बहुरुप्याला दिले नसून संन्याशाला दिले. त्याप्रमाणे जो सगुणाची उपासना करतो तो निर्गुणाला प्राप्त होतो.

बहुरुप्याचा धंदा करणारे काही लोक असतात. ते रोज एक वेष घेतात. उदा. राजा, फकिर, संन्यासी, पोलीस, ज्योतिषी (ब्राह्मण) असा कोणताहि वेष ते घेतात. कित्येकवेळा ते वेष इतके बेमालूम असतात

की, तो वेष आहे का सोंग आहे असे पाहणाऱ्यांना वाटतच नाही.

एका बहुरुप्याने संन्याशाचा वेष घेतला. तो इतका हुबेहूब वठविला की, पाहणाऱ्यांना वाटले, हा कोणी काशी क्षेत्राचाच एखादा परमहंस संन्यासी आहे. संन्यासाश्रम हा सर्वश्रेष्ठ आश्रम आहे. केवळ हा आश्रम घेतल्याने तो नारायणस्वरूप होतो.

काषायांतर मात्रेण नरो नारायणो भवेत्।

भगवी वस्त्रे धारण करणे हे फार मोठ्या त्यागाचे लक्षण आहे. म्हणून कित्येक त्या संन्याशाचा फार आदर करू लागले. तो मुखाने केवळ 'नारायण-नारायण' एवढेच म्हणत होता, नासाग्र दृष्टी ठेवून बसत असे त्यामुळे लोकांची श्रध्दा वाढून कोणी कोणी त्याची पूजा करून त्याच्यापुढे दक्षिणाहि ठेवू लागले. विचार केला तर ती दक्षिणा जरी संन्याशाला दिल्यासारखी दिसली तरी ती बहुरुपी समजून नव्हे, तर संन्याशासच दिली. असे समजावे.

जैसा बहुरूपी आपुल्या ठायी। नाना सोंगे धरी देही।
तितुकी रूपे त्यासी नाही। एकला पाही अद्वैत ॥ ए.भा.१०-६५२

अर्थ : ज्याप्रमाणे बहुरूपी आपल्या एकाच देहाने अनेक सोंगे घेतो, पण तितके काही त्याचे देह नसतात. तो एकी एक अद्वैतच असतो.

त्याप्रमाणे सगुणोपासना केली, सगुणाचे जरी भजन केले तरी ते निर्गुण स्वरूपातच पोहोचते. कारण सगुण निर्गुण यात भेद नाही.

दोन्ही टिपरी एकचि नाद। सगुण निर्गुण नाही भेद रे ॥ तु. म. २४१

अर्थ : दोन टिपऱ्यांच्या आघातत एकच नाद उत्पन्न होतो. त्याप्रमाणे सगुण निर्गुणामध्ये काही भेद नाही.

शेवटच्या चरणात नाथ महाराज म्हणतात -

अद्वैताचा खेळ दिसे गुणागुणी ।

एका जनार्दनी ओळखिले ॥ ५ ॥

अर्थ : गुणागुणांमधून व्यक्त होणारा हा एक अद्वैताचाच खेळ आहे हे मी ओळखले, असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात.

गुणाच्या व्यवहारात तसेच निर्गुण स्थितीत सर्व एक अद्वैताचाच खेळ आहे. याचा अर्थ असा की, सगुण परमात्मा, त्याची भक्ति, भजन इत्यादि केली असता वरवर द्वैत दिसते. भज्य, भजक, भजन ही त्रिपुटी दिसते. पण तात्त्विक दृष्टीने पाहणाऱ्यास हे द्वैत केवळ वरवरचे आहे, सर्वात एक अद्वैत तत्त्वच खेळते आहे असे कळते. सामान्य, अज्ञानी लोकांना हे वर्म कळत नाही. श्री नाथ महाराज या अज्ञानी लोकांच्या मताचा अनुवाद करितात.

ए-हवी ब्रह्म अद्वितीय नित्य । हे सकळ ऋषींचे संमत ।
त्यासींहि पुसो जाता बहुत । विक्षेप तेथ उठती ॥ ४०६ ॥
एक म्हणती ब्रह्म सगुण । एक म्हणती ते निर्गुण ।
ऐसे वाद करिती दारुण । युक्ति खंडण अभिमानाने ॥ ४०७ ॥
एक म्हणती ब्रह्म सप्रपंच । एक म्हणती निष्प्रपंच ।
मिळोनिया पांच पांच । शब्द कचकच वाढविती ॥ ए.भा.९-४०८

अर्थ : बाकी ब्रह्म हे अद्वितीय व नित्य असल्याचे सर्व ऋषींना संमतच आहे; पण त्यांनाहि विचारायला गेले असता त्यातहि अनेक विक्षेप उत्पन्न होतात. ॥ ४०६ ॥ कोणी म्हणतात, ब्रह्म हे सगुण आहे, कोणी म्हणतात, ते निर्गुण आहे. ह्याप्रमाणे विद्वतेच्या अभिमानाने एकमेकांच्या युक्तिवादाचे खंडण करून मोठा कडाक्याचा वादविवाद माजवितात. ॥ ४०७ ॥ कोणी म्हणतात, ब्रह्म सप्रपंच आहे, कोणी म्हणतात, ते निष्प्रपंच आहे. असे पांच पांच जमून शब्दांची कचकच मात्र वाढवितात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज

म्हणतात, परमात्म्याचे ठिकाणी नामरूप संबंध नाही -

नामरूप संबंध । जाति क्रिया भेद ।
हा आकारासीच प्रवाद । वस्तूसी नाही ।। ज्ञा. १३-१०४

ते ब्रह्म कधीहि गुण होत नाही आणि त्याचा व गुणांचा काही एक संबंधहि नाही. पण गुण हे त्याच्याच ठिकाणी भासतात.

आकारु जेथ सरे । जीवत्व जेथ विरे ।
द्वैत जेथ नुरे । अद्वैत जे ।। ज्ञा. १३-११४१

अर्थ : ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी आकार संपतो, जीवपणा विरघळून जातो व जेथे द्वैत उरत नाही. असे जे एकाकी आहे.

अशी अद्वैत स्वरूपाची श्री ज्ञानेश्वर महाराज व्याख्या करतात. नाथ महाराज म्हणतात, गुण व अगुण (निर्गुण) या रूपाने सर्वत्र अद्वैताचाच खेळ-विलास आहे. किंवा गुणा गुणातून म्हणजे सत्त्व रज तम या तिन्ही गुणांचा जो व्यवहार दिसतो, जग हे त्रिगुणात्मक आहे, जग म्हणजे कर्ता, कर्म, फल ही त्रिपुटी होय. ही सर्व त्रिपुटी तीन गुणांचीच बनलेली आहे.

आणि हे तंव त्रिपुटी । तिही गुणी इही किरीटी ।
गुंफिली असे पटी । तांतुवी जैसी ।। ८१२ ।।
कैचा लोवेवीण कांबळा । मातीयेवीण मोदळा ।
जळेवीण कल्लोळा । होणे आहे ।। ८१४ ।।
तैसे न होनि गुणाचे । सृष्टीच्या रचनारचे ।
ऐसे नाहीच गा साचे । प्राणिजात ।। ८१५ ।।
यालागी हे सकळ । तिही गुणांचेचि केवळ ।
घडले आहे निखळ । ऐसे जाण ।। ज्ञा. १८-८१६

अर्थ : आणि अर्जुना, ही त्रिपुटी तर ज्याप्रमाणे वस्त्रामध्ये तंतूच गुंफलेले

असतात, त्याप्रमाणे या तीन गुणांनी ही त्रिपुटी गुंफलेली आहे. ॥ ८१२ ॥ लोकरीशिवाय घोंगडी कोठली ? मातीशिवाय चिखलाचा गोळा कोठला ? अथवा पाण्याशिवाय लाटांना अस्तित्व आहे काय ? ॥ ८१४ ॥ त्याप्रमाणे गुणांचे न बनता, त्या सृष्टीच्या रचनेमध्ये निर्माण होणारा, अर्जुना, असा खरोखर कोणीच प्राणी नाही. ॥ ८१५ ॥ याकरितां हे सर्व जग केवळ तीन गुणांचे शुध्द बनले आहे. असे समज. ॥ ८१६ ॥

पण हा जो गुणांचा व्यवहार सर्वत्र दिसून येतो. तो मुळातअद्वैतस्वरूप परमात्म्याचाच आहे. कारण गुण हे प्रकृतिकार्य असून निर्गुण परमात्म्याच्याच सत्तेने भासतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

ते गुण नव्हे कही । गुणा तया संबंधु नाही ।
परी तयाचांचि ठायी । आभासती ॥ ज्ञा. १३-९०५

अर्थ : ते ब्रह्म कधीहि गुण होत नाही आणि त्याचा व गुणांचा काहीएक संबंधहि नाही. पण गुण हे त्याच्याच ठिकाणी भासतात.

या गुणांशी निर्गुणाचा संबंध कसा आहे हे अनेक दृष्टांतांनी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्पष्ट केले आहे. अभ्र जसे आकाशाविना राहू शकत नाही. किंवा प्रतिबिंब आरशाविना राहू शकत नाही. पाणी जसे सूर्याचे मंडल प्रतिबिंबरूपाने धारण करते, अथवा सूर्य किरणांमुळेच मृगजळ भासते, त्याप्रमाणे स्वतःच्या निर्गुण स्वरूपास मुळीच बाध न येता गुणांचा हा व्यवहार होतो. कित्येकांना ही वास्तविक स्वरूपस्थिती आकलन होत नाही. ते हा सर्व द्वैताताचाच खेळ आहे असे समजतात. पण ते खरे नाही. हा सर्व अद्वैत निर्गुण स्वरूपाचाच खेळ आहे. जरी त्रिगुणात्मिकाप्रकृति आपल्या सत्त्व रजतमादि गुणांच्या साहाय्याने ह्या विश्वाचा खेळ खेळते, तरी ती आत्मसत्तेच्या निर्गुणाच्याच प्रभेने प्रकाशित होते.

तैसी प्रकृति आत्मप्रभा । खेळे गुणी विविधारंभा ।

येथ तो वोथंबा । नेणे कोण ।। ज्ञा. १३-१०८१

अर्थ : त्याप्रमाणे प्रकृति ही आत्म्याच्या प्रकाशाने नाना प्रकारच्या कर्मांचा आरंभ करून त्रिगुणांनी खेळत असते व येथे सर्व कर्मात आत्मा खांबासारखा केवळ आधारभूत असतो व कोण कर्मे करतो हे तो जाणत नाही. ॥ १०८१ ॥

म्हणजे हा जो सर्व जगाचा खेळ आहे तो मुळात निर्गुणाचाच आहे. तरंगाचे जे आंदोलन होत असते ते मुळात समुद्राचेच असते.

क्षरला सागर गंगा ओघी मिळे ।
आपणचि खेळे आपणांसी ।। तु. म. ३७५९

अर्थ : समुद्र हा क्षरला = पाझरलेला वाफेच्या रूपाने वर जाऊन मेघ होतो व तो पर्जन्यरूपाने गंगेच्या ओघात मिळतो आणि ती गंगा समुद्रास मिळावयास जाते. अशारितीने समुद्र आपणच आपल्याबरोबर खेळतो.

सर्व सामान्यांना अशी निर्गुणाची ओळख न पटल्याने ते गुणात व गुण कार्य प्रपंचात अडकतात. पण नाथ महाराज म्हणतात, आम्ही हा सर्व निर्गुणाचा खेळ आहे असे पूर्ण ओळखले आहे. पहिल्या चरणात 'वळे ते नावळे गुरुवीण' असे म्हटले आहे. गुरुकृपेने ज्याला हे अद्वैतज्ञान प्राप्त होते तोच हा खेळ ओळखू शकतो. हे ओळखणे फार महत्त्वाचे आहे. श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

अमृत जैसे चुळा । का निधान देखिजे डोळा ।
तेतुला जिव्हाळा । मानावा हा ।। ज्ञा.१३-१०८९

अर्थ : अरे, चूळ भरावयास जसे अमृत मिळावे, अथवा ठेवा जसा डोळ्यांनी पहावा, त्याप्रमाणे हा प्रकृति पुरुष विचाराचा तुला मिळालेला लाभ तितक्याच योग्यतेचा समजावा.

मग जया तयाकडे । ब्रह्मेचि दिठी उघडे ।
किंबहुना जोडे । अपार सुख ॥ ज्ञा. १३-१०८७

अर्थ : मग जिकडे तिकडे डोळ्याला ब्रह्मच दिसेल, फार काय सांगावे, त्यात अमर्याद सुख प्राप्त होईल.

अशारितीने ज्यांनी हा खेळ ओळखिला त्याचे वर्णन ज्ञानेश्वर महाराज करतात -

ज्ञानाचा डोळा डोळसा - । माजी डोळसु तो वीरेशा ।
हे स्तुति नोहे बहुवसा । भाग्याचा तो ॥ ज्ञा.१३-१०६७

अर्थ : अर्जुना, ज्ञानाच्या दृष्टीने जे चांगले डोळस आहेत त्यामध्ये तो डोळस आहे. ही त्याची स्तुति नसून तो मोठा भाग्याचा आहे. अशा ज्ञानी पुरुषास हा खेळ ओळखता येतो. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

अद्वैताचा खेळ दिसे गुणागुणी ।
एका जनार्दनी ओळखिले ॥ ५ ॥

हा भगवंताचा खेळ सर्वांना ओळखता यावा म्हणून तुम्ही मुखाने हरि हरि गात जा !

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥

- समाप्त -

*** * ***

❀ अभंग तेरावा ❀

ओळखिला हरि सांठविला पोटीं ।
होतां त्याची भेटी दुःख कैचे ।। १ ।।
नर अथवा नारी हो कां दुराचारी ।
मुखी गाता हरि पवित्र तो ।। २ ।।
पवित्र ते कुळ धन्य त्याची माय ।
हरि मुखें गाय नित्य नेमें ।। ३ ।।
काम क्रोध लोभ जयाचे अंतरीं ।
नाही अधिकारी ऐसा येथे ।। ४ ।।
वैष्णवांचे गुह्य काढिले निवडुनी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

अर्थ : हरीला ओळखून त्याला आपल्या पोटात साठविले, अशाला हरीची भेट झाल्यावर आता दुःख कुठले ? ।। १ ।। पुरुष असो अथवा स्त्री असो, मग ते दुराचारी का असेनात ! जो मुखाने हरीचा जप करील तो पवित्रच होय. ।। २ ।। जो नित्य नियमाने मुखाने हरीचा जप करतो त्याचे कुळ पवित्र होय व त्याला जन्म देणारी आईहि धन्य होय. ।। ३ ।। ज्याच्या अंतःकरणात काम, क्रोध, लोभादि विकार आहेत असा मनुष्य येथे अधिकारी नाही. ।। ४ ।। जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरिस्मरण करणे हे जे वैष्णवांचे गुह्य आहे; ते मी निवडून काढले म्हणून तुम्ही हरि म्हणा.

विवरण : नामस्मरणाने हरीची ओळख होते. त्यानंतर तो पोटात म्हणजे

हृदयात साठविला जातो. त्याचे फल या अभंगात नाथ महाराज सांगतात. मागील 'ओळखिला हरि धन्य तो संसारी' या तिसऱ्या अभंगाच्या विवरणात हरि ओळखणे म्हणजे काय याचा विशेष विचार केला आहे.

कित्येक वस्तूंना आपण ओळखलेले असते पण त्यांना आपण आपल्या हृदयात स्थान देत नाही. तर ज्या कित्येक वस्तूंना आपण हृदयाच स्थान दिले आहे, त्यांना वास्तविक आपण योग्य प्रकारे ओळखलेले नसते. पंचविषय कामादि विकार यांना बहिर्मुख, अज्ञानी पुरुष आपल्या हृदयात जागा देतात.

हे विषय कैसे गोड । माझ्या जीवीचे पुरतसे कोड ।।

असेच सर्वांना वाटते पण ते विषय अनित्य व दुःखरूप आहेत, अशी त्यांची यथार्थ ओळख नसते. म्हणूनच मृगजळाच्या खोटेपणास न जाणता त्यांच्यामागे लागणाऱ्या हरिणाप्रमाणेच विषयासक्तांची अवस्था होते. कित्येक तर परमात्म्यास ओळखूनहि पोटात साठवत नाहीत. ही ओळख परोक्ष म्हणावी लागते. परोक्ष ओळख = (नुसते ऐकले, वाचलेले) ही अपूर्ण असते. ती पूर्ण फलदायी होऊ शकत नाही. साखर गोड आहे हे केवळ बोलण्याने किंवा ऐकल्याने तिची गोडी कळत नाही. ती जिभेवर ठेवली तरच तिची गोडी कळते व तीच सुखावह होते. याप्रमाणे परमात्मा आहे, तो जगत्कारण असून सर्व जगाचा नियंता आहे. अशारीतीने बहुतेक आस्तिक म्हणविणारे त्यास ओळखतात. पण ही ओळख परोक्ष आहे.

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्ष ज्ञानमेव तत् ।'

ब्रह्म आहे व ते अमुक लक्षणांनी युक्त आहे असे जे ज्ञान ते परोक्ष होय. या ज्ञानात संशय, विपर्यय निर्माण होतात म्हणून एवढ्या ज्ञानाने कार्य होत नाही. तर नाथ महाराज म्हणतात की, ज्याने हरीला खऱ्या अर्थाने (अनुभव घेऊन) ओळखून पोटात साठविला त्याला

दुःख कोठले ? हेच अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

ओळखिला हरि साठविला पोटीं ।
होता त्याची भेटी दुःख कैचे ।। १ ।।

तो (देव) पोटात साठविला पाहिजे. पोटात म्हणजे हृदयात. याचाहि अर्थ बुध्दिरूपी गुहेत असा केला जातो. भगवंत साठवण्याचे एकमेव स्थान कोणते असेल तर ते प्रत्येकाचे हृदयच आहे. असे श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास सांगतात-

ते वर्तत दिसती देही । परी ते देही ना माझ्या ठायी ।
आणि मी तयांच्या हृदयी । समग्र असे ।। ज्ञा. ९-४०९

अर्थ : ते (संत) देहात वावरतांना दिसतात, परंतु त्यांच्याठिकाणी देहतादात्म्य नसते. ते माझ्याठिकाणी रंगलेले आहेत आणि मी त्यांच्या अंतःकरणात संपूर्ण आहे.

अनंत ब्रह्मांडें जयाचिये पोटी ।
तो आम्हा संपुष्टी भक्तिभावे ।। तु. म. २४२८

अर्थ : ज्याच्या पोटात अनंत ब्रह्मांडे सामावलेली आहेत, तो भक्तिभावाने आमच्या हृदय संपुष्टात राहात आहे. असा तुकाराम महाराज आपला अनुभव सांगतात.

मागील अभंगातून हरीची सगुण व निर्गुण अशी दोन रूपे सांगितली होती. त्यात निर्गुण निराकार रूपाची साठवण त्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाने = (प्रत्यक्ष अनुभवरूप ज्ञानाने) होते. कारण ते सर्वांच्या हृदयात आहे.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । गी. १५-१५

अर्थ : सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्ये मी प्रवेश करून राहिलो आहे.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।। गी. १८-६१

अर्थ : हे अर्जुना, (शरीररूप यंत्रावर) जणु काय आरूढ झालेल्या सर्व भूतांना आपल्या मायेच्या योगाने फिरविणारा ईश्वर सर्व भूतांच्या हृदयात स्थित आहे.

इत्यादि गीता वचनात स्पष्ट सांगितले आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

येऱ्हवी सर्वांच्या हृदयदेशी । मी अमुका आहे ऐसी ।
जे बुध्दि स्फुरे अहर्निशी । तें वस्तु गा मी ।। ज्ञा. १५-४२१

अर्थ : अर्जुना, वास्तविक विचार करून पाहिले तर सर्वांच्या हृदय देशात मी अमका आहे अशी जी बुध्दि रात्रंदिवस स्फुरते ती वस्तु मी आहे.

सर्व भूतांच्या अंतरी । हृदय महाअंबरीं ।
चिद्वृत्तीच्या सहस्त्रकरी । उदयला असे जो ।। ज्ञा. १८-१२९९

अर्थ : सर्व प्राण्यांमध्ये हृदयरूपी मोठ्या आकाशात ज्ञानवृत्तीच्या सहस्त्र किरणांनी युक्त असा जो ईश्वररूपी सूर्य उगवला आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या हरिपाठातहि सांगतात-

सर्वांघटी राम देहादेही एक ।
सूर्य प्रकाशक सहस्त्ररश्मि ।। ३ ।।

अर्थ : जसा हजार किरणांमधून तेजोरूपी एकच सूर्य भरलेला असतो. म्हणजे त्या हजार किरणांचा प्रकाश एक सूर्यच असतो. तसा देहांमध्ये एकच व्यापक राम आहे. असा तो परमात्मा सर्वान्तर्यामी आहे. तरी तो

अज्ञानाने आवृत्त आहे, ते अज्ञान यथार्थ ज्ञानाने निवृत्त झाले (कारण असा सिध्दांत आहे की, जे ज्याच्या अज्ञानाने भासते ते त्याच्याच ज्ञानाने नाहीसे होते किंवा बाधित होते.) असल्यामुळे त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. म्हणजे (मीच ब्रह्म आहे) या बोधावर येतो. अशा या साक्षात्कार रूप ज्ञानाने तो परमात्मा पोटी साठविला जातो. हाच विषय एकनाथ महाराज आपल्या भागवतात सांगतात.

हरिनाम प्रेम प्रीतीवरी । हृदयी रिघाला जो हरि ।
तो निघो विसरे बाहेरी । भक्त प्रीतिकरी कृपाळु ।। ७८० ।।
भक्ते प्रणयप्रीतीची दोरी । तेणे चरण धरोनि निर्धारी ।
निज हृदयी बांधिला हरि । तो कैशा परी निघेल ।। ८१ ।।
भगवंत महा अतुर्बळी । अदट दैत्याते निर्दळी ।
तो कोंडिला हृदयकमळी । हे गोष्टी समूळी मिथ्या म्हणती ।। ८२ ।।
जो शुष्क काष्ट स्वये कोरी । तो कोवळ्या कमळामाझारी ।
भ्रमर गुंतला प्रीतीवरी । केसर माझारी कुचंबो नेदी ।। ८३ ।।
तेवी भक्ताचिया प्रेमप्रीती । हृदयी कोंडिला श्रीपती ।
तेथे खुंटल्या समर्थ शक्ति । भावार्थाप्रती बळ न चले ।। ८४ ।।
बाळ पालवी घाली पिळा । तेणे बापू राहे थोकला ।
तरी काय तो निर्बळ जाहला । ना तो स्नेहे भुलला ढळेना ।। ८५ ।।
तेवी निजभक्त लळेवाड । त्याचे प्रेम अत्यंत गोड ।
निघावयाची विसरोनि चाड । हृदयी सुरवाड हरि मानी ।। ८६ ।।
ऐसे ज्याचे अंतःकरण । हरि न सांडी स्वये आपण ।
तैसेचि हरीचे श्रीचरण । जो सांडीना पूर्ण प्रेमभावे ।। ए.भा.२-७८७

अर्थ : हरिनाम प्रेम प्रीतीने हरि जो भक्तांच्या हृदयामध्ये शिरला, तो भक्त प्रीतीमुळे बाहेर निघावयाचेच विसरून जातो. ।। ७८० ।। भक्ताने प्रणयप्रेमाची दोरी करून तिने त्याचे चरणधरून हृदयामध्ये घट्ट बांधून

ठेवले असता तेथून तो कसा निघणार ? ॥ ८१ ॥ परंतु भगवान हा अनंत बलशाली असून तो बलिष्ठ दैत्यांचाहि संहार करतो. असा तो महाबलिष्ठ हरि हृदय कमलामध्ये कोंडला, ही गोष्ट समूळ मिथ्या असे कोणी म्हणतील. ॥ ८२ ॥ तर पहा, जो वाळलेले लाकूड सुध्दा कोरून टाकतो, तो भ्रमर कोवळ्या कमलामध्ये प्रेमामुळे गुंतून राहतो. त्यातील केसरालाहि तो पीडा देत नाही. ॥ ७८३ ॥ त्याप्रमाणे भक्ताच्या प्रेमातिशयामुळे हृदयामध्ये श्रीहरि कोंडला जातो. तेथे त्याचे सर्व सामर्थ्य व पराक्रम कुंठित होतात. कारण भावार्थापुढे बळ चालत नाही. ॥ ८४ ॥ मूल बापाच्या पदराला पीळ घालते, त्यामुळे बाप जातांना थांबतो म्हणून तो काय त्याच्यापेक्षा बळाने कमी झाला ? नाही तर तो प्रेमाने भुलून गेल्यामुळे त्याच्याने हालवत नाही इतकेच ! ॥ ७८५ ॥ त्याप्रमाणे लडिवाळ निजभक्ताचे प्रेम अत्यंत गोड असते, म्हणून तेथून निघावयाची गोष्ट विसरून श्रीहरि त्याच्या हृदयातच आनंद मानून राहातो. ॥ ७८६ ॥ असे ज्याचे अंतःकरण असते, त्याला श्रीहरि आपण होऊन कधी सोडीत नाही. तसेच तोहि पूर्ण प्रेमामुळे हरीचे चरण सोडीत नाही. ॥ ७८७ ॥

अशी अवस्था प्राप्त होणे यासच 'पोटी साठवणे' म्हणतात व हीच हरीची भेट होय ! या स्वरूपात हरीची खरी भेट झाली असता त्याचे फळ महाराज सांगतात.

होता त्याचीं भेटी दुःख कैचे ॥ १ ॥

आता दुःख तीन प्रकारचे आहे. **१) आध्यात्मिक २) आधिभौतिक ३) आधिदैविक** असे त्रिविध ताप किंवा दुःखे आहेत. ज्वरादि रोग व क्षुधादिकांपासून होणाऱ्या दुःखास आध्यात्मिक दुःख म्हणतात. चोरादिकांपासून व व्याघ्र, सर्पादि जनावरांपासून अथवा इतर प्राण्यांपासून होणाऱ्या दुःखास आधिभौतिक दुःख म्हणतात व यक्ष, पिशाच्च, राक्षस, शीतोष्णादि द्वंद्वांपासून अथवा वीज पडणे, भूकंप होणे

वगैरे दैविक कोपांपासून होणाऱ्या दुःखास आधिदैविक दुःख म्हणतात. या त्रिविध दुःखाला कारण मनुष्याचे ज्यावेळेस स्थूलदेहाशी तादात्म्य असते त्यावेळेसच त्याला त्रिविध दुःखांचा अनुभव येतो. ज्या अवस्थेमध्ये शरीराशी तादात्म्य नसते त्या अवस्थेत दुःखाचा अनुभव येत नाही. उदा. पायाला झालेले गळू जरी ठणकत असले तरी झोप लागली असता गळवाच्या वेदना होत नाहीत. यांचे कारण झोपेत शरीराशी तादात्म्य नसते. तात्पर्य, सर्व दुःखाला कारण देह तादात्म्य अथवा देहबुध्दि आहे. देहतादात्म्य तसेच अहंकारमूलक राग द्वेषादि विकार, मिथ्या ज्ञान इत्यादि असे तो पावेतो क्रिया होतच राहणार. याकरिता रागद्वेष, मिथ्याज्ञान व त्याचे कारण स्वस्वरूपाचे अज्ञान हे निवृत्त झाले पाहिजे. ज्यांनी हरीला ओळखले आहे, किंबहुना अपरोक्षत्वाने (प्रत्यक्ष साक्षात्कार रूपज्ञानाने) पोटात साठविले आहे. तो साठवलेलाच हरि ते अज्ञान व तत्कार्य सर्व दुःखादिकांची निवृत्ती करतो; सूर्योदय झाल्यावर अंधकार कसा राहील हीच गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास विशद करून सांगत आहेत.

उध्दवा मी ज्यासी हृदयी भेटे । तो मी हृदयामाजी न संटे ।
सर्वात्मा सर्वरूपे प्रगटे । नव्हे धाकुटे स्वरूप माझे ।। ३७४ ।।
ऐसा मी प्रगटलिया पाठी । संसारूचि न पडे दिठी ।
मावळे गुणेसी भेद त्रिपुटी । पळे उठाउठी भवभय ।। ७५ ।।
लागता सूर्याचे किरण । घृताचे नासे कठिणपण ।
तेवी मी प्रगटल्या नारायण । न फोडिता जान लिंगदेह नासे ।। ७६ ।।
धुईदाटली चहूंकडे । ते चंडवाते तत्काळ उडे ।
तेवी माझ्या स्वप्रकाशापुढे । वासनेचे उपडे समूळ जाळ ।। ७७ ।।
समूळ उपडितो वासनेसी । संशय निमे जीवेभावेसी ।
तेथे क्षयो झाला कर्मासी । जेवी रवीपाशी आंधारे ।। ७८ ।।
तेथ गुण नासती स्वकार्येसी । अविद्या नासे अज्ञानेसी ।

जीव नासे शिवपणेसी । चिदचिद्ग्रंथेसी अहंकारु ।। ए.भा.२०-३७९

अर्थ : उध्दवा, मी ज्याला हृदयामध्ये भेटतो त्याच्या हृदयात साठत नाही. तर सर्वात्मा सर्वरूपानेच प्रगटतो. माझे स्वरूप काही लहान सहान नाही. ।। ३७४ ।। अशारितीने मी प्रगट झालो म्हणजे मग संसार म्हणून डोळ्यांना दिसत नाही. गुणांसह वर्तमान भेदांची त्रिपुटी मावळते आणि भवभय संसाराची भिती तत्काळ पळून जाते. ।। ७५ ।। सूर्याचे किरण लागले की, तुपाचा कठिणपणा नाहीसा होतो. त्याचप्रमाणे मी नारायण प्रकटल्याबरोबर न फोडताच लिंगदेह नाश पावतो. हे तू लक्षात ठेव. लिंगदेह वासनात्मक असतो व चित्तात नारायण प्रगटल्याबरोबर सर्व वासना नाहीशा होतात. ।। २७६ ।। चहुकडे धुके पसरले, तर ते जोराच्या वाऱ्याने लागलेच उडून जाते. त्याप्रमाणे माझ्या स्वप्रकाशापुढे वासनेचे जाळे समूळ नाहीसे होते. ।। ७७ ।। वासनेला समूळ उपटून काढले की, जीवभावासह संशय ठार होतो. (द्वैत भावाचा विकल्प नाहीसा होतो.) तेव्हां सूर्यापुढे अंधार नाहीसा व्हावा त्याप्रमाणे कर्माचाहि क्षय होऊन जातो. ।। ७८ ।। त्याचप्रमाणे आपल्या कार्यासहवर्तमान गुणहि नाश पावतात. ज्ञानासहवर्तमान अविद्यानाश पावते. शिवपणा सहवर्तमान जीव नाश पावतो व चिदचिद्ग्रंथी सहवर्तमान (ज्ञान-अज्ञान, जड-अजड,हालचाल न करणारे व हालचाल न करणारे यांच्यासह) अहंकारहि नाश पावतो. ।। २७९ ।।

बहुतेक लोक जीवास दुःख होते असे म्हणतात. पण श्री ज्ञानेश्वर महाराज जीवदशा, जीवत्व हेच दुःख आहे असे म्हणतात.

तेवी जालेनि सुख लेशे । जीवु भाविंलिया अभ्यासे ।
जीवपणाचे नासे । दुःख जेथे ।। ज्ञा. १८-७७६

अर्थ : आत्मसुखाच्या ठिकाणी जीवपणाचे दुःख नाश पावते. ही जीवदशा

प्राप्त होणे म्हणजेच आत्म्याचे संसारित्व होय.

या संसारात दुःख आहे, असे सर्व संत मानतात, पण वर सांगितल्याप्रमाणे सर्व संसारच दुःखमय, दुःखस्वरूप आहे. असे सर्व संत सांगतात.

संसार दुःख मूळ चहूंकडे इंगळ ।
विश्रांती नाही कोठे रात्रंदिवस तळमळ ।
काम क्रोध लोभ शुनि पाठी लागली ओढाळ ।
कवणा शरण जाऊ दृष्टी देईल निर्मळ ॥ २ ॥ ज्ञा. म.

तसेच तुकाराम महाराज म्हणतात -

संसार सागरु गा भवदुःखाचें मूळ ।
जनवाद अंथरुण माजी केले इंगळ ।
इंद्रिये वज्रघाते तपे उष्ण वरी जाळ ।
सोशिले काय करू दुर्भर हे चांडाळ ॥ ४ ॥ तु. म. ३४५

अर्थ : संसार समुद्र जन्म दुःखाचे बीज आहे. त्यामध्ये लौकिकाचाराचे कठोर शब्द विस्तवाच्या अंथरूणावर निजल्याप्रमाणे आहेत व त्यातून इंद्रियांचे आघात वज्राप्रमाणे असून त्रिविध तापाच्या उष्ण ज्वालेचा भडका उठत आहे. कधीहि तृप्त न होणाऱ्या कामक्रोधादि चांडाळांचा छळ फार सहन केला. आता काय करू ? हे संसार दुःख परमात्म स्वरूपाच्या अज्ञानात प्राप्त होते यावत् संसार हा अज्ञान मूलक आहे. असे श्रीकृष्ण भगवंतांनी अर्जुनास स्पष्ट सांगितले आहे.

आपल्या अज्ञानासाठी । नव्हता थावला किरीटी ।
आत्मज्ञानाचेनि लोटी । खांडेनि गा ॥ ज्ञा. १५-२४८

अर्थ : अर्जुना, हा नसलेला संसार वृक्ष केवळ आपल्या अज्ञानामुळे

बळावला आहे. तर आता त्याला आत्मज्ञानरूपी दुधारी तलवारीने नाहीसा कर.

अनादि अज्ञानामुळे होणारे रागद्वेष, त्यांचेपासून शुभाशुभ कर्मे = (बरी-वाईटकर्मे) व त्या कर्मानेच शरीर परिग्रह = (मन, बुध्दि-प्राण,इंद्रिये) व या शरीर परिग्रहामुळेच अध्यात्मादि त्रिविध दुःखे जीवाला भोगावी लागतात. म्हणूनच याचे मूळ अज्ञानच नष्ट झाले पाहिजे. ते नष्ट होण्याचे साधन परमात्मज्ञान हेच आहे. संतकृपेने ज्यांना हे परमात्मज्ञान प्राप्त झाले व संपूर्ण अज्ञान नष्ट झाले आहे; त्यांनीच हरि ओळखला व पोटी साठवला. असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे ते यथार्थ आहे. ज्यांनी हरि हृदयात साठवला त्यांना सर्वहरिमयच प्रतीत होते. बुध्दि बोधरूप होते, मन उन्मन होते, चित्त चैतन्य होते. मग अज्ञान व त्याचे कार्य दुःख कसे होणार ? म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

होता त्याची भेटी दुःख कैचे । याबद्दलचा तुकाराम महाराजांचा अभंग प्रसिध्द आहे.

साठविला हरि । जिही हृदय मंदिरी ।। १ ।।
त्याची सरली येरझार । झाला सफळ व्यापार ।। २ ।।
हरि आला हातां । मग कैची भय चिंता ।। ३ ।।
तुका म्हणे हरि । कांही उरो नेदी उरी ।। ४ ।।

अर्थ : ज्याने आपल्या हृदयरूप मंदिरात हरि साठविला आहे. ।। १ ।। त्याची जन्ममृत्युरूपी येरझार=(येणे जाणे) संपली आणि त्याने केलेला परमार्थाचा व्यवहार फलद्रूप झाला. ।। २ ।। हरि हस्तगत झाल्यावर मग भय किंवा चिंता कसली ? ।। ३ ।। तुकाराम महाराज म्हणतात, हरि हा भक्तांच्या ठिकाणी जन्माला कारणीभूत असे कोणतेहि विकार शिल्लक राहू देत नाही. ।। ४ ।।

येथे श्री नाथ महाराज उपरोधिक भाषेत सांगतात 'होता त्याचे भेट दुःख कैचे ॥ १ ॥' कोणी शंका घेईल की, हरि भेट होणे सुलभ आहे काय ? तर ती पुण्यात्म्यांना अनंत सुकृताने कष्टमय अशा अनेक साधनांच्या आचरणाने साध्य होते. सर्व सामान्यांना ती भेट कशी होणार ? याचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात देतात -

नर अथवा नारी हो का दुराचारी । मुखी गातां हरि पवित्र तो ॥ २ ॥

अर्थ : पुरुष असो अथवा स्त्री असो, मग ते दुराचारी का असेनात ! जो मुखाने हरीचा जप करील तो पवित्रच होय.

वरील शंका योग्यच आहे. पण अंतःकरण इत्यादि पवित्र होण्याचे सुलभ साधन या चरणात महाराज सांगतात. बहुतेक जीवांच्या ठिकाणी विषयासक्तीमुळे पुण्यकर्माच्या संस्कारापेक्षा पापाचे संस्कार अधिक असतात. त्यामुळे पापकर्माची प्रवृत्ति वाढत जाते. यासच दुराचार म्हटले आहे. हे जरी खरे आहे, तरी एखादा पूर्व पुण्याईने नामस्मरणाकडे वळेल तर त्याची सर्व पापे नष्ट होऊन तो पवित्र होईल. मग तो पूर्वी केवढाहि दुराचारी असो. फार काय सांगावे ? तो पुरुष वा स्त्री कोणीहि असो ! भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात-

अपिचेत् सुदुराचारो भजते मामनन्य भाक् ।
साधुरेव समन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥ गी.९-३०

अर्थ : पूर्वी अत्यंत दुराचारी असला तरी तो जर अनन्य भक्त होऊन माझी भक्ति करील तर तो साधुच मानला पाहिजे. कारण त्याची वागणूक आता चांगली झाली आहे.

पापांचे क्षालन करण्यास समर्थ अशी माझी भक्ति करू लागल्याने तो योग्य मार्गाने प्रयत्न करणाराच होय ! यावरील श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची टीका मननीय आहे.

ऐसे भजतेनि प्रेमभावे । जया शरीरहि पाठी न पवे ।
तेणे भलतया व्हावे । जातीचिया कीं ॥ ४१५ ॥
आणि आचरण पाहतां सुभटा । तो दृष्कृताचा कीर सेलवाटा ।
परी जिवित वेचिले चोहटा । भक्तीचिया कीं ॥ ४१६ ॥
अगा अंतीचिया मती । साचपण पुढिले गती ।
म्हणोनि जीवित जेणें भक्ती । दिधले शेखी ॥ ४१७ ॥
तो आधी जरी अनाचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारी ।
जैसा बुडाला महापुरी । न मरतु निघाला ॥ ४१८ ॥
तयाचे जिवित ऐल थडिये आले । म्हणोनि बुडालेपण जेवीं वाया गेले ।
तेवीं नुरेचि पाप केले । शेवटलिये भक्ती ॥ ४१९ ॥

अर्थ : अशा प्रकारे प्रेमभावाने भजत असता त्याला पुन्हा शरीरहि मिळत नाही. तो मग कोणत्या का जातीचा असेना ? ॥ ४१५ ॥ आणि अर्जुना त्याच्या वागणुकीचा विचार केला तर, वाईट वागणुकीचा खरोखर तो शेलका भाग आहे. परंतु ज्यांनी आपले उरलेले आयुष्य भक्तीच्या चव्हाटच्यावर खर्च केले आहे. ॥ ४१६ ॥ अरे, मरणप्रसंगी ज्या वासनेला पुढे जन्म मिळतो, याकरितां ज्याने आपला जीव शेवटच्यावेळी भक्तीला अर्पण केला. ॥ ४१७ ॥ तो पूर्वीचा जरी पापाचरण करणारा असला, तरी तो सर्वतोपरी उत्तमच आहे. असे समज जसे कोणी एक मनुष्य महापूरात बुडत असता त्या स्थितीतून न मरता बाहेर निघाला. ॥ ४१८ ॥ तो कडेला जिवंत लागल्यामुळे आता त्याची पूर्वीची बुडत असल्याची स्थिती व्यर्थ गेली. त्याप्रमाणे पूर्वी केलेले पाप शेवटी भक्ति केल्याने उरतच नाही. ॥ ४१९ ॥

वाल्हा कोळी, अजामिळ, गणिका, यांचे दुराचरण पुराणातून प्रसिध्द आहे. त्यांची चरित्रे सर्वांना माहित आहेत. पण केवळ हरि नामानेच ते पवित्र झाले. वैकुंठाचे अधिकारी झाले. नाथ महाराज म्हणतात, तो

पापी, दुराचारी स्वतः तर उध्दरून जाईल यात संशयच नाही. पण त्याच्या कुळाचाहि उध्दार होतो असे तिसऱ्या चरणात सांगतात -

पवित्र तें कुळ धन्य त्याची माय ।
हरि मुखें गाय नित्य नेमे ।। ३ ।।

अर्थ : जो नित्यनियमाने मुखाने हरीचा जप करतो त्याचे कुळ पवित्र होय व त्याला जन्म देणारी आईहि धन्य होय.

यज्ञ, याग, जपतपादि साधनांचा प्रभाव केवळ ते साधन करणारा जो साधक त्याचे वरच पडतो; पण नाम हे साधन असे श्रेष्ठ आहे की, जो नित्यनेमाने मुखाने हरिनाम घेतो त्याचे कुळ पवित्र होते, त्याचे मातापिता हेहि धन्य म्हणजे कृतार्थ होतात. मागे -

धन्य माय व्याली सुकृताचे फळ ।। ६ ।।

या सहाव्या अभंगात नाथ महाराज म्हणतात, ज्या माउलीने हरिनामाचा जप करणाऱ्या पुत्राला जन्म दिला ती माउली धन्य होय ।। १ ।। तसेच अभंग पांच वरील उद्गार पहा -

कोटी कुळें तारी हरि अक्षरें दोनी । एका जनार्दनी पाठ केली ।।

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरि ही दोन अक्षरे कोट्यावधि कुळांचा उध्दार करणारी आहेत. म्हणून मी त्यांचे पठण केले. ।। ५ ।। या चरणावरील व्याख्यानात विशेष विचार केला आहे.

घरात दिवा लावला असता तो केवळ त्या घरातील अंधार दूर करतो. पण सूर्य मात्र सर्व जगाचा अंधार दूर करतो. त्याप्रमाणे नामस्मरण हे सूर्यासारखे आहे. ते नामधारकाचाच नव्हे तर त्याच्या संगतीत असणाऱ्या सर्व कुळांचा उध्दार होतो. पद्मपुराणात महीधर नामक राजाची

कथा आहे. आपल्या भक्ति बळावर तो विमानात बसून वैकुंठात जात असता नरक लोकावरून त्याचा मार्ग होता. त्या राजाच्या अंगावरून येणाऱ्या वायूने त्या नरकलोकातील पापी जीवांचा उध्दार होऊ लागला. एवढे सामर्थ्य नामात आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि आपल्या हरिपाठात सांगतात-

ज्ञानदेव म्हणे नाम जपा हरीचे ।
परंपरा त्याचे कुळ शुध्द ॥ ४ ॥

अर्थ : ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, हरीच्या नामाचे जो भजन करतो, त्याच्या सर्व वंशाचा उध्दार होतो. ॥ ४ ॥

मात्र ते हरिनाम नित्य नेमाने घेतले गेले पाहिजे. जसे रोग असे पर्यंत औषधाचा नेम चुकवू नये. अंधार नको असेल तर अखंड दीप प्रज्वलित ठेवलाच पाहिजे. त्याप्रमाणे अनंत जन्मीच्या पाप संस्कारांच्या नाशाकरिता अखंड नामस्मरण केले पाहिजे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

.... । रिकामा अर्धघडी राहू नको ॥ १ ॥

नामस्मरणाची एकदा गोडी लागली म्हणजे ते अखंड होत असते असा नामधारकांचा अनुभव आहे. नाम प्रेमाचा आनंद अनिर्वचनीय आहे. तो प्राप्त झाला असता नामधारकाला अन्य काहीच आवडत नाही. त्याची वाचा विसावा घेत नाही. ती सतत जागृती-सुषुप्तीतहि नाम घेतच असते-

पांडुरंग ध्यानी पांडुरंग मनी ।
जागृती स्वप्नी पांडुरंग ॥ तु. म. ७५६

अर्थ : मनात एक पांडुरंग, ध्यानाचा विषय एक पांडुरंग, जागे असता ज्ञानाचा विषय एक पांडुरंग दुसरा विषयच नाही. स्वप्नात सुध्दा पांडुरंग !

म्हणजे जागृत असतांना, ध्यानात पांडुरंग आणि स्वप्नामध्ये मनात पांडुरंग आहे.

असा अनेक नामनिष्ठांचा अनुभव आहे. हे खरे, पण अशा सर्व पुरुषार्थ देणाऱ्या नामस्मरणाकडे संपूर्ण मनुष्यमात्राची प्रवृत्ति का होत नाही ? तर याचे कारण विकार होत ! ज्याची बुध्दि हरिनामाकडे आहे त्याच्या वाचेला देवाचे नाम येईल असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

हरिबुध्दि जपे तो नर दुर्लभ ।
वाचेसी सुलभ रामकृष्ण ।।

अर्थ : ज्याच्या बुध्दीमध्ये हरिचिंतनाचा जप चालू आहे आणि ज्याच्या वाणीमध्ये सुलभ रामकृष्ण नामाचे वास्तव्य आहे. असा मनुष्य फारच दुर्लभ असतो. ॥ १ ॥ आणखी हरिपाठात ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

नित्य नेम नामी ते प्राणी दुर्लभ
लक्ष्मी वल्लभ तयाजवळी ।।

अर्थ : सतत हरीचे नाम घेण्याचा ज्यांचा नियम आहे असे प्राणी दुर्मिळ आहेत त्यांच्याजवळ लक्ष्मीचा पती विष्णु असतो.

एखाद्या द्रव्याच्या ठेव्यावर जर भुजंग बसला असेल तर तो ते द्रव्य सहज उपलब्ध होण्यासारखे असले तरी त्याला प्रतिबंध करतो. किंवा एखाद्या गुहेच्या तोंडापुढे वाघ असेल तर तो कोणाला आत जाऊ देणार नाही अथवा, एखाद्या रस्त्यावर मारेकरी उभे असतील तर त्या रस्त्याने जाणाऱ्याचे सर्व लुबाडून घेतील. त्याप्रमाणे हे काम क्रोध इत्यादि विकार जीवास नामस्मरण करण्यास भगवत् प्रेमास प्रतिबंधक आहेत. म्हणून अभंगाच्या चौथ्या चरणात नाथ महाराज सांगतात-

काम क्रोध लोभ जयाचे अंतर्री ।
नाही अधिकारी ऐसा येथे ॥ ४ ॥

अर्थ : ज्यांच्या अंतःकरणात काम, क्रोध, लोभादि विकार आहेत असा मनुष्य येथे अधिकारी नाही. ॥ ४ ॥

कोणत्याहि महत्त्वाच्या कार्यात जर मध्येच प्रतिबंध निर्माण झाला तर ते कार्य घडू देत नाही. तसेच कोणत्याहि पारमार्थिक साधनेच्या आचरणात विघ्न निर्माण करणारे हे काम क्रोधादि विकार आहेत. हे बाहेरून जर विघ्न करण्यास आले असते तर यांचा प्रतिकार करता आला असता. पण यांचे स्थान बाहेर नसून आत आहे. म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'अंतरी' असा शब्द घेतला आहे. तसेच संसारात किंवा परमार्थात अधिकाराचा प्रश्न पुढे उभा राहतोच. ज्या साधनात जो अनधिकारी आहे. तो ते साधन आचरू शकत नाही. एखाद्यास भगवद् भजन करावयास सांगितले तर तो अनेक अडचणी सांगतो. तो म्हणतो, 'अहो संसार मागे लागलेला आहे. आमच नाही जमत, पैसा कमवण्यात वेळ जातो. पोरं बाळं वगैरे उपाधिमागे आहेत. म्हणून परमार्थ आम्हाला घडत नाही'. तात्पर्य, पण हे निमित्त खरे नाही. कारण अनेक साधुसंतांना श्री नामदेवराय, तुकोबाराय इत्यादिकांना संसार होता. पण ते अखंड नामनिष्ठ राहिले. हे प्रसिध्द आहे म्हणून महाराज सांगतात. काम, क्रोध, लोभ इत्यादि विकार ज्याच्या अंतःकरणात आहेत, ते या अखंड भक्तिप्रेमयुक्त नामस्मरणाचे अधिकारी नाहीत. या काम क्रोधादिकांची बाधकता भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास गीता अध्याय तिसऱ्यात विस्ताराने सांगतात-

जे असता संगु सांडिती । तेचि संसर्गु करिता न धाती ।
वनवासीहि सेविती । जन पदाते ॥ २३५ ॥
आपण तरी लपती । सर्वस्वे पाप चुकविती ।

परी बलात्कारे सुईजती । तयाचि माजी ॥ २३६ ॥
जयांची जीवे घेती विवसी । तेचि जडोनि ठाके जीवेसी ।
चुकविती ते गिवसी । तयातेंचि ॥ २३७ ॥
देवा बलात्कारु एकु दिसे । तो कवणाचा आग्रहो असे ।
हे बोलावे हृषीकेशे । पार्थु म्हणे ॥ ज्ञा. ३-२३८

अर्थ : जे असलेल्या सर्व संगाचा त्याग करतात तेच परत कितीहि संग केला तरी तृप्त होत नाहीत. सर्वस्व सोडून अरण्यात राहिलेले लोक देखील पुन्हा लोकात येऊन राहतात. ॥ २३५ ॥ आपण स्वतः पापांना चुकविण्याकरिता लपून बसतात पुन्हा बळजबरीने त्यातच कोंबले जातात ॥ २३६ ॥ ज्यांचा मनापासून कंटाळा येतो, तेच अंतःकरणाला येऊन चिकटतात व ज्यांना टाळण्याचा प्रयत्न करावा तेच उलट त्यांनाच घेरतात. ॥ २३७ ॥ अशी एक बळजबरी दिसून येते. ती येथे कोणाच्या जोरामुळे होते ? हे देवांनी मला सांगावे. असे अर्जुन म्हणाला. ॥ २३८ ॥ याचे उत्तर भगवान देतात-

श्री भगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुण समद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विध्दयेन मिह वैरिणम् ॥ गी. ३-३७

अर्थ : श्रीकृष्ण म्हणाले, बलात्कार करणारा हा काम आहे, हा क्रोध आहे, रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला हा अधाशी व महापापी आहे. या लोकी हा आपला वैरी आहे, असे जाण !

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना ! हे काम, क्रोध असे आहेत की, ज्यांचेजवळ दयेचा साठा मुळीच नाही. हे काम क्रोध प्रत्यक्ष यम धर्माप्रमाणे आहेत. हे ज्ञानरूपी ठेव्यावर असलेले सर्प होत. हे विषयरूपी दऱ्यात राहणारे वाघ आहेत. हे भजनरूपी रस्त्यावरील वाटमारे मांग

आहेत. भूक लागली असता यांना खाण्यास हे जगहि पुरत नाही. मृत्यूच्या नगरात यांची चांगली पत आहे. कारण हे जीविताचे शत्रू आहेत. या काम क्रोधांच्या व्यापारावर आशा देखरेख करते. यांना मोहाच्या घरी मान आहे. आपल्या करामतीने जो अहंकार या जगाला नाचवितो. त्या अहंकाराचा या कामक्रोधाशी चांगला व्यापार आहे. अर्जुना, या काम क्रोधांनी पतिव्रता जी शांति तिला वस्त्रहीन केले व मग त्या वस्त्रांनी मायारूप मांगीण सजविली. अशा या सजविलेल्या मायेकडून साधूंचे समुदाय या कामक्रोधांनी भ्रष्ट करविले. यांनी विचार नष्ट केला. वैराग्याची तर कातडी काढली आणि निग्रहाची जिवंतपणी मान मुरगाळून टाकली. संतोषरूपी अरण्य तोडून टाकले, धैर्यरूपी किल्ले पाडले. आनंदाचे लहान रोपटे उपटून फेकून दिले. यांनी सुखाची भाषाहि पुसून टाकली. हृदयात त्रिविध तापाचे निखारे पसरले. (ज्ञानेश्वर महाराजांनी आणखी यांचे पुष्कळच वर्णन विस्तारीत केले आहे.) अर्जुना, ऐक, मनात जो अभिलाष-काम-उत्कट विषयासक्ती असते, ती आत्मसुखात अडथळा आणते. नित्य तृप्त सुखमय अशा जीवात्म्याचे या कामामुळे विषयात पतन होते. क्रोधाविषयी नाथ महाराज सांगतात-

क्रोध मांगडा अति चांडाळ । जळे निरसे मांग विटाळ ।
क्रोध त्याहुनि प्रबळ । नव्हे निर्मळ खानदाने ।। ५९ ।।
क्रोधा ऐसा महावैरी । जडला असता निज जिव्हारी ।
जो ज्ञानाची मानी थोरी । तो संसारी अति मूर्ख ।। ६० ।।

भा. रा. सुं. २१

असे हे काम क्रोध आहेत. तसाच लोभहि बाधकच आहे 'लोभ मूलानि पापानि' असे वचन आहे. श्रीनाथ महाराज सांगतात-

बाप धन लोभाचे कवतिक । नाही इहलोक ना परलोक ।

थिते अंतरलो मोक्षसुख। भोगवी नरक अनिवार ॥ १६८ ॥

अर्थ : द्रव्य लोभाचे आश्चर्य फार मोठे आहे. त्याच्यामुळे इहलोक नाही आणि परलोकहि नाही. सुलभ असलेले मोक्षसुख त्यांच्यामुळे अंतरले तो लोभ अनिवार नरक भोगावयास लावतो.

कुलशील अति सुकुमार। रूपें सर्वांग मनोहर।
नाकी श्वेतता अणुमात्र। निंद्य सुंदर तेणे होय ॥ १८९ ॥
तेवी अल्पहि लोभाची जै वस्ती। नाशी गुण औदार्य यशकीर्ति।
लोभा ऐसा त्रिजगती। कर्ता अपकीर्ति आन नाही. ॥

ए. भा. २३-१९०

अर्थ : कन्या कुलवान असली, सुशील असली, अत्यंत सुकुमार असली, ती स्वरूपाने सर्वांग मनोहर असली आणि इतके असूनहि जर तिच्या नाकावर लहानसाच पांढऱ्या कोडाचा ठिपका असला तर त्यामुळे ती सुंदर असूनहि निंद्यच होते. ॥ १८९ ॥ त्याप्रमाणे थोड्याहि लोभाची वस्ती मनामध्ये असली तरी तो लोभ सर्व गुण, औदार्य, यश, कीर्ति ह्या सर्वांचा नाश करतो. म्हणून लोभासारखा अपकीर्ति करणारा त्रिभुवनात दुसरा कोणी नाही. ॥ १९० ॥

असे हे काम क्रोध लोभ सर्वांना बाधक आहेत. 'लोभ हा पापाचा बाप' आहे असे म्हटले आहे. म्हणून श्रीकृष्णांनी अर्जुनास बजावून सांगितले की, तू यांच्या वाटेवर कधी जाऊ नकोस !

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥ गी.१६-२१

अर्थ : काम, क्रोध त्याचप्रमाणे लोभ असे तीन प्रकारचे हे नरकाचे द्वार आहे व आत्म्याचा नाश करणारे ते आहेत. म्हणून या तिहींचा त्याग कर.

हे तिन्ही जीवी जंव जागती । तंववरी निकियाची प्राप्ती ।
हे माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ।। ज्ञा.१६-४३५

अर्थ : हे तिन्ही जोपर्यंत अंतःकरणात जागृत आहेत, तोपर्यंत कल्याणाची प्राप्ती होईल हे माझे कान ऐकत नाहीत.

असे देव देखील म्हणाले, आणखी इत्यादि सर्व संत वाङ्मयामध्ये या काम क्रोधाची बाधकता दृष्टांत, रूपके यांच्याद्वारा विस्ताराने वर्णन केली आहेत. म्हणून श्रीकृष्णांनी यांना 'वैरी' म्हटले आहे. हे भजनमार्गीचे वाटमारे आहेत. याच हेतूने श्री नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात म्हणतात-

काम क्रोध लोभ जयाचे अंतरीं । नाही अधिकारी ऐसा येथे ।।४।।

यावर कोणी अशी शंका घेईल की, असा जर प्रकार आहे, म्हणजे काम क्रोध लोभ हे ज्याच्या अंतःकरणात आहेत तो कोणत्याहि पारमार्थिक साधनांचा अधिकारी नाही. या काम क्रोधादिकांनी तर मोठ्या मोठ्या तपस्व्यांनाहि सोडले नाही. तेथे सामान्यांची कथा काय ?

मज कामाचेनि घाये । ब्रह्मा कन्येसी धरू जाये ।
पराशरा केले काये । भोगिली पाहे दिवा दुर्गंधा ।। ११७ ।।
ज्याते योगी वंदिती मुगुटी । जो तापसांमाजी धूर्जटी ।
तो शिवु लागे मोहिनीपाठी । फिटोनि लंगोटी वीर्य द्रवले ।। ११८।।
विष्णु वृंदेच्या स्मशानीं । धरणे बैसे विषय ग्लानि ।
अहल्येची कहाणी । वेदीं पुराणीं वर्णिजे ।। ११९ ।।
नारदु नायके माझी गोष्टी । त्यासी जन्मले पुत्र साठी ।
माझी साहो शके काठी । ऐसा बळिया सृष्टी असेना ।। १२० ।।
जो ब्रह्मचाऱ्यांमाजी राजा । हनुमंत मिरवी पैजा ।

तयापासाव मकरध्वजा। संगेवीण वोजा जन्मविला म्यां ।। १२१।।
कलंकिया केला चंद्र। भगांकित केला इंद्र।
कपाटी घातला षण्मुख वीर। जो लाडका कुमर महेशाचा ।। १२२।।
मज मन्मथाचा यावा। न साहवे देवा दानवा।
मा तेथ इतरां मानवा। कोण केवा साहावयासी ।। ए.भा.४-१२३

या काम क्रोधाचा त्याग कसा घडेल हे भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात-

ऐसी प्राणियांची गती। उध्दवा जाण निश्चिती।
यालागी काम ते सेविती। नव्हे विरक्ति विषयांची ।। २४२ ।।
तुज ऐसे वाटेल चित्तीं। बुडाली तरणोपाय स्थिती।
खुंटली प्राण्यांची परमगती। विषयासक्ती अनिवार ।। २४३ ।।
अंतःकरणही अनादि। प्रवाहरूपे त्याची सिध्दि।
तेणे दृढ झाली विषयबुध्दि। त्याग त्रिशुध्दी घडेना ।। ए.भा. १३-२४५

अर्थ : उध्दवा ! प्राण्यांची बुध्दि खरोखर अशी असते, हे लक्षात ठेव. म्हणून ते कामाचे सेवन करतात. विषयांची विरक्ती त्यांना होत नाही. ।। २४२ ।। आता तुझ्या मनात कदाचित् असे येईल की, तर मग तरणोपायच खुंटला आणि प्राण्यांची सद्गती देखील खुंटली. ही विषयासक्ती अनिवार आहे. ।। २४३ ।। जीवाला तर अविद्येशी आणि विषयांशी संबंध, त्यांची पीडा फार मोठी असते. अविद्येचा संबंध अनादिसिध्द आहे. त्यामुळे नाना प्रकारच्या दृढतर कल्पना उठतात. ।। २४५ ।।

भगवान उध्दवास सांगतात-

माझिये भक्तीच्या निजमार्गी। रिगमु नाही विघ्नांलागी।
मी भक्तांच्या प्रेममार्गीं। रंगलो रंगी श्रीरंग ।। ६७१ ।।

सद्भावे करिता माझी भक्ति । भक्तांसी नव्हे विघ्नप्राप्ती ।
भक्त सबाह्य मी श्रीपती । अहो राती संरक्षी ॥ ६७२ ॥

अर्थ : माझ्या भक्तीच्या मार्गामध्ये विघ्नांचा शिरकाव होत नाही. कारण मी श्रीरंग भक्ताच्या प्रेमरंगात रंगून गेलेलो असतो. ॥ ६७१ ॥ सद्भावाने माझी भक्ति केली असता भक्तांना कधीच विघ्न येत नाही. कारण श्रीकृष्ण भक्तांच्या सबाह्य राहून अहोरात्र त्यांचे संरक्षण करीत असतो.

सद्भावे करिता माझी भक्ति । तेणे ज्ञानखड्गाची होय प्राप्ती ।
छेदोनि संसार आसक्ती । सायुज्य मुक्ति मद्भक्ता ॥ ए.भा. १४-२६

अर्थ : एक निष्ठेने माझी भक्ति केली असता तिच्या योगाने ज्ञानरूप खड्गाची प्राप्ती होते आणि त्याचशस्त्राने संसाराची आसक्ती छेदून माझ्या भक्तांना सायुज्य मुक्ति प्राप्त होते.

सद्भावे करितां माझी भक्ति । साधकां उपजे विरक्ती
ऐसे बोलिला श्रीपती । ते उध्दवे चित्तीं दृढ धरिलें ॥ ए.भा. २६-४९८

अर्थ : सद्भावाने माझी भक्ति केली असता साधकांना विरक्ति उत्पन्न होते. असे श्रीकृष्णांनी सांगितले. ते उध्दवाने नीट मनात धरले.

सद्भावे करितां भगवद्भक्ति । भक्ति-विरक्ती भगवत् प्राप्ती ।
तिनी एके काळी होती । ऐशिया युक्ति जाणिजे राया ॥ ६१४ ॥
भक्ति म्हणजे सर्वभूती । सप्रेम भजनयुक्ति ।
प्राप्ति म्हणिजे अपरोक्ष स्थिति । भगवत् स्फूर्ति अनिवार ॥ ए.भा. २-६२५

अर्थ : हे राजा ! सद्भावाने भगवद्भक्ति केली असता भक्ति, विरक्ति आणि भगवत् प्राप्ति या तिन्ही वरील न्यायाने एकदम प्राप्त होतात. असे तू जाण ! ॥ ६१४ ॥ भक्ति म्हणजे सर्व प्राणीमात्रांच्या ठायी सप्रेम भावना आणि 'प्राप्ती' म्हणजे अपरोक्ष साक्षात्कार अर्थात भगवत् रूपाची अनिवार स्फूर्ति होय. ॥ ६१५ ॥

तुकाराम महाराज एका अभंगात दृष्टांत देऊन सांगतात, की भगवन्नामाने आमचे विकार गेले.

पिकलिया सेंद कडूपण गेले । तैसे आम्हा केले पांडुरंगे ।। १ ।।
काम क्रोध लोभ निमाले ठायीची । अवघी आनंदाची सृष्टी झाली ।। २ ।।

अर्थ : शेंदाड पिकले असता त्यातील कडूपणा जातो. पांडुरंगाने आमची तशी स्थिति केली आहे. (जीवदशा घालवून ब्रह्मरूप केले.) आमच्या अंतःकरणाच्या ठिकाणी काम, क्रोध, लोभ हे जे विकार होते ते जागच्या जागीच मेले म्हणून आता आम्हाला सर्व सृष्टी आनंदरूप झाली आहे.

भगवंताचे नाम सर्व गुह्यात श्रेष्ठ आहे. ते वैष्णवांचे गुह्य मी निवडून काढले असे नाथ महाराज अभंगाच्या शेवटच्या चरणात सांगतात-

वैष्णवांचे गुह्य काढिले निवडूनि ।
एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरिस्मरण करणे हे जे वैष्णवांचे गुह्य आहे ते मी निवडून काढले म्हणून तुम्ही हरि म्हणा.

या नामस्मरणाचा (परम=)मोठ्या श्रध्देने जो आदर करतो त्यास वैष्णव म्हणतात -

वैष्णव तो जया । अवघी देवावरी माया ।। तु.म.२२६६

अर्थ : ज्याची प्रीति = प्रेम इतर कोणावरहि नसून ती सर्व एका देवावर आहे. तोच एक खरा वैष्णव आहे.

नामसंकीर्तन वैष्णवांची जोडी ।
पापे अनंत कोडी गेली त्यांची ।।

अर्थ : हरिनामसंकीर्तनाची वैष्णवजनांनी जोड केलेली असते. त्यायोगाने त्यांची अनंत कोटी पातके नाहीशी होतात.

नामामृत गोडी वैष्णवा लाधली । योगिया साधली जीवनकळा ।। ४ ।।

अर्थ : योग्यांना सतराव्या जीवनकलेच्या प्राप्तीमध्ये जे सुख व जी आवड आहे, तेच सुख व तीच आवड वैष्णवांना हरीच्या नामामृत सेवनामध्ये आहे.

ज्ञानयोग, तप इत्यादि सर्व साधने मनोनिग्रहाकरिता, चित्तशुध्दीकरिताच शास्त्रातून सांगितली आहेत. काम क्रोधादि विकारांचा निग्रह होणे म्हणजेच मनोनिग्रह होय. पण ही साधने फार कठिण आहेत, म्हणून भागवत धर्माचरण करणाऱ्या वैष्णवांनी गुह्य असे हरिनाम हेच साधन निवडून काढले आहे. **'विष्णोरयं यतो ह्यासीत्तस्माद्वैष्णव उच्यते ।'** म्हणजे जो केवळ विष्णूचाच आहे म्हणजे ज्याचे सर्वस्व विष्णु भगवानच आहे. त्यास वैष्णव म्हटले जाते. असे पद्म पुराणामध्ये वैष्णवांचे लक्षण केले आहे. श्रीमद्‌भागवतात नव योगेश्वर जनकास वैष्णवांचे लक्षण सांगतात -

निमिषार्थ त्रुटी लव क्षण । जे न सोडीती हरिचरण ।
ते वैष्णवामाजी अग्रगण । राया ते जाण उत्तम भक्त ।। ए.भा. २-७६१

अर्थ : हे राजा ! डोळयाची पापणी लवेपर्यंत किंवा चुटकी वाजेपर्यंत सुध्दा जे हरीचे चरण सोडीत नाहीत तेच वैष्णवामध्ये अग्रगण्य व उत्तम भक्त होत. हे लक्षात ठेव. वैष्णवांची अंतरंग-बहिरंग लक्षणे पुराणादिकांमधून सांगितली आहेत. शंख चक्रादि चिन्हांकित असणे, तुळसीमाळा, गोपीचंदन धारण इत्यादि बहिरंग लक्षणे व विकाररहित असणे, दैवी संपत्तीच्या गुणांचा आश्रय करणे, शांती, क्षमा, दया, सर्वात्मकभाव, नामनिष्ठाधारण करणे ही अंतरंग लक्षणे होत.

अशा लक्षणांनी युक्त वैष्णवांनी हे परम गुह्य सर्व साधनातून निवडून काढले आहे. वैष्णवांनी जे गुह्य निवडून काढिले त्याचे श्रेष्ठत्व श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात-

तंव श्रीकृष्ण म्हणे उध्दवा । हा माझा निजगुह्य गौप्य ठेवा ।
तुज म्यां सांगितला कणवा । पुरुषार्थ पांचवा या नांव ।। ए.भा.२४-४०१

अर्थ : तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, ''उध्दवा ! हा माझा गुह्य ज्ञानाचा गुप्त ठेवा आहे. तो मी तुला प्रेमाने सांगितला.'' यालाच 'पांचवा पुरुषार्थ' असे नांव आहे. असे गुह्य कोणते ? तर 'एका जनार्दनी हरि बोला ।'

कित्येकांना नाम हे सामान्य वाटते. पण ते तसे नाही.ते वेदाचे बीज आहे. शास्त्रपुराणांचे सार आहे. वैष्णवांचे म्हणजे वैष्णवांनी निवडून काढलेले हे गुह्य आहे, सर्वार्थ सिध्दिप्रद आहे. म्हणून सर्वांना उद्देशून सांगतात, 'हरि बोला'.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या हरीपाठाच्या धृपदात जसा हरिमुखे म्हणा हरि मुखे म्हणा असा उपदेश केला आहे, तसाच त्याच आशयाने 'हरि बोला' असा उपदेश नाथ महाराजांनी अट्टाहासाने सांगितला आहे. म्हणून

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

– समाप्त –

* * *

❀ अभंग चौदावा ❀

हरि बोला देतां हरि बोला घेतां ।
हसतां खेळतां हरि बोला ॥ १ ॥
हरि बोला गातां हरि बोला खातां ।
सर्व कार्य करितां हरि बोला ॥ २ ॥
हरि बोला एकांती हरि बोला लोकांती ।
देह त्यागा अंतीं हरि बोला ॥ ३ ॥
हरि बोला भांडता हरि बोला कांडता ।
उठता बैसतां हरिबोला ॥ ४ ॥
हरि बोला जनी हरि बोला विजनी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : देतांना, घेतांना, हसतांना, खेळतांना हरीचा जप करा. ॥ १ ॥ गातांना, खातांना, फार काय, सर्व कामे करतांना हरीचा जप करा. ॥ २ ॥ एकांतात, लोकांशी व्यवहार करीत असतांना व देहाचा त्याग करण्याच्या शेवटच्या घटकेला हरि हरि म्हणा. ॥ ३ ॥ भांडतांना, कांडतांना, उठतांना, बसतांना हरि हरि म्हणा. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, जनात, वनात हरि म्हणा. ॥ ५ ॥ (तात्पर्य, मनुष्याने सर्वकाळ कोणतेहि कार्य करीत असतांना हरि हरि म्हणावे.)

विवरण : प्रपंच किंवा परमार्थात कोणेतेहि साधन मर्यादितच असते, म्हणजे त्या साधनाचे आचरण करण्याकरिता योग्य देश, काल, अवस्था, प्रसंग इत्यादि गोष्टींची गरज असते. सर्वच देशात सर्व कालात, सर्व अवस्थेत करता येण्यासारखे एकच साधन असू शकत नाही. काल भेदाने,

देशभेदाने, अवस्था भेदाने साधने बदलत असतात. परमात्म प्राप्तीची तसेच मनःशुध्दीची जी साधने शास्त्रात सांगितली गेली आहेत, त्यांचे करिता योग्यदेश, काल, अवस्था इत्यादिकांची आवश्यकता असते. उदा. वर्णाश्रमाला उचित कर्मे करण्याकरिता उपनयन (मौंजीबंधन) करिता कालाची अपेक्षा असते. यज्ञादिकर्मास गृहस्थाश्रमाच्या कालाची गरज असते. काही यज्ञादि कर्मास विशिष्ट ऋतूंची, मासांची, तिथींची अपेक्षा शास्त्रात सांगितली आहे. संध्यादि नित्यकर्माचाहि काळ ठरलेला आहे. त्या त्या उचित कालाविना ते ते कर्म होऊच शकत नाही. काही कारणाने एखाद्या वेळी काल टळला तर प्रायश्चित घ्यावे लागते. काही काही मंत्राच्या सिध्दि करितां सूर्य-चंद्र, ग्रहणादि काल, विशिष्ट पर्व इत्यादिकांची अपेक्षा आहे. नैमित्तिक कर्मे त्या त्या निमित्ताच्या कालातच केली पाहिजेत. काम्यकर्माकरितांहि विशिष्ट कालाची वाट पाहावीच लागते. त्याप्रमाणे कृच्छ्र चांद्रायणादि जी प्रायश्चित्त कर्मे आहेत, ती त्या काळाच्या अधीनच आहेत. हे प्रसिध्द आहे. संकष्ट चतुर्थी, ललिता पंचमी, भीष्माष्टमी, अनंत चतुर्दशी, सोमवार, एकादशी आदि व्रतांच्या नांवावरूनच त्यांची काल पराधीनता स्पष्टप्रतीत होते नाही का ? दानादिकांनाहि देशकाल पात्राची आवश्यकता गीतेमध्ये सांगितलीच आहे. तपादिकांनाहि काल पारतंत्र्य आहे. पंचाग्निसाधनाकरितां उष्ण कालच पाहिजे. इतर ऋतूंमध्ये ते करितां येणार नाही.

योग ज्ञानादि साधनांचे बाबतीत तर फारच प्रतिबंध व अधिकाराची अपेक्षा असते. असे योग, वेदांतादिक ग्रंथातून सांगितले आहे. सारांश, म्हणजे दुसरी सर्व साधने वर सांगितल्याप्रमाणे देशकाल अवस्था यांच्या आधीन आहेत. पण हरिनाम हे देता, घेता, हसता, खेळता, गाता, खाता, सर्व कार्यकरित असता, भांडता, कांडता, जनी, विजनी, सर्वकाळी, सर्व अवस्थेत सर्वांना घेता येते. की, ज्याचे आचरण केले तरी जे आचरण

फलद्रूप होते. असे एक हरि नामच्च आहे. त्यास कशाचाहि प्रतिबंध नाही. म्हणून श्री नाथ महाराज प्रथम चरणात म्हणतात -

हरि बोला देतां हरि बोला घेतां ।
हसतां खेळतां हरि बोला ॥ १ ॥

देतांना, घेतांना, हसतांना, खेळतांना हरीचा जप करा, याचा अर्थ असा की, देशकाल, अवस्था, आत्मशुध्दी इत्यादिकांची अपेक्षा न करितां स्वातंत्र्यानेच नाम हे सर्व कामनापूर्ती करणारे आहे. नारदपुराणातहि ही गोष्ट सांगितली आहे. नाथ महाराज भावार्थ रामायणात सांगतात-

नामासी नाही कर्मबंधन । नामासी नाही विधिविधान ।
आसनीं भोजनीं शयनी जाण । नाम पावन हरीचे ॥ १०५ ॥
नामी नाही अनध्ययन । नामी नाही विधिविधान ।
नामी नाही कर्मबंधन । नामे पावन महापापी ॥ भा.रा.बा.कां. १५२

श्री हरिनामाला कोणतेहि बंधन नाही. उलट हरि म्हटल्याने पापे नष्ट होतात.

हरि म्हणतां गति पातके नासती ।
कळिकाळ कांपती हरि म्हणता ॥ १ ॥
हरि म्हणतां भुक्ति हरि म्हणता मुक्ति ।
चुके याता याती हरि म्हणता ॥ २ ॥
तपें अनुष्ठानें न लगती साधनें ।
तुटती बंधने हरि म्हणता ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भावे जपा हरीचे नाम ।
मग काळ यम शरण तुम्हां ॥ ४ ॥ तु. म. २४५४

अर्थ : हरिनामाचा उच्चार केल्याबरोबर सर्व पापांचा नाश होऊन हरि

म्हणणाऱ्याला उत्तम गती मिळते आणि त्या नामोच्चाराने कळिकाळ थरथरा कापतो. ॥ १ ॥ जर मुखाने हरि म्हटले तर सर्व भोग मिळतात व हरिनामाच्या उच्चाराने मुक्तिहि मिळते. तसेच त्याच उच्चाराने सर्व यातायाती= (खटाटोप) नाहीशा होतात. ॥ २ ॥ हरिनामाचा उच्चार केल्याबरोबर सर्व संसार बंधने तुटतात. त्याकरितां तपानुष्ठानादि कठीण साधने करण्याचे काहीच कारण नाही. ॥ ३ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो जन हो, तुम्ही भावाने हरिनामाचा जप करा. मग जगाला खाणारा काळ तो तुम्हाला शरण येईल. ॥ ४ ॥

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

नामें स्नान संध्या केले क्रिया कर्म ।

त्याचा भवश्रम निवारला ॥ तु. म. २४५३

अर्थ : जे कोणी हरीचे नामस्मरण सर्वकाळ करतील, त्यांनी स्नान संध्यादि क्रिया, वैदिक कर्मे केल्यासारखीच होतात. त्यांचा सर्व संसार श्रमाचा परिहार होतो. तुकाराम महाराज आणखी या विषयाचा खुलासा करतात-

हरि हरि तुम्ही म्हणारे सकळ ।

तेणे माया जाळ तुटईल ॥१॥

आणिक नका काही गाबाळाचे भरी ।

पडो येते थोरी नागवण ॥ २ ॥ तु. म. २७०८

अर्थ : अहो सकळ जन हो, तुम्ही हरि हरि म्हणा, म्हणजे त्या योगाने तुमच्या सकळ मायाजाळाचा नाश होईल. ॥ १ ॥ तुम्ही हरि चिंतना व्यतिरिक्त अन्य कोणत्याच गबाळ = (क्षुद्रसाधनांच्या) भरीस पडू नका. कारण तेथे तुमची फार मोठी फसवणूक आहे. ॥ २ ॥

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

हरि उच्चारणी अनंत पाप राशी ।
जातील लयासी क्षणमात्रे ॥ १ ॥
तृण अग्निमेळे समरस झाले ।
तैसे नाम केले जपता हरि ॥ २ ॥

जाणून अथवा न जाणता भगवन् नाम घेतले असता पाप जळून जाते. ज्याप्रमाणे अग्नि गवत जाळून टाकतो. त्याप्रमाणे नाम पापभस्म करते. जसे शक्तिशाली औषध रोगाचा नाश करते. त्याप्रमाणे भगवंताचे नाम आहे. दिवा लावावयाचा असला म्हणजे तेल, वात, अग्नि, वारारहित स्थळ यांची गरज असते. पण सूर्य हा कशाचीहि अपेक्षा करीत नाही. तर स्वातंत्र्यानेच संपूर्ण अंधकार दूर करतो. तसे नाम हे स्वतंत्र सामर्थ्याने युक्त साधन आहे. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

हरि बोला देतां हरि बोला घेतां । हसता खेळतां हरि बोला ॥ १ ॥

व्यवहारात कोणीहि हसणे, खेळणे या क्रिया मुद्दाम वा सहजच करीत असतो. विनोदाचा प्रसंग आला की, हास्य टाळताच येत नाही. तसेच मनाच्या करमणुकीकरितां अनेक खेळ पूर्वीपासून सांगितले आहेत. बालपणाच्या खेळांचे श्री तुकाराम महाराजांनी वर्णन केले आहे.

विटी दांडू चेंडू लगोऱ्या वाघोडी ।
चंपे पेंड घडी एकी बेकी ॥ २ ॥
हमामा हुंबरी पकन्याच्या बारे ।
खेळे जंगी भोवरे चुंबा चुंबी ॥ ३ ॥
सेलडेरा आणि निसर भोवडी ।
उचली बाळे धोंडी अंगबळे ॥ ४ ॥ तु. म. ३१६५

अर्थ : विटी दांडू, चेंडू, लगोऱ्या अथवा वाघोडी = चिरघोडी, चंपी, पेंडघडी, एकी बेकी ॥ २ ॥ आणि हमामा, हुंबरी, पकव्याची बारे, जंगी

भोवरे तसेच चुंबा-चुंबी = (शिवा शिव) ॥ ३ ॥ सेलडेरा, निसरभोवडी आणि अंगातील बळाने लहान धोंडे उचलणे इत्यादि खेळ खेळत राहतो. ॥ ४ ॥

तरुणपणातील खेळ सारीपाट, बुध्दिबळ, पत्ते, गंजीफा इत्यादि (सध्या तर यात फार भर पडली आहे.) तात्पर्य, देता घेता खेळता हरिनाम घ्या. पण कोणी म्हणेल, त्यावेळी मन व शरीर त्या त्या व्यवहारात निमग्न असते. मग नाम कसे घ्यावे ? याचे उत्तर हे की, वाणी तर मोकळी असते ना ! त्या वाणीने नाम घ्यावयास काय हरकत आहे ? हेच नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात -

हरि बोला गातां हरि बोला खातां ।
सर्व कार्य करितां हरि बोला ॥ २ ॥

अर्थ : गातांना, खातांना, फार काय, सर्व कामे करतांना हरीचा जप करा.॥ २ ॥ इतर पारमार्थिक साधने जशी अन्य दैहिक व्यवहार बंद करूनच आचरावी लागतात. तसे हरिनाम हे साधन नाही. तर पुढे महाराज म्हणतात-

...... । सर्व कार्य करिता हरि बोला ॥ २ ॥

असा अभंगातून अनेक दैहिक= (देहाने होणाऱ्या) कार्यांचा अनुवाद केला आहे. पण यानंतरहि काही कर्मे शिल्लक राहतात. तीहि करा व करतांना हरिनाम विसरू नका. मनात भावना असली की, ती ते ते कार्य करवितेच. याबद्दल अनेक नामनिष्ठांची उदाहरणे प्रसिध्द आहेत. ते सर्व संसार करीत होते. पण त्यांची नामनिष्ठा खंडत नव्हती. कित्येक वेळा मनुष्य एकांतात असतो. त्यावेळी वास्तविक त्यास आवश्यक तो निवांतपणा मिळू शकतो. भगवन् नाम घेणे शक्य असते. पण पूर्व संस्कारामुळे तो नाना प्रकारचे मनोरथ व चिंता करीत बसतो. पण त्याचा

काही उपयोग आहे काय ? म्हणून महाराज सांगतात. एकांतात हरि बोला व लोकांतात म्हणजे स्त्री पुत्रमित्रादिकांच्या गोंधळातहि हरि नाम घ्या ! हेच नाथ महाराज तृतीय चरणात सांगतात -

हरि बोला एकांती हरि बोला लोकांती ।
देह त्यागा अंती हरि बोला ॥ ३ ॥

अर्थ : एकांतात, लोकांशी व्यवहार करीत असतांना व देहाचा त्याग करण्याच्या शेवटच्या घटकेला हरि हरि म्हणा.

अशारीतीने देह असे पावेतो तर हरिनाम घ्याच, पण देह त्याग होण्याच्या वेळीहि हरिनाम घ्या. ते तर फार फलप्रद आहे. भगवान श्रीकृष्ण गीतेत म्हणतात.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ गी. ८-५

अर्थ : मरणाचे वेळी जो केवळ माझेच स्मरण करीत शरीराचा त्याग करून जातो तो मत्स्वरूप पावतो. याविषयी संशय नाही.

आणि मरणी जया जे आठवे । तो तेचि गतीते पावे ।
म्हणोनि सदा स्मरावे । मातेचि तुवां ॥ ज्ञा. ८-७५

अर्थ : आणि मरणसमयी ज्यास जी वस्तु आठवते त्याच गतीला तो जातो. असे आहे, म्हणून तूं नेहमी माझेच स्मरण कर.

कोणी म्हणेल, शरीर सुस्थितीत असता कदाचित् कोणी नामस्मरण करू शकेल. पण देह त्यागाची वेळ म्हणजे प्रलयासारखी असते. त्यावेळी अत्यंत दुःख, असमाधान असते. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

इंद्रियां अनुघडु पडिलिया । जिविताचे सुख बुडालिया ।

आंतु बाहेरी उघडलिया । मृत्यु चिन्हे ॥ १२१ ॥
तेवेळी बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी करणें ।
तेथ काह्याचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा ॥ १२२ ॥
तरि अगा ऐसिया ध्वनी । झणें थारा देशी हो मनीं ।
पै नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय ॥ ज्ञा.८-१२३

अर्थ : कारण इंद्रिये आपापली कामे करण्यास असमर्थ असल्यावर जिवंतपणाचे सुख नाहीसे होऊन, आंत बाहेर मरणाची लक्षणे उघड दिसू लागल्यावर ॥ १२१ ॥ मग त्या वेळेस योग साधनेस (नाम जपास) कोणी बसावे ? व इंद्रियांचा निग्रह कोणी करावा आणि कोणत्या अंतःकरणाने ॐ काराचे स्मरण करावे ? ॥१२२॥ तर बाबा, अशा शंकेला कदाचित् मनात जागा देशील तर अशी शंका मनात आणू नकोस; कारण माझी जे नेहमीच सेवा करतात, त्या भक्तांच्या मरणकाली मी त्यांचा सेवक होतो. ॥१२३॥

असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. पण या शंकेचे उत्तर आतां दिलेच आहे. म्हणूनच अभंगाच्या आरंभापासून देता, घेता हसता, खेळता, गाता, खाता, सर्व काही करीत असता हरि बोला. असा उपदेश आहे. असे अखंड नामस्मरण झाले तर देहत्यागाचे प्रसंगीहि ते झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून महाराज म्हणतात, व्यवहाराचे कोणतेहि काम असो, प्रसंग असो, त्यावेळी 'हरि बोला' हेच अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात.

हरि बोला भांडतां हरि बोला कांडतां ।
उठतां बैसतां हरि बोला ॥ ४ ॥

अर्थ : भांडतांना, कांडतांना, उठतांना, बसतांना हरि हरि म्हणा. ॥४॥ भांडतांना म्हणजे 'भांडावे व हरि म्हणावे' असा विधि नाही. पण संसारात

राहिल्यावर भांडण होणे शक्य आहे. घरात कांडणे, कुटणे इत्यादि क्रिया स्त्रियांना कराव्या लागतात. उठणे, बसणे या क्रिया होतच असतात. काही क्रिया होत असतांना माणूस विकारवश होत असतो. तो होऊ नये म्हणून सतत हरिस्मरण करीत जाण्याचा आदेश दिला आहे. अखंड नामस्मरणाचा प्रभाव अंतःकरणावर पडत असतो व त्यातील विकार दूर होतात. श्री नाथ महाराज एका अभंगात स्पष्ट सांगतात-

एका जनार्दनी गातां हरीचे नाम ।
निमालीं इंद्रियें विषय विसरली काम ।। ए.म.

म्हणून तुकाराम महाराज सांगतात-

कामामध्यें काम । काही म्हणा राम राम ।
जाईल भवश्रम । सुख होईल दुःखाचे ।। तु.म.२४५९

अर्थ : अहो जन हो, तुम्हाला संसारासंबंधी अनेक कामे आहेत, त्यात काही तरी वेळेची सवड काढून रामनाम घेण्याचे काम करा, त्यायोगाने संसार श्रमाचा नाश होऊन तो दुःखरूप संसार सुखरूप होईल. ॥१॥

तात्पर्य, व्यवहारात तुम्ही कोठेहि असाल तरि हरि हरि म्हणा. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या पाचव्या चरणात सांगतात-

हरि बोला जनी हरि बोला विजनीं ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, जनात, वनात हरि म्हणा. ॥५॥ (तात्पर्य, मनुष्याने सर्वकाळ कोणतेहि व कोठेहि कार्य करित असतांना हरि हरि म्हणावे.) जनी म्हणजे जनसमुदायात, घरात, गांवात, दुकानात, नोकरीत, नगरात कोठेहि आणि विजनी म्हणझे निर्जन अरण्य, वा एकांतवासात इत्यादि ठिकाणीहि हरि हरि म्हणा. मनुष्य जनात

तरी असतो अथवा विजनात (एकांतात) तरी असतो. कोठेहि असो, हरिनाम स्मरण करा.

योग-तप इत्यादि साधने ही जनसमुदायात होत नाहीत. तर त्यास विजन म्हणजे एकांत वास लागतो. पण हरिनामास तसा प्रतिबंध नाही. ते कोठेहि घेता येते. पण ते नाम कसे घ्यावे ते तुकाराम महाराज सांगतात-

करूनियां शुध्द मन । नारायण स्मरावा ॥ १ ॥ तु. म. २७२१

अर्थ : अहो जनहो, तुम्ही आपले मन निर्मळ करून सतत नारायणाचे स्मरण करा.

भावें गावें गीत । शुद्ध करोनिया चित्त ॥ १ ॥ तु.म. ३६२५

अर्थ : अहो जनहो, तुम्ही आपले चित्त शुध्द करून भावाने हरिनामाचे गीत गा. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि हरिपाठाच्या पहिल्याच अभंगात म्हटले आहे.

असोनि संसारी जिव्हे वेगु करी ।
वेदशास्त्र उभारी बाह्या सदा ॥ ३ ॥

अर्थ : देह, स्त्री, पुत्र, गृहरूपी संसारात राहूनहि जिव्हेला हरिनामाचे प्रखर व्यसन लावून घ्या. असे वेदशास्त्रादिक हात वर करून सारखे सांगत आहेत. कारण जितेंद्रिय असे साधक किती सापडू शकतील ? भगवान श्रीकृष्णांनीहि गीतेमध्ये बाराव्या अध्यायात योग सांगतांना अशीच भाषा वापरली आहे.

अथवा हे चित्त । मनबुध्दिसहित ।
माझ्या हाती अचुंबित । न शकसी देवो ॥१०४॥
तरी गा ऐसे करी । या आठां पाहारामाझारी ।
मोटके निमिष भरी । देतु जाय ॥ १०५ ॥

मग जे जे कां निमिख । देखेल माझे सुख ।
तेतुलें अरोचक । विषयी घेईल ।। १०६ ।।
जैसा शरत्कालु रिगे । आणि सरिता वोहटू लागे ।
तैसे चित्त काढेल वेगे । प्रपंचौनि ।। १०७ ।।
मन पुनवेहुनि जैसे । शशीबिंब दिसें दिसे ।
हरपत अंवसे । नाहीचि होय ।। १०८ ।।
तैसे भोगा आंतुनि निगतां । चित्त मजमाजी रिगतां ।
हळूहळू पांडुसुता । मिची होईल ।। ज्ञा.१२-१०९

अर्थ : अथवा जर मनबुध्दिसहित हे चित्त माझ्या हाती (सकल वासना रहित असे) संपूर्ण तू देऊ शकणार नाहीस. ।।१०४।। तर अर्जुना, असे कर की, या आठ प्रहरामध्ये नेमके निमिषभर चित्त मला देत जा. ।। १०५ ।। मग जितके जितके निमिष तुझे चित्त माझे सुख पाहील, तितके तितके तुझे चित्त विषयाच्या ठिकाणी अरुचि घेईल. ।। १०६ ।। ज्याप्रमाणे शरदृतूचा प्रवेश झाला असता नद्यांचे पाणी कमी कमी होऊ लागते, त्याप्रमाणे तुझ्या चित्ताचा माझ्या स्वरूपात जस जसा प्रवेश होईल, तस तसे तुझे चित्त प्रपंचातून वेगाने निघेल. ।। १०७ ।। मग ज्याप्रमाणे पौर्णिमेपासून दिवसेंदिवस चंद्राचे बिंब कमी होत होत अमावास्येला अगदी नाहीसे होते. ।। १०८ ।। त्याप्रमाणे भोगातून तुझे चित्त निघून माझ्यामध्ये प्रवेश करता करता, अर्जुना ते तुझे चित्त हळूहळू मद्रूप होईल. ।। १०९ ।।

या श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओव्यांचा अभिप्राय लक्षात घेऊनच या अभंगाचा विचार केला असता शंका राहणार नाही. संसारात असून देता, घेता, सर्व कार्य करिता, हसता, खेळता, गाता, खाता, एकांती, लोकांती, जनी, विजनी, हरिस्मरण होऊ शकते.

याविषयी श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या हरिपाठाच्या पहिल्या

अभंगाच्या शेवटी पांडवांचे उदाहरण घेतले आहे. ते पांडव देत घेत होते, खेळत होते, भांडत होते, त्यांनी युध्दहि केले, ते वनवासातहि होते व राज्यहि करीत होते. सर्व कार्य करीत असताहि, परंतु ते देवास विसरत नव्हते.

पाहा ते पांडव अखंड वनवासी ।
परी त्या देवासी आठविती ॥ १ ॥
प्रल्हादासी पिता करितो जांचणी ।
परि तो स्मरे मनीं नारायण ॥२ ॥
सुदामा ब्राह्मण दरिद्रे पिडिला ।
नाही विसरला पांडुरंगा ॥३ ॥
तुका म्हणे तुझा न पडावा विसर ।
दुःखाचे डोंगर झाले तरी ॥४ ॥ तु. म. १०८३

अर्थ : लोकहो, तुम्ही लक्षात घ्या ते पांडव सर्वकाळ वनवासात होते. पण ते त्या देवाचे अखंड स्मरण करीत होते. ॥१ ॥ प्रल्हादास त्याचा बाप अतोनात छळीत होता. परंतु तरीहि तो मनामध्ये सातत्याने नारायणाचे स्मरण करीतच असे. ॥२ ॥ सुदाम नांवाचा ब्राह्मण दारिद्र्याने अतिशय पीडलेला = (गांजलेला) होता. पण तो कधीहि पांडुरंगास विसरला नाही. ॥३ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, हे देवा, त्याप्रमाणे पर्वताएवढे जरी दुःख झाले तरी मला तुझा विसर पडू नये. (हेच तुला मागावयाचे आहे.) ॥ ४ ॥

म्हणूनच ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

..... । द्वारकेचा राणा पांडवा घरी ॥ ४ ॥

द्वारकाधीश श्रीकृष्ण परमात्मा द्वारका टाकून त्यांचे घरी धावत

येत होता. श्री नाथ महाराजहि सर्व संसार करीत असता. अखंड हरिचिंतनात निमग्न राहात असत. ते आपल्या एका अभंगात सांगतात -

आनंदे करोनि संसारी असावें ।
नाम आठवावे श्रीरामाचे ॥१॥
नामाचिया योगे संसार तो चांग ।
येऱ्हवी तो अंग व्यर्थ जाय ॥२॥

कित्येक सामान्य लोक नामस्मरणाचा उपदेश ऐकून म्हणतात, आम्ही संसारी लोक आहोत, आम्हाला अनेक कामे असतात. अनेक उपाधी-भानगडी आमच्या मागे असतात. आम्हाला कसे शक्य आहे ?

तेव्हां याचे उत्तर या अभंगातून मिळते. कोणासहि, केव्हांहि, कशाहि परिस्थितीत नाम घेता येते व ते घेत असता त्या नामाची गोडी लागते व तो पूर्ण नामनिष्ठ बनतो. याच आशयाने हा उपदेश श्री नाथ महाराजांनी केला आहे.

.... । एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

म्हणून तुम्ही सर्व मुखाने हरि बोला म्हणजे चिंता नाहीशी होऊन पुनः जन्म घ्यावा लागणार नाही.

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुतां जन्म घेणे ॥२॥

- समाप्त -

***

❃ अभंग पंधरावा ❃

एक तीन पांच मेळा पंचविसांचा ।
छत्तीस तत्त्वांचा मूळ हरि ॥१॥
कल्पना अविद्या तेणे झाला जीव ।
मायोपाधि शिव बोलिजेती ॥२॥
जीव शिव दोनी हरिरूपी तरंग ।
सिंधु तो अभंग नेणे हरि ॥३॥
शुक्तिवरी रजत पाहतां डोळां दिसे ।
रज्जुवरी भासे मिथ्या सर्प ॥४॥
क्षेत्र क्षेत्रज्ञाते जाणताती ज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

अर्थ : कोणी संसार एक तत्त्वाचा, कोणी तीन तत्त्वांचा, कोणी पांच तत्त्वांचा, कोणी पंचवीस तत्त्वांचा व कोणी छत्तीस तत्त्वांचा आहे. असे मानतात. परंतु या सर्व तत्त्वांचे मूळ एक हरीच आहे. ॥१॥ अविद्यारूपी कल्पनेमुळे चैतन्य जीवदशेला प्राप्त होते आणि मायोपाधिमुळे ते शिव म्हटले जाते. ॥२॥ पण जीव व शिव ह्या दोन्ही हरिस्वरूपावरील लाटा आहेत. मूळ समुद्रासारखा हरि अभंगच आहे. आपल्यावर ह्या लाटा उत्पन्न होतात हे तो जाणतच नाही. ॥३॥ शिंपल्याकडे बघतांना डोळ्याला रुप्याचा भास होतो व दोरीकडे बघतांना सर्पाचा भास होतो. (तसेच हरिस्वरूपाच्या ठिकाणी जीव शिवाचा भास होतो.) ॥४॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ह्यांना (हे हरीच आहेत असे) ज्ञानी जाणतात म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. ॥५॥

विवरण : हा अभंग महत्त्वाचा आहे. मागे अकराव्या अभंगात सत्, चित्, आनंद या स्वरूप लक्षण वाचक पदांनी हरीचे वर्णन केले आहे. ज्याचे नाम घ्यावयाचे तो कोण आहे, कसा आहे, जगातीलच पदार्थ आहे का ? त्याहून वेगळा आहे, वेगळा असेल तर त्या जगाशी त्याचा काही संबंध आहे काय ? जग म्हणजे तरी काय ? ते किती तत्त्वांचे बनले आहे ?

तसेच या जगात राहणारा जो जीव त्याचे स्वरूप काय ? हरीशी, परमात्म्याशी त्याचा संबंध काय ? जगाशी त्याचा संबंध कसा ? इत्यादि प्रश्न विचारी पुरुषाच्या बुध्दीत निर्माण होत असतात.

या विचारासच 'आत्मानात्म विवेक' म्हटला जातो. यात तत्त्वविचार, ब्रह्मविचार यांचा अंतर्भाव होतो. या अभंगात संक्षेपाने वरील विचार आला आहे. प्रथमतः तत्त्वविचार करावयाचा असतो.

सदा विचार येत्तस्माज्जगज्जीव परात्मनः ।

शास्त्रामध्ये तत्त्व विचारप्रसंगी अनेक तत्त्वांची कल्पना केली आहे. कोणी सात तत्त्व मानतात, कोणी पांच तत्त्व मानतात, कोणी तीन, कोणी दहा, किंवा सर्वांची बेरीज करून कोणी पंचवीस तत्त्वे मानतात. कोणी छत्तीसहि तत्त्वे मानली आहेत. असेच श्री एकनाथ महाराज या अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात-

एक तीन पांच मेळा पंचविसांचा ।
छत्तीस तत्त्वांचा मूळ हरि ॥१॥

अर्थ : कोणी संसार एक तत्त्वांचा, कोणी तीन तत्त्वांचा, कोणी पांच तत्त्वांचा, कोणी पंचवीस तत्त्वांचा व कोणी छत्तीस तत्त्वांचा आहे असे मानतात. परंतु या सर्व तत्त्वांचे मूळ एक हरीच आहे.

सांख्यशास्त्रकार पंचवीस तत्त्वे मानतात, सांख्यशास्त्र हे कपील महामुनींचे आहे. यात प्रकृति-पुरुषाचा विचार केलेला आहे. त्यांची पंचवीस तत्त्वे एकनाथ महाराज भागवतात सांगतात -

अहं महत्तत्त्व पंच तन्मात्रा । हा स्थूल प्रकृतीचा उभारा ।
महाभूतें इंद्रियें अकरा । हे षोडश विकारांची संख्या ॥२७४॥
यांत मिळाल्या प्रकृति पुरुष । तत्त्व संख्या पंचवीस ।
प्रकृति माजी गुणांचा वास । हा तत्त्व विलास तत्त्वांचा ॥

ए.भा. १६-२७५

अर्थ : अहंकार, महत्तत्त्व = बुध्दि आणि पृथ्वी = (गंध), वायु = (स्पर्श) आकाश (शब्द), उदक (रस) व तेज या पंचतन्मात्रा = पंचविषय (हे प्रकृतीचे सामान्य विकार आहेत.) मिळून स्थूल प्रकृति होते आणि पंचमहाभूते व अकरा इंद्रिये मिळून विकारांची संख्या सोळा आहे. मन, अहंकार व पंचतन्मात्रा = (पंचविषय) यात आणखी प्रकृति व पुरुष ही दोन मिळविली म्हणजे एकंदर तत्त्वांची संख्या पंचवीस होते. प्रकृतिमध्ये गुणांचे वास्तव्य असते. हा तत्त्वांचा तत्त्वविलास आहे.

न्याय - वैशेषिक शास्त्रकार सात पदार्थ मानतात. १) द्रव्य, २) गुण ३) कर्म ४) सामान्य ५) विशेष ६) समवाय ७) अभाव

सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः प्रश्नखादयः ।
ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेंद्रियासवः ॥ ए.भा.२२-१९

अर्थ : सातच तत्त्वे आहेत असे प्रतिपादन करणारे फक्त आकाशादि पांचभूते, जीव व सर्वाधार आत्मा मिळून सात तत्त्वे मानतात आणि त्यापासून शरीर, इंद्रिये, प्राण ही उत्पन्न झाली असे म्हणतात.

जी जी ऋषीश्वर बोलती । ती ती तत्त्वें सत्य होती ।

हे सर्वज्ञ ज्ञाते जाणती । तेचि अर्थी हरि बोले ॥५५॥
ज्याचेनि मतें जैसे ज्ञान । तो तैसे करी तत्त्व व्याख्यान ।
या हेतु बोलती ब्राह्मण । ते सत्य जाण उध्दवा ॥

ए. भा. २२-५६

अर्थ : मोठमोठ्या ऋषींनी जी तत्त्वे सांगितली आहेत ती सर्व खरीच आहेत. हे सर्वज्ञ ज्ञात्यांना माहित आहेत. ह्या विषयीच श्रीकृष्ण सांगतात, ज्याचे ज्ञान जसे असते, त्याप्रमाणे तो तत्त्वे सांगत असतो. उध्दवा, याच हेतूने ब्राह्मण बोलतात तेहि खरेच आहे.

केवळ दोराचा सर्पाकार । हा श्वेत कृष्ण की रक्तांबर ।
ज्यासी जैसा भ्रमाकार । त्यासी साचार तो तैसा ॥६०॥
तेवी आत्मतत्त्व एकचि जाण । अविकारी निज निर्गुण ।
तेथ नाना तत्त्वांचे व्याख्यान । बोलती ब्राह्मण माया योगे ॥

ए. भा. २२-६१

अर्थ : केवळ दोरच जेथे सर्पाकाराने भासतो. तेथे तो साप पांढरा, काळा, की तांबडा कसा म्हणावा ? तर ज्याला जसा भ्रम होतो, तसा त्याला तो दिसत असतो. त्याप्रमाणे आत्मतत्त्व हे एकच आहे व ते निर्गुण आणि निर्विकार आहे. परंतु मायेमुळे ब्राह्मण अनेक तत्त्वांचे प्रतिपादन करतात. म्हणून नाथ महाराज सांगतात -

एक तीन पांच मेळा पंचविसांचा ।
छत्तीस तत्त्वांचा मूळ हरि ॥ १ ॥

काही शास्त्रकार एकच तत्त्व मानतात. ते 'पुरुषतत्त्वच' होय. तर कोणी म्हणतात, एक पुरुष मानून काय उपयोग ? कारण तो उदासीन, असंग आहे. तो काय करू शकेल ? तर जी त्रिगुणात्मिका प्रकृति आहे,

तिच्यापासून सर्वसृष्टी गुणमय दिसून येते. म्हणून हे गुण हीच तीनतत्त्वे मानावीत. असे कित्येक मानतात. कित्येक म्हणतात, ही सृष्टी उघड उघड पंचभूतांची बनलेली आहे. पिंडब्रह्मांड सर्व पांच भौतिक आहे. पंचभूतांवाचून सृष्टीत काय आहे ? केवळ तीन गुण हे अमूर्त आहेत. ते काय करू शकतात ? पंचभूते ही मुळात सूक्ष्मच आहेत. जेव्हां यांचे पंचीकरण होऊन ही स्थूल कार्यसृष्टी निर्माण होते तेव्हांच जग बनते. याकरिता पंचवीस तत्त्वे मानली पाहिजेत. ती मागे सांगितलीच आहेत. पुनःसंख्या म्हणून सांगतो ? अहंकार ? महत् तत्त्व ५ तन्मात्रा, ५ महाभूते, ११ इंद्रिये (मनधरून) १ प्रकृति, १ पुरुष अशी पंचवीस तत्त्वांची संख्या आहे. आतां छत्तीस तत्त्वे कोणती ? ती अशी पंचमहाभूते, अहंकार, बुध्दि, अव्यक्त, दहा इंद्रिये, मन, दहा इंद्रियांचे दहा विषय, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात, चेतना, धृति असे छत्तीस प्रकार आहेत.

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात -

एवं पंचवीस तत्त्व संख्यान । तें अवघे मीचि जाण ।
या गणण्याचे गणिते ज्ञान । तेहि मी आपण म्हणे देवो ।।

ए.भा. १६-२७७

अर्थ : अशाप्रकारे पंचवीस तत्त्वांचे जे ज्ञान ते सर्व मीच होय. आणखी देव म्हणाले, ही तत्त्वे योजण्याचे जे मोजणारे ज्ञान तेहि मीच स्वतः होय.

कोणी शंका घेईल की, जर एक, तीन, पांच, पंचवीस, छत्तीस तत्त्वांचा मूळ एक हरीच आहे असा वेद शास्त्राचा सिध्दांत आहे, तर मग जीव व जग इत्यादि भेद कोठून आला ? आणि हा भेद तर प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी सर्वांनाच कळणारा आहे. याचे उत्तर या अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात नाथ महाराज देतात-

कल्पना अविद्या तेणें झाला जीव ।

मायोपाधि शिव बोलिजेती ॥२ ॥

अर्थ : अविद्यारूपी कल्पनेमुळे चैतन्य जीव दशेला प्राप्त होते आणि मायोपाधिमुळे ते शिव म्हटले जाते. ॥२॥

'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।'
'नेह नानास्ति किंचन ।'

म्हणजे स्वगत, सजातीय, विजातीय भेदरहित परब्रह्म हे एकच आहे. तेथे अनेकत्व कोणतेहि नाही. हा श्रुति सिध्दांत आहे व संतहि हेच सांगतात.

दुजेवीण एकला । परमात्माचि संचला ।

किंवा

एक हरि आत्मा जीव शिवसमा । वायां तूं दुर्गमा न घाली मन ॥ ३ ॥

अर्थ : हरि जो एक आत्मा त्याची व्याप्ती मायोपाधिक शिवामध्ये व अविद्योपाधिक जीवांमध्ये एकसारखीच आहे. त्या हरीला सोडून दुसऱ्या समजण्यास कठीण अशा गोष्टीमध्ये (साधनामध्ये) तूं आपले मन घालू नको.

तुका म्हणे दुजें । हे तो नाहीचि सहजें ।
संकल्पाच्या काजे । आपेंआप वाढले ॥ तु. म. ३८३०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, एकच एक ब्रह्म आहे, (दुजे)= दुसरे तर स्वाभाविक नाहीच. पण जीवाच्या विपरीत संकल्पाने हे द्वैत आपोआप वाढलेले आहे.

असे सर्व संतांचे अनेक स्वानुभवसिध्द उद्गार आहेत. असे असताहि जीवईश्वर भेद, जीवजीवभेद, ईश्वरजडभेद, जीवजडभेद व जड जडभेद असे पांच प्रकारचे भेद सर्वांना अनुभवास येतात. तेव्हां हे एकत्व

पटावे कसे ? याचे उत्तर हे की, श्री नाथ महाराज सांगतात, एक चैतन्य आहे हे खरे; पण अविद्येमुळे, कल्पनेमुळे जीवईश्वर भेद निर्माण होतो. हा विषय स्पष्ट होण्याकरिता थोडा अधिक विचार करणे अवश्य आहे. श्रुति आणि संत हे 'हरीचे' (परब्रह्माचे) वास्तव्याने एकत्व सांगतात. सर्वांना जो अनेक प्रकारे भेद दिसतो तो खरा नाही. तर कल्पित (= खोटा) आहे. पाणी एक असूनहि त्यावर लहानमोठे तरंग हे वायुमुळे निर्माण होतात. आकाश एक असूनहि घटाकाश, मठाकाश इत्यादि भिन्न नांवे प्राप्त होतात. चंद्र एक असूनहि अनेक घटातील पाण्यात प्रतिबिंबीत झाला म्हणजे नाना चंद्र दिसतात. त्याप्रमाणे अविद्या व माया या उपाधिमुळे एकाच चैतन्याचे ठिकाणी जीव, शिव (ईश्वर) इत्यादि नामे प्राप्त होतात.

मायाभासेन जीवेशो करोति । (श्रुति)

'माया ही आभासामुळे जीवईश असा भेद निर्माण करते.' असे श्रुतीहि सांगते. एकच परमात्मा असताहि माया आली कोठून ? व माया जर मानली तर परमात्म्याचे एकत्व कसे सिध्द होईल ?

याचे उत्तर हे की, वेद, शास्त्रे, पुराणे, भगवद्गीता, संतग्रंथ इत्यादींमध्ये मायेचा विचार केला आहे. तो कसा ? तर ती अनादि व सदसद्विलक्षण अनिर्वचनीय अशीच वेदांतामध्ये मानली आहे. प्रकृति, प्रधान,अव्यक्त, अविद्या, अज्ञान, शक्ति, माया ही एकाच वस्तूची नांवे आहेत. ती माया त्रिगुणात्मिका आहे. भगवान म्हणतात.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । गी. ७-१४

अर्थ : कारण की, ही माझी त्रिगुणात्मिका दैवी माया तरून जाण्यास दुस्तर आहे.

हीच माया जेव्हां शुध्द सत्त्व गुणात्मिका होऊन चैतन्याची उपाधि बनते तेव्हां त्या चैतन्यास ईश्वर (शिव) अशी संज्ञा येते. मायेच्या

शक्ति दोन १) आवरण व २) विक्षेप. उदा. झोप. झोप आली म्हणजे प्रथम ती जागृत पुरुषास त्याच्या जागृतीचा विसर पाडते या अवस्थेस आवरण म्हणतात. नंतर विपरीत स्वप्न दाखविते. या अवस्थेस विक्षेप म्हटले आहे. ईश्वराची उपाधि माया ही आहे. ती शुध्दसत्त्वात्मक उपाधि असल्याने ती ईश्वराचे ठिकाणी स्वस्वरूपाचे आवरण निर्माण करू शकत नाही. किंबहुना त्या सत्त्वगुणाच्या तादात्म्याने त्यास सर्वज्ञत्वादि लोकोत्तर धर्माची प्राप्ती होते म्हणून त्यास 'ईश्वर' (शिव) असे म्हणतात. त्याच मायेचा सत्त्वगुण जेव्हां मलीन होतो. तेव्हां तिला 'मलीन सत्त्वप्रधाना' असे म्हणतात. हिलाच अविद्या म्हणतात. ही प्रथम चैतन्याच्या ज्ञानस्वरूपास आवरण करते तेव्हां त्या चैतन्यास 'जीव' असे म्हणतात.

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास म्हणतात -

माया प्रतिबिंबीत चैतन्य । त्वंपदार्थे वाच्य जाण ।
ज्याच्या अंगी जीवाभिधान । अविद्या जाण उपजवी ॥४७४॥
जेवी स्वप्नामाजी आपण । आन असोनि देखे आन ।
तेवी अविद्यकत्वें जाण । जीवपण एकदेशी ॥४७५॥
जे माया संवलित चैतन्य । जो योगजन्य जगत्कारण ।
जो सर्वद्रष्टा सर्वज्ञ । सदा संपन्न ऐश्वर्यें ॥४७६॥
जो सकळ कर्मांचा कर्ता । जो कर्ताचि परी अकर्ता ॥४७७॥
ज्याचे अंगी स्वभावतां । नित्यमुक्तता स्वयंभ ॥४७७॥
ज्याची अकुंठित सहज सत्ता । जो परमानंदे सदा पुरता ।
ज्यासी ईश्वरत्वें समर्थता । हे जाण वाचकता तत्पदार्थाची ॥

ए.भा. २१-४७८

अर्थ : मायाप्रतिबिंबीत जे चैतन्य, ज्याचा 'त्वं' ह्या पदार्थाने उल्लेख करतात; त्याला अविद्येमुळे 'जीव' संज्ञा प्राप्त होते. ॥४७४॥ स्वप्नात

ज्याप्रमाणे आपण एक असता अनेकत्वाने दिसतो, त्याप्रमाणे अविद्येमुळे आलेले हे जीवत्व एकदेशीय आहे. ॥४७५॥ दुसरे माया संवलित = (माया प्रतिबिंबीत नव्हे) जे चैतन्य, जो योग जन्य असून जगदुत्पत्तीला कारण असून, जो सर्व द्रष्टा, सर्वज्ञ सदा सर्वकाळ ऐश्वर्य संपन्न ॥ ४७६॥ जो सर्व कर्मांचा कर्ता व कर्ताअसूनहि अकर्ता आणि ज्याच्या अंगी स्वभावतःच स्वयंभू नित्य मुक्तता असते. ॥४७७॥ ज्याची नैसर्गिक अकुंठित सत्ता; जो परमानंदाने सदा परिपूर्ण ; जो ईश्वर असल्यामुळे सर्व समर्थ, तो शिव तत् पदार्थाचा वाच्य होय. ॥४७८॥

जीव व ईश्वर यांच्यात हा मायाभासामुळे भेद संभवतो. हे वरील ओव्यांमधून स्पष्ट दिसून येते. पुढे नाथ महाराजांनी भागवतात याविषयीची शंका उपस्थित करून उत्तरहि दिले आहे. -

हो कां जीवशिव दोनी एक । तरी एक मलीन एक चोख ।
तैसे सदोख आणि निर्दोख । हे विशेख कां दिसती ॥

ए. भा. २२-११९

अर्थ : (आशंका) : जीव आणि शिव हे दोन्ही जर एक आहेत तर एक मलीन व एक शुध्द; एक सदोष, एक निर्दोष; असे भिन्न भिन्न का दिसतात ? याचे उत्तर श्री नाथ महाराज दृष्टांताने पुढील ओवीत देतात -

थिल्लरी प्रतिबिंबला सविता । त्या प्रतिबिंबा अंगीं सर्वथा ।
थिल्लरीचे मळ पाहतां । दिसती तत्त्वतां लागलेसे ॥१२०॥

अर्थ : (समाधान) : एखाद्या डबक्यामध्ये सूर्याचे प्रतिबिंब पडते. त्याप्रतिबिंबाला डबक्यातील सारी घाण लागलेली आहे, असेच दिसण्यात येते. ॥ १२०॥

तेचि निर्वाळूनि पाहता वेगी । बिंब प्रतिबिंब नियोगी ।
सर्वथा मळ न लगे अंगी । उभयभागी विशुद्ध ॥१२१॥

अर्थ : पण तेच नीट न्याहाळून पाहिले, तर त्या बिंबाला किंवा प्रतिबिंबाला ती घाण मुळीच लागलेली नसते. ती दोन्ही निर्मळच असतात. ॥१२१॥

तेवी सदोष आणि निर्दोष । केवळ अविद्याचि हे देख ।
जीव शिव उभयतां चोख । नित्य निर्दोख निजरूपे ॥१२४॥

अर्थ : त्याप्रमाणे सदोष व निर्दोष ही केवळ अविद्याच आहे; जीव आणि शिव हे दोघेहि सदा सर्वदा आत्मस्वरूपाने निर्दोषच असतात. सारांश, जीव नियम्य, ईश्वर नियंता, जीव अज्ञान, ईश्वर ज्ञानदाता, जीव परिच्छिन्न, एकदेशी, ईश्वर सर्वगत, व्यापक असा जो भेद प्रतीत होतो तो वरील (माया) उपाधिमुळेच ! जीवाची उपाधि अनादि अविद्या आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा ।
भोगीत होता प्रबुध्दा । अनादि जो ॥ ज्ञा. १८-४०३

अर्थ : तर जागे झालेल्या अर्जुना, अविद्यारूपी निद्रेमध्ये विश्वरूपी स्वप्नाचा व्यवहार जो अनादि कालापासून करीत होता.

एखाद्या राजास स्वप्न पडले व तो स्वप्नात भिकारी झाला. तेव्हां स्वप्न असेपावेतो तो राजा असूनहि स्वतःला भिकारीच समजतो. तसाच जीवहि या अविद्या कल्पनेमुळेच स्वतःस कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, जन्मणारा, मरणारा असा संसार धर्माने युक्त समजत असतो. अविद्या, कल्पना हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

वाया मन हे नांव । येऱ्हवी कल्पनाचि सावेव ।
जयाचेनि संगे जीव -। दशा वस्तु ॥ ज्ञा.१३-११०

अर्थ : त्या चांचल्याला मन हे व्यर्थ नांव आहे. वास्तविक पाहिले तर

ती एक मूर्तिमंत कल्पनाच आहे व त्या मनाच्या संगतीने वस्तूला = (ब्रह्माला) जीवदशा प्राप्त झाली आहे.

या अविद्येच्या संबंधामुळे चैतन्यास 'जीव' संज्ञा येते व शुध्दसत्त्व प्रधाना जी माया, त्या मायेच्या उपाधीमुळे 'शिव' अशी संज्ञा प्राप्त होते. या दोन्ही संज्ञा उपाधिकृतच आहेत वास्तव (= खऱ्या) नाहीत. हीच गोष्ट अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात नाथ महाराज सांगतात.

जीव शिव दोनी हरिरूपी तरंग ।
सिंधु तो अभंग नेणे हरि ॥ ३ ॥

अर्थ : पण जीव व शिव ह्या दोन्ही हरिस्वरूपावरील लाटा आहेत मूळ समुद्रासारखा हरि अभंगच आहे.

आपल्यावर ह्या लाटा उत्पन्न होतात हे तो जाणतच नाही. जसे एखाद्या सागरावर लहान मोठे तरंग निर्माण होतच असतात व नष्टहि होतात. पण सागर जसा आपल्या स्वरूपाने अभंग, अविचल असतो. तसे जीव व शिव हे दोन्ही उपाधिकृत म्हणून हरिस्वरूपी तरंगासारखे येणारे जाणारे, आगमापायी आहेत.

तरंगाकरिता जसा वारा कारण आहे, म्हणजे वारा आहे तर तरंग लहानमोठे आहेत. वारा थांबला तर तरंगहि नष्ट होतात. त्याप्रमाणे जीवशिव या कल्पनांकरितां अविद्या व माया या उपाधि कारण आहेत. त्या स्वरूप ज्ञानाने गुरुकृपेने बाधित झाल्यावर जीवशिव कल्पना मावळतात व ज्या सागरावर ह्या कल्पना निर्माण झाल्या तो हरि जशाचा तसा राहिला. समुद्रावर अनेक तरंग आले तरी ते समुद्राहून भिन्न नसतात, म्हणून समुद्राला त्यांची कल्पनाहि नसते. त्याप्रमाणे हरिस्वरूपावर जीव शिव भाव प्रतीत होतात. पण ते त्याच्याहून भिन्नत्वाने राहात नाहीत. कारण जे ज्याच्या ठिकाणी कल्पित असते ते आपल्यामुळे आपल्या

अधिष्ठानात भेद निर्माण करू शकत नाहीत. असा शास्त्र सिध्दांत आहे. म्हणून हरि त्यांना जाणतहि नाही. 'नेणे हरि' असे म्हटले आहे. हरि हा अचल, नित्य, निरामय आहे. औपाधिक धर्मामुळे त्याच्या स्वरूपात काही बाध येत नाही. हे तात्पर्य आहे. हीच गोष्ट आणखीहि एक दोन प्रसिध्द दृष्टांताच्या द्वारे नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात.

शुक्तिवरी रजत पाहतां डोळा दिसे ।
रज्जुवरी भासे मिथ्या सर्प ॥४॥

अर्थ : शिंपल्याकडे पाहतांना डोळ्याला रुप्याचा भास होतो व दोरीकडे पाहतांना सर्पाचा भास होतो. (तसेच हरिस्वरूपाच्या ठिकाणी जीव शिवाचा भास होतो.)

वेदांत शास्त्रात स्वप्न, शुक्तिरजत, रज्जुसर्प, इत्यादि दृष्टांत वापरले जातात. दृष्टांताद्वारे सिद्धांत पटण्यास मदत होते. म्हणून दृष्टांत दिले जातात.

वेदांत शास्त्रातील मुख्य तीन वाद व त्यांचे बारा दृष्टांत

अ) अजातवाद ब) विवर्तवाद क) परिणामवाद

अ) अजातवाद म्हणजे काय ? : जो पदार्थ जन्मालाच आला नाही. त्याला 'अजातवाद' म्हणतात. त्यावरील दृष्टांत असे -

१) खपुष्प : (आकाशपुष्प) आकाशाला फुले नसतात, झाडाला असतात. **२) बागुलबोवा :** अंधाराच्या खोलीत लहान मुलास भिती दाखविण्याकरिता खोटाच = नसलेला बोवा सांगणे. **३) वंध्यापुत्र :** वांझस्त्रीचा पुत्र म्हणजे नसलेलाच कथन करणे. **४) शशशृंग :** सशाचे शिंग सशाला शिंगे नसतात.

न झाला प्रपंच आहे परब्रह्म । अहं सोहं ब्रह्म आकळले ॥ तु. म. ४०२५

किंवा

प्रपंच एक झाला होता । हे समूळ मिथ्या वार्ता ।
पुढें होईल मागुता । हे कदा कल्पांती घडेना ।। ए. भा. २४-५११

ब) विवर्तवाद म्हणजे काय ? : सत्य अधिष्ठानावर कल्पित (खोटी) वस्तु भासणे याला विवर्तवाद म्हणतात. याचे चार दृष्टांत आहेत ते असे

१) रज्जुसर्प : रज्जु=दोरी, मंदांधकारात दोरीवर सर्पाचा भास होणे.

२) स्थाणुपुरुष : झाडाच्या खोडावर रात्री पुरुषाचा भास होणे.

३) शुक्तिरजत : शुक्ति = शिंपले, रजत = रुपे शिंपल्यावर रुप्याचा भास होणे.

४) मृगजळ : मृग (= हरिण), जळ (= पाणी) उखर जमिनीवर सूर्यकिरणांमुळे मृगाला पाण्याचा भास होतो.

हे विवर्तवादाचे दृष्टांत आहेत. त्या दृष्टांताप्रमाणे ब्रह्मावर कल्पित जगताचा भास होतो, आत्म्यावर कल्पित देहाचा भास होतो.

रज्जु सर्पाकार । भासयले जगडंबर ।।१ ।। तु.म. ६६१

क) परिणामवाद म्हणजे काय ?: तर 'प्रकृतीचा परिणाम जगत्' हे सांख्यशास्त्राचे मत असून सांख्यशास्त्रकार ईश्वर मानीत नाहीत. तर प्रकृतीचा परिणाम जगत् मानतात.

या परिणाम वादाचे चार दृष्टांत आहेत ते असे **१) जलतरंग** (पाण्याची लाट) **२) मृत्तिका घट** (मातीची घागर) **३) तंतुपट** (कापड) **४) सुवर्णअलंकार** (सोन्याचे दागिने)

दोरीवर सर्प भासला असता तो कां व कसा भासला याबद्दल भिन्न भिन्न शास्त्रकारांची अनेक मते आहेत. त्यास 'ख्यातिविचार' अशी संज्ञा आहे.

ख्यातींचे असे प्रकार आहेत. १) सत् ख्याति २) असत् ख्याति ३) आत्मख्याति ४) अन्यथाख्याति ५) आख्याति ६) अनिर्वचनीय ख्याति इत्यादि.

या सर्व ख्यातींचा विचार वेदांत शास्त्रावरील अनेक संस्कृत-प्राकृत ग्रंथातून विस्तृत केला गेला आहे. जिज्ञासूला बंध मिथ्यात्व ज्ञानाकरितां बंधाचे अनिर्वचनीयत्व कळले म्हणजे पुरे आहे. म्हणून त्याचाच थोडा विचार केला आहे. देहाहंकारालाच बंध म्हणतात.

श्री नाथ महाराज हेच सांगतात-

सत् म्हणो तरी तत्काळ नासे । असत् म्हणो तरी आभासे ।
जिणे नामरूपाचे पिसे । लाविले असे जगासी ॥१०३॥
नातुडे संतासंत बोली । माया अनिर्वचनीय झाली ।
तिणे विद्या अविद्या इयेपिली । वाढविली निजपक्षी ॥१०४॥
ते माया तू म्हणसी कोण । तुझी कल्पना ते माया पूर्ण ।
बध्दता मुक्तता स्फुरण । तीमाजी जाण स्फुरताती ॥

ए. भा. ११-१०५

अर्थ : तिला सत् म्हणावी तर तत्काळ नाश पावते. असत् म्हणावी तर तिचा भास होतो. तिनेच जगाला नाम व रूप यांचे वेड लावून दिले आहे. ॥१०३॥ तिला खरी किंवा खोटी असे म्हणताच येत नाही. म्हणून तिला (मायेला) 'अनिर्वचनीय' म्हणजे 'शब्दांनी वर्णन करतां न येणारी' असे म्हणतात. तिनेच विद्या आणि अविद्यारूप पिले आपल्या पंखाखाली वाढविली आहेत. ॥१०४॥ विद्या आणि अविद्या ह्या काही आज काल केलेल्या नाहीत. त्या अनादि शक्ति आहेत. मायेच्या ह्या दोन वृत्ती आहेत. यांच्या योगानेच बंधाचा व मोक्षाचा भास होतो. ॥१०५॥ श्री तुकाराम महाराजांनीहि या विषयात रज्जुसर्पाचाच दृष्टांत वापरला आहे.

रज्जु धरोनिया हाती । भेडसाविली नेणती ।
कळो येतां चित्ती । दोरी दोघां सारिखी ॥ १ ॥
तुम्हां आम्हांमध्ये हरि । झाली होती तैसी परी ।
मृगजळाचे पुरीं । ठाव पाहो तरावया ॥२॥
सरी चितांक भोवरीं । अलंकाराचिया परी ।
नामे झाली दुरीं । एक सोने आटीतां ॥ ३ ॥

अर्थ : एखाद्याने मंद अंधारात दोरी हातात धरून 'हा सर्प आहे' असे म्हणून अज्ञान मुलास भेडसाविले. लगेच प्रकाशात ती दोरीच आहे सर्प नव्हे, असे अज्ञान्याला समजल्यानंतर त्याचे नसलेल्या सर्पाचे भ्रम जाऊन दोघांनाहि दोरीचा यथार्थ अनुभव सारखाच होतो. ॥१॥ हे हरि ! तसा प्रकार तुम्हां आम्हांमध्ये झाला होता. मी केवळ मिथ्या असलेल्या मृगजळाच्या पुरामध्ये बुडतो, असे वाटून तरण्याचा सत्य उपाय करीत होतो. ॥२॥ सरी, चितांग, बुगडी हे सर्व अलंकाराचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. पण ते सर्व सोन्याचेच आहेत. ते मुशीत घालून आटवले असता, त्याची मिथ्या भिन्न भिन्न नामरूपे जाऊन एक सत्य सोने मात्र राहते. ॥३॥

त्याप्रमाणे दोरीवर ज्यावेळी सर्प भासतो तेव्हां दोरी व सर्प यामधील भेद कळत नाही. त्याचे कारण अन्योन्याध्यास (अज्ञान) हे होय व हा भेद अधिष्ठान ज्ञानाने कळला म्हणजे सर्पाचा भास दूर होतो. त्याप्रमाणे देह आणि आत्मा-ज्यांना श्रीमद् भगवद् गीतेमध्ये क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ अशी संज्ञा दिली आहे. या उभयतांमधील भेद न कळल्यामुळेचं परस्परांच्या धर्मांचा परस्परांवर आरोप करून मीच देह, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, संसारी, जन्मणारा, मरणारा असे वाटते व जीव बंधात पडतो. याकरितां हा भेद कळला पाहिजे. अनेक शास्त्रकारांना हा भेद कळला नाही. म्हणून तेहि बंधात पडले. ज्ञानी पुरुषच त्यांना ओळखतो. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना

पृथकत्वाने जाणणे हेच मोक्षप्राप्तीचे साधन आहे. हीच गोष्ट एकनाथ महाराज अभंगाच्या शेवटच्या (पांचव्या) चरणात सांगतात -

क्षेत्र क्षेत्रज्ञातें जाणताती ज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांना (हे हरीच आहेत असे) ज्ञानी जाणतात, म्हणून तुम्ही हरि म्हणा.

श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या तेराव्या अध्यायात हा क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विचार सविस्तर आला आहे. भगवान अर्जुनास म्हणतात - श्रीभगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ गी. १३-१

अर्थ : भगवान म्हणाले, हे कौन्तेया, या शरीराला क्षेत्र असे म्हणतात आणि जो हे जाणतो, त्याला 'क्षेत्रज्ञ' असे त्यास जाणणारे म्हणतात.

या क्षेत्रात राहणारा क्षेत्रज्ञ-भगवान म्हणतात, अर्जुना, 'मीच' आहे. अशा रूपाने या क्षेत्र व क्षेत्रज्ञाला जाणणे यासच यथार्थ ज्ञान म्हणावे. कोणी म्हणेल, क्षेत्र म्हणजे जर देह असेल तर त्यास सर्वजण जाणतातच. तसेच या देहात जो जीवात्मा क्षेत्रज्ञ आहे, तोहि अहं = मी आहे. असे स्फुरण या स्वरूपाने सर्वांना माहितच आहे. मग त्याच्या ज्ञानात विशेष काय ?

याचे उत्तर हे की, देहास जे सर्व जण जाणतात म्हटले, ते खरे नाही. साडेतीन हात देहाला पाहणे म्हणजे जाणणे नव्हे. म्हणून श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी याचा विचार करतांना विस्तृत व्याख्यान केले आहे.

हे क्षेत्र कां म्हणिजे । कैसे हे कें उपजे ।
कवण कवणी वाढविजे । विकारा येथ ॥११॥

हे औट हात मोटके । की केवढें पां केतुके ।
बरड की पिके । कोणाचे हे ॥१२॥ ज्ञा.१३-१२

अर्थ : याला क्षेत्र का म्हणावे ? हे कसे व कोठे उत्पन्न होते व कोणकोणत्या विकारांमुळे याची वाढ होते ? ॥११॥ हे मोजके साडेतीन हातांचे आहे. अथवा केवढे व कसले आहे ? हे क्षेत्र माळ जमीन आहे अथवा सुपीक जमीन आहे ? व कोणाच्या मालकीचे आहे ? ॥१२॥

अशा स्वरूपाने कोणीहि यास जाणत नाहीत. याचे ज्ञान होणे किती कठीण आहे या विषयी श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात, या क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या स्वरूपाचा निर्णय करण्याकरितां वेदाची भाषा सुरु आहे. याचठिकाणाने तर्काला वाटाघाट करावयास लाविले. (म्हणजे अनेक तर्क निर्माण झाले.) हीच वाटाघाट करतांना षट्दर्शने हातटेकीस आली. तथापि अजूनपर्यंत त्यांचे भेद मिटले नाहीत. शास्त्रांचे एकमेकांचे नाते याच एकाच्या (क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचाराच्या) योगाने मोडले जाते. एकाचा निर्णय दुसऱ्याच्या निर्णयाशी जुळत नाही. एकाच्या प्रतिपादनाचा दुसऱ्याच्या प्रतिपादनाशी मेळ घातला येत नाही. उलट युक्तिवादामुळे परस्पर बडबडीला जोर आला. हे क्षेत्र कोणाचे आहे हे कळत नाही. परंतु याच्या संबंधाने ज्याने ज्याने निर्णय केला आहे त्यांना आपल्या निर्णयासंबंधाने जो अभिलाष आहे, आग्रह आहे, त्याचे बळ कसे आहे पहा, की या निर्णयाच्या आग्रहामुळे घरोघर त्याचाच काथ्याकुट चालू आहे. अनेक नास्तिकांना उत्तरे देण्याकरिता वेदोपनिषदांमध्ये अनेक युक्त्या आहेत. वेदाचे प्रचंड बंड पाहून ते पाखंडी लोक निराळीच बडबड करावयास लागले. ते म्हणतात, तुम्ही व तुमचे मत म्हणजे 'वेद निर्मूळ आहेत, तुमचे शब्द पांडित्य खोटे आहे. आम्ही पैजेने वाद विवादास सिध्द आहोत.' त्या पाखंडी लोकांच्या पक्षाकडील दिगंबर जैन मतवादी आपला त्याग, तितिक्षा दाखविण्याकरितां डोक्याचे केस हाताने उपटून काढण्याचा 'केशलोच'

विधि करतात व वेदोक्त कर्म मात्र निंदितात. पण त्यांच्याशी चर्चा करू लागले म्हणजे त्यांची ती वितंडाची भाषणे आपोआप जाग्यावर येतात.

मृत्यूच्या तडाख्याने हे शरीर व्यर्थ जाईल, असे पाहून त्यानिमित्ताने कित्येक योगी क्षेत्र निर्णयाकडे वळले. मृत्यूच्या योगाने भ्यालेल्या त्या योग्यांनी वनाचा रस्ता धरला व तेथे यम, दम इत्यादि कष्टमय साधनांचा अभ्यास करू लागले. 'या क्षेत्राचा आपण पक्का निर्णय करू' या अभिप्रायाने व क्षेत्र निर्णयास कैलासाच्या राज्याचा अडथळा येईल म्हणून ते टाकून श्री शंकरांनी स्मशानात वास केला. या प्रतिज्ञेच्या योगाने शंकरास दाही दिशा पांघराव्या लागल्या म्हणजे सर्वसंग सोडावा लागला व त्यांनी काम हा क्षेत्र निर्णयाच्या आड येणारा, योगभ्रष्ट करणारा असा लाचखाऊ आहे म्हणून त्यास जाळून टाकला.

ब्रह्मदेवाला असलेली चार मुखे क्षेत्र निर्णय करण्याकरिता जोरावर आली तरी त्यास या क्षेत्राचा निर्णय मुळीच कळला नाही. एवढे सांगून भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात-

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्र पदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।। गी.१३-४

अर्थ : हे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञाचे ज्ञान ऋषींनी वेगवेगळ्या प्रकारांनी चर्चिले. छंदोबध्द ग्रंथांनी अनेक प्रकारांनी वेगवेगळे वर्णन केले. वेदातील बृहत्सामसूत्र व त्याचप्रमाणे हेतुमान् पंडितांनी हे चांगले निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आतां या क्षेत्राहून वेगळा पण सर्व क्षेत्रात जीव स्वरूपाने व्याप्त असणारा परमात्मा हाच क्षेत्रज्ञ आहे. असे स्पष्ट सांगितले आहे. बहुतेकांना देह (क्षेत्र) व आत्मा (क्षेत्रज्ञ) एकच वाटतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

जे देहखंडानाम आत्मा । ईश्वर पाषाण प्रतिमा ।
यया परौती प्रमा । ढळोचि नेणें ।। ज्ञा. १८-५६७

अर्थ : कारण की, हा साडेतीन हात देह म्हणजेच आत्मा व पाषाणाची मूर्ति हाच ईश्वर होय. या पलिकडे तामस ज्ञानाची समजूत जात नाही.

असाच बहुतेकांचा समज आहे. पण तो भ्रममूलक आहे. क्षेत्र जड, आत्मा-चेतन, क्षेत्र-प्रकाश्य, आत्मा (क्षेत्रज्ञ) प्रकाशक असा उभयतांमध्ये फार भेद आहे. सूर्य जसा सर्व जगास प्रकाश देतो तसा क्षेत्रज्ञ सर्व क्षेत्राचे प्रकाशन म्हणजे ज्ञान करून देतो. असे श्लोक ३३ मध्ये भगवान म्हणतात. अशारूपाने क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना कोण जाणतो ? ते भगवान सांगतात-

शब्द तत्त्वसारज्ञा । पै देखणी तेचि प्रज्ञा ।
जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञा । अपाडु देखे ।। ज्ञा. १३-११२८

अर्थ : हे शब्दांच्या खऱ्या खऱ्या स्वरूपाचे मर्म जाणणाऱ्या अर्जुना, तीच बुध्दि डोळस की, जी क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यातील अंतर पाहते.

अशाप्रकारचे ज्ञानी सर्वच नसतात. हे ज्ञान प्राप्त होण्याकरितां कोणकोणती साधने करावी लागतात, ते ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

इया दोहींचे अंतर । देखावया चतुर ।
ज्ञानियांचे द्वार । आराधिती ।।११२९।।
याचिलागी सुमती । जोडिती शांति संपत्ती ।
शास्त्रांची दुभतीं । पोषिती घरी ।।११३०।।
योगाचिया आकाशा । वळघिजे एवढाचि धिंवसा ।
याचि याचि आशा । पुरुषासी गा ।।३१।।
शरीरादि समस्त । मानिताती तृणवत ।

जीवे संतांचे होत । वाहणधरु ॥३२॥

ऐसैसियापरी । ज्ञानाचिया भरोवरी ।

करूनियां अंतरीं । निरुते होती ॥३३॥

मग क्षेत्रज्ञाक्षेत्राचे । जे अंतर देखती साचे ।

ज्ञानें उन्मेख तयांचे । वोवाळू आम्ही ॥ ज्ञा.१३-११३४

अर्थ : या दोन्हीचे अंतर समजण्याकरितां चतुर पुरुष, ज्ञानी पुरुषाची सेवा करतात. ॥ ११२९॥ चांगल्या बुध्दीचे लोक याच करितां शांतिरूप संपत्ति मिळवितात व शास्त्ररूपी दुभत्या गाई घरी पोसतात. ॥ ३०॥ योगाच्या आकाशावर आरूढ होण्याचे एवढे धाडस पुरुषांना याच्याच (क्षेत्र-क्षेत्रज्ञातील अंतर समजण्याच्या) आशेने करावे लागते. ॥ ३१॥ शरीरादि सर्व गोष्टी तृणवत् मानतात व जीभावापासून संतांचे जोडे उचलणारे होतात. ॥ ३२॥ मग अशाप्रकारांनी ज्ञानाकरितां सायास करून अंतःकरणात स्थिर होतात. ॥ ३३॥ मग देह व आत्मा यातील अंतर जे खरोखर पाहतात, त्यांचे ज्ञान आम्ही आपल्या ज्ञानाने ओवाळू. ॥ ११३४॥

देहादि क्षेत्राहून देही-क्षेत्रज्ञ-आत्मा भिन्न आहे व तोच सत्, चित्, आनंद ब्रह्म आहे. तोच हरि आहे. असे जे अपरोक्ष = (ज्ञान दृष्टीने) जाणतात तेच परम तत्त्वास प्राप्त होऊन मुक्त होतात.

असे श्रीकृष्ण भगवान म्हणतात -

ते परम तत्त्व पार्था । होती ते सर्वथा ।

जे आत्मानात्म व्यवस्था । राजहंसु । ज्ञा. १३-११४२

अर्थ : अर्जुना, असे परब्रह्म, ते जे सत्पुरुष, अनात्मा व आत्मा यास विचाराने वेगळे जगण्यात राजहंसाप्रमाणे असतात, ते पूर्णपणे

होतात. असा हा क्षेत्र क्षेत्रज्ञ विचार सर्वश्रेष्ठ आहे. यात तत्त्वविचार, आत्मविचार, ब्रह्मविचार या सर्व विचारांचा अंतर्भाव आहे. म्हणून अशा पुरुषांना श्री नाथ महाराजांनी ज्ञानी म्हटले आहे.

क्षेत्र क्षेत्रज्ञाते जाणताती ज्ञानी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

हे ज्ञान मिळविण्याचे साधन हरिकृपा हेच आहे व ती हरिकृपा होण्याकरितां नाथ महाराज सांगतात.

..... । एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

म्हणून तुम्ही सर्व मुखाने हरि बोला

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥

– समाप्त –

✻ ✻ ✻

❋ अभंग सोळावा ❋

कल्पनेपासूनी कल्पिला जो ठेवा ।
तेणे पडे गोवा नेणे हरि ॥ १ ॥
दिधल्यावांचूनि फळ प्राप्ति कैची ।
इच्छा कल्पनेची व्यर्थ बापा ॥ २ ॥
इच्छावे ते जवळी हरीचे चरण ।
सर्व नारायण देतो तुज ॥ ३ ॥
न सुटे कल्पना अभिमानाची गांठी ।
घेतां जन्म कोटि हरि कैचा ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी सांपडली खूण ।
कल्पना अभिमान हरि झाला ॥ ५ ॥

अर्थ : कल्पनेमुळे इच्छांचा जो साठा तयार झाला त्यामुळे गुंताडा (अडथळा) निर्माण होतो, म्हणून हरि जाणला जात नाही. ॥ १ ॥ दिल्याशिवाय फळाचा लाभ कसा होणार ? हे बाबा ! नुसत्या कल्पनेने इच्छा करीत राहणे फुकट आहे. ॥ २ ॥ देवाचे चरण जवळ असावे अशीच इच्छा करावी नारायण तुला सर्व देईल. ॥ ३ ॥ कल्पना व अभिमानाची गाठ जर सुटली नाही तर कोट्यावधि जन्म घेतले तरी हरीची प्राप्ती कशी होणार ? ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरीचा जप करणे ही खूण मला सापडली व त्यायोगे माझ्या ठिकाणची कल्पना व अभिमान हरिरूप झाला. ॥ ५ ॥

विवरण : सर्व हरीच व्यापला असता जो भेद प्रतीत होतो त्यास कारण अविद्या-कल्पना हे आहे. हे मागील अभंगाच्या द्वितीय चरणात स्पष्ट सांगितलेच आहे. याच कल्पनेचे विशेष कार्य म्हणजेच 'बाधकता' या अभंगात स्पष्ट केली आहे. जीव अज्ञानास म्हणजेच कल्पनेस वश झालेला आहे. त्या कल्पनेचा व त्याचा केव्हाहि वियोग होत नाही. सुषुप्ति अवस्थेत ती लीनरूपाने असते, एवढेच पण सुषुप्ति म्हणजे ही अज्ञानमयच अवस्था आहे. जीव अज्ञानी बनला म्हणजे अज्ञान कार्ये जी मनबुध्द्यादि आहेत त्यांच्याठिकाणी व त्यांच्या धर्माच्या ठिकाणीहि तो तादात्म्य ठेवीत असतो. त्यात अंतःकरण व त्याचे अनेक कल्पनादि धर्म हे जीवाच्या स्वरूपात विशेष म्हणून राहतात. विशेष विचार करावयाचा तर अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय या पंचक्रोशांशी किंवा स्थूळ-सूक्ष्म कारण या तीन देहांशी त्याचा संबंध येतो. त्यामुळे त्याच्या व्यवहारात या अंतःकरणादि धर्माचे प्राधान्य राहते. त्याचे कोणतेहि व्यवहार वृत्तीतून उठतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आवडे ते वृत्ती किरीटी । आधी मनौनी उठी ।
मग ते वाचा दिठी । करांसी ये ।। ज्ञा. १३-२९८

अर्थ : अर्जुना, कोणतीहि वृत्ती प्रथम मनात उत्पन्न होते व मग ती वाचा, दृष्टि, हात वगैरे इंद्रियांकडे येते.

कोणताहि व्यवहार संकल्पाचा आकार घेऊन प्रथम स्फुरणात येतो. संकल्प किंवा यांचे विषय अनादि संस्कारामुळे शब्द-स्पर्श-रूप-रस व गंध हेच असतात. यात अनुकूल व प्रतिकूल असे दोन भेद पडतात. अनुकूल विषयाविषयी राग (आसक्ति) व प्रतिकूल विषयाविषयी द्वेष (त्याग बुध्दि) असते. या अनुकूल-प्रतिकूल भावनाहि व्यभिचारी =

(बदलणाऱ्या) असतात. आज जे एकास अनुकूल तेच उद्या त्यास प्रतिकूल ! एकास जे अनुकूल ते दुसऱ्यास प्रतिकूल होत असतात. मी, माझे, सुख दुःख, पाप-पुण्य, जन्म-मरण इत्यादि सर्व संसार धर्म कल्पनामूलकच आहेत. मन म्हणजेच कल्पना, कल्पना ही मनाची अंगभूत शक्ति आहे. हिचे सामर्थ्य अगाध आहे. श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात -

जे प्रवृत्तीसी मूळ । कामा जयाचे बळ ।
जे अखंड सूये छळ । अहंकारासी ॥१११॥
जे इच्छेते वाढवी । आशे ते चढवी ।
जे पाठी पुरवी । भयासी गा ॥११२॥
द्वैत जेथ उठी । अविद्या जेणे लाठी ।
जे इंद्रियांते लोटी । विषयामाजी ॥११३॥
संकल्पें सृष्टी घडी । सवेचि विकल्पोनि मोडी ।
मनोरथांचिया उतरंडी । उतरी रची ॥ ज्ञा. १३-११४

अर्थ : जे प्रवृत्तीला (संसाराच्या कार्यारंभाला) मूळ आहे व कामाला ज्याचे बळ आहे आणि जे अहंकाराला अखंड चेतविते. ॥ ११ ॥ जे इच्छेला वाढविते, आशेला चढविते व जे अर्जुना, भयाचे संरक्षण करते. ॥ १२ ॥ द्वैत जेथे उत्पन्न होते, ज्यायोगाने अविद्या बलवान झाली आहे व जे इंद्रियांना विषयात ढकलते. ॥ १३ ॥ जे आपल्या संकल्पाने सृष्टी बनविते व लागलीच विकल्पाने मोडते आणि मनोरथांच्या उतरंडी उतरते व रचते. ॥ १४ ॥

माया-कल्पना हे एका अर्थीच शब्द वापरले जातात. जनक व नव योगेश्वर संवादामध्ये एकनाथ महाराज म्हणतात -

मायेचे मुख्य लक्षण । राया तुज मी सांगेन खूण ।
आपली कल्पना संपूर्ण । ते माया जाण नृपवर्या ॥ ६७ ॥

जेवीं सूर्यासी संकल्पु नसे । तरी नसता त्याच्या ठायी दिसे ।
जेव्हां का निजकिरणवशे । अग्निप्रकाशे सूर्यकांती ।। ६८ ।।
तेवी शुध्दस्वरूपी पाही । संकल्प मात्र काही नाही ।
नतसतचि दिसे ते ठायी । ते जाण विदेही मूळमाया ।। ए.भा. ३-७१

अर्थ : हे राजा ! मायेच्या स्वरूपाची एक मुख्य खूण तुला सांगतो. ती हीच की, आपली कल्पनेची भरारी हीच माया, असे तू समज. ।।६७।। हे राजा ! आपल्या हृदयातील जी आशा तीच मुख्य माया होय. जो नित्य सर्वतोपरी निराश म्हणजे निरिच्छ असतो, तोच पूर्णत्वेकरून जगदीशाला पूज्य होतो. ।।६८।। त्याप्रमाणे शुध्द स्वरूपामध्ये कसलाच संकल्प नाही; नसतांना जी दिसते, तीच हे जनक राजा ! 'मूळमाया' म्हणून समज ! ।। ७१ ।।

माया, भ्रम, कल्पना, आभास या सर्वांचा अर्थ एकच आहे. हा सर्व संसार जो दिसतो, तो केवळ मनःकल्पितच आहे. जसे चित्रपटावरील चित्र हे स्वतंत्र नसून ते पटाच्या आधारावर असते. त्याप्रमाणे हे संसारचित्र मनाच्या कल्पनारूपी पटावरच भासते. असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

जेथ हे संसार चित्र उमटे । तो मनोरूपु पटु फाटे ।
जैसे सरोवर आटे । मग प्रतिमा नाही ।।१५६ ।।
तैसे मनपण मुदल जाये । मग अहंभावादिक कें आहे ।
म्हणोनि शरीरेंचि ब्रह्म होये । अनुभवी तो ।। ज्ञा.५-१५७

अर्थ : ज्या ठिकाणी हे संसाररूप चित्र उमटते तो मनोरूपी पडदा फाटून जातो. ज्याप्रमाणे सरोवर आटले म्हणजे प्रतिबिंब नाहीसे होते. ।। ५६ ।। त्याप्रमाणे मनाचे मनपण मुळीच नाहीसे झाल्यावर मग 'मी देह' वगैरे अहंकारादि

विकार कोठे राहिले ? म्हणून तो ब्रह्मानुभवी पुरुष देहधारी असतांनाच ब्रह्म बनतो. ॥ १५७ ॥

म्हणूनच सर्व संसार म्हणजे मनःकल्पनेचा खेळ आहे. असे म्हटले आहे. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

देहादि अहंकारपर्यंत । पिंडब्रह्मांड जे भासत ।
ते मनोमात्र विलसत । मिथ्याभूत संसारु ॥ए. भा. १३-५४६

अर्थ : स्थूल देहापासून सूक्ष्म अहंकारापर्यंत, पिंड (अहंकार) ब्रह्मांड (स्थूलदेह) जे दिसते तो सर्व मनाचा खेळ आहे. संसार म्हणून जो भासतो, दिसतो. तो सर्व खोटा आहे, ते दीर्घस्वप्न आहे. ॥५४६ ॥

या कल्पनेपासून जो ठेवा कल्पिला म्हणजे या कल्पनेमुळेच जीव देह-इंद्रियांच्या ठिकाणी तादात्म्य ठेवू लागला= (माझा देह, माझा डोळा इत्यादि) म्हणजे असे तादात्म्य निर्माण झाले की, इंद्रिय स्वभावाप्रमाणे शब्दस्पर्शादि विषयच आवडु लागतात. विषयांविषयी पूर्ण आसक्ति निर्माण होते व ते मिळवणे हाच पुरुषार्थ वाटतो; या विषयांच्या आसक्तीत कामक्रोधादि सर्व विकारांचा प्रादुर्भाव होतो व जीव शुभाशुभ कर्मात अडकून पडतो. हाच कल्पनेपासून कल्पिलेला ठेवा होय. हेच श्री नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

कल्पनेपासूनी कल्पिला जो ठेवा ।
तेणे पडे गोवा नेणें हरि ॥१ ॥

अर्थ : कल्पनेमुळे इच्छांचा जो साठा तयार झाला त्यामुळे गुंताडा (अडथळा) निर्माण होतो. म्हणून हरि जाणला जात नाही. ॥ १ ॥

एका कल्पनेपासून पुढे पुढे अनंत कल्पना म्हणजेच वासना, इच्छा, कामना इत्यादि निर्माण होतात व या जाळ्यातच जीव अखंड अडकून

पडतो. संकल्पाप्रमाणे क्रिया, क्रियेमुळे देह, देहामुळे जन्म-मरण, पुनः जन्म, पुनःकर्मे असे एक गुंतागुंतीचे मोठे जाळेच निर्माण होते. वास्तविक अनेक कर्मे करून काही विषय संपादन केले म्हणजे तो ठेवा असे समजतो. पण तो ठेवा म्हणजे मृगजळवत्, दृष्ट-नष्ट=(दिसणारा व नष्ट होणारा) अशा स्वरूपाचा असतो. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

हे विषय तरी कैसे । रोहिणीचे जळ जैसे ।
कां स्वप्नीचा आभासे । भद्रजाती ॥ ज्ञा. २-१२१

अर्थ : हे विषय आहेत तरी कसे ? मृगजळ जसे आभासात्मक किंवा स्वप्नात पाहिलेला हत्ती जसा केवळ भासमय असतो.

अगा स्वप्नी निधान फावे । परी चेईलिया हारपे आघवे ।
ज्ञा. ९-३३२

अर्थ : अर्जुना, स्वप्नामध्ये द्रव्याचा ठेवा सापडतो, पण जागे झाले असता तो सर्व नाहीसा होतो. असाच हा कल्पिलेला ठेवा आहे. या विषयरूपी ठेव्याच्या आशेने सर्वप्राणी गुंतलेले आहेत. विषय जाल म्हणतात ते हेच ! या जाळ्यात सर्व प्राणी अडकलेले आहेत. त्याचा परिणाम म्हणजेच परम आनंदस्वरूप हरीस ते जाणत नाहीत. म्हणून महाराज म्हणतात - .... **। तेणे पडे गोवा नेणे हरि ॥ १ ॥**

श्रीकृष्ण भगवान अर्जुनास सांगतात -

जे प्राणियां कामीभरूं । देहाचिवरी आदरु ।
म्हणोनि पडिला विसरू । आत्मबोधाचा ॥२०॥
आव्हांटलिया आस्थाबुध्दि । विषय सुखचि परमावधि ।
जीवु तैसा उपाधि । आवडे लोकां ॥ ज्ञा. १४-२१

अर्थ : कारण प्राण्यांचा सगळा भर विषय वासनेवर पडला व त्यांचा

सगळा जीव काय तो देहावर आहे. म्हणून त्यांना आत्मज्ञानाचा विसर पडला. ॥ २० ॥ आत्मबोधाची आस्था ज्या बुध्दीने बाळगावयाची ती आडमार्गाला लागल्यामुळे लोकांना विषयसुख हेच आत्यंतिक सुख वाटू लागले व देहादिक प्रपंच हा प्राणाप्रमाणे प्रिय झाला. ॥ २१ ॥

हरि जाणण्याकरितां हृदय शुध्द पाहिजे. विषय हे तमोगुणाचे कार्य आहेत. ते हृदय अशुध्द करतात. त्या विषयापासून उत्पन्न झालेले कामादि विकार जीवास बहिर्मुख बनवितात. त्यामुळे परमात्मस्वरूपाकडे प्रवृत्ति होत नाही.

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

कामे नेलें चित्तनेदी अवलोकू मुख ।
बहु वाटे दुःख फुटो पाहे हृदय ॥ तु. म. ४५२

अर्थ : माझे चित्त विषय वासनेने हरण केलेले आहे, म्हणून तुमचे श्रीमुख पाहू देत नाही. याबद्दल फार दुःख वाटते. त्याने = (दुःखाने) माझे हृदय फुटत आहे.

हे तुकाराम महाराजांचे उद्‌गार प्रसिध्द आहेत. हरीकडे जीवांची प्रवृत्ती न होण्याचे हेच एकमेव कारण आहे. कारण हरि जाणण्याकरितां, हरिप्राप्तीकरितां हृदयातून या विकारांचा नाश व्हावयास पाहिजे. श्रीकृष्ण भगवान म्हणतात -

तरी जयाचे चोखटे मानसी । मी होऊनि असे क्षेत्र संन्यासी ।
ज्ञा. ९-१८८

अर्थ : ज्यांच्या शुध्दमनरूपी क्षेत्रात मी क्षेत्र संन्यासी होऊन राहतो व हरीच्या प्राप्तीकरितां काया, वाचा, मन, अहंकार इत्यादि सर्व हरीलाच समर्पण करावे लागतात; म्हणून पुढील दुसऱ्या चरणात

श्री नाथ महाराज म्हणतात -

दिधल्यावांचुनि फळ प्राप्ती कैची ।
इच्छा कल्पनेची व्यर्थ बापा ॥ २ ॥

अर्थ : दिल्याशिवाय फळाचा लाभ कसा होणार ? हे बाबा, नुसत्या कल्पनेने इच्छा करीत राहणे फुकट आहे.

श्रीकृष्ण अर्जुनास बोध करतात -

तया अहं वाचा चित्त अंग । देऊनिया शरण रिघ ।
महोदधि कां गांग । रिगाले जैसे ॥ ज्ञा. १८-१३१९

अर्थ : गंगेचे पाणी जसे महासागराला सर्वांगांनी मिळते, त्याप्रमाणे अहंकार, वाचा, चित्त व शरीर ही त्या ईश्वराला अर्पण करून शरण जा.

गंगा आपले सर्वस्व सागरास देते. तेव्हांच तिला सागरत्व प्राप्त होते. येथे 'फलप्राप्ति' असा शब्द आहे. वृक्षाचे अंतिम साध्य त्यास फळ म्हणतात. फळ लागल्यावर पुन्हा कांही घ्यावयाचे नसते. तसे जीवनाचे अंतिम साध्य हरि प्राप्ति हेच आहे. यासच श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'मोक्षफळ' म्हटले आहे. संसारवृक्षाचे गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात पुष्कळ विस्तृतवर्णन केले आहे. मूळ, शाखा, पाने इत्यादि पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकात सांगितली आहेत. पण त्याचे फळ मात्र सांगितले नाही.

यया फळ ना चुंबिता । फूल ना तुरंबिता ।
जे कांही पंडुसुता । ते रुखुचि हा ॥ ज्ञा. १५-५५

अर्थ : अर्जुना, या संसारवृक्षाचे फळ खाण्याकरितां पाहू गेले तर याला फळ नाही व वास घेण्याकरिता फूल पाहू गेले तर याला फूल नाही. मग जे काही आहे, तेव्हा वृक्षच आहे.

असेच भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, म्हणजे संसारास फळ नाही. तो फळहीन=निष्फळ आहे. म्हणून संसार हे अंतिम साध्य होऊ शकत नाही. फलस्वरूप काय तो परमात्माच आहे. म्हणजे तोच जीवनाचे अंतिम साध्य आहे. पण ते प्राप्त होण्याकरितां काहीतरी दिले पाहिजे - 'ना दत्तमुपतिष्ठते ।' म्हणजे दिल्याविना काही प्राप्त होत नाही.

तुका म्हणे व्हावे देहासी उदार ।
रखुमादेवीवर जोडावया ॥ तु.म.२७६१

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, जर तुम्हाला रखुमाईचा भ्रतार जो विठ्ठल देव, त्याची प्राप्ती करून घ्यावयाची असेल तर आपल्या देहावर उदार झाले पाहिजे.

तुका म्हणे बळी । जीव दिला पायातळी ॥ तु.म.९८४

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, देवा, मी आपला जीव तुमच्या पायातळी दिला. अर्पण केला.

काया वाचा मने जीवे सर्वस्वें उदार ।
बाप रखुमादेवीवरु विठ्ठलाचा वारी कर ॥ ज्ञा.म.७४७

असे श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि सांगतात, संसारात काही द्यावे लागते हे खरे. पण सर्वच द्यावे लागत नाही व दिले जात नाही. पण हरिकरिता मात्र सर्वस्व द्यावे लागते. तेव्हां तोहि अंतर्बाह्य सर्वरूपाने भेटतो.

सर्वस्वासी मुकावे तेणे हरीसी जिंकावे ।
अर्थ प्राण जीवे देहत्याग ॥ तु. म. २७१८

अर्थ : ज्याला हरीस जिंकावयाचे आहे, त्याने आपल्या देहाचा, जीव प्राणाचा व सर्व द्रव्याचा त्याग सर्वस्व टाकले पाहिजे असे संत म्हणतात. अशा रितीने हरीकरितां कांहीच त्याग जो करीत नाही,

तर केवळ कल्पनेने निर्माण केलेल्या इच्छेतच गुरफटून राहतो. त्याच्या करितां महाराज म्हणतात- **इच्छा कल्पनेची व्यर्थ बापा ॥ २॥**

अर्थ : हे बाबा ! नुसत्या कल्पनेने इच्छा करीत राहणे फुकट आहे. ॥२॥ येथे बापा हे संबोधन घातले आहे. हे त्यांच्या हृदयातील अज्ञानी जीवांविषयी असलेल्या कळकळीचे द्योतक आहे. कल्पनेमुळे ज्या ज्या इच्छा होतात त्या व्यर्थ म्हणजे निरुपयोगी, निष्फळ होतात. इतकेच नव्हे तर त्या बाधक होतात. हे वर सांगितलेच आहे. कोणी म्हणेल, कल्पित विषयांची इच्छा व्यर्थ आहे, तर मानवाने कोणतीहि इच्छाच करू नये की काय ? पण ते कसे शक्य आहे? 'काममयः एव अयं पुरुषः ।' म्हणजे हा जीव काममय अर्थात् इच्छेने युक्तच आहे. असे उपनिषदातहि म्हटले आहे. या प्रश्नाचे उत्तर श्री नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात देतात -

इच्छावे ते जवळी हरीचे चरण । सर्व नारायण देतो तुज ॥ ३ ॥

अर्थ : देवाचे चरण जवळ असावे अशीच इच्छा करावी. नारायण तुला सर्व देईल. ॥ ३ ॥

श्री नाथ महाराज म्हणतात, इच्छा करावी. पण जवळ असणाऱ्या हरिचरणाचीच करावी. जीव ज्या ऐहिक, पारत्रिक विषयांची सतत इच्छा करतो. ते संकल्पप्रभव विषय = (संकल्प करून प्राप्त होणारे विषय) त्या जीवापासून फार दूर आहेत. इंद्रियांच्या पलिकडे विषय, त्याच्या पलिकडे मन, त्याच्याहून पलिकडे बुध्दि व बुध्दीच्या पलीकडे आत्मा आहे. म्हणजे विषय हे जवळ नाहीत, फार दूर आहेत. म्हणून त्यांच्या प्राप्तीकरितां योग्य प्रयत्न, अनुकूल प्रारब्ध इत्यादिकांची गरज आहे. पण परमात्म्याचे चरण जवळ म्हणजे फार जवळ आहेत. येथे हरीचे चरण असा शब्द आहे. चरण म्हणजे पाद (पाय) असा अर्थ होतो. पण संस्कृतमध्ये स्वरूप या अर्थी तो शब्द वापरला जातो.

उत्तमानां स्वरूपं हि पाद शब्देन मण्यते ।' असे वचन आहे. हरिचरण म्हणजे 'हरिस्वरूप' हे जवळ आहे.

'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः ॥ गी. १५-१५

अर्थ : सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्ये मी प्रवेश करून राहिलो आहे.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । गी. १८-६१

अर्थ : हे अर्जुना, शरीर रूप यंत्रावर जणू काय आरूढ झालेल्या सर्व भूतांना, आपल्या मायेच्या योगाने फिरविणारा ईश्वर सर्व भूतांच्या हृदयात स्थित आहे.

तसेच आपल्या हरिपाठातहि ज्ञानेश्वर महाराज हरीचे समीपत्व सांगतात -

सर्वांघटी राम देहादेही एक । सूर्य प्रकाशक सहस्त्र रश्मि ॥

अर्थ : जसा हजार किरणातून तेजोरूपी एकच सूर्य भरलेला असतो, म्हणजे त्या हजार किरणांचा प्रकाशक एक सूर्यच असतो. तसा सर्व देहांमध्ये एकच व्यापक राम आहे.

ज्ञानदेवा प्रमाण आत्मा हा निधान । सर्वांघटी पूर्ण एक नांदे ॥

अर्थ : ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, सर्व देहांमध्ये एक परिपूर्ण असणारा आत्मा हाच कोणी ठेवा मला मान्य आहे. हाच माझे सर्वस्व आहे.

हरि जर दूर राहील तर त्याचे व्यापकत्व, अंतर्यामित्व इत्यादि बाधित होईल.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ गी. १३-१५

अर्थ : ते भूतमात्रांच्या बाहेर आहे, आत आहे. ते अचर आहे

आणि चरहि आहे. सूक्ष्मत्वामुळे ते पूर्णपणे जाणण्याला अशक्य आहे. तसेच ते दूर आहे व समीपहि आहे.

असा तो आहे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

हरि व्यापक सर्वगत । हा तव मुख्यत्वे वेदांत ।
चिंतनासी चित्त । असो द्यावे सावध ॥ तु. म.३८५८

अर्थ : हरि हा सर्वांच्या हृदयात आत्मरूपाने आहे. सर्वगत (=सर्वव्यापक).

त्या सर्वव्यापी परमात्म्याचे चिंतनाविषयी चित्त लय, विक्षेप, कषायरहित करून सावध ठेवावे.

असा तो जवळ आहे. भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात -

एऱ्हवी मी तरी कैसा । मुखाप्रती भानु का जैसा ।
कही नसे न दिसे ऐसा । वाणीचा नव्हे ॥ ज्ञा. ९-६३

अर्थ : तसे पाहिले तर मी कसा सुलभ आहे ? तर तोंडासमोर जसा सूर्य तसा मी सर्वांना सदा समोर आहे. पण तो सूर्य केव्हां = (रात्री) नसतो. म्हणून दिसत नाही. केव्हां केव्हां (दिवसा) दिसतो. असा त्याच्यात कमीपणा आहे. तसा कमीपणा माझ्यात नाही.

असा सच्चिदानंदघन जो हरि तो सर्वांच्या 'नित्य जवळ आहे म्हणून त्याची इच्छा करावी'. असे श्रुतीहि सांगते.

'तद्विजिज्ञासस्व,' 'तद्ब्रह्म,' 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति' 'तद्विध्दि' असे श्रुति सांगते.

'अथातो ब्रह्म जिज्ञासा ।' (ब्रह्मसूत्र) असे सूत्रेहि सांगतात.

विषयांची इच्छा केली तर केवळ इच्छेमुळे विषय प्राप्त होतात

असे नाही. त्यास न्याय शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे साधारण असाधारण कारणे लागतात. पण 'हरि' ही त्याच्या प्राप्तीची इच्छा झाली पाहिजे.

सर्वसंगी वीट आला । तू एकला आवडसी ॥१॥ तु. म. १०१९

अर्थ : हे देवा, मला आता इतर सर्व संगांचा कंटाळा (= उबग) आला आहे. फक्त तू एकटाच आवडतोस. असे तुकाराम महाराज म्हणतात.

अशी तीव्र इच्छा झाली की, तो जवळच आहे व पुन्हा तो विषयाप्रमाणे जड नसून अथवा जीवाप्रमाणे अज्ञानी नसून अंतर्यामी, जाणता आहे. म्हणून तो तत्काळ भेटतो व आपल्या भक्तांच्या सर्व इच्छा पूर्ण करतो. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - 'सर्व नारायण देतो तुज' ॥३॥

कल्पतरू हा याचकाच्या सर्व इच्छा पूर्ण करतो, त्याप्रमाणे हरीहि भक्ताचे सर्व मनोरथ पूर्ण करतो.

तुका म्हणे आम्ही जे जे इच्छा करूं ।
ते ते कल्पतरू पुरविसी ॥ तु. म. ११०९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, हे देवा, तू कल्पवृक्ष आहेस, म्हणून आम्ही जी जी इच्छा करावी ती ती तूं पूर्ण करतोस.

तुका म्हणे कृपावंत । इच्छिले पुरवी मनोरथ ।
रिध्दि सिध्दि मोक्ष देत । शेखी संग आपुला ॥ तु.म. २५९०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, कोणी ऋध्दि, सिध्दि व मोक्ष मागणारे येतील, त्यांची इच्छा तो पूर्ण करतो. तसेच त्यांचा (इच्छांचा) त्याग करून त्याच्याच प्राप्तीची इच्छा करणारास शेवटी आपली संगती देतो.

ह्याप्रमाणे ज्याचे जे मनोरथ असतील ते पूर्ण करणारा तो कृपाळु देव आहे. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

तया माझिया सायुज्याची चाड । परी तेंचि पुरवी कोड ।
कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुये ॥ ३४१ ॥
ऐसा मनी जो जो धरिती भावो । तो तो पुढा पुढां लागे तया देवो ।
आणि दिधलियाचा निर्वाहो । तोही मीचि करी ॥ ज्ञा. ९-३४२

अर्थ : त्यांना जर माझ्या एकरूपतेची इच्छा असेल तर तीच त्यांची आवड मी पूर्ण करतो. किंवा ते माझ्या सेवेची इच्छा करतील तर आम्हा दोघांमध्ये प्रेम घालतो. (म्हणजे मद्‌विषयक प्रेम त्यांना देतो.) ॥ ३४० ॥ याप्रमाणे ते जो जो हेतु मनात धरतात तो तो मी त्यांच्या पुढे पुढे होऊन त्यास द्यावयास लागतो आणि दिलेल्याचे रक्षणहि मीच करतो.

हा योगक्षेम आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा ।
जयांच्या सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ज्ञा. ९-३४३

अर्थ : ज्यांच्या सर्व वृत्तींना मीच एक आश्रय आहे. त्यांच्या ह्या योगक्षेमाचा सर्व भार अर्जुना, माझ्यावरच येऊन पडतो.

पुराणांमधून व संत चरित्रांमधून अशी शेकडो उदाहरणे सापडतात उदा. ध्रुवास अढळपद, सुदामास सुवर्ण नगरी, उपमन्यूस क्षीरसागर, कोणास भोग, कोणास मोक्ष, कोणास शुध्द प्रेम असे दिले आहे. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - **'सर्व नारायण देतो तुज ॥३ ॥'**

येथे सर्व शब्द आहे. भक्तांची कोणतीहि इच्छा श्री नारायण अपूर्ण राहू देत नाही. सर्व देण्याचे सामर्थ्य एका नारायणाजवळच आहे. इतर जीव स्वतःच अल्प असतात. तर ते सर्व कसे देऊ शकणार ?

हे जरी खरे आहे तरी अशा सर्व देणाऱ्या, सर्व इच्छा पूर्ण करणाऱ्या हरीच्या भक्तीकडे कोणी प्रवृत्त होत नाहीत.

बहुतेक विषयांचेच दास बनलेले असतात. याचे कारण श्री नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

न सुटे कल्पना अभिमानाची गांठी ।
घेता जन्म कोटी हरि कैचा ॥ ४ ॥

अर्थ : कल्पना व अभिमानाची गाठ जर सुटली नाही तर कोट्यावधि जन्म घेतले तरी हरीची प्राप्ती कशी होणार ?

अनादि कालीन देहाहंकारमुळे कल्पित विषयसेवनाकडेच सतत प्रवृत्ति होत असते. हीच गोष्ट श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

अनादि संसार माळेच्या ठायी । नित्य विषय भोगिले पाही ।
ते ठसावले चित्ताच्या ठायी । वारंवार देही सेविता ॥३७८॥
चित्तासी विषयांची अति प्रीति । तेणे वाढली विषयासक्ति ।
ते प्रवेशले विषयांप्रती । न निघे मागुती सर्वथा ॥ ३७९ ॥
बुध्दीसी विषयांचे ध्यान । चित्ती विषयांचे चिंतन ।
विषयांलागी तळमळी मन । विषयाभिमान तेणे झाला ॥ ३८० ॥
विषयी खवळल्या अभिमान । देहद्वयाचे दृढ बंधन ।
जीवासी लागले अति कठीण । परम दारुण दुस्तर ॥३८१॥
मग त्या देहाचे विकार । ते आपुले मानी साचार ।
अंध पंगु मी कुष्ठी नर । स्वरूपे सुंदर मी ज्ञाता ॥३८२॥
मी देह हे मानोनि चित्ते । निजरूप विसरला भावार्थे ।
हे मिथ्या बंधन जीवाते । सत्यत्वे त्यांते अभिमान ॥ ए.भा. १३-३८३

अर्थ : अनादि अशा संसार मालिकेमध्ये विषयांचा उपयोग नेहमी घेतला आणि देहाने वारंवार त्या विषयांचे सेवन केले म्हणजे ते चित्तामध्ये वतनदार होऊन बसतात. ॥७८॥ चित्ताला विषयांची अत्यंत प्रीति असतेच; त्यामुळे विषयासक्ती वाढते आणि ते एकदा विषयात घुसले म्हणजे मुळीच

परत फिरत नाही. ॥ ७९ ॥ बुध्दीला विषयांचे ध्यान लागले आणि चित्तात विषयांचे चिंतन सुरु झाले म्हणजे त्या विषयांसाठीच मन तळमळू लागते. तेणेकरून विषयाभिमान उत्पन्न होतो. ॥ ८० ॥ विषयामध्ये अभिमान खवळला म्हणजे दोन्ही देहांना दृढबंधन प्राप्त होते. तेच जीवाला अत्यंत कठिण, महाभयंकर व दुस्तर होते. ॥ ८१ ॥ तेव्हां मग त्या देहाचे जे विकार असतील ते तो खरोखर आपलेच मानतो. आंधळा मी, पांगळा मी, कोड भरलेला पुरुष मी किंवा स्वरूपाने सुंदर तो मी व ज्ञाता तोहि मी ॥ ८२ ॥ देह तोच मी असे चित्तामध्ये मानून भोळेपणाने आत्मस्वरूप विसरून जातो. जीवाला हे जे मिथ्या बंधन असते, तेच खरे असा त्याला अभिमान वाटतो. ॥ ३८३ ॥

ही अहंकाराची गाठ सुटणे फार दुस्तर आहे. येथे 'गांठी' शब्द वापरला आहे. संस्कृतमध्ये 'ग्रंथी' म्हणतात. गाठ म्हणजे दोन्ही कडची दोन वेगळी टोके एका ठिकाणी एकाला एक मजबूत बांधणे. अभिमानाची गाठ म्हणजे देह व आत्मा यांचे एका ठिकाणी गुंतवणे होय. वास्तविक देह आणि आत्मा यांचे धर्म, स्वभाव भिन्न आहेत. पण अज्ञानामुळे, अहंकारामुळे देह व आत्मा यांच्या स्वरूपाचा व धर्माचा परस्परांवर अध्यास(=आरोप) केला जातो. हे मागे सांगितलेच आहे. देह अचित् म्हणजे जड व आत्मा चित् = (चेतन) आहे. पण हा जड चेतनातील परस्पर भेद न कळल्यामुळे अज्ञानाने 'देहच मी' असा दृढभ्रम होतो. यासच अहंकार-(देहाभिमान) म्हणतात. यासच वेदांत शास्त्रामध्ये 'चिदचित् ग्रंथी' = अन्योन्याध्यास असे म्हणतात. या अहंकाराचे लक्षण श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहे. -

तैसी पांचाही गांठी पडे । जै देहाकारु उघडे ।
तै नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारू गा ॥ ज्ञा. १३-८१

अर्थ : त्याप्रमाणे अर्जुना, पंचमहाभूतांची गाठ पडल्यावर (पंचीकरण

झाल्यावर) ज्यावेळेस देहाचा आकार स्पष्ट होतो, त्यावेळेस जो देहाला चोहीकडे नाचवितो = (कर्म करण्यास लावतो) तो अहंकार होय.

देह हाडाची मोळी । मी म्हणोनी पोटाळी ।
तो अहंकार गाळी । पदार्थु हा ॥ अमृ. ७-१०९

अर्थ : हाडांची मोळी असा हा देह आहे, त्या देहाला मी म्हणून तादात्म्य घेणारा अहंकार, त्याला आत्मस्वरूपी वाव नाही. अहंकार मर्यादित वस्तूला धरून असतो. आवरतो. 'तो अहंकार' हा पदार्थ गाळी ।' एकदेशी अशी अहंवृत्ती, अनंत, व्यापक आत्म्याला कशी आवरील ?

असे अनुभवामृतात अहंकाराचे स्वरूप सांगितले आहे. या अहंकाराशी संबंध येणे म्हणजे आपणच आपला घात करणे होय ! असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटले आहे.

म्हणऊनि आपणचि आपणपेया । घातु कीजतु असे धनंजया ।
चित्त देऊनि नाथिलिया । देहाभिमाना ॥ ज्ञा. ६-७०

अर्थ : म्हणून अर्जुना, मिथ्या जो देहाभिमान, त्याकडे चित्त देऊन आपणच आपला घात करतो.

इतकेच नव्हे तर सर्व दुःखाचे बीज हा देहाभिमानच आहे. भागवतात श्री नाथ महाराज म्हणतात -

ऐक राया नवलपरी । आपला संकल्प आपणा वैरी ।
देहबुध्दी वाढवूनि शरीरी । अतिदृढ करी भवभया ॥२८५॥
जयापाशी देहबुध्दि । त्यासी सुख नाही त्रिशुध्दि ।
ते बुडाले द्वंद्वसंधी । आधिव्याधि महार्णवी ॥ २८६ ॥
जे देहबुध्दि पाशी । सकळ दुःखांचिया राशी ।
महाभयाची भूते चौपाशी । अहर्निशी झोंबती ॥ ए.भा. २-२८७

अर्थ : तो म्हणाला, राजा ! एक चमत्कार लक्षात ठेव. आपलाच संकल्प आपणास वैरी आहे. तोच शरीरामध्ये देहबुध्दि (साडे तीन हात देह 'तोच मी') अशी भावना वाढवून संसाराचे भय अधिकाधिक दृढ करीत असतो. ॥ ८५ ॥ ज्याच्यापाशी देहबुध्दी असते, त्याला सुख म्हणून नाहीच नाही. असे लोक सुख दुःख, शीत-उष्ण इत्यादि द्वंद्वांच्या संधीमध्ये आणि रोग व चिंता यांच्या महासागरात बुडून जातात. ॥ ८६ ॥ कारण देहबुध्दिपाशी दुःखांच्या राशी ह्या ठेवलेल्याच आहेत. रात्रंदिवस चारहि बाजूंनी महाभयांची भूते त्याला झोंबत असतात. ॥ ८७ ॥

अहंकार खवळल्या जाण । करी आनंदाचे आवरण ।
बुडे परमात्मस्फूर्तीचे स्फुरण । देहाचे मीपण वाढवी ॥ ए.भा.१३-४३३

अर्थ : अहंकार खवळला असतां तो आनंदला लोपवून टाकितो. त्यामुळे परमात्मस्फूर्तीचे स्फुरण नाहीसे होते आणि तो अभिमान देहाचा मीपणा मात्र वाढवितो.

जेवीं कूर्मीचिया पिलियां । चक्षुरमृतें तृप्ती तयां ।
तेंचि मातेसी चुकलिया । मग भुकेलिया कर्दमू सेवी ॥ ४३४

अर्थ : ज्याप्रमाणे कासवीची पिले असतात, त्यांना आईच्या नयनामृतानेच तृप्ति होत असते. पण आईपासून त्या मुलाची चुकामुक झाली की मग त्याला भूक लागली म्हणजे ते चिखलच खाऊ लागते.

त्याप्रमाणे जीव हा आत्मा माउलीच्या स्वरूपानंदाला विसरला की, त्याला विषयाचा चिखल खावा लागतो. या सर्व फजितीस अभिमान कारण आहे. या अभिमानाची ही गाठ फार पक्की आहे. हा देहाभिमान कसा दृढतर असतो या करितां श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी कोश किड्याचे उदाहरण दिले आहे. तो जसा आपण घर बनवून जाण्या-येण्यास दार न ठेविता त्या

घरातच अडकून मरतो. तसाच जीवभ्रमजन्य अहंकाराने देह तादात्म्य ठेवून दुःख भोगत असतो.

एऱ्हवी कोश कीटकाचिया परी । तो आपणपेया आपण वैरी ।
जो आत्मबुध्दि शरीरी । चारु स्थळी ।। ज्ञा. ६-७२

अर्थ : नाही तर, जो शरीर हेच उत्तम ठिकाण समजून तेथे आत्मबुध्दि ठेवतो. तो कोश किड्याप्रमाणे आपला आपणच शत्रु होतो.

असा हा अहंकार देहात अंतर्बाह्य व्यापून राहिला आहे. ती गाठ फार दुस्तर आहे. ती सुटणे फार कठीण आहे. कारण जीव हा अहंकार व मी वेगळा आहे. तो फार बाधक आहे, असे समजतच नाही. उलट अहंकार हे माझे स्वरूपच आहे. असे समजत असल्याने ती अभिमानाची गाठ सोडण्याचा प्रश्नच त्याचे पुढे येत नाही. म्हणून महाराज म्हणतात -

न सुटे कल्पना अभिमानाची गांठी ।
घेतां जन्म कोटी हरि कैचा ।। ४ ।।

अर्थ : कल्पना व अभिमानाची गाठ जर सुटली नाही तर कोट्यावधी जन्म घेतले तरी हरीची प्राप्ती कशी होणार ?

कोणी म्हणेल, शास्त्रात अनेक साधने सांगितली आहेत, त्याच्या विशिष्ट साधनांचे आचरण करून या अभिमानाचा त्याग करावा. तर याचे उत्तर नाथ महाराज भागवतातून देतात -

अभिमान सांडिता न संडे । हेचि दुर्घट थोर मांडे ।
यालागी साधनाचे सांकडे । सोसणे पडे साधकां ।। ४३९ ।।
जें जें करावें साधन । साधनी रिघे साधनाभिमान ।
धावणे नागवी संपूर्ण । साधनी विघ्न होय तैसे ।। ए.भा.१३-४४०

अर्थ : परंतु हा देहाभिमान सोडावयाला गेले तरी सुटत नाही. हेच मोठे संकट उत्पन्न होते. म्हणूनच साधकांना साधनाचे संकट सोसणे भाग पडते. ॥ ३९ ॥ परंतु जे जे साधन करावे, त्या साधनात साधनाभिमान उत्पन्न होतो. ज्याप्रमाणे लुटारूंचे धावणे आले म्हणजे ते सर्वस्व लुबाडू नेतात. त्याप्रमाणे साधनात अहंकार विघ्नरूप होतो.

तुकाराम महाराज आपल्या अभंगातून हेच सांगतात -

तप करोनि तीर्थाटन । वाढविला अभिमान ॥ ४ ॥
वाटिले ते धन । केली अहंता जतन ॥ ५ ॥ तु.म.२९१४

अर्थ : नाना प्रकारचे तप तीर्थाटन करून त्या विषयींचा अभिमान तूं आपल्या ठिकाणी वाढविला आहेस. ॥ ४ ॥ दान, धर्म करण्याकरितां द्रव्य वाटले, पण त्यातून मात्र 'मी मोठा दाता आहे' अशा अहंतेचे रक्षण केले आहे.

तो साधनाभिमानहि बाधक आहे. खऱ्या साधनाचरणात ते मोठे विघ्न आहे. अभिमान असता कोणतेहि साधन आचरले तरी त्या त्या साधनांनी भगवत् प्राप्ती होत नाही. अभिमानाचा व देवाचा किती विरोध आहे, हे श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास विस्तारपूर्वक सांगतात -

तिळभरी राखोनि अभिमान । जरी मजशी रिघशी शरण ।
तरी माझी प्राप्ती नव्हे जाण । अभिमान विघ्न प्राप्तीसी ॥ २४६॥
श्वाने स्पर्शिले पक्वान्न । ते जेवी नातळती ब्राह्मण ।
तेवी जीवी असतां अभिमान । साधकासी मी जाण नातळे ॥ २४७ ॥
रजस्वलेची ऐकोनि वाणी । दूर पळिजे पुरश्चरणी ।
तेवी अहंकाराच्या साधनी । थिताजवळूनि मी जाये ॥ २४८ ॥
रजक विटाळाचे जीवन । जेवी नातळती सज्जन ।
तेवी हृदयी असता अभिमान । उध्दवा मी जाण न भेटे ॥ २४९ ॥

डोळा हरळूं न विरे । घायी कोत न जिरे ।
टांकी मुक्ता फळी न शिरे । खिरीमाजी न सरे सरांटा ॥ २५० ॥
तेवी मज माजी अभिमान । उध्दवा न रिगे हा जाण ।
हे त्याग तात्पर्याची खूण । तुज म्यां संपूर्ण सांगितली ॥ २५१ ॥
सर्व त्यागाचे त्यागितेपण । उध्दवा तुज मी सांगेन खूण ।
सर्व सांडावा अभिमान । हे मुख्य लक्षण त्यागाचे ॥ ए.भा.१२-२५२

अर्थ : तिळमात्रहि अभिमान शिल्लक ठेवून जर मला शरण येशील तर माझी प्राप्ती व्हावयाची नाही. कारण अभिमान हे माझ्या प्राप्तीला विघ्न आहे. ॥ ४६ ॥ कुत्र्याने पक्वान्नाला स्पर्श केला असता ज्याप्रमाणे ब्राह्मणं त्या पक्वान्नाला स्पर्श करीत नाहीत. त्याप्रमाणे मनात अभिमान राहिला असता मी साधकाला स्पर्श करीत नाही. ॥ ४७ ॥ रजस्वला स्त्रीचे बोलणे ऐकून पुरश्चरण करणारा जसा लांब पळून जातो, त्याप्रमाणे अहंकाराचे साधन जवळ असल्यास मी जवळ असलेलाहि दूर जातो. ॥ ४८ ॥ परटाने विटाळलेले पाणी ज्याप्रमाणे सज्जन स्विकारीत नाही, त्याप्रमाणे उध्दवा ! हृदयात अभिमान असता मी भेटत नाही. असे समज. ॥ ४९ ॥ डोळ्यामध्ये गेलेला खडा विरघळत नाही, जखमेत शिरलेले भाल्याचे टोक त्यातच शिरत नाही, मोत्यामध्ये टांकी नांवाचे भोके पाडण्याचे हत्यार शिरत नाही. किंवा खिरीत सराटा = (उलथने) चालत नाही. ॥ ५० ॥ त्याप्रमाणे उध्दवा ! माझ्यामध्येहि अभिमान शिरत नाही. हे लक्षात ठेव. ही त्यागातील तात्पर्याची खूण मी तुला पूर्णपणे सांगितली. ॥ २५१ ॥

सर्व त्यागाचे त्यागिते पण । उध्दवा मी सांगेन खूण ।
सर्व सांडावा अभिमान । हे मुख्य लक्षण त्यागाचे ॥ ए.भा.१२-२४०

अर्थ : उध्दवा ! सर्व त्यागातील त्यागीपणा कसा असतो, त्याचे लक्षण

मी तुला सांगतो. सर्व अभिमान सोडावा हेच त्यागाचे मुख्य लक्षण आहे.

या अभिमानाचा त्याग न होता, कल्पनेची म्हणजेच अभिमानाची गाठ न सुटता अनेक साधने करीत कोट्यावधि जन्म जरी गेले तरी त्यास हरीची प्राप्ती कशी होणार ? असे महाराज म्हणतात.

न सुटे कल्पना अभिमानाची गांठी ।
घेतां जन्म कोटी हरि कैचा ॥ ४ ॥

पण यावर शंका येईल की, असे जर मानले तर हरिप्राप्तीचा मार्गच खुंटल्यासारखे होईल. कारण अभिमान टाकल्याविना हरि भेटणार नाही व कोणत्याहि साधनाने कल्पना-अभिमान जाणार नाही. मग हरि भेटणार कसा? या प्रश्नाचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या शेवटच्या चरणात देतात.

एका जनार्दनी सांपडली खूण ।
कल्पना अभिमान हरि झाला ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, हरीचा जप करणे ही खूण मला सापडली व त्यायोगे माझ्या ठिकाणची कल्पना व अभिमान हरीरूप झाले. येथे 'खूण' वर्म हे सारखे शब्द आहेत, असे समजावे. तेव्हां ती खूण कोणती ? तर हरिस्मरण ! हरिनामोच्चारण, हरिचिंतन हीच होय.

ऐक रे जना । तुझ्या स्वहिताच्या खुणा ।
पंढरीचा राणा । मनामाजी स्मरावा ॥ तु. म.२७१४

अर्थ : अरे जना, तुझ्या स्वहिताच्या गुह्य गोष्टी सांगतो त्या ऐक. पंढरीचा स्वामी जो परमात्मा पांडुरंग त्याचे मनामध्ये स्मरण करीत रहावे.

नामस्मरणाचे सामर्थ्य अगाध आहे. सतत नामस्मरणाने

परमार्थातील अमूक एक भूमिका असाध्य आहे, असे नाही. कल्पना आणि अभिमान हे वृत्तीचे धर्म आहेत. या वृत्तीवर परिणाम करण्याची शक्ति हरिनामात आहे.

रामकृष्ण नामीं उन्मनी साधली ।
तयासी लाधली सकळ सिध्दी ।। २ ।।

अर्थ : ज्यांना रामकृष्ण नामाच्याच भजनाने संकल्प विकल्पात्मक मनरहित अशा निर्विकल्प सहज परमात्मस्थितीचा लाभ करून घेतला, त्यांना परिपूर्ण परब्रह्म सिध्दी प्राप्त झाली अथवा जगातील सर्व सिध्दी प्राप्त झाल्या. हेच तात्पर्य आहे.

तेथे बोला कैची उरी । माझे मीपण झाला हरि ।। तु.म.३९६९

अर्थ : (ध्याता हरिरूप होतो.) त्या अवस्थेच्या ठिकाणी शब्द बोलण्यास जागा कोठे आहे ? माझेपणा व मीपणा हे सर्व काही हरीच झाला आहे. हे श्री तुकाराम महाराजांचे वचन हाच अर्थ सुचविते. भगवान श्रीकृष्ण अभिमान निवृत्तीचे साधन नाम हेच आहे असे उध्दवास सांगतात.

तत्काळ जावया देहाभिमान । अखंड माझे नामस्मरण ।
गीत नृत्य हरि कीर्तन । सर्वांभूति समान मद्भावो ।। ए.भा.१३-४४२

अर्थ : देहाभिमान तत्काळ जाण्यासाठी माझे अखंड नामस्मरण करीत राहावे. गायन, नृत्य यांनी युक्त असे हरीचे कीर्तन करावे आणि सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी समान मत्स्वरूप भावना ठेवावी.

तेथे ठेविता चित्ता । जीवू पावे मद्रूपता ।
निमाली सांसारिक चिंता । विषयावस्था बुडाली ।। ४६ ।।
तेव्हां चित्त चिंता चिंतन । विषयवासना अभिमान ।
या अवघियांचे होय शून्य । मीस्वानंदघन स्वयें प्रगटे ।। ए.भा.१३-२४७

अर्थ : त्याने तेथे चित्त ठेवले असता जीव हा मत्स्वरूपच होतो आणि संसारासंबंधी चिंता नाहीशी होऊन विषयावस्था बुडूनच जाते. ॥ ४६॥ त्यावेळी चित्त, चिंता आणि चिंतन, विषयवासना व अभिमान, ह्या सर्वांचा नाश होऊन स्वानंदघन असा मी स्वतःच प्रगट होतो. ॥ २४७ ॥

या पवित्र नामस्मरणाची खूण ज्यांना प्राप्त झाली त्यांची कल्पना, अभिमान या वृत्ति हरिरूप बनतात. याच अभिप्रायाने नाथ महाराज म्हणतात -

कल्पना अभिमान हरि झाला ॥ ५ ॥

म्हणून तुम्ही मुखाने हरि हरि म्हणा !

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।
त्या नाहीं मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥

- समाप्त -

❀ अभंग सतरावा ❀

काय नपुंसका पद्मिनीचे सोहळे
वांझेसी डोहळे कैचे होती ॥ १ ॥
अंधापुढे दीप खरासी चंदन ।
सर्पा दूधपान करूं नये ॥ २ ॥
क्रोधी अविश्वासी त्यांसी बोध कैचा ।
व्यर्थ आपुली वाचा शिणवू नये ॥ ३ ॥
खळाची संगती उपयोगासी नये ।
आपणा अपाय त्याचे संगें ॥ ४ ॥
वैष्णवीं कुपथ्य टाकिले वाळूनि ।
एका ज़नार्दनी तेचि भले ॥ ५ ॥

अर्थ : नपूंसकाला पद्मिणीचे सोहळे काय ? वांझ स्त्रीला डोहाळे कुठले होणार ? ॥ १ ॥ आंधळ्याच्या पुढे दिवा ठेवू नये, गाढवाला चंदन लावू नये, सर्पाला दूधपान करू नये. (कारण तसे केले तरी त्याचा त्यांना काय उपयोग ?) ॥ २ ॥ जो क्रोधी, अविश्वासी आहे त्याला बोध कुठून होणार ? म्हणून त्याला बोध करून आपल्या वाणीला शीण देऊ नये. ॥ ३ ॥ दुष्ट लोकांची संगती आपल्या केव्हांहि उपयोगी पडणार नाही. उलट त्यामुळे आपला घात मात्र होईल. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्या वैष्णवांनी असे हे, कुपथ्य दूर फेकून दिले तेच शहाणे होत ! ॥ ५ ॥

विवरण : हरिप्राप्ती हेच एकमेव जीवनाचे साध्य आहे. तो (हरि) अंतरात

आहे, जवळ आहे. त्याच्या नामचिंतनाने त्याची सुलभतेने प्राप्ती होते हे अनेक उपपत्तींच्या द्वारा आतापावेतो अनेक अभंगातून पटवून दिले. पण बहुतेकांना ते पटत नाही, आवडत नाही. याचे कारण अधिकाराचा अभवा, हे होय. संसारात वा परमार्थात कोणत्याहि गोष्टीस अधिकार लागतोच. तो नसला तर कशी स्थिती होते हे चार दृष्टांताच्या द्वारा नाथ महाराज पटवून देतात. एखादी सुंदर स्त्री पाहिली की, कामुक पुरुष तिच्या सौंदर्याने मोहित होतो, तिची अभिलाषा धारण करतो. दैववशात् ती प्राप्त झाली तर भोग घेतो. पण हे कोणाकरिता ? ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी पुरुषत्व नांवाचा धर्म आहे, त्याच्याकरिता. जो नपुंसक = (पुरुषत्व धर्महीन) आहे त्याला सामान्य स्त्रीच काय, पण एखादी पद्मिनी = (कामशास्त्रात स्त्रियांचे कांही प्रकार सांगितले आहेत, त्यात सर्वांग सुंदर स्त्रीस पद्मिनी अशी संज्ञा आहे.) जरी प्राप्त झाली तरी काय उपयोग. तो तिच्या सौंदर्याचा भोग घेऊ शकत नाही. कारण त्याकरितां लागणाऱ्या पौरुषाचा त्याच्या ठिकाणी अभाव आहे. श्री तुकाराम महाराज सुध्दा एका अभंगात म्हणतात -

नपुंसका पुरुषासी । काय करील बाईल त्यासी ॥ तु. म.२९०६

अर्थ : नपुंसक नवऱ्यापुढे बायकोने काय करावे ?

वांझा न होती लेंकुरे । काय करावी भ्रतारे ॥ ४ ॥

अर्थ : जन्मवांझ स्त्रीला मुले होत नाहीत तर त्या पतीने काय करावे ? दुसरा दृष्टांत वांझ स्त्रीचा दिला आहे. जिच्या उदरात गर्भसंभव झाला आहे, त्या स्त्रीस डोहाळे = (विशिष्ट इच्छा) होतात. पण जी वांझच आहे म्हणजे जिला गर्भसंभव अशक्य आहे, तिला डोहळे कसे होतील ? हीच गोष्ट नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

काय नपुंसका पद्मिनीचे सोहळे ।
वांझेसी डोहळे कैचे होती ॥ १ ॥

अर्थ : नपुंसकाला पद्मिनीचे सोहळे काय ? वांझ स्त्रीला डोहळे कुठले होणार ? तिसरा दृष्टांत आंधळ्याचा दिला आहे. अंधकाराच्या नाशार्थ जग दीपाचा उपयोग करते. पण ज्याला डोळे असतील त्याला दिव्याचा उपयोग ! ज्याला दृष्टी नसल्याने अंधत्व प्राप्त झाले आहे; त्याला दिव्याचा काय उपयोग ? हेच नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात -

अंधापुढे दीप खरासी चंदन । सर्पा दूधपान करू नये ॥ २ ॥

अर्थ : आंध्याळ्याच्या पुढे दिवा ठेवू नये. गाढवाला चंदन लावू नये. सर्पाला दूधपान करू नये. (कारण तसे केले तरी त्याचा त्यांना काय उपयोग ?) ॥२॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आंधळेनि हाती दिवा । घेऊनि काय करावा ।

अर्थ : आंधळ्याने आपल्या हातात दिवा घेतला तरी त्याचा त्याला काय उपयोग ?

तसेच 'खरासी चंदन' नेहमी उकिरड्यावर लोळणाऱ्या गाढवास चंदनाची उटी लावून काय उपयोग ? कारण त्या सुगंधाची त्याला कल्पनाहि नसते. एखाद्याने जरी उटी लावली तरी ती वाया जाणार. कारण ते गाढव पुन्हा त्याला प्रिय अशा उकिरड्यावर लोळणारच ! शेवटचा दृष्टांत सर्पाचा आहे. दूध हे अति पवित्र व गोड आहे. दूध हे मृत्युलोकातील अमृत आहे. असे महाभारतात म्हटले आहे. मनुष्याला त्याचा उपयोग होईल. पण सर्पाला जर पाजविले तर त्याच्या शरीरात त्या दुधाचे विषच होते व सर्पाचे विष किती प्राणघातक

असते याची कल्पना सर्वांनाच आहे. या सर्व दृष्टांतावरून हेच सिध्द होते की, एखादी वस्तु जरी चांगली आहे तरी तिचा उपयोग करून घेणाऱ्याच्या ठिकाणी कांही योग्य लक्षणे असणे अवश्य आहे. अनधिकाऱ्यास त्या योग्य वस्तूचा उपयोग होत नाही. तसेच परमार्थातील कोणतेहि साधन जरी असले तरी त्या साधनाचा अधिकाऱ्यासच बोध होऊ शकतो. अनधिकाऱ्यास (अयोग्य पुरुषास) होत नाही. आत्मज्ञानाकरितां विवेक,वैराग्यवान्, साधनचतुष्टयसंपन्न पुरुष अधिकारी आहे, असे अध्यात्म शास्त्रात म्हटले आहे. योग साधनासहि जितेंद्रिय, यमनियमआसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यानधारणा युक्त साधकच अधिकारी होऊ शकतो. वेदोक्त कर्माचाहि अधिकारी द्विज व स्वाध्याययुक्त संस्कारी पुरुष आहे. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेतहि तपहीन, अभक्त, श्रवणेच्छारहित, असूयावान् पुरुषास गीता सांगू नये. असे श्रीकृष्णांनी म्हटले आहे.

नामस्मरणाचा अधिकार जरी सर्व मानवांना आहे तरी ज्याचा नामनामीवर पूर्ण विश्वास आहे त्याचाच उध्दार होतो. जे लोक क्रोधी, अविश्वासू आहेत त्यांना कोणत्याहि साधनाचा बोध कसा होणार ? हेच नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात-

क्रोधी अविश्वासी त्यासी बोध कैचा ।
व्यर्थ आपुली वाचा शिणवू नये ।। ३ ।।

अर्थ : जो क्रोधी, अविश्वासी आहे त्याला बोध कुठून होणार ? म्हणून त्याला बोध करून आपल्या वाणीला शीण देऊ नये.

येथे क्रोधी हे विशेषण काम, क्रोध, लोभ, दंभ, द्वेष, मत्सर, निंदा, असूयादि सर्व विकारच समजावे. कारण मागे अभंग तेराव्याच्या चौथ्या चरणात

काम क्रोध लोभ जयाचे अंतरीं । नाही अधिकारी ऐसा येथे ॥

असे श्री नाथ महाराजांनी स्पष्ट म्हटले आहे. त्यावरील व्याख्यानात काम क्रोध हे कोणत्याहि पारमार्थिक साधकास विरोधी आहेत. तसेच अविश्वास, अश्रध्दा ज्यांच्याठिकाणी आहे त्यांनाहि बोध होत नाही.

भांडवल गांठी तरी विश्वास । झालो ते झालो निश्चये दास ।
न पाहे मागील ते वास । पुढती सोस सेवेचाचि ॥२॥ तु. म. ७११

अर्थ : माझे पदरी केवळ विश्वास हेच मुख्य भांडवल आहे. म्हणून मी निश्चयाने सेवक झालो ते झालोच ! आतां मागील प्रपंचाकडे न पाहता सर्वकाळ पुन्हा पुन्हा देवाचीच सेवा करावी. पुढेहि हाव माझ्या मनाने घेतली आहे.

विश्वास हे परमार्थाचे मुख्य भांडवल आहे. असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात. कामक्रोधादि विकार हे विश्वास टिकू देत नाहीत.

श्रध्दावाँल्लभते ज्ञानम् । गी.४-३९

अर्थ : श्रध्दावानाला ज्ञान प्राप्त होते.

हे गीता वचन प्रसिध्द आहे इतकेच नव्हे तर अश्रध्दा, अविश्वास, अज्ञान यांच्यापासून संशय निर्माण होतो व तो सर्वनाशक आहे असे भगवान म्हणतात -

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ गी. ४-४०

अर्थ : आत्मज्ञानहीन, श्रध्दाहीन आणि संशयी मनुष्य नाश पावतो. त्यातून संशयी मनुष्याला तर इहलोक साधत नाही, परलोकहि साधत नाही आणि सुखहि मिळत नाही.

श्री एकनाथ महाराजांनी तर अविश्वास हा सर्व दोषांचा मुकुटमणि आहे असे विस्ताराने सांगितले आहे.

सकळ दोषा मुकुटमणि । अविश्वास बोलिला पुराणीं ।
जो प्रगटता अर्धक्षणी । करी धुळदाणी वृत्तीची ।। ३०८ ।।
अविश्वासा अभिमान भेटे । तै मुक्ताची मुक्तता तुटे ।
मग विकल्पाचेनि नेटे । घाली उफराटे देहबंदी ।। ३०९ ।।
अविश्वासे कवळिल्या चित्ता । अभिमानें म्हणे मी ज्ञाता ।
तेव्हां उभउभ्यां पळे आस्तिकता । देखे नास्तिकता सर्वत्र ।। ३१० ।।
अविश्वासे येता पहाहो । सकुटुंब पळे सद्भावो ।
मग लोकत्रयी अभावो । नांदवी निर्वाहो विकल्पेकरूनिया ।। ३११ ।।
वाडेकोडे अविश्वासी । विकल्पू नांदे अहर्निशी ।
जेथ रिगाव अविश्वासासी । विकल्प त्यासी नागवी ।। ३१२ ।।
अंगोवांगी अविश्वास । परमार्थ राष्ट्र पाडी वोस ।
सद्गुरूचेही दावी दोष । न मनी विश्वास ब्रह्मयाचा ।। ३१३ ।।
यालागी सकळ दोषांचा राजा । अविश्वासाहूनि नाहीं दुजा ।
तो रिगोनिया निज पैजा । विभांडी वोजा महासिद्धि ।। ए. भा. २३-३१४

अर्थ : पुरणांतरी सुध्दा अविश्वास हा सर्व दोषांचा मुकुटमणि होय, असेच म्हटले आहे. तो अविश्वास प्रकट झाला की, क्षणार्धामध्ये वृत्तीची धुळधाण करतो. ।। ८ ।। अविश्वासाला अभिमान भेटतो तेव्हां मुक्ताची मुक्तता संपते. मग तो अविश्वास विकल्पाच्या प्रेरणेने त्याला उलट देहाच्या बंधनात घालितो. ।। ९ ।। अविश्वासाने चित्त व्यापून टाकले असता 'मी ज्ञाता' असे तो मोठ्या अभिमानाने म्हणतो. तेव्हां आस्तिक वृत्ती उभ्याउभ्याच पळून जाते आणि सर्वत्र नास्तिकताच दिसू लागते. ।। ३१० ।। अहो ! असे पहा की, अविश्वास हा विकल्पाच्या योगानेच सर्व व्यवहार चालवितो. ।। १ ।।

अविश्वासाच्या ठिकाणी विकल्प मोठ्या आनंदाने रात्रंदिवस राहात असतो आणि जेथे अविश्वासाला शिरकाव मिळतो तेथे विकल्पच त्याला लुटून फस्त करतो. ॥ १२ ॥ हा अविश्वास एकदा अंगी खिळला तर परमार्थाचे राज्यच ओसाड करून टाकतो आणि सद्गुरूचेहि दोष दाखवितो. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाचासुध्दा विश्वास धरीत नाही. ॥ १३ ॥ म्हणून सर्व दोषांचा राजा अविश्वासाहून दुसरा कोणी नाही. तो स्वतः पैजेने पुढे होऊन महासिध्दीची पूर्णपणे वाताहात करून टाकतो. ॥ ३१४ ॥ तसेच तुकाराम महाराजहि म्हणतात.

अविश्वासियाचे शरीर सुतकी । विटाळ पातकी भेद वाहे ॥ १ ॥
काय त्याचा वेल जाईल मांडवा । होता तैसा ठेवा आला पुढे ॥

तु.म. ५३१

अर्थ : परमार्थावर अथवा देव, संत व वेद यांच्यावर ज्यांचा विश्वास नाही, त्याचा देह सुतकी आहे. तो पातकी अंतःकरणामध्ये भेद बुध्दीचा विटाळ वागवितो. ॥ १ ॥ अशाचा वंश वाढेल काय ? जसे पूर्व संचित होते तसे फळ पुढे प्राप्त झाले आहे. ॥ २ ॥

अविश्वासाबरोबर इतरहि विकार येऊन साधकाचा कसा नाश करतात याविषयी नाथ महाराज म्हणतात -

यमनियमांची नगरे जाळी । क्रोधू तापसा करी होळी ।
मोक्ष फळे सफळिता केळी । समूळ उन्मूळी मोह गजू ॥१७॥
शमदमाचे घरटे । खाणोनि सांडिले आव्हांटे ।
वोस विवेकाचे चोहटे । कोणी ते वाटे वागेना ॥१८ ॥
व्रतोपवास यांची साजिरी । निष्काम उपवने चौफेरी ।
ती जाळिली उपराउपरी । नानापरी विकल्पे ॥१९॥
ऐशिया अविश्वासासी । ज्ञानाभिमानी आले भेटीसी ।

विकल्पे अभय देऊनि त्यांसी । आपणियांपाशी राहविले ॥२०॥
ऐशिया अविश्वासापुढे । परमार्थ काइसे बापुडे ।
विकल्पाचे बळ गाढे । तो करी कुडे तत्काळ ॥ २१ ॥
पोटातून जो अविश्वासी । तो सदा देखे गुणदोषांसी ।
अखंड द्वेषी परमार्थासी । हा त्यापाशी स्वभावो ॥ ए.भा.२३-३२२

अर्थ : क्रोध हा यमनियमांची शहरे जाळून फस्त करतो आणि तपस्वी लोकांची होळी करून टाकतो. मोहरूपी हत्ती असतो तो मोक्षरूपी फळांनी सुफळ झालेल्या केळी समूळ उपटून टाकतो. ॥ १७ ॥ व शमदमांचे जे झोपडे असते ते खणून काढून चवाट्यावर फेकून देतो, विचाराचे चवाटे ओस पडून त्यामार्गाने कोणी पाऊलहि टाकीत नाही. ॥ १८ ॥ व्रत, उपवास, यांची चौफेर जी गोजिरवाणी निष्काम उपवने होती, ती विकल्पाने हा हा म्हणता नाना प्रकारांनी जाळून फस्त केली. ॥ १९ ॥ ज्ञानाचे अभिमानी लोक अशा अविश्वासाला भेटायला आले असता विकल्पाने त्यांना अभय देऊन आपल्यापाशी ठेवून घेतले. ॥२०॥ अशा अविश्वासापुढे परमार्थ तो बिचारा काय ? विकल्पाचे बळ मोठे असते. तो तत्काळ अनर्थ करून सोडतो. ॥ २१ ॥ पोटातूनच जो अविश्वासी असतो, तो नेहमी गुणदोषांचाच विचार करीत असतो आणि परमार्थाचा सतत द्वेषच करितो. त्याचा हा स्वभावच आहे. ॥ २२ ॥

देव, गुरु, संत, वेद यांच्या ठिकाणी जी पूर्ण आस्तिक्य बुध्दि तिला विश्वास म्हणतात. तो असेल तरच उपदेश सफल होतो. विश्वासरहित पुरुषास बोध देणे म्हणजे आपली वाणी व्यर्थ शिणविणे होय. गीता अर्जुनाने ऐकली व धृतराष्ट्रानेहि ऐकली, पण अर्जुन हा भगवान श्रीकृष्णावर पूर्ण विश्वास ठेवणारा होता. म्हणून त्याला तत्काळ तो बोध ठसला. धृतराष्ट्र हा 'पुत्रस्नेहेमोहित'

असा असल्यामुळे त्याच्यावर तत्काळ त्या बोधाचा परिणाम झाला नाही. अशा अविश्वासी पुरुषास बोध देऊन व्यर्थ आपली वाचा शिणवू नये. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

तैसे ते पार्था । जे विमुख या परमार्था ।
तयांसी संभाषण सर्वथा । करावेना ॥१९९॥
म्हणौनि ते न मानिती । आणि निंदाही करूं लागती ।
सांगे पतंग काय साहती । प्रकाशाते ॥ ज्ञा.३-२००

अर्थ : अर्जुना, याप्रमाणे जे या परमार्थाकडे तोंड फिरवणारे असतील तर त्यांच्याशी मुळीच भाषण करू नये. ॥१९९॥ ते या उपदेशाला तर मानीतच नाहीत आणि उलट त्याची निंदा देखील करू लागतात; म्हणून सांग, पतंग काय प्रकाशाला सहन करू शकतील ?

तुका म्हणे नका बोलो त्यासी गोष्टी ।
जयाचिया दृष्टि पाप वाढे ॥ तु. म. ३०८९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, अहो सज्जनहो ! ज्या दृष्टीने पाहिल्या बरोबर पाप वाढते, त्याच्याबरोबर कधीहि काहीहि गोष्टी बोलू नयेत. त्याचप्रमाणे नाथ महाराजहि म्हणतात.

व्यर्थ आपुली वाचा शिणवू नये ॥

पुढील चौथ्या चरणात नाथ महाराज म्हणतात -

खळाची संगती उपयोगासी नये ।
आपणा अपाय त्याचे संगे ॥४॥

अर्थ : दुष्ट लोकांची संगती आपल्या केव्हांहि उपयोगी पडणार नाही. उलट त्यामुळे आपला घात मात्र होईल.

मागील चरणात क्रोधी, अविश्वासी असे ज्यांना म्हटले आहे त्यांनाच येथे 'खळ' असे म्हटले आहे. खळ, दुष्ट, दुर्जन हे एकार्थ वाची शब्द आहेत. श्री नाथ महाराज खळाची व्याख्या करतात.

जे का हरीते आवडतीं । जे सदा करिती हरिभक्ति ।
त्यांते सदा उपहासिती । अनुवादती गुणदोष ॥१०८॥
द्विज स्मरती हरिनाम । त्या नांव म्हणती अधर्म ।
ऐकोनि हरिकीर्तन संभ्रम । म्हणती हे परम महापाप ॥१०९॥
ऐसा जो हरिनामातें निंदी । हरि कीर्तनी दुर्बुध्दि ।
तो खळ जाणावा त्रिशुध्दि । भजनापवादी दुर्जन ॥ ए.भा.५-११०

अर्थ : जे श्रीहरीला आवडतात, जे निरंतर हरीची भक्ति करितात, त्यांचा हे नेहमी उपहास करितात. त्यांचे गुणहि दोषरूपानेच बोलत असतात. ॥१०८॥ ब्राह्मण हरीचे नामस्मरण करू लागले तर त्याला हे अधर्म असे म्हणतात. नामसंकीर्तनाचा गजर ऐकून हे त्यास महापाप असे म्हणतात. ॥१०९॥ असा जो जो हरिनामाची निंदा करणारा असेल, हरिकीर्तनाविषयी दुर्बुध्दि धरणारा असेल, तो खरोखर दुष्ट व भजनवैरी, चांडाळ म्हणून समजावे. ॥११०॥

दुष्ट संगती ही परमार्थ मार्गास फार प्रतिकूल आहे. श्री नारद महर्षि आपल्या भक्ति सूत्रात स्पष्ट सांगतात -

दुःसंगः सर्व थैव त्याज्यः ॥ ४३ ॥ दुःसंग हा सर्व प्रकारे त्याज्य आहे.
काम क्रोध मोह स्मृतिभ्रंश बुध्दि नाश सर्वनाश कारणत्वात् ॥४४॥
तरंगायिता अपीमे संगात् समुद्रायन्ति ॥ नारद भ. सूत्र ४५

अर्थ : नारदमुनी म्हणतात, काम, क्रोध, मोह स्मृतिभ्रम, बुध्दि नाशद्वारा सर्वनाशाला कारण आहे. कारण हे कामक्रोध पूर्वी तरंगासारखे लहान वाटले तरी दुःसंगामुळे समुद्रासारखा विशाल आकार

धारण करतात. वृध्दिंगत होतात. श्रीमद्‌भागवतात कपिल महामुनी असत्संगतीबद्दल सांगतात -

सत्यंशौचं दया मौनं बुध्दिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा ।
शमो दमो भगश्चेति यत्संगद्याति संक्षयम् ।। ३३ ।।
तेष्वशांतेषु मूढेषु खंडितल्पस्व साधुषु ।
संगं न कुर्यात् शोच्यषु योषि क्रीडा मृगेषुच ।। ३४ ।। भा. ३-३

अर्थ : दुष्ट संगतीने सत्य, पावित्र्य, दया मननशीलता, सद्‌बुध्दि, लज्जा, श्री, कीर्ति, क्षमा, मनोनिग्रह, इंद्रिय संयम इत्यादि सर्व गुणांचा नाश होतो. म्हणून असे अशांतचित्त, मूर्ख, ज्यांची सद्‌बुध्दि नष्ट झाली आहे, स्त्रियांच्या ताब्यात गेलेल्या शोचनीय अशा दुष्टांची संगती केंव्हांहि करू नये.

श्री नाथ महाराजांनी खल, दुष्ट यांची संगती करू नये हे सांगतांना त्यांच्या लक्षणांचा विचारहि केला आहे. तो असा आहे -

जो मानीना वेदशास्त्रार्था । जो अविश्वासी परमार्था ।
ज्यामाजी अति विकल्पता । तोही तत्त्वतां दुःसंग ।।३०३ ।।
जो बोल बोले अति विरक्त । हृदयी अधर्मकामरत ।
कामरोधेद्वेषा येत । तोही निश्चित दुःसंग ।।३०४ ।।
कां स्वधर्मकर्म विनीतता । बाह्य दावी सात्त्विकता ।
हृदयी दोषदर्शी संतां । हे दुःसंगता अतिदुष्ट ।।३०५ ।।
जो मुखे न बोले आपण । परी देखे साधूंचे दोषगुण ।
तेचि संवादिया दावी उपलक्षण । तो अतिकठिण दुःसंग ।।

ए. भा. २६-३०६

अर्थ : जो वेदशास्त्रार्थाला मानीत नाही. जो परमार्थावर विश्वास ठेवीत नाही आणि अंतरात विकल्प भरलेला असतो तोहि खरोखर दुःसंग

होय. ॥ ३०३ ॥ जो अत्यंत विरक्तीचे भाषण करतो परंतु हृदयामध्ये अधर्मकामाची अत्यंत प्रीति असते. कामनेच्या आड आले की, द्वेषाला चढतो, तोहि खरोखर दुःसंग होय. ॥ ३०४॥ तसेच स्वधर्म, कर्म, विनय व सात्त्विकवृत्ति बाहेरून दाखवायची आणि अंतःकरणातून संतांचे दोष पहावयाचे. ही दुःसंगता अत्यंत दुष्ट होय. ॥ ३०५॥ जो तोंडाने मात्र बोलत नाही, परंतु मनाने साधूंचे गुणदोष पाहतो आणि संवादात ते उपलक्षण = (साक्षात् शब्दाने नाही परंतु आडमार्गाने) दाखवितो. तो अत्यंत कठिण दुःसंग होय. ॥ ३०६॥

म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - **खळाची संगती उपयोगासी नये ।**

खल अनेक प्रकारे दुसऱ्यांना सन्मार्गापासून भ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

नको दुष्ट संग । पडे भजनामधी भंग ॥ तु. म. १०२३

अर्थ : हे देवा, आतां मला दुष्टाची संगती देऊ नको. त्याच्यामुळे भजनात अंतर पडते. अशा खल, दुष्ट, दुर्जनाच्या संगतीमुळे आपला सर्व नाश होतो. हे वरील विवेचनावरून लक्षात येईल. या निषेध वचनातून लक्षणाने खळांची संगती करू नये. असे म्हणण्यात सज्जनांची संगतीच अवश्य करावी, असा अर्थ निघतो. तसेच मागे दहाव्या अभंगात हा विचार आला आहे. भागवतात श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुध्दिमान् ।
सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनो व्यासंग मुक्तिभिः ॥ ए.भा.२६-२६

अर्थ : याकरिता दुष्टांची संगती सोडून देऊन शहाण्या माणसाने सज्जनांची संगती धरावी. कारण साधु आपल्या उपदेश वचनांनी साधकाच्या हृदयातील विषयासक्तीचा नाश करतात.

म्हणून श्री नाथ महाराज शेवटच्या चरणात म्हणतात -

वैष्णवीं कुपथ्य टाकिलें वाळूनि ।
एका जनार्दनी तेचि भले ।। ५ ।।

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्या वैष्णवांनी असे हे कुपथ्य दूर फेकून दिले. तेच शहाणे होत.

एखादा रोगी मनुष्य आहे, तो वैद्याकडे औषधाकरिता जातो. वैद्य त्याच्या रोगाचे निदान करून औषध देतो. पण कडक पथ्यहि सांगतो. रोगाला जो अहितकारक आहार, विहार त्यास कुपथ्य म्हणतात. नवज्वर झालेल्यास दुधासारखा पदार्थ देणे हे कुपथ्य होय. असे ज्ञा. म. म्हणतात-

अगा गोक्षीर जरी जाहले । तरी पथ्यासी नाही म्हणितले ।
ऐसेनिहि विष होय सुदले । नवज्वरी देतां ।। ज्ञा.२-१८४

अर्थ : अरे, दूध जरी गायीचे असले, तरी ते पथ्यास घेऊ नये. असे (वैद्यशास्त्राने) सांगितले असताहि (आग्रहाने) नवज्वरात दिलेच तर विषवत् (मारक) होते.

मधुमेह झालेल्या मनुष्याने साखर किंवा ज्यात साखरेचे प्रमाण अधिक असते असे पदार्थहि खाऊ नयेत. ते कुपथ्य होय. वैद्यक शास्त्रात याचा पुष्कळ विचार आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

नाना पथ्येसी औषध लाहे । तरी रोगे दाटलाही जिये ।। ज्ञा.१८-७०६

अर्थ : अथवा पथ्य सांभाळून औषध घेतले असता जरी रोगाने ग्रासला असला तरी तो जगतो.

पथ्याच्या उलट वागले तर काय होते ते ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

पथ्य द्वेषिया पोषी ज्वरू । कां दीप द्वेषिया अंधकारू ।

विवेक द्वेषे अहंकारू । पोषूनि तैसा ।। ज्ञा.१८-१२७८

अर्थ : पथ्याचा द्वेष करणारा जसा ज्वराला वाढवितो, अथवा दिव्याचा कंटाळा करणारा जसा अंधकाराला वाढवितो, त्याप्रमाणे विवेकाच्या द्वेषाने अहंकाराला वाढवून -

का जिव्हालंपट रोगिया । अन्ने दूषी धनंजया ।। ज्ञा.१८-१३६

अर्थ : अथवा अर्जुना, जिव्हेच्या अधीन असलेला रोगी अन्नाला नांवे ठेवतो.

असे ज्ञानेश्वर महाराजहि म्हणतात. अपथ्यकारक पदार्श सेवनाने औषधाचा गुण येत नाही व रोगवृद्धि होते हे जसे व्यवहारात आहे तसेच परमार्थातहि आहे, असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

भोजना न द्यावे आन । जेणे चुके अनुपान ।
तरीच घेतल्याचा गुण । होईल जाण सत्यभाव ।। तु.म. ७१७

अर्थ : जे दिल्याने अनुपानात = (औषधाबरोबर घेण्याच्या पदार्थात) चूक होईल असे भोजनास अन्न देऊ नये. तरच औषध घेतल्याचा गुण येईल. हे तुम्ही सत्य समजा. (त्याप्रमाणे नामस्मरण हे औषध भवरोग जाण्यासाठी घ्यायचे आहे. पण त्याचे अनुपान ते चित्तशुध्दिपूर्वक घ्यावे. चित्तविषायाकडे धावणे हे कुपथ्य होय. ते जर विषयाकार होईल तर नामस्मरणरूपी औषधाचा गुण येणार नाही. भवरोग निवृत्ती होणार नाही.)

तसेच परमार्थातहि दोन कुपथ्ये आहेत. १) बाह्य कुपथ्य = कुसंगती. २) आंतर कुपथ्य = काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, दंभ, दर्प, अभिमानादि हे होत. विकारांना अंतकरणात थारा देणे हे आंतर कुपथ्य (ते किती बाधक आहेत याचा विचार मागे झालाच आहे) आहे, म्हणूनच नाथ महाराज म्हणतात -

वैष्णवीं कुपथ्य टाकिले वाळूनि ।
एका जनार्दनी तेचि भले ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्या वैष्णवांनी असे हे कुपथ्य दूर फेकून दिले तेच शहाणे होत. वैष्णव कुपथ्य टाकून परमात्म्याला ह्रदयात साठवतात -

तुका म्हणे देह भरिला विठ्ठलें । काम क्रोधें केलें घर रिते ।। तु. म.३३६०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, या काम क्रोधांनी माझे अंतःकरणरूपी घर रिकामे केले, त्यामुळे हा देह विठ्ठलाने भरून गेला आहे. (आतां सर्व इंद्रियांना एक विठ्ठलच आवडत आहे.)

काही भक्त विकार दूर करण्याचा प्रयत्न करतात, परंतु ते विकार दूर होत नाहीत. अशा वेळी आपले सामर्थ्य अपुरे पडले तर तो भक्त देवाची करुणा भाकतो.

आस भय चिंता लाज काम क्रोध ।
तोडावा संबंध यांचा माझा ।। तु. म. ११३०

अर्थ : आशा, भय, चिंता, लज्जा, काम व क्रोध ह्या वृत्तींचा व माझा संबंध तोडा. नाथ महाराज भागवतातील २०व्या अध्यायात सांगतात-

धांव पाव गा गोविंदा । निवारी माझी विषयबाधा ।
उपेक्षू नको मुकुंदा । घेऊनि गदा धांव वेगी ॥ ३५१ ॥
तूं अडलियांची सहाकारी ।भक्त काज कैवारी ।
मज बुडतां विषयसागरी । वेगी उध्दरी गोविंदा ॥ ३५२ ॥
मी पडिलो विषय सागरी । बुडालो काम क्रोध लहरी ।
क्रोधे विसंचिलो भारी । अभिमान सुसरी गिळियेलो ॥ ३५३ ॥
हे विषयबाधा अति गहन । कां पां न पवे जनार्दन ।

येणे अट्टाहासे जाण । करी स्मरण हरीचे ।।३५४।।
न सुटे विषय वज्रमिठी । पडिलो काम द्रंष्ट्रांचिये पोटी ।
कांही केलिया न सुटे मिठी । आतां जगजेठी धाव वेगी ।।३५५।।
ऐसा निजभक्तांचा धावा । क्षणही मज न साहवे उध्दवा ।
माझी कृपा होय तेव्हां । पूर्ण स्वभावा अनुतापें ।। ए.भा.२०-३५६

अर्थ : हे गोविंदा ! धाव धाव आणि मला पाव, माझी विषय बाधा दूर कर. हे मुकुंदा ! गदा घेऊन लवकर धांव, माझी उपेक्षा करू नको. ।। ५१ ।। गोविंदा ! तू अडलेल्यांचा साहाय्यकर्ता असून भक्त कार्याचा कैवारी आहेस. मी विषय सागरात बुडतो आहे. ह्याकरितां लवकर माझा उध्दार कर. ।। ५२ ।। मी विषय सागरात बुडालो आहे. काम क्रोध लोभाच्या लहरीत गटांगळ्या खातो आहे. क्रोधाने तर माझी पुरी दुर्दशा उडवली आहे आणि अभिमानरूप सुसरीने मला गिळले आहे. ही विषयाची बाधा फार कठीण आहे. मला श्रीहरि ! का बरे पावत नाही ? असा आक्रोश करून तो श्रीहरीचे स्मरण करतो. ।। ५५ ।। विषयाची ही मगरमिठी सुटत नाही. कामाच्या दाढेत अडकलो. कांही केले तरी ही मिठी म्हणून सुटत नाही. ह्याकरिता आता श्रीकृष्णा ! लवकर धाव बरे कां ! उध्दवा ! असा आपल्या भक्ताचा धावा मला एक क्षणभरहि सोसवत नाही. असा स्वाभाविक पूर्णपणे अनुताप व्हावा तेव्हांच माझी कृपा होते. ।। ३५६ ।। तर कित्येक भक्त स्वसामर्थ्यानेच हे विकाराचे कुपथ्य टाळतात.

आपुलेनि पुरुषार्थे जिंकिला संसार ।
केले मदमत्सर देशोधडी ।। तु. म.

हरिभक्त वैष्णव कशाप्रकारे आत्मविश्वासाने प्रतिज्ञापूर्वक या विकारांचा त्याग करतो तो प्रकार श्री नाथ महाराज सांगतात -

काईसा भवभयाचा पाड । घेईल न कोटि जन्मांचा सूड ।
नातल्या आयुष्याचा कैवाड । करीन निवाड येणे देहें ॥४५७॥
देहासी आली वार्धकता । परी वृध्दत्व नव्हे माझिया चित्ता ।
तेणे चित्ते चिंतूनि भगवंता । भवबंध आतां छेदीन ॥५८॥
उरले आयुष्ये येथ । कळिकाळाचे पाडीन दांत ।
गर्भदुःखाचे खणोनि खत । मरणाचा घात मी करीन ॥५९॥
जेणे देहे सत्यानृत । कर्मे आचरलो समस्त ।
ते देह मी शोषीन येथ । विदेहस्थ निजभावे ॥ ए.भा.२३-४६०

अर्थ : संसाराच्या भयाची पर्वा कसली ? कोट्यावधि जन्मांचा सूड घेईन. जे आयुष्य फुकट गेले त्याचा ह्याच देहाने वचपा काढीन. ॥ ५७॥ देहाला म्हातारपण आले आहे, परंतु माझ्या चित्ताला काही म्हातारपण आलेले नाही. ह्याकरितां त्याच चित्ताने भगवंताचे चिंतन करून आतां संसारबंधन तोडून टाकीन. ॥ ५८॥ आता उरलेल्या आयुष्यात कळिकाळाचे दांत पाडून टाकीन व गर्भवासाच्या दुःखाचे खत फाडून (देण्याची फेड करून) मी मरणाला ठार करीन. ॥५९॥ ज्या देहाने खरी खोटी सर्व कर्मे आचरण केली, तो देहच आतां येथे विदेह स्थितीतील आत्मभावनेने सुकवून टाकीन. ॥ ४६०॥

स्वसामर्थ्याने व भगवत्कृपेने वैष्णव भक्तांनी परमार्थाचे आरोग्य प्राप्त होण्याकरितां 'कुपथ्य' दूर टाकून दिले व पथ्य कोणते घेतले ? तर तुकाराम महाराज सांगतात-

पथ्य नाम विठोबाचे । आणिक वाचे न सेवी ॥ तु.म. २४६७

अर्थ : या औषधाला पथ्य म्हणजे एक विठोबारायाचे नाम वाचेने घेणे हे होय. त्या वाचून वाचेला इतर दुसरे कांही येऊ देऊ नको. तुकाराम महाराज संसार व्यथा नाहीसे करणारे औषध सांगतात.

हेचि भवरोगाचे औषध । जन्म जरा तुटे व्याध ।
आणिक कांही नव्हे बाध । करील वध षड्वर्गा ॥१॥ तु. म.७१०

अर्थ : संसार व्यथा नाहीसे करणारे औषध हरीचे नामच आहे. त्या योगाने जन्म जरादि हे देहाचे षड्विकार नाहीसे होतात. आणखी कोणतीहि बाधा न होता काम क्रोधादि षड्रिपूंचाहि ते नाश करतात.

आरोग्यता तुका पावला अष्टांगी ।
मिरवला रंगी निजात्म रंगे ॥ तु. म. ३९४७

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, याप्रकारे त्या पाकाच्या सेवनाने माझ्या ठिकाणचा भवरोग जाऊन मी अष्टांगी = सर्वांगाने आत्मस्थितीला प्राप्त झालो आणि मी निजात्म सुखरंगाने रंगून गेलो व सर्वात अधिक शोभू लागलो. अशा परम आरोग्याने ते संपन्न झाले म्हणून नाथ महाराज म्हणतात-

..... **। एका जनार्दनी तेचि भले ॥५॥**

ज्या वैष्णवांनी असे कुपथ्य दूर फेकून दिले तेच शहाणे होत.

'तेचि भले' यात भलेपणा म्हणजे श्रेष्ठपणा हा अनेक प्रकारचा असतो. संसारात धन,सत्ता, ऐश्वर्य, विद्या, वैभवादिकांनी युक्त पुरुषास 'भला' म्हटले जाते. पण हे भलेपण शाश्वत स्वरूपाचे नसते.

तुका म्हणे धन । भाग्य अशाश्वत जाण ॥ ४ ॥

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणातात, ज्यामुळे एवढी मान्यता मिळते ते द्रव्य आणि त्या द्रव्यामुळे मिळालेले भाग्य नाशिवंत आहे.

हे वचन प्रसिध्द आहे. ज्यांना वरची पूर्ण अध्यात्मिक आरोग्याची अबाधित सिध्दि प्राप्त झाली त्यांनाच भले म्हणावे. श्री तुकाराम

महाराज स्वतःच्या भलेपणाबाबत सांगतात -

धन्य म्हणवीन इहलोकी लोका । भाग्य आम्ही तुका देखियेला ॥

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, इहलोकातील लोकांकडून मी असे धन्य म्हणवीन की, 'आम्ही तुकाराम महाराजांना पाहिले'. हे आमचे मोठे भाग्य आहे, असेहि म्हणवून घेईन. (तु.म. ६६३)

श्रीमंती, कुलीनता, वर्णश्रेष्ठता, लौकिक, विद्या गौरव, वैभव हे परमार्थात महत्त्वाचे नाहीत. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

म्हणोनि कुळ जातीवर्ण । हे आघवेचि गा अकारण ।
येथ अर्जुना माझे पण । सार्थक एक ॥ ज्ञा. ९-४५६

अर्थ : याकरिता अरे, उत्तम कुळ, जाति अगर वर्ण हे सर्व निष्फळ आहेत. अर्जुना, एक माझ्या ठिकाणी अनन्य होण्यातच सार्थकता आहे. या वैष्णवांच्या भलेपणाचे वर्णन श्री तुकाराम महाराज करतात -

संसार तो तयांचा दास । मोक्ष तो पाहातसे वास ।
रिध्दि सिध्दि देशवटा त्रास । न शिवती यास वैष्णव जन ॥५॥
धरूनि पाय त्यजिले जन ॥धृ. ॥ तु. म. ७२०

अर्थ : संसार हा हरिदासांचा दास आहे. मोक्ष तर त्यांचीच वाट पाहात आहे. ऋध्दि, सिध्दि तर त्यांनी आपल्या देशातून हद्दपार केल्या आहेत. इतका त्यांना ऋध्दि सीध्दिचा तिरस्कार आहे. वैष्णवजन हे त्यांना स्पर्शहि करीत नाहीत.

म्हणून एकनाथ महाराज म्हणतात - **एका जनार्दनी तेचि भले ॥ ५ ॥**

याकरितां तुम्ही मुखाने हरि हरि बोला

हरि मुखी गाता हरपली चिंता । त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥२॥

- समाप्त -

❀ अभंग अठरावा ❀

न जायेचि ताठा नित्य खटाटोप ।
मंडूकी वटवट तैसे ते गां ॥१॥
प्रेमावीण भजन नाकावीण मोती ।
अर्थावीण पोथी वाचुनि काय ॥ २ ॥
कुंकुवा नाही ठाव म्हणे मी आहेव ।
भावावीण देव कैसा पावे ॥३॥
अनुतापावीण भाव कैसा राहे ।
अनुभवें पाहे शोधूनिया ॥४॥
पाहतां पाहणें गेले ते शोधूनी ।
एका जनार्दनी अनुभविले ॥५॥

अर्थ : (अध्ययनाचे) खटाटोप नेहमी चालू आहेत, पण अंगातील ताठा जर जात नसेल तर अरे, मग ते अध्ययन बेडकाच्या बडबडीप्रमाणेच आहे. ॥ १ ॥ प्रेमाशिवाय भजन, नाकाशिवाय मोती व अर्थाशिवाय पोथी वाचणे हे फुकट नाही काय ? ॥ २ ॥ कुंकुवाला तर ठिकाणा नाही आणि मी सौभाग्यवती आहे असे म्हणते ! तसा भाव तर नाही मग देव कसा प्राप्त होईल ? ॥ ३ ॥ अनुतापावाचून भाव कसा राहील ? हे अनुभवाने तूं शोधून पहा. ॥ ४ ॥ शोध करू गेले असता पाहणारा आणि पाहणे हे दोन्ही जातात. हे मी अनुभवले, असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात. ॥ ५ ॥

विवरण : जगात कित्येक लोक अनेक शास्त्रांचे ज्ञान संपादन करतात व

आपल्या बुध्दिचातुर्याने इतरांना चकित करून सोडावे, वाद कुशलतेने इचरांना जिंकावे, हीच भावना ठेवतात. हाच त्यांचा नित्य खटाटोप चालू असतो. पण याचा परिणाम चित्तशुध्दि, ईश्वरकृपा यात होत नाही. तर विद्वत्तेचा अहंकार वाढण्यात होतो. तो विद्वत्तेचा ताठा कांही केल्या जात नाही. ते जी निरर्थक बडबड करतात, जरी त्यांना ती विद्वत्तेने केलेली भाषा वाटत असली तरी तिला मंडूकी वटवट म्हणजे पावसाळ्यात बेंडकुळ्या जशा ओरडत असतात. त्या ओरडण्याला काही अर्थ नसतो. तशीच या विद्वान म्हणविणाऱ्यांची बडबड म्हणजे वटवट व्यर्थ होते, हेच श्री नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

न जायेचि ताठा नित्य खटाटोप ।
मंडूकी वटवट तैसे तें गा ।। १ ।।

अर्थ : (अध्ययनाचे) खटाटोप नेहमी चालू आहेत, पण अंगातील ताठा जर जात नसेल तर अरे, मग ते अध्ययन बेडकाच्या बडबडीप्रमाणेच आहे. श्री एकनाथ महाराज भागवतात म्हणतात -

पूर्वोत्तर मीमांसा दोनी । नाना शास्त्रार्थ कडसणी ।
स्वरूप बोलती निर्वचूनि । एवं शब्दज्ञानी अतिचतुर ।।५३ ।।
यापरी जे पंडित । ज्ञानाभिमाने अति उन्मत्त ।
तेणे अभिमानेचि येथ । भजनी निश्चित विमुख केले ।।

ए.भा.५-५४

अर्थ : पूर्वमीमांसा व उत्तर मीमांसा, तसेच नाना शास्त्रातील विचार त्यांचे स्वरूप व सिध्दांत इत्यादि सांगण्यामध्ये पटाईत; सारांश - शब्दपांडित्य करण्यात मोठे चतुर ।।५३।। अशा प्रकारचे जे पंडित, ते ज्ञानाभिमानाने अत्यंत उन्मत्त झालेले असतात आणि खरोखर त्या अभिमानामुळेच ते भजनाला विमुख होतात.

न कळे विधि विधान मंत्र । कोणे कर्मी कैसे तंत्र ।
नेणोनिया गर्व थोर । ताठा अपार ज्ञातृत्वाचा ॥ ८२ ॥
गारोडियासी विद्या थोडी । परी सर्वांगी बिरुदे गाढी ॥
कां जाणीजाणपणे जोडी । कडोविकडी आसन पूजा ॥
ए.भा.५-८३

अर्थ : विधी, विधान, मंत्र, काही एक कळत नाही. कोणत्या कर्माला कोणते तंत्र हेहि कळत नाही. असे असून गर्व मोठा आणि ज्ञातेपणाचा ताठा तर काही विचारूच नये. ॥ ८२ ॥ गारुड्यापाशी विद्या थोडीच असते. पण साऱ्या अंगावर चांद, ताईत, पदके वैगेरेंची गर्दीच गर्दी असते. त्याप्रमाणे जाणता जाणतेपणाच्या डौलाने आसन-पूजादिकांचीच रेलचेल करून सोडतो. ॥ ८३ ॥

का लेंडिये आला लोंढा । वाहवी वाळलिया लेंडा ।
कां मर्कटाचिया तोंडा । मदिरेचा भांडा सांपडे जैसा ॥ १५० ॥
तैसा मी एकु ज्ञाता फुडा । म्हणौनि नाचे तडतडां ।
सज्ञान आम्हापुढां । कवण बापुडा आन आहे ॥ ए.भा.५-१५१

अर्थ : किंवा ओढ्याला लोंढा = (पूर) आला म्हणजे त्याने जशी वाळलेली लेंडके वागून न्यावी, किंवा माकडाच्या तोंडाला जसे दारूचे भांडे लागावे. ॥१५०॥ त्याप्रमाणे खरा ज्ञाता काय तो एक मी, असे म्हणून तडातड नाचावयास लागतो. आमच्या पुढे ज्ञानी असा बिचारा दुसरा आहे तरी कोणी ? ॥ १५१ ॥

जैसे विंचुवा विष थोडे । परी प्रबळ वेदनेसी चढे ।
तेवी विद्या थोडी परी गाढे । गर्वाचे फुडे अतिभरिते ॥ ए.भा. ५-१५६

अर्थ : विंचवाला विष थोडेच असते. पण त्याच्या वेदना भयंकर असतात. त्याप्रमाणे याला विद्या थोडी. पण गर्व किती ? अगदी भरून उतू येतो.

विद्या अल्प परी गर्व शिरोमणि ।
मजहूनि ज्ञानी कोण आहे ।। तु. म. ३०४२

अर्थ : एखाद्याच्या ठिकाणी विद्या थोडी असते, पण तो त्याविषयी पराकाष्ठेचा गर्विष्ठ असतो. माझ्यापेक्षा जगात दुसरा श्रेष्ठ ज्ञानी कोण आहे ? असे त्याला वाटते. विद्या ही जीवनात ज्ञान देऊन जीवन-शांति, सुखमय करणारी आहे. पण बहुतेकांचे ठिकाणी त्या ज्ञानाचा गर्व, स्पर्धा, मत्सर, मद, अति अहंकार, वादविवादांची आवंड व तद्वारा इतरांना जिंकण्याची ईर्ष्या, बडबड याच अनिष्ट गोष्टी निर्माण झालेल्या दिसतात. त्या अनर्थकारक आहेत. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे नरकी घाली अभिमान ।
जरी होय ज्ञान गर्व ताठा ।। तु. म. २७८१

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, त्याचप्रमाणे शास्त्रज्ञान असणे चांगले, पण त्या ज्ञानाचा जर गर्वताठा (ताठरपणा) होईल तर तो अभिमान नरकात घालवील. ।। ३ ।।

आणि येणेही न सरे । लांकण लागे दुसरे ।
जे विद्वत्तेचे भरे । भूत आंगी ।। ज्ञा. १४-१५२

अर्थ : आणि एवढ्यानेच संपत नाही तर त्याच्यामागे दुसरे बंधन लागते. ते हे की, त्याच्या अंगात विद्वत्तारूपी भूताचा संचार होतो.

आपणचि ज्ञान स्वरूप आहे । ते गेले हे दुःख न वाहे ।
की विषयज्ञाने होये । गगनाएवढा ।।१५३।।
रावो जैसा स्वप्नी । रंकपणे रिघे धानी ।
तो दों दाणा मानी । इंदु ना मी ।।१५४।।
तैसा गा देहातीता । जाले या देहवंता ।

हो लागे पंडुसुता । बाह्यज्ञाने ॥ १५५ ॥
प्रवृत्ति शास्त्र बुझे । यज्ञ विद्या उमजे ।
किंबहुना सुझे । स्वर्गवरी ॥ १५६ ॥
आणि म्हणे आजि आन । मी वांचूनि नाही सज्ञान ।
चातुर्य चंद्रागगन । चित्त माझे ॥ ज्ञा. १४-१५७

अर्थ : आपण स्वतः ज्ञानस्वरूप आंहो, ते आपले ज्ञानरूपत्व गेले, त्याचे दुःख मानीत नाही. तर उलट विषय ज्ञानाने आकाशा एवढा होतो. (आपणास श्रेष्ठ मानतो.) ॥ १५३ ॥ जसा एखादा राजा स्वप्नात आपण भिकारी आहोत असे समजून नगरात प्रवेश करतो व त्यास भिक्षा मागून दोन दाणे मिळाले असता 'मी इंद्र नाही काय ?' असे मानतो. ॥ ५४ ॥ अर्जुना, देहातीत जो आत्मा त्याने देहाशी तादात्म्य केल्यावर त्याला बाह्यज्ञानाने तसे होऊ लागते. ॥ ५५ ॥ संसार संबध्द शास्त्रे तो जाणतो, यज्ञ विद्या त्यास समजते, फार काय सांगावे ! त्यास स्वर्गापर्यंत सर्व दिसते. ॥ ५६ ॥ आणि सांप्रत माझ्यावाचून दुसरा कोणी जाणता नाही व माझे चित्त चातुर्यरूपी चंद्राला आकाश आहे, असे म्हणतो . ॥ १५७ ॥

तेराव्या अध्यायातील अज्ञान लक्षणामध्येहि अशा पुरुषांचे वर्णन श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे. त्या ओव्यांचा भावार्थ पाहणे. महाराज एका दिव्याचा दृष्टांत देतात. जसा दिवा वात तेवढी खातो. तेल जाळून टाकतो व जेथे ठेवावा तेथे काजळासारखे काळे करतो. पाणी शिंपडले तर तो तडतड करतो, वारा लागला तर विझून जातो. एखाद्या ठिकाणी लागला तर सर्व जाळून टाकतो. काडी उरू देत नाही. थोडासाच प्रकाश देतो. तेवढ्यानेच उष्णता मात्र वाढवितो. त्या दिव्याप्रमाणे तो विद्वान म्हणविणारा पुरुष असतो. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

तैसा सद्‌गुणी मत्सरु । व्युत्पत्ती अहंकारु ।
तपोज्ञानें अपारु । ताठा चढे ॥ ज्ञा. १३-७२३

अर्थ : त्याप्रमाणे चांगल्या गुणांविषयी जो मत्सरी असतो, विद्वत्तेला ज्याला अहंकार असतो आणि तपाने व ज्ञानाने ज्याला अमर्याद गर्व चढतो.

असे पुरुष आपले वक्तृत्वहि पुष्कळ गाजवितात. पण श्री नाथ महाराज म्हणतात, ते वक्तृत्व म्हणजे पावसाळ्यातील बेंडकुळ्यांचे 'डराव डराव' असे ओरडणे असते. ते वरवर व्यर्थ होय. त्यांची ती बडबड कशी व्यर्थ जाते हे नाथ महाराजांनी अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगितलेच आहे.

न जायेचि ताठा नित्य खटाटोप । मंडूकी वटवट तैसे ते गां ॥१॥

अर्थ : (अध्ययनाचे) खटाटोप नेहमी चालू आहेत पण अंगातील ताठा जर जात नसेल तर अरे, मग ते (अध्ययन) बेडकाच्या बडबडीप्रमाणेच आहे.

वरील विद्वानाची बडबड जशी व्यर्थ आहे, तसे प्रेमाशिवाय भजन व्यर्थ आहे, नाकाशिवाय मोती व्यर्थ आहे असे नाथ महाराज दुसऱ्या चरणात सांगतात-

प्रेमावीण भजन नाकावीण मोती ।
अर्थावीण पोथी वाचुनी काय ॥२॥

अर्थ : प्रेमाशिवाय भजन, नाकाशिवाय मोती व अर्थाशिवाय पोथी वाचणे हे फुकट नाही काय ? ॥२॥

मोती हे मूल्यवान् रत्न आहे. त्याचे नथ वगैरे अनेक अलंकार होतात व श्रीमंत स्त्रिया ते आपल्या भिन्न अवयवांवर धारण करीत असतात. विशेषतः मोत्याची नथ नाकात घालण्याचा प्रघात रूढ आहे. पण ज्या नाकात नथ घालावयाची ते नाकहि चांगले पाहिजे. अगदीच

नकटे, बसके किंवा फारच बेढब असले तर त्या नाकात नथ शोभत नाही. तसेच अनेक पोथ्या, पुराणे, ऋषी-मुनींनी, साधुसंतांनी काव्येरचली आहेत. त्यात व्यवहार व परमार्थातील सर्व गोष्टींचा समावेश असतो. धर्म-सदाचार, नितीज्ञान, भक्ति, प्रेम वैराग्य इत्यादि गोष्टींचा विस्ताराने विचार केला आहे. तसेच राजेमहाराजे, ऋषि मुनी इत्यादिकांची कथानके, रूपके देऊन विचार केला आहे. पण बहुतेक पोथ्या-पुराणे मूळ संस्कृत भाषेमध्ये असतात. काही पोथ्या (प्राकृत=) मराठी भोषमध्येहि आहेत. पण त्यांची भाषा जुनी, संस्कृत प्रचुर व विषयहि अपरिचित असा असतो. त्याकरिता त्या भाषेचे योग्यज्ञान पाहिजे व नसेल तर अर्थाचा अनर्थ होतो. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

अर्थावीण पोथी वाचुनी काय ॥२॥

असे म्हटले आहे. आरंभी प्रेमाविण भजन व्यर्थ आहे. असे म्हटले आहे. भजन या पदातील 'भज' हा धातू सेवा (भज सेवायां) या अर्थी आहे. परमात्म्याची कोणतीहि सेवा केली तरी ती प्रेमपूर्वक पाहिजे.

भावेवीण भक्ति भक्तिवीण मुक्ति ।
बळेवीण शक्ति बोलू नये ॥१॥

अर्थ : जन्म मृत्युरूपी संसार दुःखापासून एक हरीच सोडविणारा आहे. असा भाव (विश्वास) असल्यावाचून हरीची भक्ति म्हणजे हरीवर आत्यंतिक, निर्निमित्त प्रेम बसणार नाही व अशा निर्निमित्त भक्तीवाचून संसारातून मुक्तता केव्हांहि होणार नाही, असा नियम आहे. ह्यास्तव हरीच्या ठिकाणी भाव असल्यावाचून भक्ति होईल व भक्तीवाचून मुक्ति मिळेल असे जे म्हणतात, त्यांचे ते म्हणणे आपल्या अंगात काही एक बळ नसतांना मी 'अमुक एक शक्तीची गोष्ट करीन' असे म्हणण्याप्रमाणे व्यर्थ होय. म्हणून तसे बोलू नये. ॥ १ ॥

असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. भाव, प्रेम, प्रीति, रती, निष्ठा हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत. सामान्यतः देवाच्या उद्देशाने जी क्रिया केली जाते तिला भक्ति असे म्हणतात. अशी क्रिया तर सकाम भावनेने, काही भीतीने अनेक लोक करतात. पण केवळ त्या क्रियेमुळेच कार्यभाग होतो असे नाही. कारण परमात्मा केवळ बाह्य उपचाराने प्रसन्न होणारा नाही.

पै अर्जुना माझां ठायी । आपणपेवीण सौरसु नाही ।
मी उपचारी कवणाही । नाकळे गा ।। ज्ञा. ९-३६७

अर्थ : अर्जुना, भक्ताने आपला जीवभाव अर्पण केल्याशिवाय मला आनंद होत नाही. अरे, मी इतर दुसऱ्या कोणत्याहि उपचारांनी कोणालाहि वश होत नाही. म्हणून-

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ।। गी. ९-२६

अर्थ : जो मला पान, फूल, फळ अथवा पाणी भक्तीने अर्पण करतो, त्या शुध्द चित्ताच्या मनुष्याचे भक्तिपूर्वक आणलेले ते पान फूल इत्यादि मी सेवन करतो.

मग निस्सीम भाव उल्लासे । मज अर्पावयाचेनि मिसे ।
फळ एक आवडे तैसें । भलतयाचे हो ।। ज्ञा.९-३८२

अर्थ : मग अमर्याद भक्तीच्या उत्कर्षाने मला अर्पण करण्याच्या निमित्ताने एखादे फळ, वाटेल तसले कसल्याहि झाडाचे का असेना ?

येर पत्र पुष्प फळ । ते भजावया मिस केवळ ।
वाचूनि आमुचा लाग निष्कळ । भक्तितत्त्व ।। ज्ञा.९-३९६

अर्थ : बाकी पान, फूल, फळांचे अर्पण करणे, ते मला भजण्याचे केवळ

निमित्त आहे. वास्तविक पाहिले तर आम्हाला आवडते असे म्हटले म्हणजे, भक्ताच्या ठिकाणी असलेले शुध्द भक्तितत्त्वच होय.

एकनाथ महाराज म्हणतात, प्रेमाशिवाय कोणतेहि साधन व्यर्थ आहे, असे भागवताच्या दुसऱ्या अध्यायामध्ये सांगतात -

प्रेमेवीण श्रृति स्मृतिज्ञान । प्रेमेवीण ध्यान पूजन ।
प्रेमेवीण श्रवण कीर्तन । वृथा जाण नृपनाथा ॥३३॥
माता देखोनि प्रेमभावे । बाळक डोळे झांकूनी धांवे ।
ते धावेसवे झेपावे । अति सद्‌भावे निजमाता ॥३४॥
तैसा सप्रेम जो भजे भक्तु । त्या भजनासवे भगवंतु ।
भुलला चाले स्वानंद युक्तु । स्वयें सांभाळितु पदोपदी ॥ ए.भा. २-३३५

अर्थ : हे राजा ! प्रेमाशिवाय श्रुती स्मृतीचे ज्ञान, प्रेमाशिवाय ध्यान-पूजन, प्रेमाशिवाय श्रवणकीर्तन ही सर्व व्यर्थ होत. हे लक्षात ठेव. ॥३३॥ आई पाहिली की मूल डोळे झाकून तिच्याकडे धाव घेते. त्या धावेबरोबर आईहि पण तितक्याच प्रेमाने धाव घेऊन मुलाला झेलून घेते. ॥३४॥ त्याप्रमाणे जो भक्त भगवंताला सप्रेम भजतो, त्याच्या त्या भजनाबरोबर भगवंतहि भुलून स्वानंदाने त्याच्याबरोबर चालू लागतो व त्याला पदोपदी सांभाळतो. ॥३५॥ भगवान श्रीकृष्ण स्वतःच भक्तवर्य उध्दवास सांगतात-

वृथा घृतेवीण भोजन । वृथा वंध्येचे मैथुन ।
वृथा भावेवीण भजन । सत्य जाण उध्दवा ॥ ए.भा.११-११८२

अर्थ : उध्दवा ! तुपाशिवाय भोजन व्यर्थ, वंध्येचे (=जिला मूल होऊच शकणार नाही अशा स्त्रीचे) मैथुन व्यर्थ; त्याप्रमाणे भक्तीशिवाय भजनहि खरोखर व्यर्थ होय. ज्या प्रेमाविना भजन व्यर्थ होते त्याप्रेमाचे स्वरूप लक्षण तरी कोणते ? असे कोणी म्हणेल तर खऱ्या प्रेमाचे लक्षण करणे अशक्य आहे. नारद म्हणतात-

अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपं । मूकास्वादनवत् ।। ना.भ.सूत्र५१

अर्थ : प्रेम हे केवळ अनुभवैक गम्य आहे. मुक्याने साखर खाल्ली तर त्याला गोड लागते पण सांगता येत नाही. त्याप्रमाणे प्रेम हे सांगता येणार नाही.

प्रेम नये सांगतां बोलतां दावितां ।
अनुभव चित्ता चित्त जाणे ।। तु. म. ३५४७

अर्थ : हरीचे प्रेम कसे असते ? असे कोणी विचारले तर हरीविषयींच्या त्याप्रेमाचे बोलून वर्णन करता येत नाही व त्याचे प्रगटस्वरूप दाखविता येत नाही. चित्तामध्ये जो खरा अनुभव असतो. तो ज्याच्या त्याच्या चित्तास माहित असतो. तसेच नारद महर्षि आपल्या भक्ति सूत्रात प्रेमाचे लक्षण सांगतात -

गुणरहितं कामना रहितं प्रतिक्षणवर्धमान -
मविच्छिन्नं सूक्ष्मतरमनुभवरूपम् ।। ना.भ.सूत्र-५४

अर्थ : ज्या प्रेमात रजोगुण तमोगुणाचा प्रवेश नाही, कोणत्याहि ऐहिक वा पारत्रिक भोग्य पदार्थाची कामना जेथे नाही, तसेच जे प्रतिक्षणी वृध्दिंगत होते. सूक्ष्म, अबाधित व केवळ अनुभवरूपच असते ते प्रेम होय !

श्री नाथ महाराजहि त्याप्रेमाचे लक्षण सांगतात -

प्रेमाची तव जाती ऐसी । आठवू येऊ नेदी आठवणेसी ।
हा भावो जाणवे सज्जनासी । ते भक्ति प्रेमासी जाणते ।।
ए.भा. ११-६८७

अर्थ : प्रेमाचा स्वभाव असाच आहे की, तो आठवणीची आठवण होऊ देत नाही. ही गोष्ट सज्जनांना माहितच आहे. कारण ते भक्ति प्रेमालाच जाणतात. प्रेमयुक्त भजनाचा, उपासनेचा प्रकार

श्री ज्ञानेश्वर महाराज सदृष्टांत सांगतात -

तरी अस्तुगिरीचां उपकंठी । रिगालिया रविबिंबापाठी ।
रश्मि जैसे किरीटी । संचरति ।। ३५ ।।
वर्षाकाळी सरिता । जैसी चढो लागे पांडुसुता ।
तैसी नीच नवी भजतां । श्रध्दा दिसे ।। ३६ ।।
परि ठाकिलियाहि सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु ।
तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु । प्रेम भावा ।। ३७ ।।
तैसे सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजी सूनि चित्त ।
जे राति दिवो न म्हणत । उपासिती ।। ज्ञा. १२-३८

अर्थ : तर अर्जुना, अस्ताचलाच्या समीप सूर्य गेल्यानंतर सूर्यबिंबामागून जशी किरणे जातात. ।। ३५ ।। अर्जुना, ज्याप्रमाणे पावसाळ्यात नदीचे पाणी रोज वाढते, त्याप्रमाणे माझे भजन करीत असतांना माझ्या भक्तांचे माझ्या विषयीचे प्रेम नित्य नवे (वाढणारे) दिसते. ।। ३६ ।। परंतु गंगा नदी समुद्रास प्राप्त झाल्यानंतरहि जसा तिच्या मागील पाण्याचा अनिवार लोट येत राहतो. त्या गंगेसारखा ज्याच्या प्रेमभावाला जोर असतो. ।। ३७ ।। तसेच जे रात्र आणि दिवस असे काही न म्हणता, सर्व इंद्रियांसहित माझ्या स्वरूपी दृढ अंतःकरण ठेवून माझी उपासना करतात.

याविषयी आणखी ज्ञानेश्वर महाराज दहाव्याअध्यायात सांगतात -

ऐसे प्रेमाचेनि बहुवसपणे । नाही राती दिवो जाणणे ।
केले माझे सुख अव्यंगवाणे । आपणपेया जिही ।। ज्ञा. १०-१२९

अर्थ : याप्रमाणे ज्यांनी माझे पूर्ण सुख आपलेसे करून घेतले आहे, त्यांना अशा प्रेमाच्या उत्कर्षात दिवस अथवा रात्र यांचे भान राहिलेले नसते. असे हे प्रेम संतसंगतीने प्राप्त होते. त्या प्रेमाने जे भजन होते.ते खरे भजन होय.

हीच गोष्ट नाथ महाराज दृष्टांताने अभगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात.

कुंकुवा नाही ठाव म्हणे मी आहेव ।
भावावीण देव कैसा पावे ॥३॥

कुंकवाला तर ठिकाणा नाही आणि 'मी सौभाग्यवती आहे' असे म्हणते, तसा भाव तर नाही. मग देव कसा प्राप्त होईल ?

एखादी स्त्री रूपाने सुंदर आहे, तसेच अनेक वस्त्रालंकारांनी सुशोभित आहे. पण कपाळावर कुंकू-तिलक नसेल तर ती स्वतःस अहेव म्हणजे सौभाग्यवती म्हणवून घेऊ शकेल काय ? या दृष्टांताप्रमाणे एखाद्या पुरुषाजवळ ऐश्वर्य, विद्या, कुळ, जाती, गौरव हे सर्व असेल पण एकभाव नसेल तर त्यास देव कसा प्राप्त होईल ? तो भक्त कसा होईल ? हीच गोष्ट भगवान अर्जुनास स्पष्ट सांगतात, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

एथ पार्था पुढत पुढती । तेचि ते सांगो किती ।
जरी मिया चाड तरी भक्ति । न विसंबिजे गा ॥४३०॥
अगा कुळाचिया चोखटपणा न लगा । अभिजात्य झणी श्लाघा ।
व्युत्पत्तीचा वाऊगा । सोसु कां वाहावा ॥४३१॥
कां रूपे वयसा माजा । आथिलेपणे कां गाजा ।
एक भाव नाही माझा । तरी पाल्हाळ तें ॥ ज्ञा. ९-४३२

अर्थ : हे अर्जुना, सांगितलेली गोष्ट पुनः पुन्हा तीच ती, किती सांगू ? माझ्या प्राप्तीची जर तुला इच्छा असेल, तर माझी भक्ति क्षणभरहि सोडू नकोस. ॥ ४३० ॥ अरे, 'आमचे कुळ शुध्द आहे, या अभिमानात राहू नका, तसेच आमचे कुळ श्रेष्ठ आहे,' असा कदाचित् आनंद मानाल, तर मानू नका व शास्त्राध्ययनाची पोकळ हाव व्यर्थ का बाळगावी ? ॥ ४३१ ॥ उत्तम स्वरूपाने व तारुण्याने मस्त का व्हावे ? संपन्नपणाचा डौल कशाला मिरवावा ? कारण माझ्याविषयी एक भक्ति जर नसेल, तर

हा सर्व पसारा निष्फळ आहे. ॥ ४३२ ॥

यापुढे श्रीकृष्णांनी अनेक दृष्टांत दिले आहेत. धान्याविना पिशा असलेली कणसे दाट, एकसारखी आली तरी त्यांचा काय उपयोग ? मोठे सरोवर आहे पण पाणी आटून गेले आहे. त्याप्रमाणे भक्तीहीन मनुष्याचे जीवन आहे. जो स्वप्नात सुध्दा पुण्य करण्याचे जाणत नाही त्यास देव तर नाहीच पण संसाराच्या सर्व दुःखांना आमंत्रणच देऊन ठेविले आहे. असे समजावे. म्हणूनच श्री नाथ महाराज सांगतात -

भावावीण देव कैसा पावे ॥३॥

अर्थ : भावावाचून साधकास देव केव्हांहि निःसंशय कळावयाचा नाही.

भावबळे आकळे येऱ्हवी नाकळे ।
करतळी आवळे तैसा हरि ॥२॥

अर्थ : हरीच्या ठिकाणी विश्वास ठेवून त्याचे भजन केल्याने तो परमात्मा तळहातावरील आवळ्याप्रमाणे आपल्या हस्तगत होतो. दुसऱ्या उपायांनी तो हस्तगत होणार नाही. भक्त श्रेष्ठ प्रल्हादाने असूर बालकांना उपदेश करतेवेळी म्हटले आहे -

बालं द्विजत्वं देवत्वं ऋषित्वं वासुरात्मजाः ।
प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥५१॥
न दानं न तपो नेज्या न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥५२॥

श्रीमद्. भा.७-७-५२

अर्थ : भक्तवर्य प्रल्हाद म्हणतो, हे असुर बालकांनो, द्विजत्व, देवत्व, ऋषीत्व, सदाचरण, बहुशास्त्रज्ञान इत्यादि गोष्टी श्रीहरीच्या संतोषास कारण होत नाहीत. तसेच दान, तप, पूजा, शौच इत्यादी

साधनांनीहि तो प्रसन्न होत नाही. तर केवळ आपल्या शुध्द भक्तीनेच तो दासावर प्रेम करतो. यावाचून दुसरी साधने करणे विटंबना होय.

भक्तिरेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति ।
भक्तिवशः पुरुषः भक्तिरेव भूयसि ॥ नारा. उप.

म्हणजे केवळ भक्ति हीच त्या परम पुरुषाकडे नेते. भक्तीच त्याचे दर्शन करून देते. तो केवळ भक्तिवश आहे. असे नारायणोपनिषदातहि सांगितले आहे.

तात्पर्य, इतर मार्गात आणि भक्ति मार्गात काय फरक आहे, तो उध्दवास सांगतात -

पावावया पूर्ण ब्रह्म । साधकासी कोणे मार्गी क्षेम ।
वेदोक्त मद्‌भक्ति सुगम । उत्तमोत्तम हा मार्ग ॥४४३॥
आणिके मार्गी जाता जाण । काम लोभादि उठे विघ्न ।
कां बुडवी ज्ञानाभिमान । ते नागवण प्रत्यवायाची ॥४४४॥
तैसे नाही भक्तिपंथी । सवे नवविध सांगाती ।
चढता पाऊली अति विश्रांती । भजन युक्ति सद्‌भावे ॥४४५॥
येथील मुख्यत्वे साधन । गेलियाही जीव प्राण ।
कदा न देखावे दोषगुण । तै ब्रह्म परिपूर्ण पाविजे ॥ ए. भा. २०-४४६

अर्थ : असे पूर्ण परब्रह्मस्वरूप होण्याला साधकांना बिनधोक मार्ग कोणता? तर वेदात सांगितल्याप्रमाणे माझी भक्तिकरणे हाच सुगम आणि उत्तमोत्तम मार्ग होय. ॥ ४३॥ दुसऱ्या मार्गाने गेले तर कामलोभादि विघ्ने उत्पन्न होतात. किंवा ज्ञानाभिमान खड्ड्यात घालतो व वेदोक्त कर्म त्यागाचा दोष मात्र पदरात पडतो. ॥ ४४॥ तसे भक्तिमार्गात नाही. त्यात आपल्याला नवविधाभक्तिरूप नऊजण सोबतीला असतात. मद्‌भावयुक्त भक्तीच्या युक्तीमुळे

प्रत्येक पावालाला अत्यंत विश्रांती मिळते. नऊ प्रकारचे माझे भजन असल्यामुळे या भजन मार्गाचे चढणीत दम लागत नाही; (विश्रांतीच वाटते.) ॥ ४४५ ॥

ह्यातील मुख्य साधन हेच की, जीवप्राण गेला तरी कोणाचेहि गुणदोष म्हणून कधी पाहावयाचे नाहीत. त्याचवेळेस परिपूर्ण ब्रह्माची प्राप्ती होते.

श्री तुकाराम महाराज शपथपूर्वक सांगतात की -

कांही न लगे एक भावचि कारण ।
तुका म्हणे आण विठोबाची ॥ तु. म. २६५५

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, देवाच्या ठिकाणी एका भावावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीची जरुरी नाही. हे मी श्रीविठ्ठलाची शपथ घेऊन सांगतो .

त्याचप्रमाणे नाथ महाराजहि सांगतात - भावावीण देव कैसा राहे ॥ ३ ॥

भाव ही प्रत्येकाचे अंतःकरणात सहज असणारी वृत्ती आहे.
देखे मनुष्यजात सकळ । हे स्वभावता भजनशीळ ॥ ज्ञा.४-६०

अर्थ : हे पहा, जेवढे म्हणून मनुष्य प्राणी आहेत, तेवढ्या सर्वांच्या मनाचा स्वाभाविक कल भक्ति करण्याकडे असतो.

परंतु कोणाची भक्ति देवाकडे, कोणाची भक्ति संसाराकडे असते. भक्ति=प्रेम ! ज्यांचे प्रेम स्त्रीपुत्रादि तसेच शब्दस्पर्शादि पंचविषयांचे ठिकाणी अडकून पडले आहे, त्यामुळे अनेक विकार, अनेक दुःखे फार काय सांगावे ? सर्व जन्ममरणात्मक संसार या जीवांना भोगावा लागतो.

किती वेळा जन्मा यावे । नित्य व्हावे फजित ॥ तु. म. १९९९

अर्थ : किती वेळा जन्माला यावे व त्रिविध दुःखांनी नित्य फजित व्हावे ? असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, एवढे दुःख भोगूनहि पुनः त्यातच मनुष्य डोके खुपसत राहतो. अज्ञानामुळे ते पुनःपुन्हा विषयच भोगत असतात. माउली म्हणतात

म्हणोनि विषयभोगी जे सुख । ते साद्यंतचि जाण दुःख ।
परि काय करिती मूर्ख । न सेवितां न सरे ।। १२० ।।
ते अंतर नेणती बापुडे । म्हणोनी अगत्य सेवणे घडे ।
सांगे पूय पंकीचे किडे । काय चिळसी घेती ।। १२१ ।।
तया दुःखिया दुःखचि जिव्हार । ते विषय कर्दमीचे दर्दुर ।
ते भोगजळाचे जळचर । सांडिती केवी ।। ज्ञा. ५-१२२

इतकी दुःखे भोगूनहि मनुष्याला त्याचे काहीच वाटत नाही. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

ऐसैसिया अवकळा । घेपे शरीराचा कंटाळा ।
ते लाज पै निर्मळा । निसुगा गोड ।। ज्ञा. १६-१८२

अर्थ : अशी दुर्दशा होते म्हणून शरीराची शिसारी घेतात. जड देहाशी तादात्म्य करून राहण्याची लाज समजूतदार पुरुषास असते. पण निर्लज्ज पुरुषाला शरीराशी तादात्म्य करून राहणे बरे वाटते.

एखाद्या पुरुषाला विषयाचा कंटाळा येऊन अनुताप उत्पन्न झाला तर तो तात्काळ शुध्द होतो. अनुताप ही परमार्थाची पहिली पायरी आहे. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात -

अनुतापावीण भाव कैसा राहे ।
अनुभवे पाहे शोधूनिया ।।४।।

अर्थ : अनुतापावाचून भाव कसा राहील ? हे अनुभवाने तूं शोधून पहा.

भगवान उध्दवाला अनुतापाचे महत्त्व सांगतात -

उध्दवा जेथ अनुताप नाही । तेथ माझी कृपा नव्हे कहीं ।
कृपेचे वर्म हेच पाही । जै अनुताप देही अनिवार ॥

ए.भा.२०-३५८

अर्थ : उध्दवा ! ज्याठिकाणी खराखुरा अनुताप नाही. तेथे माझी कृपा ही कधी होत नाही. देहात अनिवार अनुताप होणे, हेच माझ्या कृपेचे वर्म म्हणजे लक्षण आहे. असे तू समज.

विवेक वैराग्यादि साधने सर्व अनुतापाच्या अधीन आहेत -

अनुताप नाही ज्यासी । विवेक नुपजे मानसी ।
तो संसाराची आंदणी दासी । आशापाशी बांधिजे ॥

ए. भा. ८-२०६

अर्थ : ज्याला अनुताप (=पश्चात्ताप) नाही, ज्याच्या अंतःकरणात विवेक उत्पन्न होत नाही, तो संसाराची आंदण दिलेली दासी होय. तो आशारूप दोरीने बांधला जातो.

अनुताप म्हणजे भोग भोगलेल्या सर्व विषयांविषयी व ते संपादन करण्याकरितां केल्या गेलेल्या कर्मांविषयी अंतःकरणात घृणा निर्माण होणे हे होय. या अनुतापाचे स्वरूप नाथ महाराजांनी भागवत-सव्विसाव्या अध्यायात पुरुरवा राजाचे जे चरित्र विस्ताराने सांगितले. त्यात त्या राजाला जो पश्चात्ताप झाला त्या प्रकरणात विस्ताराने सांगितले, पण नमुन्यादाखल ओव्या पहा -

नरदेहीचे उत्तमोत्तम । अमूल्य आयुष्य केले भस्म ।
जळो जळो माझे कर्म । निंद्य अधर्म तो एक ॥११७॥
नरदेहीच्या आयुष्यपुष्टी । साधक रिगाले वैकुंठी ।

ज्ञाते ब्रह्म होती उठाउठी । ते म्यां कामासाठी नाशिले ॥११८॥
नरदेहीचा आयुष्यक्षण । न मिळे देता कोटी सुवर्ण ।
तें म्या नाशिले संपूर्ण । आपणिया आपण नाडिले ॥

ए.भा. २६-११९

अर्थ : नरदेहाचे उत्तमोत्तम अमूल्य आयुष्य मी भस्म करून सोडले ! आग लागो त्या माझ्या कर्माला ! तो एक निंद्य अधर्मच मी केला ! ॥११७॥ नरदेहाच्या आयुष्याच्या आश्रयाने साधक लोक वैकुंठास जातात, ज्ञाते तर हां हां म्हणता ब्रह्मपदाला पोहचतात. ते आयुष्य मी स्त्री व्यसनात नासून टाकले. ॥११८॥ नरदेहातील आयुष्याचा एक क्षण कोट्यावधि सुवर्ण मोहरा देऊनहि मिळणार नाही. ते सर्वच्या सर्व आयुष्य नष्ट करून माझा मीच घात करून घेतला. ॥ ११९ ॥

मग म्हणे कटकटा । सृष्टीमाजी मी करंटा ।
आयुष्य नाशिले कामचेष्टा । अपाव मोठा मज झाला ॥१२९॥

अर्थ : पुनः तो पुरुरवा राजा म्हणाला, हाय हाय ! जगामध्ये मीच एक भद्रकपाळी = (फुटक्या नशिबाचा) होय. कामचेष्टेने मीच माझ्या आयुष्याचा नाश करून घेतला. ही फारच मोठी हानी झाली.

श्री तुकाराम महाराज अनुतापाचे उद्‌गार काढतात -

मी तंव अनाथ अपराधी । कर्महीन मतिमंद बुध्दि ।
तुज म्यां आठविले नाही कधी । वाचे कृपानिधी मायबापा ॥

तु. म. ६८५

हा अनुताप अग्निसारखा असतो. असे तुकोबाराय म्हणतात -

अनुताप अंगी अग्निचिया ज्वाळा ।
नाही मृगजळा विझो येत ॥ तु. म. २३०८

अर्थ : त्यांच्या हृदयात अनुताप = पश्चात्तापपूर्वक वैराग्यरूपी अग्नीच्या ज्वाळा चालल्या आहेत, त्या मिथ्या मृगजळवत् प्रपंचाच्या योगाने विझत नाहीत.

सर्व पातकांमधून मुक्त होण्याचे हे मोठे प्रायश्चित्त आहे. असे ते म्हणतात-

अनुतापें दोष । जाय न लगतां निमिष ॥१॥
परि तो राहे विसावला । आदी आवसानी भला ॥२॥
हेंचि प्रायश्चित्त । अनुतापी न्हाय चित्त ॥३॥
तुका म्हणे पापा । शिवो नये अनुतापा ॥४॥ तु.म.२७७२

अर्थ : कोणत्याहि वाईट कर्माचा खरा पश्चात्ताप झाल्याने घडलेले सर्व दोष एका क्षणात जातात. ॥ १ ॥ पण तो अनुताप आरंभापासून मरेपर्यंत चांगला कायम टिकला पाहिजे. ॥ २ ॥ खरोखर चित्ताने अनुतापामध्ये नेहमी स्नान करणे, हेच खरे प्रायश्चित्त आहे. ॥ ३ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, खऱ्या अनुतापस्थितीस पाप स्पर्श सुध्दा करीत नाही. ॥ ४ ॥

असा अनुताप निर्माण झाला तरच ईश्वरभाव निर्माण होतो. तो अनुभव आपल्या ठिकाणी शोधून पहावा, असे नाथ महाराज म्हणतात -

...... **। अनुभवे पाहे शोधूनिया ॥ ४ ॥**

आतच आत्म्याचा अनुभव शोधायचा आहे. आत्मा हा असा जड, अनित्य नसून स्वप्रकाश चेतन स्वरूप आहे. असा अंतःकरणात विचार करणे म्हणजेच शोध होय. हा शोध कसा करावा हे नाथ महाराज सांगतात -

देहइंद्रिय चेतनाप्राण । येणेसी स्फुरे जे मीपण ।

तेथ विवेक करूनिया पूर्ण । आपले मीपण आपण पाहे ।। ३५२ ।।
देह नव्हे मी जड मूढत्वे । इंद्रिये नव्हे मी एकदेशित्वें ।
प्राण नव्हे मी चपळत्वें । मन चंचळत्वे कदा मी नव्हे ।। ५३ ।।
चित्त नव्हे मी चिंतकत्वे । बुध्दि नव्हे बोधकत्वें ।
अहं नव्हे मी बाधकत्वें । मी तो येथे अनादि सिध्द ।। ३५४ ।।

ए.भा.२५-३५४

अर्थ : देह, इंद्रिये, चेतना आणि प्राण येणेकरून मीपणाचा जो भास होतो, त्याचा पूर्ण विचार करून आपले मीपण कसे आहे, ते आपणच पाहतो. ।। ३५२ ।।

तो म्हणतो की, देह जड-मूढ असल्यामुळे तो देह तर मी नव्हे; इंद्रिये एकदेशीय असल्यामुळे तीहि काही मी नव्हे. प्राण हा चपळ असल्यामुळे तोहि मी नव्हे आणि मन हे चंचळ असल्यामुळे ते तर मी खास नव्हे. ।। ५३ ।। चित्त हे चिंता करीत असल्यामुळे तेहि मी नव्हे. बोध होण्याचा धर्म असणारी बुध्दिहि मी नव्हे. अहं हे बाधक असल्यामुळे तेहि मी नव्हे. तर मी म्हणून जो आहे तो अनादि सिध्दच आहे.

असा त्या शुध्द स्वरूप चैतन्याचा शोध घेतल्यानंतर सर्वांचा निरास होऊन शुध्द स्वरूप आत्माच अनुभवास येतो.

जयाचे अहंविश्रामे । आत्मरूपी ।। ज्ञा. १५-४२३

ज्याचा अहंकार आत्मस्वरूपी स्थिर होतो.

नाथ महाराज म्हणतात - **अनुभवे पाहे शोधूनिया ।। ४ ।।**

येथे कोणी शंका घेईल की, 'पहा' असे म्हणतात. तेथे पाहण्याची क्रिया कशी होणार ? 'दृश्य असेल तर द्रष्टा' हा दर्शन क्रिया करू शकतो.

विचाराने दृश्याचा म्हणजे पाहण्याच्या विषयाचा बाध झाला असता द्रष्टाच उरत नाही. तर दर्शन कसे होणार ? या शंकेचे समाधान शेवटच्या चरणात नाथ महाराज देतात -

पाहतां पाहणे गेले ते शोधूनि ।
एका जनार्दनी अनुभविले ॥५॥

अर्थ : आत्म्याचा शोध करू गेले असता पाहणारा द्रष्टा पाहण्याचा विषय दृश्य हे दोन्ही जातात. हे मी अनुभवले असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात.

त्या शुध्द चिद्स्वरूपाचा म्हणजेच आत्मस्वरूपाचा शोध करावयास गेले असता तेथे पाहता म्हणजे पाहणारा व पाहणे या क्रिया राहात नाहीत. म्हणजे पाहाणारा व पाहण्याचा विषय हे दोन्हीहि रहात नाहीत. तर एक आत्मास्वरूपच अनुभवाला येते. मग पाहणे, पाहणारा हा भेद कसा राहील ? याचे उत्तर ज्ञानेश्वर महाराज पंधाराव्या अध्यायात देतात -

मग इदंतेसी वाळिले । जे मी पणेवीण डाहारले ।
ते रूप पाहिजे आपुले । आपणचि ॥२६७॥
परीदर्पणाचेनि आधारे । एकचि करूनि दुसरे ।
मुख पाहाती गव्हारे । तैसे नको हे ॥६८॥
हे पाहणे ऐसे असे वीरा । जैसा न मोडलिया विहिरा ।
मग आपुलिया उगमी झरा । भरोनि ठाके ॥६९॥
नातरी आटलिया अंभ । निजबिंबी प्रतिबिंब ।
नेहटे कां नभीनभ घटाभावी ॥७०॥
नाना इंधनांशु सरलेया । वन्ही परते जेवी आपणपया ।
तैसे आपेआप धनंजया । न्याहाळणे जे गां ॥७१॥

जिव्हे आपुली चवी चाखणे । चक्षु निज बुबुळ देखणे ।
आहे तया ऐसे निरीक्षणे । आपुले पै ॥३७२॥
आपणचि आपणयाते । पाहिजे जे अद्वैते ।
ते ऐसे होय निरुते । बोलीजतु असे ॥ ज्ञा. १५-२७४

अर्थ : मग आपल्याहून जे भिन्न प्रतीत होते, त्यासंबंधाने हृदय भाव (हेतेपणा) स्फुरतो. त्यांचा ज्या वस्तूंच्या ठिकाणी किंचितहि संबंध नसतो व (इदंच्या सापेक्ष आपल्या संबंधाने (अहंभाव = मीपणा असतो.) आत्मस्वरूप एक रस असल्यामुळे तेथे भिन्न प्रतीती नाही. म्हणून तेथे इदंस्फुरण नाही आणि इदंस्फुरण नाही म्हणून अहंस्फुरणहि जेथे नसते असे जे अहं-इदं-वृत्तिशून्य, प्रसिध्द असलेले आत्मस्वरूप, ते आपले स्वरूप आपणच पाहावे. ॥ २६७॥ परंतु समोर आरसा घेऊन जसे अज्ञानी लोक एका मुखाची दोन मुखे करून (म्हणजे बिंब व प्रतिबिंब अशा तऱ्हेने) आपणच आपल्याला पाहतात. तसे हे आत्मस्वरूपाला (दृश्य-द्रष्टा करून) पाहणे नको. ॥ ६८॥ अर्जुना, हे आपल्या आत्मस्वरूपाचे पाहणे असे आहे, विहीर खणण्यापूर्वी झरा जसा आपल्या उगमाच्या ठिकाणी (पाण्याने) भरलेला असतो. (तो जरी दृश्य झाला नाही तरी तो आपल्यास्वरूपाने आहेच.) ॥ ६९॥ अथवा पाणी आटल्यावर प्रतिबिंब जसे आपल्या बिंबाच्या ठिकाणी मिळते. अथवा घट फुटल्यावर जसे घटाकाश महाकाशाच्या ठिकाणी मिळते. ॥ ७० ॥ अथवा अग्नीतील जळणारी लाकडे निःशेष संपल्यावर अग्नि जसा मूळ स्वरूपात येऊन मिळतो. त्याचप्रमाणे अर्जुना, जे आपण आपल्याला सहज पाहणे आहे. ॥ ७१॥ जिभेने जशी आपली चव चाखावी, अथवा डोळ्याने जसे आपले बुबुळ पाहावे, त्याप्रमाणे आपण आपल्याला पाहणे आहे. ॥७२॥ आपणच आपल्याला अद्वैतभावाने जे पाहावयाचे

ते असे आहे. हे मी खरे सांगतो. ॥ २७४॥

उपनिषदामध्ये **'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म ।'** म्हणजे जे साक्षात् व अपरोक्ष म्हणजे प्रत्यक्ष आहे ते 'ब्रह्म' असे लक्षण केले आहे. जर ते पाहण्याचा विषय होऊन पाहणाऱ्याकडून वेगळे होईल तर त्यास अपरोक्षत्व सिध्द होणार नाही. तसेच **'विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ।'**

म्हणजे जे सर्वांना जाणते, इंद्रिये, वृत्ति, मन, बुध्दि, चंद्र, सूर्य या सर्वांचे प्रकाशक त्याचे ज्ञान म्हणजे प्रकाशन कोण करणार ? अशीहि एक श्रुति आहे, तिचे वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांनी केले आहे -

जें मनाचे मन । जे नेत्राचे नयन ।
कानाचे कान । वाचेची वाचा ॥ ज्ञा. १३-९२९

अर्थ : जे मनाचे मन आहे, जे डोळ्यांचा डोळा आहे, जे कानाचा कान आहे व वाचेची वाचा आहे. त्याच्या स्वरूप सापेक्ष दृश्य-द्रष्टा या केवळ कल्पनाच आहेत.

कैसे दृश्य कां द्रष्टा । या दोन्ही दशा वांझटा ।
पाहता एकी काष्टा । स्फूर्ति मात्र तो ॥ अमृ. ७-२४४

अर्थ : त्याप्रमाणे दृश्य किंवा द्रष्टा या दोन्ही दशा व्यर्थ आहेत. विचार केला असता केवळ स्फूर्तिमात्र, ज्ञानमात्र एक चैतन्यच आहे. असे अनुभवामृतामध्ये ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. अन्वयव्यतिरेकाने दृग-दृश्य, साक्षी-साक्ष, यांचा विचार तसेच श्रीगुरुकृपेने 'तत्त्वं' पदाचे शोधन केले असता -

तैसे विचारिता निरसले । ते प्रपंचु सहजे सांडवले ।
मग तत्त्वतां तत्त्व उरले । ज्ञानियांसी ॥ ज्ञा. २-१३१

अर्थ : त्याप्रमाणे विचार केला असता ज्याचा निरास होतो

(जो मिथ्या ठरतो) असा प्रपंच (देहादि उपाधि) ज्ञानी पुरुषांकडून सहजच टाकला जातो व मग ज्ञानी पुरुषांना खरोखर एक तत्त्व (ब्रह्म) मात्र उरते.

सत्य ज्ञानानंत गगनाचे प्रावर्ण ।
नाही रूप वर्ण गुण जेथे ॥१॥
तो हा रे श्रीहरि पाहिला डोळेभरी ।
पाहतां पाहणे दुरी सारोनियां ॥२॥

याच दृष्टीने एकनाथ महाराज म्हणतात -

पाहतां पाहणे गेले ते शोधुनि ।
एका जनार्दनी अनुभविले ॥५॥

आत्म्याचा शोध करू गेले असता पाहणारा आणि पाहणे हे दोन्ही जातात. हे मी अनुभविले. म्हणजे मी आत्मरूप झालो. असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात. म्हणून तुम्हीहि हरि हरि मुखाने गात जा !

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाहीं मागुतां जन्म घेणें ॥ २ ॥

- समाप्त -

अभंग एकोणीसावा

परिमळ गेलिया वोस फूल देठीं ।
आयुष्या शेवटीं देह तैसा ॥ १ ॥
घडी घडी काळ वाट याची पाहे ।
अझूनि किती आहे अवकाश ॥ २ ॥
हाचि अनुताप घेऊनि सावध ।
कांही तरी बोध करी मना ॥ ३ ॥
एक तास उरला खट्वांग रायासी ।
भाग्य दशा कैसी प्राप्त झाली ॥ ४ ॥
सांपडला हरि तयाला साधनीं ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ :- फुलातील सुगंध निघून गेल्यावर ते जसे देठावर रिकामे (सुगंधहीन) राहते. त्याप्रमाणे आयुष्य संपल्यावर देह चैतन्य हीन राहतो. ॥ १ ॥ या देहाला नेण्याला अजून किती अवकाश आहे, याची कळिकाळ घटकोघटकी वाट पाहात असतो. ॥ २ ॥ हाच विचार मनात घेऊन सावध हो आणि मनाला काही तरी बोध कर. (जागृती दे.) ॥ ३ ॥ खट्वांग राजाचे एक तासाचेच आयुष्य उरले होते, पण तेवढ्याच काळात त्याला केवढी भाग्य दशा प्राप्त झाली. ॥ ४ ॥ त्याला तेवढ्या अवकाशात त्याने केलेल्या साधनाने हरीची प्राप्ती झाली. म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात.

विवरण :- मागील अभंगात 'अनुतापाविण भाव कैसा राहे ।' असे

एकनाथ महाराजांनी सांगितले होते. या अभंगातील तिसऱ्या चरणात त्या अनुतापाचे स्वरूप सांगितले आहे. त्या अनुतापानेच सावध कसे व्हावे म्हणून 'हाचि अनुताप घेऊनि सावध' असे नाथ महाराज म्हणतात. कारण देहादि प्रपंच व विषय भोग इत्यादि जर सत्य असते तर अनुतापाचे = पश्चात्तापाचे कारणच नव्हते. कारण जीवहि सत्य, देहादि प्रपंचहि सत्य, विषय सुखहि सत्य, मग ते भोगीत राहणे हाच पुरुषार्थ ठरला असता. पण तसे होत नाही. या देहाविषयी तादात्म्य बुध्दि जीवांची आहे; पण त्या देहाची स्थिती कशी असते हे एका दृष्टांताने नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

परिमळ गेलिया वोस फूल देठी ।
आयुष्या शेवटी देह तैसा ॥ १ ॥

अर्थ :- फुलातील सुगंध निघून गेल्यावर ते जसे देठावर रिकामे = (सुगंध हीन) राहते, त्याप्रमाणे आयुष्य संपल्यावर देह चैतन्यहीन राहतो.

एखाद्या सुगंधित फुलाचा परिमळ म्हणजे सुगंध वाऱ्यामुळे निघून जातो. जोपर्यंत फूल सुगंधित असते तोपर्यंतच त्याचे महत्त्व ! उपयोग, शोभा असते. पण सुगंध निघून गेल्यावर त्या देठावर ते पुष्प राहिले तरी सुगंधहीनतेमुळे त्याला ओस = (निरर्थक) म्हटले आहे. त्याप्रमाणे या संसार वृक्षावरील हे देहरूपी पुष्प आहे. त्याचे महत्त्व पुष्पाच्या सुगंधाप्रमाणे देहास लाभलेल्या आयुष्यामुळे आहे. फूल असले तरी सुगंध राहतोच असे नाही. त्याप्रमाणे देह असला म्हणून आयुष्य भरपूर असते असे नाही. योग शास्त्रात 'प्रारब्धाप्रमाणे जन्म मिळतो व सुख दुःखात्मक वेदनांचा कर्मविपाक झालेला हा जन्म आयुष्य व भोग देणारा असतो.' असे म्हटले आहे. कित्येकांना जन्म मिळतो पण आयुष्य फार अल्प असते. हे कान्होबाराय म्हणतात -

अल्प आयुष्य मानव देह । शत गणिले ते अर्धरात्र खाय ।
मध्यें बालत्व पीडा रोग क्षय ।
काय भजनासी उरले ते पाहे गा ।। ३ ।। कान्होबाराय ४०५२

अर्थ :- ह्या मानव देहामध्ये आयुष्य थोडे आहे. ते असे की, आयुष्याची शंभर वर्षे नेमली आहेत. त्यापैकी पन्नास वर्षे म्हणजे अर्धे आयुष्य रात्र खाते, म्हणजे झोपेत जाते. बाकीच्या आयुष्यामध्ये बालपण व काही क्षयरोगादि पीडा भोगावी लागते. मग देवाचे भजन करण्यास आयुष्य किती उरले, ते पहा !

अशा अल्प आयुष्यास कारणीभूत कर्म अपुरे असते. भरपूर आयुष्याला कारण कर्मे केलेली असली तरी 'शतायु वर्षे पुरुषः ।' असेच श्रुति सांगते. याबद्दल संतवचनेहि आहेत. श्री नाथ महाराज एका वासुदेवाच्या अभंगात म्हणतात -

नरदेह दुर्लभ जाणा । शत वर्षांची गणना ।
त्यामध्ये दुःख यातना । तुम्ही आठवा मधुसूदना ।। २ ।। ए.म.

असे संतहि सांगतात. अनंत कालाच्या दृष्टीने शतवर्षे म्हणजे ही अल्पच होत. पण तेहि सर्वांना लाभते असे नाही. देह प्राप्त झाला व आयुष्य संपले म्हणजे देह व्यर्थ होतो. त्याची गती राख, विष्ठा, कृमि होण्यातच होते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

हे विपाये आगी पडे । तरी भस्म होऊनि उडे ।
जाहले श्वाना वरपडे । तरी ते विष्ठा ।। ११०४ ।।
या चुके दोन्ही काजा । तरी होय कृमींचा पुंजा ।
हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ।। ज्ञा. १३-११०५

अर्थ :- हा देह कदाचित् अग्नीत पडला तर राख होऊन उडून जातो व

कुत्र्याच्या तावडीत जर हा देह सापडला तर त्याची विष्ठा होते. ॥ ११०४ ॥ वरील या दोन परिणामांना जर तो चुकला, तर तो देह किड्यांचा ढीग होतो. असा देहाचा परिणाम, अर्जुना वाईट आहे. कोणी म्हणेल की, 'आयुष्य वाढवावे', पण तेहि शक्य नाही. योग वासिष्ठात वसिष्ठ सांगतात-

सर्वस्यास्मरितो वारि प्रयात्यायाति चाकरात् ।
देह नद्याः पयस्त्वायुर्यात्यवायातितो पुनः ॥ योग. वा.७-९३

अर्थ :- म्हणजे 'इतर नद्यांचे पाणी वाहात असते, पण मागाहून दुसरे पाणी येऊन मिळत असते. त्यामुळे त्या नद्या आटत नाहीत. पण देह नदीचे आयुष्यरूपी पाणी वाहून जाते, पण पुनः येऊन मिळत नाही.' म्हणून विचार न करता देह हा अजरामरच आहे, असे समजून वागणारे जे लोक आहेत त्यांचे बद्दल भगवान श्रीकृष्णच सांगतात

ए-हवी तरी अर्जुना । या शरीरा पराधीना ।
का नाना भोगरचना । मेळवावी ॥ २०५ ॥
आपण सायासे करूनि बहुते । सकळहि समृध्दि जाते ।
उदो अस्तु या देहाते । प्रति पाळावे का ॥ २०६ ॥
सर्वस्व शिणोनि एथे । आर्जवावी संपत्ति जाते ।
तेणे स्वधर्मु सांडूनि देहाते । पोखावे काई ॥ २०७ ॥
मग हे तंव पाच मेळावा । शेखी अनुसरेल पंचत्वा ।
ते वेळी केला के गिंवसावा । शीणु आपुला ॥ २०८ ॥
म्हणूनि केवळ देहभरण । ते जाणे उघडी नागवण ।
या लागी एथ अंतःकरण । देयावेना ॥ ज्ञा.३-२०९

अर्थ :- अर्जुना, सहज विचार करून पाहिले तर या परतंत्र शरीराकरिता नाना प्रकारचे व्यवस्थित भोग का मिळवावेत ? ॥ २०५ ॥ आहे तेवढी सर्व आयुष्याची पुंजी एकूण खर्च करून रात्रंदिवस या देहाची जोपासना

का करावी. ॥ २०६ ॥ या लोकात सर्व प्रकारे कष्ट करून सर्व प्रकारची संपत्ति संपादन करावी आणि मग आपला धर्म टाकून देऊन, त्या संपत्तीने या देहाला पुष्ट करावे हे योग्य आहे काय ? ॥ २०७ ॥ बरे हे शरीर पाहिले तर पांच भूतांच्या मिलाफाने झालेले आहे व ते शेवटी पांच भूतातच मिळून जाणार. त्यावेळी आपण केलेले श्रम कोठे शोधून काढावेत ? म्हणजे आपल्या कष्टाचा मोबदला कोणास विचारावा ? ॥ २०८ ॥ म्हणून केवळ देहाचे पोषण करणे, हा उघड उघड घात आहे. याकरिता तू असल्या देहपोषकाकडे लक्ष देऊ नकोस ॥ २०९ ॥

तरी भोग्य जात जेतुले । ते एका देहाचिया निकिया लागले ॥
आणि येथ देह तंव असे पडिले । काळाचा तोंडी । ज्ञा. ९-४९५

अर्थ :- तर जेवढे विषयमात्र म्हणून आहेत, ते सर्व एका देहाच्याच बऱ्याकरिता (सुखाकरिता) उपयोगात आले आहेत ! आणि या मृत्यु लोकात देह तर काळाच्या तोंडी पडलेला आहे.

या विवेचनाचे सार असे की, मनुष्याने (देहाच्या) आयुष्याच्या भरवशावर राहू नये. कारण नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात -

घडी घडी काळ वाट याची पाहे ।
अझूनि किती आहे अवकाश ॥ २ ॥

अर्थ :- या देहाला नेण्याला अजून किती अवकाश आहे ? याची कळिकाळ घटकोघटकी वाट पाहात असतो.

कित्येक या देहास मृत्यु न यावा या हेतूने हा देह अमर व्हावा असा प्रयत्न करतात. पण श्रीकृष्ण भगवान त्यास 'पामर जन' म्हणतात-

देह तितुका प्रारब्धाधीन । त्यासी प्रारब्धें जन्म मरण ।

त्या देहासी अजरामरपण । पामरजन करूं पाहती ॥ ६४२ ॥
त्या प्रारब्धाचे सूत्र पूर्ण । सर्वदा असे काळाधीन ।
या लागी 'काळकृत' जन्म मरण । सर्वांसी जाण सर्वदा ॥ ६४३॥
चौदा कल्प आयुष्य जोडी । त्या मार्कंडेयासी काळ झोडी ।
युगांती लोम झडे परवडी । त्या लोमहर्षाची नरडी मुरडिजे काळे॥ ४४ ॥
चतुर्युगसहस्त्र संख्येसी । तो दिवस गणिजेब्रह्मयासी ।
जो स्रजिता सकळ सृष्टीसी । त्यासी काळ ग्रासी स्वबळें ॥ ४५॥
जो स्रजित्या ब्रह्मयासी काळ पिळी । पाळित्या विष्णूते काळ गिळी ।
प्रलय रुद्राचीही होळी । काळ महाबळी स्वये करी ॥ ४६ ॥
यापरी काळ अति दुर्धर । नेणोनि अविवेकी नर ।
वांछिती काळजयो पामर । देह अजरामर करावया ॥

ए.भा. २८-६४७

अर्थ :- देह तितका प्रारब्धाधीन आहे. त्याला प्रारब्धानेच जन्म व मरण येते. त्या देहाला पामर 'अजरामर' करावयास पाहतात. ॥ ४२ ॥ त्या प्रारब्धाचे सारेसूत्र सदोदित काळाच्या स्वाधीन असते, म्हणून काळाने करून ठेवलेले जन्म आणि मरण नेहमी सर्वांना लागलेलेच असते. ॥ ४३ ॥ मार्कंडेयाला चौदा कल्प आयुष्य. तरी काळाने त्याला झपाटलेच. लोमहर्षाचा एकएक केस एकएका युगात झडत असे. त्याचीहि काळाने नरडी मुरडलीच. ॥ ४४ ॥ चार हजार युगाचा एक दिवस अशी ज्या ब्रह्मदेवाची काळगणना केलेली आहे. तो सर्व सृष्टीचा कर्ता ब्रह्मदेव त्यालाहि काळ आपल्या सत्तेने ग्रासून टाकतो. ॥ ४५ ॥ उत्पत्ति कर्त्या ब्रह्मदेवाला काळ गिळून टाकतो. तसाच पालन कर्त्या विष्णूलाहि तो ग्रासतो. प्रलय रुद्राचीहि काळ आपल्या सामर्थ्याने राखरांगोळी करतो. ॥ ४६ ॥ ह्याप्रमाणे काळ हा मोठा दुर्धर आहे पण ते न समजता बिचारे अविचारी लोक देह अजरामर

करण्यासाठी काळावरच पगडा बसावयाला पाहतात. ॥ ६४७ ॥

आयुष्य संपले म्हणजे ब्रह्मदेव जरी असला तरी उपयोग नाही. असे ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

परी धातयाही पाया पडता । नुठी गतायु पंडुसुता ।

अर्थ :- परंतु अर्जुना, ब्रह्मदेवाच्याहि पाया पडले असता आयुष्य संपलेला पुरुष ज्याप्रमाणे उठत नाही.

येथे नाही उरो आले अवतार । येर ते पामर जीव किती ॥ १ ॥

येथे = या मृत्यु लोकात मत्स्य कूर्मादिक अवतार उरले नाहीत, तर मग इतर सामान्य जीवांची काय किंमत आहे ? असे तुकाराम महाराज स्पष्ट सांगतात.

काळ सावध आहे. मातेच्या उदररूपी गृहात प्रवेश करून गर्भापावेतो मृत्यु पोहोचतो.

जेथ मंगळाच्या अंकुरीं । सवेचि अमंगळाची पडे पारी ।
मृत्यु उदराच्या परिवरीं । गर्भु गिवसी ॥ ज्ञा. ९-५०३

अर्थ :- जेथे मंगळरूप अंकुराबरोबरच त्यावर अमंगल गोष्टींची कीड पडते व जेथे (पोटात) असतांनाच गर्भाला मरण येते. आयुष्य असे पावेतो काळ आतून आपले कार्य करीतच असतो. म्हणजे बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य या अवस्था शरीरास असतात. त्यालाहि काळच कारण आहे. कारण शरीराचे स्वरूप बदलतच असते. ते कार्य चालू असणे म्हणजे मृत्यूच्या जवळ जाणेच होय. तो काळ याच्या देहाची क्षणोक्षणी वाटच पाहतो. कारण देह हे त्याचे खाद्य आहे.

हे काळानळाच्या कुंडी । घातली लोणियाची उंडी ।
माशी पांखु पाखडी । तंव हे सरे ॥ ज्ञा. १३-११०३

अर्थ :- काळरूपी अग्नीच्या कुंडात हा देह लोण्याचा गोळा घातलेला आहे व माशी आपले पंख फडफडावते तितक्या काळातच हा देह नाश पावतो.

म्हणूनच नाथ महाराज म्हणतात, काळ या देहाला नेण्यास किती अवकाश आहे, याची घटकोघटकी वाट पाहात आहे. म्हणून मानवाने ह्याच अनुतापाचा विचार करून जीवनाचे सार्थक करण्याचा प्रयत्न करावा. असे नाथ महाराज तिसऱ्या चरणात सांगतात -

हाचि अनुताप घेऊनि सावध ।
कांही तरी बोध करी मना ॥ ३ ॥

अर्थ :- हाच अनुताप युक्त विचार मनात घेऊन सावध हो आणि मनाला काही तरी बोध कर.

मानवाने सावध राहावे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी तेराव्या अध्यायावरील व्याख्यानात अनेक दृष्टांत द्वारा सावधपणा कशाकरिता व कसा असावा हे विस्तारपूर्वक सांगितले आहे. त्याचा भावार्थ असा - ओव्या ५४४ ते ५५४ पहा.

साधक पुढे कालांतराने येणारा मृत्यु तो आजच आला आहे असे समजून सावध असतो. नदीमध्ये अथांग पाणी आहे असे म्हणताच पोहोणारा काठावर असतांनाच आपला कासोटा बळकट घालतो, किंवा एखाद्या योध्याने रणभूमीवर जाण्यापूर्वीच आपले अवसान सांभाळावे (गळू देऊ नये) किंवा शस्त्राचा घाव लागण्यापूर्वीच हातातील ढाल पुढे करावी. प्रवासी पुरुषाने उद्याचा मुक्काम वाटमाऱ्यांचा आहे, म्हणून जसे आजच सावध व्हावे. अथवा रोग्याचा जीव जाण्यापूर्वीच औषधाकरिता धावाधाव करावी. पुढे येणाऱ्या संकटाची जर आधी सावध होऊन तरतूद करून

ठेविली नाही, तर ज्याप्रमाणे जो जळत्या घरात सापडतो तो आपल्या सामर्थ्याने विहीर खणू शकत नाही.तर त्याला जळूनच मरावे लागते तशी सावधपणा न बाळगणाऱ्याची अवस्था होते. ज्याचे समर्थ पुरुषासी हाडवैर पडले आहे. तो आठहि प्रहर शस्त्र हातात घेऊन सज्ज असतो, अथवा लग्नाचा निश्चय होऊन गडंगनेर झालेली कुमारी आपल्या माहेराविषयी उदासीन असते व सासरी जाण्याविषयी उत्सुक असते, म्हणजे मनाची अगोदर तयारी करून ठेवते. किंवा संन्यास घेणारा सर्वस्वाविषयी अगोदर उदासीन असतो, या सर्व दृष्टांताप्रमाणेविचारी पुरुष प्रत्यक्ष मरण येण्याच्या अगोदरच पुढे येणाऱ्या मृत्युसंबंधी विचार करून देहादि संसाराविषयी उदास झालेला असतो. हाच पुरुष आत्मज्ञानाचा अधिकारी आहे.

तुकयाबंधूचा एक प्रसिध्द अभंग वासुदेवाच्या रूपकाचा भजनात नित्य म्हटला जाणारा आहे.

गातो वासुदेव मी ऐका । चित्त ठायी ठेवुनि भावे एका ।
डोळे झांकुनी रात्र करूं नका । काळ करीत बैसलासे लेखा गा ॥ १ ॥
राम राम स्मरा आधी । लाहो करा गांठ घाला मूळ बंदी ।
सांडा वाऊगिया उपाधी । लक्ष लावुनि राहा गोविंदी गा ॥ २ ॥

कान्होबाराय ४०५२

अर्थ :- मी वासुदेव गात आहे, ते तुम्ही एक चित्त करून एका भावाने ऐका. डोळे झाकून भक्तिकरीता प्राप्त झालेल्या संधीची रात्र करू नका. म्हणजे झोपेत आयुष्य व्यर्थ गमावू नका, टपून बसलेला काळ नाम चिंतनाविना गेलेल्या एका एका क्षणाची गणती करीत आहे. ॥ १ ॥ ह्याकरिता अगोदर राम राम म्हणा, त्वरा करा व मूळ स्वरूपाशी गाठ घाला. बाकीच्या संसारा संबंधीच्या व्यर्थ उपाधि टाकून द्या आणि एका गोविंदाच्या ठिकाणी लक्ष ठेवून राहा. ॥ २ ॥

श्री एकनाथ महाराजांनी भागवत एकादश स्कंधातील नवव्या अध्यायात या विषयीचा विस्तृत विचार केला आहे -

चौऱ्यांशी लक्ष योनी प्रती । जै कोटी कोटी फेरे होती ।
तै नरदेहाची देह प्राप्ती । अवचटे लाहती निज भाग्ये ।। ३३२ ।।
जो मनुष्य देही जन्मला । तो परमार्थासी लिगटला ।
एवढा अलभ्य लाभ झाला । पितरी मांडिला उत्साहो ।।३३ ।।
झालिया मनुष्य देह प्राप्ती । परमार्थ साधूं भोगा अंती ।
येवढी येथ नाही निश्चिती । मृत्यु प्राप्ती अनिवार ।। ३४ ।।
मृत्यु न विचारी गुणदोष । न म्हणे देशविदेश ।
न पाहे रात्र दिवस । करीत नाश तत्काळ ।। ३३५ ।।

अर्थ :- चौऱ्यांशी लक्ष योनींचे जेव्हा कोटि कोटि फेरे होतात, तेव्हां मोठ्या भाग्याने अकस्मात् ह्या नरदेहाची प्राप्ती होते. ।। ३२ ।। जो मनुष्य देहात जन्मतो, तो परमार्थाला मिठी घालतो. एवढा अलभ्य लाभ झालेला पाहून त्याचे पितरहि मोठा उत्सव करू लागतात. ।। ३३ ।। मनुष्य देह प्राप्त झाल्यावर आधी सारे भोग भोगून घेऊ आणि मग सावकाश परमार्थाला लागू असे म्हटल्यास तेवढी शाश्वती येथे खरोखर नाही, कारण मृत्यूचा तडाखा अनिवार आहे. ।। ३४ ।। मृत्यु हा कोणाच्या गुणांचाहि विचार करीत नाही व दोषांचाहि विचार करीत नाही. तो देश किंवा परदेश म्हणत नाही. हा दिवस आहे किंवा रात्र आहे, हे पाहात नाही. तर तात्काळ नाशच करतो. ।। ३३५ ।।

मग काय करावे ? तर नाथ महाराज पुढे म्हणतात -

छेदोनिया आळसासी । दवडूनियां निद्रेसी ।
आत्मचिंतन अहर्निशी । अविश्रामेसी साधावे ।। ए.भा. ९-३४०

आळसाला छाटून टाका, झोपेला बाजूला सारून, रात्रंदिवस

एकसारखे आत्मचिंतन करीत राहावे.

परमार्थाला सावध कसे राहावे याविषयी दृष्टांत देतात -

साधावया आत्म लग्न । सावधान बिजवराचें मन ।
तेणे साक्षेपे आपण । सायुज्यलग्न साधावे ॥

अर्थ :- आपले लग्न लागेपर्यंत बिजवराचे = (नवरदेवाचे) मन जितके सावध असते, तितके आपणहि जीव शिवाचे लग्न लागेपर्यंत सावध असले पाहिजे.

काळाचा चपेट घात । जंव वाजला नाहीं येथ ।
तंव साधावया परमार्थ । आयुष्य व्यर्थ न करावे ॥ ए.भा. ९-३४४

काळाचा तडाखा जोपर्यंत बसला नाही, तोपर्यंत परमार्थ साधण्याकडेच आयुष्य खर्च केले पाहिजे. फुकट दवडता कामा नये.

कारण नाथ महाराज म्हणतात की, काळ एकसारखी वाट पाहतो-

'घडी घडी काळ वाट याची पाहे ।'

असे उद्‌गार काढले आहेत. त्याच भाषेत श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास म्हणतात -

धरोनिया जन्म मूळ । अखंड लागलासे काळ ।

लवनिमिष पळपळ । काळ वेळ साधित ॥

जन्ममूळ धरून काळ हा अखंड पाठीस लागलेला असतो. लव, निमिष, पळपळ धरून काळ हा वेळ साधीत असतो.

काळु न म्हणे हाट घाट । न म्हणे अवसी पहांट ।
न म्हणे देशविदेश वाट । नाशी उद्‌भट निजतेजें ॥४२४॥

अर्थ :- काळ हा बाजार म्हणत नाही किंवा नदीचा घाट म्हणत नाही, अवशी, पूर्वरात्र किंवा पहाट ह्याचा विचार मनात आणीत नाही.

काळु मारोनि नोसंडी । यातना भोगवी गाढी ।
सवेचि गर्भवासी पाडी । जेथ दुःखकोडी अनिवार ॥ ४२७ ॥

अर्थ :- काळ नुसते मारूनच सोडीत नाही, तर आणखी नाना प्रकारच्या यातना भोगावयास लावतो आणि ज्यात अनिवार दुःखे असतात अशा गर्भवासात तो घालतो.

एके जन्मे जन्म न सरे । एके मरणे मरण नोसरे ।
कोटि कोटि जन्मांचे फेरे । काळ योनिद्वारे करवितु ॥

ए.भा. १०-४२६

अर्थ :- एका जन्माने जन्महि सरत नाही आणि एका मरणाने मरणहि नाहीसे होत नाही. काळ हा योनीच्या द्वाराने कोटि कोटि जन्मांचे फेरे करवितो.

दुर्लभ मनुष्य जन्म (देह) प्राप्त होऊनहि विषयभोगात आयुष्य वेचले गेले, काही उध्दाराचे साधन केले नाही व काळाचा घाला पडला म्हणजे निमूटपणे त्याच्या ताब्यात जावे लागते. तेव्हा मात्र काही चालत नाही. याचा परिणाम - मुक्तीला योग्य असा देह मिळूनहि वाया गेला. तसेच एकदा मनुष्य देहातून गेला की, पुन्हा प्राप्त होणे शक्य नाही. याप्रमाणे सतत मृत्यूचे चिंतन करावे.

येथे मुख्य पाहिजे अनुताप । त्या अनुतापाचे कैसे रूप ।
नित्य मृत्यु लागला समीप । न मनी अल्प देह सुख ॥ २ ॥
म्हणे नरदेह किमर्थ निर्मिला । तो मी विषय स्वार्थी लाविला ।
थिता परमार्थ हातींचा गेला । करी वहिला विचार हा ॥ ३ ॥

ऐसा अनुताप नित्य वाहता । तंव वैराग्य ये तयाच्या हातां ।
त्या वैराग्याची कथा । ऐक आता सांगेन ॥ ४ ॥ चि. पद

अर्थ :- यात मुख्यतः 'अनुताप' (प्राप्त परिस्थिती, अनिष्ट म्हणून तळमळ व इष्ट परिस्थितीची अनिवार ओढ) पाहिजे असतो. त्या अनुतापाचे स्वरूप काय ? तर मृत्यु केव्हां उडी घालील याचा नेम नाही. असे जाणून तो देह विषयक सुख-लालसा सोडून देतो. ॥ २ ॥ तो म्हणतो, देवाने हा उत्कृष्ट नरदेह दिला असता विषयसेवनाकडे मी त्याचा दुरुपयोग केला आणि हातचा परमार्थ घालवून बसलो, असा तो विचार करतो. ॥ ३ ॥ असा अनुताप नित्य करू लागला म्हणजे त्यास वैराग्य प्राप्त होते. त्या वैराग्याची कथा (स्वरूप) सांगतो ऐक. ॥ ४ ॥

म्हणून नाथ महाराज म्हणतात, त्याप्रमाणे हाच अनुताप हृदयात सतत असावा म्हणजे सावधपणा प्राप्त होतो. महाराज सांगतात, अशा अनुताप युक्त सावधपणाने - '**काही तरी बोध करी मना ।**'

आपल्या मनाला काही तरी बोध कर. कोणी म्हणेल, बोध दुसऱ्यांनी करावयाचा की आपणच ? याचे उत्तर भगवान श्रीकृष्ण देतात-

उध्दरे दात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ गी. ६-५

अर्थ : आपणच आपला उध्दार करावा, आपला घात करू नये. आपण स्वतःच स्वतःचे मित्र आहोत, स्वतःचा स्वतःचे शत्रु आहोत.

आपण आपल्या आत्म्याचा नाश करू नये. आपल्या अंतःकरणात थोडा तरी विचार, सावधपणा आला तरच दुसऱ्याच्या उपदेशाचा उपयोग होतो. नाही तर तो उपदेश व्यर्थ होतो. आत्मकृपा, शास्त्रकृपा व गुरुकृपा असे कृपेचे तीन (प्रकार) सांगितले जातात. ज्याच्यावर आत्मकृपा होते

त्यासच शास्त्रकृपा व गुरुकृपेचा उपयोग होतो. ज्याच्या अंतःकरणात अनुताप आहे अशा विवेक-वैराग्यवान साधकावरच आत्मकृपा झाली असे समजावे. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

काळ काळ वयसा खातु । हा देखोनि आयुष्याचा घातु ।
जाणोनि नरदेहाचा पातु । होय अनासक्तु देह गेहा ॥ १६० ॥
जाणोनि देहाचे क्षणिकपण । त्यागावया देहाभिमान ।
साधावया भक्तिज्ञान । अति सावधान जो होय ॥ ए.भा. २०-१६१

अर्थ :- काळ हा कालमानाप्रमाणे वय खातच असतो. यात आयुष्याचा घात होतो, हे लक्षात आणून व नरदेह हा पतन पावणार हे जाणून तो घरादाराविषयी उदासीन होतो. ॥ १६० ॥ देहाचा क्षणभंगूरपणा लक्षात आणून देहाभिमान सोडून देण्याला व भक्तिज्ञान संपादन करण्याला तो अत्यंत जागृत असतो.

अशी सावधानता अखंड राखणे म्हणजेच मनास बोध करणे होय. 'मनास बोध करा' असे महाराज सांगतात. बहुतेक लोक मनाला बोध न करता जनालाच करतात. पण साधकाने जनाला बोध करू नये. स्वतःच्या मनालाच करावा. कारण बंध व मोक्ष हे सर्व मनाच्या आधीन आहेत. मन जरी चंचल, विषयासक्त आहे. तरी त्यास बोध करीत गेले पाहिजे. तो बोध दोन प्रकारे करणे योग्य आहे. ज्या विषयाकडे इंद्रिय द्वारा मन जाते. त्या विषयाचे अनित्यत्व तसेच परिणाम, ताप, संस्कार, दुःख, गुणवृत्ती विरोध इत्यादि दोष सतत दाखवित राहणे हा एक बोधाचाच प्रकार आहे. तसेच परमात्मा व त्याच्या प्राप्तीची साधने ज्ञान, भक्ति, वैराग्य, नाम इत्यादिकांचे श्रेष्ठत्व, फल दातृत्व हे मनास पटवून देणे म्हणजे ते हळूहळू विषयापासून परावृत्त होऊन परमात्मप्राप्तीच्या साधनाकडे वळते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

कां जे यया मनाचे एकनिके । जे हे देखिलिया गोडिचिया ठाया सोके ।
म्हणोनि अनुभवसुखचि कवतिके । दावित जाईजे ।। ज्ञा.६-४२०

अर्थ :- कारण की, या मनाची एक गोष्ट चांगली आहे, ती ही की, त्याला एकदा गोडी लागली की अनुभवलेल्या गोडीच्या ठिकाणी सवकते.

पण जेव्हां त्यांनी विवेक-वैराग्य द्वारा मनास बोध केला तेव्हां तेच मन असे झाले ते तुकाराम महाराज सांगतात -

अचळ न चळे ऐसे झाले मन । धरूनि निजखूण राहिलो ते ।।
तु. म.१९४३

अर्थ :- संतांनी मला जी पांडुरंगाच्या समचरणाची खूण दाखविली ती निजखूण मी धरून राहिलो. त्यामुळे जे मन चंचल होते. ते स्थिर झाले. त्या चरणापासून ते हालेनासे झाले.

सर्व साधु संतांचा हाच अनुभव आहे. यावर कोणी शंका घेईल की, अहो, आमचे सर्व आयुष्य संसारात खर्च झाले.

बालपण गेले नेणतां । तारुण्य दशे विषय व्यथा ।
वृध्दपणी प्रवर्तली चिंता । मरे मागुता जन्म धरी ।। ३ ।।
प्रथम केला गर्भीवास ।। तु.म. ७००

अर्थ :- बाल्यावस्था ही न समजण्यातच गेली, तारुण्यावस्थेत विषयासक्ति वाढली गेल्यामुळे दुःख व म्हातारपणी चिंता (मुलाबाळांची, शेती धंद्याची, घरादाराची) निर्माण झाली व शेवटी मेले की, पुनः जन्म घ्यावा लागतो.

अशा स्थितीत हा साधनांचा अभ्यास विवेक, वैराग्य, शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रध्दा, समाधान, तीव्र मुमुक्षुत्व, ज्ञान, भक्ति, योग इत्यादि करावयास अवकाशच कोठे आहे ? ही साधने काही चार-आठ

दिवसात होत नाहीत, त्यांना बरेच दिवस लागतात. स्वामी विवेकानंद म्हणत. एकेका साधनाला (शमदमादिकांना) बारा बारा वर्षे लागतात. म्हणून याचे उत्तर नाथ महाराज चौथ्या चरणात देतात -

एक तास उरला खट्‍वांग रायासी ।
भाग्य दशा कैशी प्राप्त झाली ।। ४ ।।

अर्थ :- खट्‍वांग राजाचे एक तासाचेच आयुष्य उरले होते. पण तेवढ्याच काळात त्याला केवढी भाग्य दशा प्राप्त झाली.

खरा अनुताप जर होईल तर त्या साधकास कोणतेहि साधन तात्काळ फलद्रूप होईल. परिक्षितीचे उदाहरण प्रसिध्द आहे. सातव्या दिवशी सर्पदंशाने मरण पावेल अशी शापवाणी कानावर पडल्याबरोबर राजाला पश्चात्ताप झाला. आजपावेतो राज्यभोग भोगण्यात आयुष्य गेले. काहीच उध्दाराचे साधन केले गेले नाही व आता केवळ सातच दिवस आयुष्य राहिले, सात दिवसातच काही तरी केले पाहिजे. पण कोण मार्ग दाखवणार ? कोणास विचारावे ? काय करावे ? अशा विवंचनेत तो पडला असता श्री शुकाचार्य तेथे आले व त्यांनी भागवत व श्रीकृष्णचरित्र सांगून सात दिवसातच त्याचा उध्दार केला. ही कथा सर्वप्रसिध्द आहे.

सूर्योदयानंतर अंधकार जाण्यास जसा वेळ लागत नाही. त्याप्रमाणे खरा अनुताप निर्माण झाल्यानंतर उध्दारास वेळ लागत नाही. दुसरे उदाहरण खट्‍वांग राजाचे दिले आहे. सूर्य वंशातील इक्ष्वाकु कुलात उत्पन्न झालेल्या विश्वसह राजाचा पुत्र हा 'खट्‍वांग' नांवाचा राजा फार शूर होता. देव-दैत्य युध्दात देव पक्षाला साहाय्य करण्याकरिता हा स्वर्गात गेला होता. युध्दात आपल्या शौर्याने देवांना विजय मिळवून दिल्यानंतर संतुष्ट झालेल्या देवांनी वर मागण्यास सांगितले असता 'प्रथम माझे आयुष्य किती शिल्लक राहिले

आहे' असे त्याने विचारले. 'दोन घटकाच' आहे असे देवांनी त्यास सांगताच त्यास पश्चात्ताप झाला व पृथ्वीवर येऊन त्याने सर्वसंग परित्याग करून परमात्म स्वरूपी चित्त लीन केले व तो मुक्त झाला ही कथा पुराणातहि आहे. श्री नाथ महाराज त्याचा अनुवाद करतात -

म्हणाल वयसेचा शेवट । केवळ झालासी तूं जरठ ।
वार्धकी हे खटपट । वृथा कष्ट कां करिसी ।। ४६९ ।।
ऐसा न मानावा अर्थ । खट्वांग राजा विख्यात ।
मुहुर्तें साधिला परमार्थ । निज स्वार्थ फावला ।।

ए. भा. २३-४७०

अर्थ :- यावर आपण कदाचित म्हणाल की, 'तुझ्या वयाचा आतां शेवटचा काल आला. तू केवळ जरठ झालास, आता म्हातारपणात ही खटपट करून फुकटची दगदग कां करितोस ?' ।। ६९ ।। पण असा स्वार्थ मनात आणू नये. खट्वांग राजा प्रसिध्दच आहे. त्याने एका मुहूर्तमात्रात परमार्थ साधिला आणि त्याचा स्वार्थ मिळाला. ।। ४७० ।।

या एका तासातच खट्वांग राजाला कशी भाग्य दशा प्राप्त झाली, पहा. येथे भाग्यदशा असा महत्त्वाचा शब्द वापरला आहे. संसारात भाग्य कोणाला म्हणतात -

ज्यासी प्रपंचाचा अतिविस्तार । त्यासी म्हणती भाग्य थोर ।
जो नाना भोगीं पाळी शरीर । सुकृती नर त्या म्हणती ।।

ए.भा.१९-३३८

अर्थ :- ज्याच्या मागे प्रपंचाचे लटांबर असते, त्याला 'भाग्यवान' समजतात आणि जो नाना प्रकारच्या उपभोगांनी आपल्या शरीराचे पोषण करतो, त्याला मोठा 'पुण्यवान' पुरुष म्हणतात. अशा

ऐहिक वैभवसंपन्न पुरुषास भाग्यवान्, दैववान् म्हणण्याचा प्रघात आहे. पण हे भाग्य वा दैव खरे नाही. तो वरचा पोकळ भास आहे. कारण आयुष्य व लक्ष्मी या दोन अतिचंचल पदार्थांवर हे भाग्य अवलंबून असते. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे धन । भाग्य अशाश्वत जाण ॥ तु. म. ३२४३

अर्थ :- तुकाराम महाराज म्हणतात, ज्यामुळे एवढी मान्यता मिळते ते द्रव्य आणि त्या द्रव्यामुळे मिळालेले भाग्य नाशिवंत आहे. असे तुम्ही समजा.

हे धनाने प्राप्त होणारे भाग्य क्षयातिशय दोषाने युक्त आहे. त्या धनाच्या मागे पंधरा अनर्थ आहेत, म्हणून परिणामी दुःख व नरकास कारण, अशा या अवस्थेस साधुसंत भाग्यदशा म्हणत नाहीत.

न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चिन्न सुखं चक्रवर्तिनः ।

असे पुराण वचन आहे. अनेक सार्वभौम राजा-महाराजांना ऐहिक-पारत्रिक योगाविषयी वैराग्य प्राप्त होऊन ते परमार्थाचा लाभ व हे आत्यंतिक महद्भाग्य संपादन करण्याकरिता ऋषिमुनींना शरण गेले. अशा कथा पुराणातून पुष्कळ आहेत.

श्री नाथ महाराज सांगतात -

त्यागोनियां राज्य संपत्ति । राजे जाऊनि वनांप्रती ।
स्वये परमार्थ साधिती । विषयासक्ति थुंकोनि ॥

ए. भा. ३-५६३

अर्थ :- राजे लोकसुध्दा राज्याचे वैभव टाकून देऊन वनाला जातात व विषयासक्ति थुंकून टाकून परमार्थ साधतात.

परि दैव जैसे कवतिकें । कहीचि दैन्य न देखे ।
कां विवेकु हा नोळखे । भ्रांतीते जेवी ।। ज्ञा. ५-९०

अर्थ :- परंतु ज्याप्रमाणे दैव हे लीलेने देखील केव्हांच दैन्य पाहात नाही, किंवा विवेक हा ज्याप्रमाणे भ्रांतीला जाणवत नाही.

खऱ्या दैवाचे, भाग्याचे हे लक्षण आहे. कोणतेच व केव्हांच दैन्य जेथे प्राप्त होत नाही. तेच दैव व भाग्य होय. श्री ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात म्हणतात -

मोक्षरेखे आला भाग्यें विनटला ।
साधूंचा अंकिला हरिभक्त ।। ३ ।।

अर्थ : तसे साधूंच्या अंकित झालेल्या हरि भक्तीच्या अविद्येची व विद्येची निवृत्ती होऊन तो सत्य, निर्धर्म मोक्ष भूमिकेवर प्राप्त होऊन परमऐश्वर्यरूप मोक्षाने सुशोभित होतो.

श्री तुकाराम महाराजांचे उद्‌गार पहा -

आठव नाठव गेले भावाभाव । झाला स्वयमेव पांडुरंग ।। तु. म. ४०२७

अर्थ : देहादि प्रपंचाचा आठव आणि त्याविषयींचा नाठव (विस्मरण) व तत्संबंधी भावाभाव (आहे व नाही) हे सर्व नाहीसे होऊन माझा देह प्रत्यक्ष पांडुरंगस्वरूप झाला.

तुका म्हणे भाग्य या नांवे म्हणिजे ।
संसारी जन्मिजे याचिलागी ।। तु. म. ४०२७

अर्थ :- तुकाराम महाराज म्हणतात, अशी जीवदशा नष्ट होऊन ब्राह्मीस्थिती प्राप्त होणे, यालाच खरे भाग्य म्हणतात व याकरितांच संसारामध्ये मनुष्यजन्म घ्यावा. (नाही तर जन्म घेणे व्यर्थ आहे.)

संसारातले भाग्य हे क्षयातिशय = (विषयांचे नश्वरत्व व विषयांचा अतिरेक) दोषांनी युक्त आहे. परंतु हे परमार्थातले भाग्य हे (सांसारिक भाग्याप्रमाणे नसून प्रारब्धादिकांची अपेक्षा, देशकालादिकांची अपेक्षा करीत नाही. तर ज्यास खरा खरा अनुताप झाला आहे, अशा साधकास हे प्राप्त होत असते आणि हरि प्राप्ती होणे हेच ते भाग्य होय. अशा साधकास श्री गुरूंनी जे साधन सांगितले आहे त्या साधनांनी हरि सापडतो. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात सांगतात -

सापडला हरि तयाला साधनी ।

एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ :- त्याला तेवढ्या अवकाशात त्याने केलेल्या साधनाने हरीची प्राप्ती झाली. म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. असे जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात.

सर्व साधुसंतांनी एक मुखाने 'हरि बोला' हेच साधन सांगितले आहे. या साधनाने कोणालाहि हरि प्राप्ती होणे शक्य आहे.

आणि हरि मुखाने गायिल्याने सर्व चिंता नाहीशा होऊन पुनःजन्म घ्यावा लागणार नाही.

हरि मुखी गाता हरपली चिंता ।

त्या नाही मागुता जन्म घेणे ॥ २ ॥

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❋ अभंग विसावा ❋

करा रे बापांनो साधन हरीचे ।
झणी करणीचे करूं नका ॥ १ ॥
जेणे नये जन्म यमाची यातना ।
ऐसिया साधना करा कांही ॥२॥
साधनाचे सार मंत्रबीज हरि ।
आत्मतत्त्व धरी तोचि एक ॥ ३ ॥
कोटि कोटि यज्ञ नित्य ज्याचा नेम ।
एक हरिनाम जपतां घडे ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी न घ्यावा संशय ।
निश्चयेंसी होय हरिरूप ॥ ५ ॥

अर्थ : बाबांनो, हरीच्या प्राप्तीचे साधन करा. खोट्या = (न टिकणाऱ्या) लाभाचे साधन चुकूनसुध्दा करू नका. ॥ १ ॥ ज्या योगाने पुनरपि जन्म प्राप्त होऊन यमयातना भोगाव्या लागणार नाहीत, असे कोणते तरी साधन करा. ॥ २ ॥ सर्व साधनांचे सार व सर्व मंत्राचा बीजमंत्र एक हरीच आहे. तोच आत्मतत्त्व आहे. हे जो मनात धरतो तोच एक धन्य होय. ॥ ३ ॥ एक हरीचे नाम घेतले असतां ज्यांचा अनेक कोटी यज्ञ करण्याचा नियम आहे, त्यांना जे पुण्य घडते ते मिळते. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, या विषयांशी मनात कोणत्याहि प्रकारची शंका बाळगू नये. जो हरिनाम घेतो, तो निश्चयाने हरिरूप होतो. ॥ ५ ॥

विवरण : श्री एकनाथ महाराज या अभंगात 'सर्व संसारात जे आसक्त झालेले जीव आहेत त्यांना 'बाबांनो,' असे संबोधन देऊन मोठ्या कळकळीने सांगतात की, जन्माला आलेल्या प्राण्यास कांही तरी साधने करावीच लागतात. 'मी कोणतेहि साधन करणार नाही' असे देहधारी कोणीहि पुरुष म्हणू शकत नाही. शरीर, इंद्रिये, मन बुध्द्यादि ही साधनांची द्वारे आहेत. नव्हे साधन म्हणूनच यांची निर्मिती आहे. साधन म्हटले की त्याला साध्य लागतेच. मनुष्य संसारात साध्य शोधीतच असतो, कित्येक तर संसारासच साध्य समजणारे अज्ञानी आहेत. जो जो हेतु ठेवून मनुष्य संसार करतो त्या हेतूसच तो साध्य समजत असतो. देह, स्त्री, पुत्र, वित्त, मान तसेच शब्दस्पर्शादि विषय, लौकिक इत्यादि अनेक साध्ये पुढे ठेवून ती प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. वास्तविक विचार केला तर संसार हा कधीच साध्य होऊ शकत नाही. कारण वेदांत शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे तो दिसणारा व नष्ट होणारा असा खोटा आहे. मृगजळाप्रमाणे तो नुसता भासणारा आहे.

संसार अथवा संसारातील भोग्य पदार्थ जर खरे फल असते तर योग सामर्थ्याने, तपाच्या सामर्थ्याने युक्त होऊन ऋषि-मुनी व साधुसंतांनी संसारच केला असता. त्यांना तो संसार करणे अशक्य नव्हते. पण त्या साधुसंतांचाच अनुभव ते सांगतात -

लटिका व्यवहार सर्व हा संसार ।
वाया येरझार हरिवीण ॥१॥

अर्थ : कारण देहादिक संसार व त्यातील व्यवहार सर्व खोटा आहे. म्हणून हरीला सोडून या संसाराच्या मोहात राहशील तर तुझी येरझार, म्हणजे जन्मला येणे व मरणे हे व्यर्थ होईल.

हे ज्ञानेश्वर महाराजांचे हरिपाठातील उद्‌गार प्रसिध्द आहेत.

इतकेच नव्हे, तर ते आणखी म्हणतात, 'हरिवीण जन्म नर्कचि पै जाणा।' असेच ते स्पष्ट सांगतात. हरि हाच एकमेव 'सत्, चित्, आनंद' स्वरूप जीवाचे साध्य होण्यास योग्य आहे.

तुका म्हणे एक विठ्ठलचि खरा ।
येर तो पसारा वाऊगाचि ॥ तु. म. ७८०

अर्थ : श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, ह्या जगात हा एक विठ्ठलच परमार्थतः खरा आहे इतर बाकीचा पसारा व्यर्थ आहे.

सत्य तूं सत्य तूं सत्य तूं विठ्ठला । तु. म. १५९५

अर्थ : हे विठ्ठला, तूं सत्य आहेस, असे त्रिवार सांगतात.

असे सर्व संतांचे पुरावे आहेत. जीव चेतन स्वतः आत्मा आहे, कारण सुखरूप म्हणून ! संसार जड, दुःखरूप आहे. जीवाला कायमचे सुख हवे असते आणि संसारातले सुख न टिकणारे आहे. तो केवळ अज्ञानानेच जीवाला साध्य वाटतो. ते अज्ञान दूर करून जीवापुढे खरे शाश्वत साध्य ठेवण्याचे महत्त्वाचे कार्य संत करीत असतात. म्हणून श्री नाथ महाराज 'हरीचे साधन करा' असे अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात.

करारे बापांनो साधन हरीचे ।
झणी करणीचे करू नका ॥ १ ॥

अर्थ : 'बाबांनो, हरीच्या प्राप्तीचे साधन करा'. खोट्या (न टिकणाऱ्या) लाभाचे साधन चुकूनसुध्दा करू नका.

'हरीचे साधन म्हणजे हरीप्राप्तीचे साधन करा' असा अन्वय घेणे योग्य आहे आणि 'झणी करणीचे करू नका ।' असे म्हणतात. यावरून हे सिध्द होते की, हरिविना जे साधन केले जाते ते करणीचे म्हणजे कृत्रिम होय. म्हणजे हरीवाचून जे जे साधन केले जाते ते प्रत्येकाच्या कर्माचे

फलस्वरूप असते. अर्थात् ती कर्मांची फले जावीला ह्यालोकी किंवा परलोकी ब्रह्मलोकापर्यंतचे भोग देणारी आहेत. ते सर्व भोग क्रियेने मिळणारे आहेत व कर्माचा भोग संपला की, पुनः ते पुण्य नष्ट होणारे आहे, म्हणून त्यांना (साधनांना) करणीचे म्हटले आहे. म्हणजे कर्माने मिळालेला परलोक नष्ट होतो. असे म्हटले आहे. म्हणूनच तो अनित्य आहे, असे गीतेत सांगितले आहे.

आब्रह्म भुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।। गी. ८-१६

अर्थ : अर्जुना, ब्रह्मलोकासकट सर्व लोकींचे प्राणी पुनर्जन्म पावणारे आहेत. हे कुंतीपुत्रा, परंतु मजप्रत आल्यानंतर पुनर्जन्म नाही.

या मृत्युलोकाबद्दल तर बोलायलाच नको. भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात-

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् । गी. ९-३३

अर्थ : अनित्य व सुखहीन असा हा (मर्त्य) लोक प्राप्त झाला असता तू माझीच भक्ति कर.

याचे नांवच मृत्युलोक आहे ! या श्लोकावरील ज्ञानेश्वर महाराजांची टिका मुळातच पाहणे. म्हणून नाथ महाराज प्रथम चरणात हरीचे म्हणजे हरीप्राप्तीचे साधन करा, करणीचे म्हणजे क्रियेने प्राप्त होणाऱ्या फलाकडे जाऊ नका. आणखी एका कारणाने या साधनाचे आचरण करण्याकरिता नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात-

जेणे नये जन्म यमाची यातना ।
ऐसिया साधना करा कांही ।। २ ।।

अर्थ : ज्या योगाने पुनरपि जन्म प्राप्त होऊन यम यातना भोगाव्या लागणार

नाहीत, असे कोणते तरी साधन करा.

यज्ञयागादि कोणतेहि साधन केले तरी जन्म काही चुकत नाही.

अगा कर्में जै उरावे । तै तिहीं सुख दुःखी फळावे ।
आणि तयाते भोगावया यावे । देहा एका ॥ ज्ञा. ९-४०३

अर्थ : अर्जुना, ज्यावेळेला कर्मे अर्पण न केल्यामुळे शिल्लक राहतात, त्यावेळेला त्यांचे फल सुखदुःखांच्या रूपाने तयार होते व ते भोगण्याकरितां एखादा देह घ्यावा लागतो.

तसेच अनादिकालांच्या भोगवासनेमुळे अशुभ कर्मप्रवृत्तींना कितीहि प्रतिबंध केला तरी अशुभ वासना होतच असते. या अशुभ कर्मालाच पाप असे म्हणतात. त्यासच 'अन्याय्य कर्म' असेहि म्हटले आहे. या अन्याय्य कर्माचे फल म्हणजेच 'निरयभोग' आहे. असे भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात -

वेदी अन्यायी पडे । तो निरय भोगें दंडे ॥ ज्ञा. १६-२९६

अर्थ : वेदाच्या दृष्टीने जो अन्यायी ठरतो, त्यास नरकभोगाची शिक्षा होते व त्याच्या (वेदाच्या) दृष्टीने जो न्यायी ठरतो तो सुखाने स्वर्गात राहतो. स्मृति व पुराण ग्रंथातून यमलोक व तेथील यमयातनांचे विस्तृत वर्णन केलेले आढळते. कोणी म्हणेल, पापकर्मापासून जर अशा अनंत यातना भोगाव्या लागतात तर मनुष्य हे पाप करतोच का ? याचे उत्तर विषयासक्ती हे आहे. तात्पुरते रमणीय असणारे विषय हे अज्ञानी व बहिर्मुख जीवांना आवडतात. भगवान अर्जुनास सांगतात -

'अर्जुना, ज्याप्रमाणे गळाला लावलेल्या आमिषाचा पिंड (गोळा) जेथपर्यंत मासा गिळीत नाही तेथपर्यंतच ठीक ! त्याचप्रमाणे विषयांच्या संगाची स्थिती आहे, असे तू निःसंशय समज. अथवा विरक्तांच्या दृष्टीने

पाहिले तर हे विषयसुख पंडुरोगामध्ये आलेल्या सुजेप्रमाणे घातक आहे, असे समज, अथवा मृगजळालाच लोक जल (पाणी) असे म्हणतात. त्याप्रमाणे विषयापासून येणाऱ्या अनुभवाला 'सुख' म्हणणे ही व्यर्थ बडबड आहे. किंवा सर्पाच्या फणीची सावली आहे. ती उंदराला कितपत शांत करणारी होईल बरे ? त्याप्रमाणे विषयांचे सुख हे घातक आहे.

शास्त्र, संत हे नित्य जागृती देतात. पण तिकडे दुर्लक्ष करून कामादि विकारांच्या आहारी गेल्यामुळे पापप्रवृत्ति अनिवार्य होते आणि मग त्याचे फल यमयातना भोगाव्या लागतात. श्रीमद्‌भागवतात कपिल-देवहूति संवादात या भयंकर यमयातनांच्या प्रकाराचे वर्णन आढळते. भागवतात अठ्ठावीस प्रकारच्या नरक यातनांचे व त्याला कारणीभूत पापकर्माचे वर्णन केलेले आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात सांगतात -

हरिवीण जन्म नर्कचि पै जाणा ।
यमाचा पाहुणा प्राणी होय ॥३॥

अर्थ : या मनुष्य जन्मात जर हरीची ओळख झाली नाही, तर त्या जन्मास नरकच समजावे. तो प्राणी यमाच्या घरचा पाहुणा होतो, म्हणजे यम लोकास जातो.

श्रीमद् भागवतात स्कंध सहामध्ये अजामिळ उपाख्यानात शुकाचार्यांनी यम धर्मराज व त्याच्या दूतांचा संवाद सांगितला आहे. त्यांचाच अनुवाद -

'ज्यांची जिव्हा एकदाहि भगवद्‌गुण नामाचा उच्चार करीत नाही, ज्यांचे मन कधीहि त्याच्या चरणारविंदाचे चिंतन करीत नाही, ज्याचे मस्तक एकदासुध्दा श्रीकृष्ण चरणारविंदी नम्र झाले नाही. असे भगवत्सेवा न करणारे पातकी असतील त्यांना तुम्ही या यमलोकास आणीत जा.' असे यमधर्म राजदूतांना सांगतात. म्हणून महाराज म्हणतात,

'यम यातना चुकतील असे काही तरी साधन करा'.

यावर कोणी म्हणेल, वेदामध्ये पुण्य कर्मे, यज्ञ यागादिक जी कर्मे सांगितली आहेत, त्यांच्यापासून अंतकाळ पावेतो अलौकिक-दिव्य असे स्वर्गसुख भोगावयास मिळते. तेथे गेल्यावर यमयातनांचा संबंधहि येत नाही. हे खरे, पण स्वर्ग भोग देणाऱ्या पुण्याचा क्षय झाला म्हणजे पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो.

तुका म्हणे जाती । पुण्यक्षयें अधोगती ।।४।। तु. म. २१४५

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा प्रकारची जी साधने ज्या लोकांनी केली असतील त्यांचे पुण्यक्षीण होऊन ते अधोगतीला जातात.

तात्पर्य, स्वर्ग भोग हे कर्मजन्य असल्याने ते शाश्वत नसतात पुनः जन्म होतोच. तसेच एका ब्रह्मदेवाच्या दिवसात चौदा इंद्र येऊन जातात. म्हणजे त्यांना जन्म चुकत नाही व जन्म म्हणजे एक प्रकारचा नरकवासच !

नित्य, शुध्द, बुध्द, मुक्त आत्म्याला या देहबंदिशाळेत येऊन पडणे हे अतिलाजिरवाणे आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज अनेक दृष्टांतपूर्वक ही गोष्ट सांगतात.

रूपसा उदयले कुष्ट । संभाविता कुटीचे बोट ।
तया लाजा प्राणसंकट । होय जैसे ।।१७८।।
तैसे औटहातपणे । जे शव होऊनि जिणे ।
उपजो उपजो मरणे । नांवा नांवा ।।१७९।।
तिये गर्भमेद मुसे । रक्त मूत्र रसे ।
वोतीव होऊनि असे । ते लाजिरवाणे ।। ज्ञा.१६-१८०

अर्थ : रूपवानाला जर कोड फुटले तर अथवा संभावित पुरुषाला जर

आळाचा डाग लागला तर, त्या लाजेने त्यांना जसे प्राणांवर संकट बेतल्यासारखे होते. ॥१७४॥ त्याप्रमाणे साडेतीन हात शरीरच स्वतःच समजून जे प्रेतासारखे होऊन जगावे व वारंवार जन्मास येऊन मरावे. ॥१७९॥ गर्भातील त्या मेदाच्या मुशीत रक्त व वीर्य या रसांचा ओतलेला पुतळा होऊन राहणे, ते लाजिरवाणे होय.

असा हा जन्महि चुकला पाहिजे. यमयातना चुकतील पण जन्म चुकणे फार कठिण आहे. पण योग्य प्रकारचे साधन केले तर तोहि चुकू शकतो. जन्म चुकला की, मृत्युहि चुकतो याच भूमिकेस मोक्ष म्हणतात. हाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ आहे.

तैसे येणेचि शरीरे । शरीरा येणे सरे ॥ ज्ञा. १२-१३६

अर्थ : त्याप्रमाणे याच शरीराने शरीराला येणे (जन्माला येणे) संपते. शरीराने अशीच साधने करावीत की, पुनः या शरीराला जन्मास यावे लागणार नाही. असे साधन कोणते आहे ? ते नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात -

साधनाचे सार मंत्रबीज हरि ।
आत्मतत्त्व धरी तोचि एक ॥३॥

अर्थ : सर्व साधनांचे सार व सर्व मंत्रांचा बीजमंत्र एक हरीच आहे. तोच आत्मतत्त्व आहे. हे जो मनात धरतो, तोच एक धन्य होय.

परमार्थप्राप्तीत अनेक अंतरंग-बहिरंग, कायिक, वाचिक, मानसिक साधने आहेत. त्या साधनांचे आचरण करतांना अनेक विघ्नेहि येतात. त्यात अधिकाराचाहि विचार आहे. म्हणजे कोणतेहि साधन कोणीहि करू शकत नाही. तर योग्य अधिकारीच करू शकतो.

हरिनाम हे सर्व साधनांचे सार आहे. हे हरिनाम सर्व मंत्रांचे बीज

म्हणजे मूळ आहे. सर्व मंत्राचे मूळ वेदात आहे व वेदांचेहि बीज 'हरि' ही दोन अक्षरे आहेत. नाथ महाराजांनी मागे म्हटलेच आहे.

वेदाचेहि बीज हरि हरि अक्षरे ।

असे सहाव्या अभंगात म्हटले आहे. वेदात मंत्रशास्त्रावरील ग्रंथात अनेक मंत्राचा विचार आहे, पुराणात एक वचन आहे.

सप्त कोटी महामंत्राश्चित्त विभ्रम कारकाः ।
एक एव परोमंत्रः श्रीरामेत्यक्षरद्वयम् ॥

सात कोटी महामंत्र आहेत. सामान्य किती असतील त्यांची गणना नाही. यात एकच श्रेष्ठ मंत्र श्रीराम या दोन अक्षरांचा आहे.

व्यवहारात शब्दाला मूल्य नसून त्याच्यापासून जो अर्थ ऐकू येतो त्याला महत्त्व आहे. पण मंत्र असे आहेत की, त्यातील शब्दाचा उच्चार केला तरी फल प्राप्ती होते.

मननात्त्रायते यस्मात्तस्मात् मंत्रः प्रकीर्तितः ।

अर्थ : ज्या शब्दांच्या वर्णांच्या मननाने तो मनन करणाऱ्याचे रक्षण करतो. म्हणून त्या वर्णास वा शब्दास मंत्र असे म्हणतात.

यातहि मंत्रात पुन्हा बीजाक्षरे 'ॐ ऱ्हां ऱ्हीं क्लीं' असतात. तसेच इतर मंत्रांचे विधि विधानहि फारच कठिण आहे.

अशौचिया जपो नये आणिकाते ऐको नये ।
ऐसिया मंत्राते जग बिहे । त्याचे फळणे थोडे परी क्षोभणे बहु ।
तैसा मंत्रराज नव्हे रे रे ॥१॥ नारायण नाम नारायण नाम ॥ ज्ञा. म.

अर्थ : अशुची असतांना वैदिक मंत्राचा जप करू नये. तसेच शूद्रादिकांना ऐकूहि देऊ नये. तसे केले तर फार दोष आहेत. म्हणून वैदिक मंत्रांच्या

जपासंबंधाने फार भ्यावे लागते. पण कदाचित् सांगितल्याप्रमाणे वैदिक मंत्राचे यथार्थ अनुष्ठान झाले तर ते वैदिक मंत्र थोडे फळ देतात. पण त्यात चूक झाली तर त्यांचा क्षोम होऊन ते दुःख मात्र फार देतात. त्याप्रमाणे हा मंत्र म्हणजे 'नारायण नामाचा जप' तसा नाही. म्हणून 'नारायण नारायण' नामाचा जप कर रे बाबा !

आणिकही मंत्र मोक्षदानी खरे ।
अशौचाचा भार असू नये ।।
नाम मंत्र कांही बाधीना कोणासी ।
जपा अहर्निशीरामकृष्ण ।। ना. म.

श्री तुकाराम महाराजहि या मंत्राबद्दल म्हणतात -

उघडा मंत्र जाणा रामकृष्ण म्हणा ।
तुटती यातना गर्भवास ।।२।। तु. म. २४९५

अर्थ : 'रामकृष्ण ' हा मंत्र उघडा आहे. हे जाणून तूं त्याचा उच्चार कर. त्यायोगाने तुझ्या गर्भवासाच्या यातना नाहीशा होतील.

इतर मंत्र उच्चारतांना जर थोडीशी चूक झाली तर मंत्र जप करणाऱ्यास वेड लागते.

मंत्र चळे पिसे लागते सत्वर ।
अबध्द ते फार तरले नामें ।।१ ।।
अशौच तो बाधी आणिकां अक्षरां ।
नाम निदसुरा घेतां तरे ।।२।। तु. म. २५०६

अर्थ : कांही मंत्रांचा उच्चार जसा तसा न करतां त्यात काही चूक झाली तर उच्चार करणारास तात्काळ वेड लागते. परंतु श्रीहरीचे नाम तसे नाही. ते वेडेवाकडे घेऊनहि पुष्कळ तरले आहेत. ।।१ ।। दुसरे वैदिकमंत्र अशुध्द स्थितीने जपले तर ते बाधक होतात. परंतु नामस्मरण हे निजल्या ठिकाणी,

कोणी पारोशाने (स्नान न करताहि) केले तरी तो तरून जातो.

साधनांचे सार म्हणण्याने सर्व साधनाने जे फल प्राप्त होते ते एका नामस्मरणाने प्राप्त होते असा सिध्दांत आहे म्हणून -

साधनाचे सार मंत्र बीज हरि ।

सर्व साधनांचे सार व सर्व मंत्रांचा बीजमंत्र एक हरीच आहे. असे म्हटले आहे. हा हरीच यावत् जीव मात्रांचा आत्मा आहे म्हणून त्यास 'आत्मतत्त्व' म्हटले आहे. श्रीमद्भागवतात म्हटले आहे. तत्त्व हा शब्द सर्व जड चेतनात्मक प्रमेयांना लावला जातो. पण हरि सोडून सर्व अनात्मे आहेत. म्हणून त्यांना लावला जाणारा तत्त्व शब्द गौण आहे. आत्मा हरि हाच एकमेव तत्त्व संज्ञेस योग्य आहे. अशा 'आत्मतत्त्वास' 'धरी' म्हणजे त्याच एकमेव तत्त्वाविषयी दृढनिष्ठा धारण करणाराच या जगात श्रेष्ठ आहे. हेच नाथ महाराज सांगतात -

आत्मतत्त्व धरी तोचि एक ।। ३ ।।

अर्थ : तोच आत्मतत्त्व आहे, हे जो मनात धरतो तोच एक धन्य होय. किंवा जो हरिनाम हेच सर्व साधनाचे सार आहे, असे समजून नामनिष्ठ राहतो, तोच आत्मतत्त्वाला धारण करतो. म्हणजे त्यालाच आत्मतत्त्व कळते. असाहि अर्थ केला तरी चालेल.

एक हरि आत्मा जीव शिव समा ।
वाया तूं दुर्गमा न घाली मन ।।३ ।।

अर्थ : हरि जो एक आत्मा त्याची व्याप्ति मायोपाधिक शिवामध्ये व अविद्योपाधिक जीवामध्ये एक सारखीच आहे. त्याहरीला सोडून दुसऱ्या समजण्यास कठीण अशा गोष्टींमध्ये = (साधनांमध्ये) तूं आपले मन घालू नको.

असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितलेच आहे. आता एका हरिनामात केवढी अगाध शक्ति आहे. असे नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात.

कोटि कोटि यज्ञ नित्य ज्याचा नेम ।
एक हरिनाम जपतां घडे ॥ ४ ॥

अर्थ : एक हरीचे नाम घेतले असता ज्यांचा अनेक कोटि यज्ञ करण्याचा नियम आहे त्यांना जे पुण्य घडते ते मिळते. ॥ ४ ॥

काही धार्मिक वृत्तीचे पुरुष सतत नित्य यज्ञाचे आचरण करीत असतात कारण श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेत म्हटले आहे-

यज्ञ दान तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ गी. १८-५

अर्थ : यज्ञ, दान, तप ही कर्मे त्याज्य नाहीत; ती केलीच पाहिजेत. कारण यज्ञ, दान व तप ही फलेच्छा टाकून केली म्हणजे ज्ञानवंतांना चित्त शुध्द करणारी आहेत.

याचा अर्थ यज्ञदान तप इत्यादिक साधने श्रध्दावान पुरुषास पावन करणारी कर्मे आहेत. गीतेमध्येहि प्रजापति संदेश प्रकरणात या यज्ञादि नित्य कर्माचे फार माहात्म्य सांगितले आहे. त्यावर विश्वास ठेवून स्वकर्तव्य म्हणून स्वतःच्या उध्दाराकरितां यज्ञ यागादि साधने नियमित करतात. म्हणून त्यास 'नेम' म्हटले आहे. पुराणांमधून ऋषीमुनी तसेच अनेक राजे हे असे अनेक यज्ञ अखंड करीत असत. असे वर्णन आहे. ते योग्य आहे.

वेदामध्ये अनेक यज्ञांचे प्रकार सांगितले आहेत. दुसरा अर्थ घ्यावयाचा झाल्यास 'यज्ञ' शब्दात 'यज्'='पूजायां' हा 'यज्'

धातू आहे. गौण अर्थाने गीता अध्याय चारमध्ये कोणत्याहि साधनास यज्ञ अशीच संज्ञा दिली आहे. द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ, योगयज्ञ, स्वाध्याययज्ञ इत्यादि पारमार्थिक मार्ग आक्रमण करणारे साधक असतात. पण ही साधने पूर्णत्वाला जाऊन हा नेम सफल होणे फार कठिण आहे. वेदातील यज्ञात प्रथम मंत्राचे उच्चारण आहे. ते करीत असता एखादा स्वर जरी चुकला तरी कर्त्याचा नाश होतो.

मंत्रविद्याग्रहण । विकळ उच्चारितां वर्ण ।
शुध्दी नव्हे परि दारुण । पातक पूर्ण अंगी वाजे ।। ९२ ।।
करितां शास्त्र श्रवण । चौगुणा गर्व चढे पूर्ण ।
तो ज्ञातेपणाचा अभिमान । न निघे जाण चतुर्मुखा ।। ९३ ।।
करितां वेदाध्ययन । विस्वर गेलिया उच्चारण ।
शुध्दी नव्हेचि परी मरण । अवश्य जाण वृत्रासुराऐसे ।। ९४ ।।
दान देतां नृग बहुवस । कूपीं जाला कृकलास ।
प्राप्ती दूरी परी नाश । असमसाहस रोकडा ।। ९५ ।।
तप करिता ऋष्यश्रृंगासी । तो वश जाहला वेश्यांसी ।
श्रध्दा श्रवणाचिया ऐशी । शुध्दी आणिकांसी पै नाही ।। ९६ ।।
कर्म करावे यथा निगुती । तंव त्या कर्माची गहन गती ।
प्राचीनबर्ह्याची कर्म स्थिती । नारदोक्ति सांडविली ।। ९७ ।।
कर्मी आचमन करावे । तेथे माषमात्र जळ घ्यावे ।
न्यूनाधिकत्वासवे । दोष पावे सुरापानसम ।। ए.भा. ६-९८

अर्थ : मंत्रविद्या ग्रहण केली, पण मंत्र म्हणतांना अक्षर अशुध्द पडले असतां पुण्य तर लागत नाहीच, पण भयंकर पातक मात्र अंगाला जडते. ।। ९२ ।। शास्त्र श्रवण केले असतां चौपट गर्व मात्र चढतो आणि तो ज्ञातेपणाचा अभिमान ब्रह्मदेवाला सुध्दा निघत (सोडवत) नाही. ।। ९३ ।।

वेदाध्ययन करू लागले असता त्यातील एकदा स्वरोच्चारहि चुकला, तर शुध्द होण्याचे एकाच बाजूला राहून वृत्रासुराप्रमाणे हटकून मरण मात्र यावयाचे ! ॥ ९४ ॥ दान देणारा नृग राजा विहिरीमध्ये सरडा होऊन पडला. दानाने लाभ होण्याचे लांबच राहून नुकसान मात्र पुष्कळ झाले. ॥ ९५ ॥ ऋष्यशृंग तप करू लागला, तो वेश्यांनाच वश झाला. ह्यावरून श्रध्दापूर्वक तुझी कीर्ति श्रवण करण्याने जशी चित्त शुध्दि होते तशी दुसऱ्या कशानेहि होत नाही. ॥ ९६ ॥ बरे, यथाशास्त्र कर्मच करून राहावे, तरी कर्म मार्ग फारच कठीण आहे. प्राचीन बर्हि राजाची कर्मासक्ति नारदांनी उपदेश करून सोडविली. ॥ ९७ ॥ कर्माचरण करतांना आचमन करावे तर उडीद बुडेल इतकेच पाणी घेतले पाहिजे. त्यात जरा का थोडे कमी जास्त झाले तर त्यापासून सुरापान केल्यासारखा दोष लागतो. ॥ ९८ ॥

कित्येक लोक नामस्मरण सोडून इतर साधने करतात, त्यांना देवाची भेट होत नाही. असे निळोबाराय एका अभंगात म्हणतात -

नाना साधनांच्या केलिया खटपटा ।
त्या त्या न पवती वो याच्या दारवंटा ।
जाणो जातां जाणीव घाली आडफाटा ।
योगाभ्यासे सिध्दी रोधिताती वाटा वो ॥ ३ ॥
यज्ञयागें स्वर्ग भोग आड येती ।
करिता तपे काम क्रोध खवळती ।
नित्यानित्य ज्ञानें अभिमान वाढती ।
करितां तीर्थाटणे अहंकाराची प्राप्तीवो ॥ ४ ॥
जतपां मंत्रबीजे चळचि घाली घाला ।
करिता दान धर्म पुढे भोगवितो फळा ।
सोवळे मिरविता विधि निषेध आगळा ।

आता हेंचि धणीवरी ध्याऊं याला वो ॥ ५ ॥

इतके कष्ट करून काय फायदा होतो. तर नामस्मरणानेच साधने सफल होतात, पूर्णता प्राप्त होते. म्हणून नामस्मरणाचे श्रेष्ठत्व आहे. एका हरिनामात कोटी कोटी यज्ञांचे फल प्राप्त होते. श्री ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात म्हणतात -

हरि मुखे म्हणा हरि मुखे म्हणा ।
पुण्याची गणना कोण करी ॥ २ ॥
कोटी यज्ञापरिस तुका म्हणे हे सार ।

असे श्री तुकाराम महाराजांनीहि म्हटले आहे. यज्ञादिक कर्मांची सांगता हरिनामानेच होते, असे म्हटले आहे.

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

अर्थ : यज्ञादिकांमध्ये कर्माचरणात काही प्रमाद घडून ते कर्म असांग होणार असेल तर हरिस्मरणाने ते संपूर्ण होते. म्हणजे त्या कर्माला पूर्णता येते. असा या श्लोकाचा अर्थ आहे.

भगवान श्रीकृष्णांनी विभूति योगामध्ये म्हटले आहे.
यज्ञानां जप यज्ञोऽस्मि । गी. १०

या श्लोकावरील टीकेत म्हटले आहे.
नाम जप यज्ञु तो परम । बाधू न शके स्नानादि कर्म ।
नामें पावन धर्माधर्म । नाम परब्रह्म वेदार्थे ॥ ज्ञा. १०-२३३

अर्थ : नामजप यज्ञ हा श्रेष्ठ आहे. यास स्नानादि कर्मे अडकवू शकत नाही. स्नानादि कर्मांवाचून नाम घेतले तरी चालते. नामाने धर्म व अधर्म पवित्र होतात आणि वेदाच्या अर्थाने नाम हे परब्रह्म आहे.

म्हणून एका हरिनामात कोट्यावधि यज्ञापेक्षाहि अधिक फल देण्याचे सामर्थ्य आहे. असे श्री नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

कर्मी कर्म विगुण होत । तेथ स्मरावा मी अच्युत ।
नामे न्यून ते संपूर्ण होत । हे सामर्थ्य नामाचे ॥ ४६० ॥
तो मी अंगे आपण । याज्ञिकां मागों गेलो अन्न ।
मज नेदीतीच ते ब्राह्मण । कर्मठपण ते कर्माचे ॥ ४६१ ॥

ए.भा.१०-४६१

अर्थ : कर्म करतांना जर त्यात काही न्यून पडले तर तेथे माझे (श्रीकृष्णाचे) स्मरण करावे. म्हणजे या नामानेच त्यातील ते न्यून पूर्ण होते. इतके माझ्या नामाचे सामर्थ्य आहे. ॥ ४६० ॥ तो मी स्वतः जातिनिशी याज्ञिकांकडे अन्न मागावयास गेलो, तर त्या ब्राह्मणांनी मला ते दिले नाही. हेच ते कर्माचे कठिणपण होय. ॥ ४६१ ॥

न करितां भगवद् भजन । वेदायध्यन यज्ञ दान ।
येणेचि आम्ही जाऊ तरोन । म्हणती ते जन महामूढ ॥

ए.भा. २६-३८१

अर्थ : भगवद् भजन न करता वेदाध्ययन किंवा यज्ञ दान करूनच आम्ही तरून जाऊ असे म्हणणारे लोक महामूर्ख होत.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा एक प्रसिध्द अभंग आहे.

सकळ धर्माचे कारण । नामस्मरण हरि कीर्तन ।
दया क्षमा समाधान । संतजन साधिती ॥ १ ॥
निजधर्म हा चोखडा । नाम उच्चारू घडघडां ।
भुक्ति मुक्तीचा संवगडा । हा भवसिंधुतारक ॥ २ ॥

अर्थ : यज्ञयागादि अनंत साधने संसार तरून जाण्यास सांगितली आहेत,

त्यात मुख्य साधन श्रीहरीचे कीर्तन, नामस्मरण, दया, क्षमा व समाधान ही आहेत आणि हीच साधने संतजन म्हणजे साधक लोक संपादन करितात. आपला हाच हिताचा धर्म आहे. असा त्यांचा निश्चय असल्यामुळे ते श्रीहरीच्या नामाचा उच्चार घडघडा करतात. कारण भक्ति हीच मुक्तीला पाठविणारी नौका असल्यामुळे संसारातून तारण्यास तीच समर्थ आहे. श्रुति,स्मृति, पुराणे, संतवचने ही हरिनामाचे सर्व श्रेष्ठत्व पटवून देत आहेत. तरी कित्येकांना या विषयात संशय येणे शक्य आहे. त्यांच्याकरिता नाथ महाराज म्हणतात -

एका जनार्दनी न घ्यावा संशय ।
निश्चयेसी होय हरिरूप ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, याविषयी मनात कोणत्याहि प्रकारची शंका बाळगू नये. जो हरिनाम घेतो तो निश्चयाने हरिरूप होतो. ॥ ५ ॥

मनुष्याच्या ज्या वृत्ति आहेत त्यात संशय, विपर्यय, प्रमाद, अश्रध्दा इत्यादिकांचा समावेश आहे. पण या प्रतिकूल असल्यामुळे यांना दूर करणेच साधकास योग्य आहे. पण बलवत्तर प्रारब्ध दोषाने या वृत्ति नेहमी डोके वर काढित असतात. ‘श्रध्दा’ हा परमार्थाचा पाया आहे. अश्रध्दा, अविश्वास किती घातक आहे, याचा विचार मागे आलाच आहे. संशय हा अश्रध्दा निर्माण करतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी या संशयाचा फार निषेध केला आहे. भगवान श्रीकृष्ण स्पष्टच सांगतात-

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ गी. ४-४०

अर्थ : आत्मज्ञानहीन, श्रध्दाहीन आणि संशयी मनुष्य नाश पावतो.

संशयाच्या आहारी कोण जातो, याविषयी ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तैसा विषय सुखें रंजे । जो ज्ञानेसींचि माजे ।
तो संशये अंगिकारिजे । येथ भ्रांती नाही. ।। ज्ञा. ४-१९८

अर्थ : त्याप्रमाणे जो विषय सुखाने रंगून जातो व ज्ञानाविषयी जो बेपर्वा असतो, तो संशयाने घेरला जाईल. यात संशय नाही.

संशयी पुरुष ऐहिक, पारत्रिक सुखास मुकतो. खरे-खोटे, अनुकूल-प्रतिकूल, हित-अहित, यांचे संशयी पुरुषाला ज्ञान नसते. फार काय सांगावे, संशयापेक्षा दुसरे पाप नाही, असे ज्ञानेश्वर महाराज दृष्टांताने सांगतात -

जया काळ ज्वर अंगी बाणे । तो शीतोष्णे जैसी नेणे ।
आगी आणि चांदिणे । सरिसेंचि मानी ।। २०० ।।
तैसे साच आणि लटिके । विरुध्द आणि निके ।
संशयी तो नोळखे । हिताहित ।। २०१ ।।
हा रात्री दिवसु पाही । जैसा जात्यंधा ठाऊवा नाही ।
तैसे संशयी असतां कांही । मना नये ।। २०२ ।।
म्हणऊनि संशयाहूनि थोर । आणिक पाप नाही घोर ।
ही विनाशाची वागुर । प्राणियासी ।। २०३ ।।
येणे कारणे तुवां त्यजावा । आधी हाचि एकु जिणावा ।
जो ज्ञानाचिया अभावा । माजी असे ।। ज्ञा. ४-२०४

अर्थ : ज्याला विषमज्वर झालेला असतो, त्याला जसे शीत-उष्ण कांही कळत नाही. तो अग्नि आणि चांदणे ही दोन्ही सारखीच मानतो. ।। २०० ।। त्याप्रमाणे खरे आणि खोटे, अनुकूल-प्रतिकूल, हित व अहित ही संशयग्रस्त मनुष्याला ओळखता येत नाहीत. ।। २०१ ।। पहा, ही रात्र आणि हा दिवस, असे जन्मांधाला ज्याप्रमाणे ठाऊक नसते,

त्याप्रमाणे जोपर्यंत मनुष्य संशयग्रस्त आहे तोपर्यंत त्याच्या मनाला काहीच पटत नाही. ॥ २०२ ॥ म्हणून संशयापेक्षा मोठे असे दुसरे घोर पातक कोणतेच नाही. हा संशय प्राण्याला विनाशाचे एक जाळेच आहे. ॥ २०३ ॥ एवढ्याकरितां तू याचा त्याग करावास. जेथे ज्ञानाचा अभाव असतो, तेथेच जो असतो, त्या ह्या एकट्यालाच पहिल्याने जिंकावे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि आपल्या हरिपाठात असाच उपदेश केला आहे.

न सोडी हा भावो टाकिरे संदेहो ।
रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी ॥ २ ॥

अर्थ : म्हणून अशा शुध्द भावनेचा त्याग करू नको. या भावनेमध्ये बिघाड आणणाऱ्या सर्व संशयास फेकून दे आणि रामकृष्ण नामाचा सारखा टाहो फोडीत रहा. श्रीहरि व हरिनाम या विषयात संशय घेऊ नये. संशय घेण्यात यापासून होणाऱ्या लाभापासून तो संशयी पुरुष वंचित होईल. हा लाभ कोणता ? नाथ महाराज म्हणतात - **'निश्चयेसी होय हरिरूप ।'**

हरिरूप होणे म्हणजे ब्रह्म स्वरूप होणे, मुक्त होणे होय ! कारण मागे पहिल्याच अभंगात म्हटले आहे.

'हरिरूप झालें जाणणे हरपले ।'

तसेच चौथ्या अभंगात म्हटले आहे - **'एकाकार झाले जीव शिव दोनी ।'**

'आदिमध्यअंती अवघा हरि एक ।'

अर्थ : सृष्टीच्या आदी, मध्ये व अंती एकच एक परमात्मा सर्वत्र नटलेला आहे. एकाच हरीची अनंतरूपे आहेत व सर्वरूपात वास करणारा एकच हरि आहे.

त्याचप्रमाणे तुकाराम महाराज एका अभंगात म्हणतात -

राम म्हणता रामचि होईजे । पदी बैसोनि पदवी घेईजे ।। तु. म. ३८१

अर्थ : जो कोणी सर्वकाळ रामनाम स्मरण करील, तो रामरूपच होईल. यास्तव श्रीरामाच्या मूळ स्वरूपी आरूढ होऊन 'राम' ही पदवी घ्यावी ।। १ ।। पुराणे, वेदशास्त्रे हेच सांगतात व सर्व संतांचा अनुभवहि हाच आहे. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - **'निश्चयेसी होय हरिरूप ।'**

अर्थ : जो हरिनाम घेतो, तो निश्चयाने हरिरूप होतो.

भगवान श्रीकृष्ण भक्तवर्य उध्दवास 'भक्तांना कोणत्या स्वरूपाची प्राप्ती होते' हे स्पष्ट सांगतात -

जेथ नाही भयभ्रांती । जेथ नाही दिवसराती ।
जेथ नाही जीवशिवस्थिती । ते ब्रह्म पावती मद्‌भक्त ।।
ए.भा.२०-४४७

जे गुणागुणी अतीत । जे लक्ष्यलक्षणारहित ।
जे स्वानंदे सदोदित । ते ब्रह्म प्राप्त मद्‌भक्तां ।। ए.भा.२०-४५२

अर्थ : जेथे भय, भ्रांती कांही नाही. जेथे दिवस आणि रात्र नाही. जेथे जीव आणि शिव हा भेद नाही. त्याच ब्रह्माला माझे भक्त पावतात . ।। ४४७ ।। जे गुणागुणांच्या पलिकडे असते, जे लक्षण लक्षणारहित (जे पाहता येत नाही व ज्याची खूण सांगता येत नाही.) असते. जे सदोदित स्वानंदाने परिपूर्ण असते, ते ब्रह्म माझ्या भक्तांना प्राप्त होते. ।। ४५२ ।।

वेदांत शास्त्रात 'आनंदावाप्ती' म्हणून जी अंतिम भूमिका आहे, ती या हरिरूप बनणाऱ्या नामधारकास प्राप्त होते. श्रीकृष्ण भगवान त्या सुखमय अवस्थेचे वर्णन करतात.

लोह एकांगे स्पर्शमणी । लागतां सर्वांग होय सुवर्णी ।

तेवी मद्भक्त माझ्या ध्यानी । चिद्रूपपणी सर्वांग ।। ९३ ।।
ते काळी सहज सुख । भक्तांसी जे होय देख ।
त्यासी तुकावया तुक । कैचे आणिक कांटाळे ।। ९४ ।।

अर्थ : लोखंड एका बाजूने जरी परिसाला लागले, तरी ते सर्वांगानेच सुवर्ण होते त्याप्रमाणे माझे भक्त माझ्याच ध्यानात निमग्न झाले म्हणजे त्यांचे सर्वांग ज्ञानमयच होते. ।। ९३ ।। त्यावेळी पहा, भक्तांना जे सहज सुखप्राप्त होते, त्याच्याशी तुलना करावयाला योग्य असे दुसरे प्रमाण कोठचे ? ।। ९४ ।।

भक्तीं भोगितां माझे सुख । विसरले देहादि जन्मदुःख ।
विसरले ते तहान भूक । निजात्म सुख कोंदले ।। ९६ ।।

अर्थ : भक्तांनी माझ्या सुखाचा उपभोग घेतला असता ते देहादि जन्म दुःख विसरून जातात. ते तहान भूकहि विसरतात. इतके आत्मसुख त्यांच्या ठिकाणी भरून राहते.

जे कां देशतः कालता । अनवच्छिन्न गा वस्तुता ।
ऐशिया निजसुखाचे माथां । माझिया निजभक्ता रहिवासू ।। १०२ ।।

अर्थ : खरोखर जे देशाने व काळानेहि मर्यादित नाही. अशा अगाध आत्मसुखाच्या माथ्यावर माझ्या भक्तांचे राहणे असते.

एक मजवांचूनि कांही । भक्तांसी आणिक प्रिय नाही ।
माझेनि भजनसुखे पाही । लोकी तिही न समाती ।। ए.भा.१४-१३२

अर्थ : एका माझ्याशिवाय, भक्तांना आणखी काहीच आवडत नाही. हे पहा ! माझ्या भजन सुखानेच ते तिन्ही लोकात सामावत नाहीत. एवढे मोठे होतात.

हरि या बीज मंत्राचे अखंड चिंतन हेच सर्व साधनाचे सार आहे व हे चिंतन करणारा हरिरूप होतो. असे प्रतिज्ञापूर्वक श्री नाथ महाराज या अभंगात सांगतात -

एका जनार्दनी न घ्यावा संशय ।
निश्चयेसी होय हरिरूप ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, याविषयी मनात कोणत्याहि प्रकारची शंका बाळगू नये. जो हरिनाम घेतो, तो निश्चयाने हरिरूप होतो. म्हणून तुम्ही सर्व जण मुखाने नित्य हरि गात जा.

हरिमुखीं गाता हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुतां जन्म घेणे ॥ २ ॥

- समाप्त -

* * *

❋ अभंग एकविसावा ❋

बारा सोळा जणी हरीसी नेणती ।
म्हणोनि फिरती रात्रंदिवस ॥१॥
सहस्त्र मुखांचा वर्णिता भागला ।
हर्ष जया झाला तेणें सुखे ॥२॥
वेद जाणूं गेला पुढें मौनावला ।
तें गुह्य तुजला प्राप्त कैचे ॥३॥
पूर्व सुकृताचा पूर्ण अभ्यासाचा ।
दास सद्‌गुरूचा तोचि जाणे ॥४॥
जाणते नेणते हरीचे ठिकाणी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

अर्थ : सूर्याच्या बारा कला व चंद्राच्या सोळा कला ह्या हरीला न जाणता अजूनहि रात्रंदिवस फिरतच आहेत. ॥ १ ॥ हजार मुखांचा शेषहि हरीचे गुणवर्णन करता करता थकला. परंतु ते वर्णन करण्याच्या सुखाने त्याला आनंद प्राप्त झाला ॥ २ ॥ वेद हा हरीचे स्वरूप जाणण्याकरितां पुढे सरसावला. परंतु शेवटी त्याला सुध्दा स्तब्ध बसावे लागले. असे जे गूढ (ते तुला स्वतः च्या प्रयत्नाने) कसे प्राप्त होणार. ॥ ३ ॥ पूर्वजन्मी ज्याने पुण्याईची जोड केली आहे, या जन्मात ज्याने अभ्यास पूर्ण केला आहे व जो सद्‌गुरूचा सेवक झाला आहे तोच हे गुह्य जाणू शकेल. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो, हे दोघे हरीच्या ठिकाणी सरते होतात म्हणून तुम्ही हरि म्हणा. ॥ ५ ॥

विवरण :- मागील अनेक अभंगातून हरिस्वरूपाच्या व त्याच्या प्राप्तीच्या साधनाचा विचार चालू आहे. त्यातहि विशेषत्वाने हरिनाम हे ह्या हरीच्या प्राप्तीचे साधन सांगितले गेले आहे.

जगात जेवढे म्हणून वाच्य पदार्थ आहेत (म्हणजे वाचेने सांगून ज्यांचे ज्ञान होते ते) त्यांचे वाचक नाम असतेच. वाच्य हे प्रमेय (वाचेने ज्यांचे ज्ञान होते) म्हणून प्रकाश्य व वाचक हे शब्द प्रमाण म्हणजे (इंद्रियद्वारा) ज्ञान होते म्हणून प्रकाशक असते. जे प्रकाश्य असते ते जड असते असा सिध्दांत आहे. नाम हे शब्दरूप असते. ते प्रकाशक प्रमाण वाचक आहे व हरि हा वाच्य आहे. वाच्याचे प्रकाशन वाचक शब्दाधीन आहे. तसेच जो शब्द प्रमाणाचा विषय असतो तो प्रत्यक्षादि प्रमाणाचा विषय होऊ शकतो. उदा. 'हा घट आहे' हे शब्दानेहि कळते व नेत्रादि अन्य प्रमाणांनीहि कळते. पदार्थांना प्रकाशित करणारी या शरीरात जशी इंद्रिये आहेत तशा बाह्य चंद्र, सूर्य, दीप, अग्नि, विद्युत (वीज) अशा वस्तूहि आहेत. अंधकारात एखादी वस्तु नेत्रादिकांशी संबंध होऊनहि कळत नाही. त्या वस्तूवर प्रकाश पडला तरच ज्ञान होते. म्हणून त्यांनाहि प्रकाशक म्हटले जाते. एवढा विचार करण्याचे कारण की, सूर्य, चंद्र इत्यादिक प्रकाशक आहेत. ते जड व अंधकाराने आवृत्त (झाकलेल्या) पदार्थांचे प्रकाशन करू शकतात. म्हणजे त्यांचे ज्ञान करून देऊ शकतात. पण हरीचे प्रकाशन त्यांच्याकडून होत नाही. त्याचे ज्ञान ते बारा, सोळा कळांनी युक्त असे जे चंद्र, सूर्य करून देऊ शकत नाहीत. म्हणून श्री नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात.

बारा सोळा जणी हरीसी नेणती ।
म्हणोनि फिरती रात्रं दिवस ॥ १ ॥

अर्थ : सूर्याच्या बारा कला व चंद्राच्या सोळा कला ह्या हरीला न जणता अजूनहि रात्रंदिवस फिरतच आहेत. ॥१॥

सूर्याच्या बारा कला म्हणजे १२ आदित्य व चंद्राच्या सोळा कला आहेत. बारा आणि सोळा कलांनी युक्त असणारे सूर्य, चंद्र हे सर्व जगाचे प्रकाशन करतात. पण परमात्मा श्री हरीस ते जाणू शकत नाहीत. कारण इतर दृश्य व जड पदार्थांच्या सापेक्ष जरी त्यांना प्रकाशक म्हटले जाते तरी श्री हरीच्या सापेक्ष तेहि जड व प्रकाश्यच आहेत. श्रीमद् भगवद्गीता अ. १५ वा पहा.

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ गी. १५-६

अर्थ : ते पद सूर्य प्रकाशित करीत नाही, चंद्र प्रकाशित करीत नाही, अग्नीहि नाही. ज्या ठिकाणी गेल्यावर (गेलेले लोक) परत मागे पाऊलच घेत नाहीत ते माझे अत्यंत श्रेष्ठ निजधाम होय. श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या टीकेत त्याचे कारण सांगतात -

तैसी चंद्र सूर्यादि थोरें । इये तेजे जिये फारे ।
तिये जयाचेनि आंधारे । प्रकाशती ॥ ३११ ॥
ते वस्तु की तेजो राशी । सर्व भूतात्मक सरिसी ।
चंद्र सूर्याचां मानसीं । प्रकाशे जे ॥ ज्ञा. १५-३१२

अर्थ : त्याप्रमाणे चंद्र-सूर्य इत्यादिक जी ही मोठमोठाली तेजे आहेत, ती ज्या आत्मवस्तूच्या अज्ञानात प्रकाश करतात. ॥ ३११ ॥ ती आत्मवस्तु सर्व केवळ तेजाची रास आहे आणि ती आत्मवस्तु सर्व प्राण्यांमध्ये आत्मत्वेकरून सारखी व्याप्त आहे व जी चंद्र सूर्याच्या मनात प्रकाशते.

त्या परमात्म वस्तूचे सूर्य, चंद्र, तारका, अग्नि हे प्रकाशन करू

शकत नाहीत. जे ज्याच्याकडून प्रकाशित होते ते त्यास आपल्या सामर्थ्याने प्रकाशित करू शकत नाही. हा नियम आहे. चंद्र, सूर्य हे परमात्म प्रकाशाने प्रकाशित होतात. भगवान श्रीकृष्ण गीतेत सांगतात

यदादित्य गतं तेजो जगद्भासयतेऽ खिलम् ।
यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विध्दि मामकम् ।। गी. १५-१२

अर्थ : ते तेज आदित्याच्या ठिकाणी असून अखिल जगाला प्रकाशित करते, जे चंद्राच्या व अग्नीच्या ठिकाणी आहे, ते तेज माझे आहे, असे जाण.

याच श्लोकावर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तरी सूर्या सकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी ।
ते दीप्ती माझी जाणावी । आद्यंति आहे ।। ३९८ ।।

जळ शोषूनि गेलिया सविता । ओलांशु पुरवितसे जे माघौता ।

ते चंद्रीं पंडुसुता । ज्योत्स्ना माझी ।। ३९९ ।।
आणि दहन पचन सिध्दि । करीतसे जे निरवधी ।
तें हुताशीं तेजो वृध्दि । माझीचि गा ।। ज्ञा. १५-४००

अर्थ : तर सूर्यासह ही सर्व विश्व रचना, जो प्रकाश दाखवतो, तो प्रकाश माझा आहे व तो प्रकाश विश्वाच्या आरंभी व अंतीहि आहे, असे समज ।। ३९८ ।। अर्जुना, सूर्य, पृथ्वीतील सर्व पाणी (ओलावा) शोषून गेल्यावर, जो प्रकाश पुनः ओलावा पुरवितो, तो चंद्राच्या ठिकाणी असणारा प्रकाश माझा होय. ।। ३९९ ।। आणि जे प्रखर तेज सतत जाळण्याची व शिजविण्याची क्रिया शेवटास नेते ते अग्नीच्या ठिकाणी असणारे प्रखर तेज माझेच आहे.

उपनिषदांमधूनहि याच अर्थाची प्रतिपादक अनेक वचने आहेत

न तत्र सूर्यो भाति नेमा चंद्र तारकं कुतोऽमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासासर्वमिदं विभाति ॥

त्या परमात्म वस्तूचे सूर्य, चंद्र, तारका, अग्नि हे प्रकाशन करू शकत नाहीत तर त्याच्या प्रकाशानेच हे सर्व प्रकाशित होते.

असा प्रकार असल्यामुळे श्री नाथ महाराज लाक्षणिक भाषेत सांगतात.

बारा सोळा जणी हरीसी नेणती ।
म्हणोनी फिरती रात्रंदिवस ॥ १ ॥

अर्थ : सूर्याच्या बारा कला व चंद्राच्या सोळा कला ह्या हरीला न जाणता अजूनहि रात्रंदिवस फिरतच आहेत.

लक्षणेनेच बोलावयाचे झाल्यास सूर्य नेत्राची देवता आहे. नेत्र हे पंचज्ञानेंद्रियांचे उपलक्षण घ्यावे.

उपलक्षण म्हणजे काय :- जे ज्याच्या एक देशाचे ठिकाणी असून केव्हां केव्हां असते आणि व्यावर्तक असते ते उपलक्षण होय.

उदा. काकवान् देवदत्ताचे गृह आहे. या वाक्यात देवदत्ताच्या घराचे कावळा हे उपलक्षण आहे. कारण की घराच्या एका भागावर केव्हांतरी कावळा असतो, सर्वदा नसतो आणि दुसऱ्या घरावरून देवदत्ताच्या घराचा व्यावर्तक वेगळेपणा करून दाखवितो. म्हणून कावळा हे उपलक्षण आहे.

या इंद्रियांच्या वृत्ति अनेक आहेत. त्यांना कळा म्हणू. चंद्र मनाची देवता आहे व मनाच्याहि अनेक वृत्ती आहेत. म्हणजे ही सर्व इंद्रिये व मन हरीला जाणत नाहीत. कारण हरि हा सर्व अंतर्बाह्य वृत्तींचा प्रकाशक साक्षी आहे. त्याचे प्रकाशन म्हणजे ज्ञान हे या साक्ष्य-प्रकाश्य वृत्तींकडून कसे होणार ?

तात्पर्य, या बारा, सोळा सूर्य व चंद्राच्या कळा हरीला जाणत नाहीत. म्हणून रात्रंदिवस फिरत असतात. या वाक्यातूनहि असा ध्वनित अर्थ संभतो की, जे हरीला जाणत नाहीत त्यांना रात्रंदिवस भ्रमण करीत रहावे लागते. हरीला जाणणाऱ्यांना भ्रमण नाही. कारण हरीचे स्वरूप असे सांगितले आहे.

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तध्दाम परमं मम ।। गी. १५-६

अर्थ : ते पद सूर्य प्रकाशित करीत नाही, चंद्र नाही, अग्नीहि नाही ज्या ठिकाणी गेल्यावर (गेलेले लोक) परत मागे पाऊल घेत नाहीत. ते माझे अत्यंत श्रेष्ठ धाम होय.

तेवी मजसी एकवाट । जे झाले ज्ञाने चोखट ।
तया पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ।। ज्ञा. १५-३२०

अर्थ : त्याप्रमाणे शुध्द ज्ञानाने जे माझ्या स्वरूपी मिळाले, त्यांनी पुनर्जन्माचा मार्ग सोडला.

चंद्र सूर्यांना जसे अखंड भ्रमण आहे, तसेच जीवासहि हरीशी तादात्म्य न झाल्यामुळे सतत भ्रमण करावे लागते. चंद्र, सूर्याच्या बारा, सोळा कला हरीस जाणत नाहीत. हरीपावेतो त्यांचा प्रवेश नाही, हे सांगितले. हे चंद्र सूर्यादि हरीपासून दूर असतात. म्हणून त्यांना हरि कळणार नाही. पण नित्य हरीच्या सान्निध्यात राहणारा जो शेष तो तरी जाणेल किंवा नाही तर याचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात देतात.

सहस्त्र मुखांचा वर्णिता भागला । हर्ष जया झाला तेणे सुखे ।। २ ।।

अर्थ : हजार मुखांचा शेषहि हरीचे गुण वर्णन करता करता थकला. परंतु ते वर्णन करण्याच्या सुखाने त्याला आनंद प्राप्त झाला.

क्षीरसागरात भगवान शेषशायी आहेत, असे वर्णन आहे. तो शेष

भगवद् विभूती आहे, भगवदंश आहे. ज्याने मस्तकावर सर्व पृथ्वीचा भार धारण केला आहे. जो सर्वज्ञ म्हणविला जातो व ज्यास सहस्त्रमुखे आहेत असा शेष भगवंताच्या गुणनाम रूप ऐश्वर्यादिकांचे वर्णन करण्यास प्रवृत्त झाला. आपल्या ज्ञानबळावर त्याला वाटले की, आपण श्रीहरीच्या यावत् गुणांचे वर्णन करू म्हणून सरसावला. पण सर्व गुणांचे वर्णन करणे झालेच नाही. इतकेच नव्हे तर वर्णन करून करून भागला म्हणजे थकून गेला.

की शेषाहूनि तोंडाळे । बोलके आथी ॥ ३७० ॥
तोही आंथरुणा तळवटी दडे । येरु नेति नेति म्हणोनि बहुडे ।
एथ सनकादिक वेडे । पिसे जाहले ॥ ज्ञा.९-३७१

अर्थ : शेषापेक्षा अधिक तोंडांनी बोलणारा कोठे आहे काय ? ॥ ३७० ॥ तो शेष देखील माझ्या अंथरुणाखाली लपून बसतो. दुसरा जो वेद, तो मी परमात्मा 'असा नाही', 'मी परमात्मा तसा नाही,' असे म्हणून परत फिरतो. माझ्या परमात्म स्वरूपाच्या ठिकाणी सनकादिक अगदी वेडेपिसे झाले आहेत. ॥ ३७१ ॥

शेष स्तुति प्रवर्तला । जिव्हा चिरूनि पलंग झाला ॥ तु. म. २४९८

अर्थ : त्या श्रीहरीची स्तुति करण्याकरितां शेष हजार मुखांनी प्रवृत्त झाला परंतु स्तुति करता करता जिव्हा फाटल्यामुळे तो देवाचा निजावयाचा पलंग झाला.

सहस्त्र मुखें शेष सीणला स्तवितां । पार न कळतां ब्रह्मा ठेला ॥
तु. म. ८६३

अर्थ : हजार मुखाने तुझे वर्णन करतांना शेष थकला व तुझ्या स्वरूपाचा पार न लागल्यामुळे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवहि स्वस्थ बसला.

सहस्त्रमुखें शेष शिणला बापुडा ।
चिरिलिया धडा जिव्हा त्याच्या ।। तु.म.

असे श्री तुकाराम महाराज म्हणतात-

कोणी म्हणेल, परमात्मा श्रीहरिपासूनच समाधि स्थितीत वेद निर्माण झाले.

तरी जयाचां निश्वासी । जन्म झाले वेदराशी ।
तो सत्य प्रतिज्ञ पैजेसी । बोलिला स्वमुखें ।। ज्ञा. १८-१४२८

अर्थ : तर ज्याच्या निःश्वासात वेदराशी उत्पन्न झाले, तो सत्यप्रतिज्ञ श्रीकृष्ण, जे गीताशास्त्र, प्रतिज्ञापूर्वक (जाणूनबुजून) आपल्या मुखाने बोलला. असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात. तसेच जो वेद सर्व ज्ञानाचे आगर, पण तोहि मागे सरला.

पाहे पां जाणिवेचेनि बळे । कोण्ही वेदापासूनि असे आगळे ।। ज्ञा. ९-३७०

अर्थ : अर्जुना, विचार कर, ज्ञान संपन्नतेच्या बाबतीत वेदापेक्षा श्रेष्ठ कोणी तरी आहे काय ? असा वेद तरी परमात्म्याला जाणील किंवा नाही, याचे उत्तर नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात.

वेद जाणों गेला पुढें मौनावला ।
तें गुह्य तुजला प्राप्त कैचे ।।३ ।।

अर्थ : वेद हा हरीचे स्वरूप जाणण्याकरितां पुढे सरसावला. परंतु शेवटी त्याला सुध्दा स्तब्ध बसावे लागले. असे जे गूढ (ते तुला स्वतःच्या प्रयत्नाने) कसे प्राप्त होणार ?

लौकिक, अलौकिक सर्व वस्तूंचे यथार्थ ज्ञान करून देण्याचे सामर्थ्य वेदात आहे. प्रत्यक्ष व अनुमानादि प्रमाणांनी ज्या साध्य साधनांचे ज्ञान होत नाही ते ज्ञान करून देण्याचे सामर्थ्य वेदात

आहे. स्वर्गादि लोकांचे व त्यांचे साधन यज्ञादि कर्माचे ज्ञान वेदांवाचून दुसऱ्या साधनाने (प्रमाणाने) होत नाही.

पै वेदांचे बहुवस पण । देखेचिना जयाचे आंगण ।
हे गगनाचे पांघरूण । होय देखा ।। ज्ञा. ८-१९०

अर्थ : चारहि वेदांचा विस्तार त्या परमात्म्याचे अंगणहि पाहू शकत नाही. हे चैतन्य आकाशाचेहि पांघरूण आहे.

वेद वानूनि तंव चांग । जंव न दिसे तुझे आंग ।
मग आम्हा तया मूग । एकी पांती ।। ज्ञा.१४-११

अर्थ : जोपर्यंत तुझ्या स्वरूपापर्यंत पोहोचला नाही, तोपर्यंत वेद वर्णन करून प्रतिष्ठेत राहतो. मग तुझ्या स्वरूपाचे वर्णन करण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे त्याला (वेदाला) व आम्हाला एका पंक्तीला बसून मूग गिळावे लागतात. (मुकाट्याने बसावे लागते.)

वेदु काय काय न बोले । परी येथे नांवचि नाही घेतले ।।
ऐसे कांही जोडले । नाही जेणे ।। अमृ. ७-१०७

अर्थ : वेदाने सर्व काही प्रतिपादन केले, परंतु आत्म्याचे नांवहि घेतले नाही. म्हणजे अमुक एक प्रकारचा, अशा तऱ्हेचा आत्मा आहे, असे काही सिध्द केले नाही कारण आत्मा वेदालाहि विषय होत नाही.

'नेति नेतीत्यात्मा।' असे उपनिषद वाक्यहि आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा एक प्रसिध्द अभंग आहे.

श्रुति नेति नेति म्हणती एकु गोविंदु रे ।
अनुमानेना अनुमानेना ।।धृ. ।। ज्ञा.म.

अर्थ : तो परमात्मा अनुमानाचा विषय नाही, शब्दप्रमाण म्हणावे

तर श्रुति सुध्दा नेति नेति म्हणून थांबते. परंतु नेति नेति म्हणूनच त्या गोविंदाला दाखविते.

श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

खुंटली शास्त्रांची व्युत्पत्ति । दर्शने अद्यापि विवादती ।
श्रुति परतल्या नेति नेति । तेथ वचनोक्ति विरामु ॥

ए.भा. २८-५३१

अर्थ : शास्त्रांची व्युत्पत्ति खुंटली, दर्शने अद्यापि वादविवाद करीतच आहेत. श्रुति सुध्दा 'नेति नेति' = (न + इति = असे नव्हे) म्हणून टेकीस आल्या, तेथे वाणीचे काय चालणार ? तीहि विराम पावली.

श्री नाथ महाराज भागवत स्कंध एकादश मधील तिसऱ्या अध्यायात म्हणतात -

जीवु सोडवावया होडा । शब्दे सवेग उचलिला विडा ।
तेणें घेतां तत्त्वांचा झाडा । आपणहि पुढां निमाला ॥६६६॥
श्रुति नेति नेति येणे शब्दे । अतद्व्यावृत्ति निषेधबोधे ।
परी साक्षात् वेदानुवादें । निजवस्तु शब्दे न बोलवे ॥६६७॥

अर्थ : 'जीवाला संसार बंधनातून सोडवावयाचे' असा वेदांनी आवेशाने पैज मारून विडाच उचललेला आहे. पण सर्व तत्त्वांची छाननी करून पाहत असतां त्यांनीहि हातच टेकले. ॥६६६॥ श्रुतीने 'नेति नेति' (असा नाही, असा नाही) ह्या शब्दांनी अनात्म पदार्थांचा निषेध दाखवून आत्मस्वरूपाची खूण पर्यायाने सांगितली, पण आत्म्याचे प्रत्यक्ष स्वरूप काही वेदांना सांगता आले नाही.

कोणी म्हणेल, जर वेद श्रीहरीचे ज्ञान करून देत नाही, तर त्याचे प्रयोजन = फल काय ? तर श्री नाथ महाराज म्हणतात -

श्रुति नेति नेति येणें वचने । शब्द निषेधूनि वस्तु दावणे ।
शब्दी निःशब्द जो लक्षू जाणे । तेणें पावणे परब्रह्म ।।६६९।।

अर्थ : श्रुति नेति नेति म्हणजे 'हे नव्हे, हे नव्हे', अशा निषेधरूप वचनांनी (लक्षणावृत्तीने) परब्रह्म दाखविते. ह्या श्रुति शब्दाच्या सहाय्याने निःशब्द परब्रह्माला जो जाणू शकतो. तोच परब्रह्माला पोचतो. ।। ६६२ ।।

शब्द निमोनि सर्व शक्ति । जीवासी दे ब्रह्मप्राप्ति ।
शब्दा देवा परोक्षेति । जाण निश्चिती या नांव ।। ६७१ ।।

अर्थ : शब्द आपल्या सर्व शक्तीसह लय पावून जीवाला ब्रह्म प्राप्ती करून देतो 'शब्दादेवो परोक्षेति' म्हणजे शब्दापासून अपरोक्ष ज्ञान म्हणतात ते ह्यालाच. ।। ६७१ ।।

त्या स्वरूपाचा वचन पाठ । करावया वेदे केली खटपट ।
तेथ श्रुतीचाही बोभाट । लाजिला करूनि कष्ट नेति नेति वादें ।। ६८२ ।।
वेदु काय नेणोनि परतला । जाणोनि न बोलिवेचि बोला ।
याचि लागीं तो मौनावला । तटस्थ ठेला निःशब्दे ।। ए.भा.३-६८३

अर्थ : त्या स्वरूपाचे शब्दाने वर्णन करण्याची खटपट वेदाने केली, श्रुतींनीहि पुष्कळ बोभाटा केला, पण मोठ्या कष्टाने त्यांना 'नेति नेति' म्हणावे लागल्यामुळे लाजून खाली मान घालावी लागली. ।। ६८२ ।। मग वेद काय त्या स्वरूपाला न जाणताच परत फिरला ? तर तसे नव्हे, त्याला ते कळले, पण शब्दांनी सांगता येईना. म्हणूनच तो मौन धरून बसला व निःशब्द होऊन तटस्थ राहिला. ।। ६०३ ।।

वेदाने परमात्म स्वरूपाचा विचार करण्यापूर्वी जो जो स्थूल सूक्ष्म प्रपंच विचाराकरितां आला, तो तो दृश्य = (डोळ्यांना दिसणारा) जड, म्हणून आत्मा नव्हे असा व्यतिरेकाने = (जडाहून वेंगळा आहे अशा

अर्थाने) असा निर्णय दिला. अशारितीने सर्वांचा निषेध केल्यानंतर केवळ एकरस, असंग वस्तूच उरली. तेथे वाच्यवाचक संबंध = (बोलणारा व बोलण्याची वस्तु) व्यवहार नाही. म्हणून स्वतःच त्याने मौनधारण केले, श्री ज्ञानेश्वर महाराज हरिपाठात म्हणतात -

ज्ञानदेव म्हणे हरि माझा समर्थ । न करवे अर्थ उपनिषदां ।।४ ।।

अर्थ : ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, माझा हरि सामर्थ्यवान आहे. त्याच्या स्वरूपाचा यथार्थ निर्णय उपनिषदांनाहि झाला नाही.

बोलतां पांगल्या श्रुति नेति नेति । खुंटलिया युक्ति पुढे त्याच्या ।। तु. म.३४७

अर्थ : एऱ्हवी देवाचे गुणवर्णन करतांना वेद श्रुति देखील थकल्या त्यांची मति कुंठित होऊन (न इति न इति) = देव असा नाही, असा नाही असे म्हणून निवांत राहिल्या. त्यांचे चातुर्य कुंठित झाले.

असे श्री तुकाराम महाराजांनीहि म्हटले आहे. जेथे शेषाची वाणी अपुरी पडली. वेदाची सर्वज्ञता सरती झाली, असे जे परम गुह्य असणारे परमात्मा श्रीहरीचे स्वरूप केवळ अज्ञानी, अविश्वासी अशा तुला (बाबा) त्याचे गुह्य कसे प्राप्त होईल ?

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी हीच गोष्ट नवव्या अध्यायावरील टीकेत दृष्टांताने सांगितली आहे.

अगा सहस्त्र किरणांचिये दिठी । पुढां चंद्रुही लोपे किरीटी ।
तेथ खद्योत का हुटहुटी । आपुलेनि तेजें ।।३७९ ।।
तैसे लक्ष्मीयेचे थोरपण न सरे । जेथ शंभूचेहि तप न पुरे ।
तेथ येर प्राकृत हेदरें । केवीं जाणोलाहे ।। ज्ञा. ९-३८०

अर्थ : अरे अर्जुना, हजारो किरण असलेल्या सूर्याच्या प्रकाशात चंद्र सुध्दा नाहीसा होतो, त्या सूर्यापुढे काजव्यांनी आपल्या

यःकश्चित् (अगदी थोड्याशा) प्रकाशाचा डौल कशाला मिरवावा ? ॥ ३७९ ॥ त्याप्रमाणे लक्ष्मीचा मोठेपणा जेथे चालत नाही आणि शिवाचे तपहि जेथे पुरे पडत नाही, त्या मला (परमात्म्याला) सामान्य व अजागळ लोक कसे जाणू शकतील ?

जी जी वस्तु अधिक सूक्ष्म असते तिला गुह्य म्हटले जाते. गीतेमध्ये भगवान श्रीकृष्णांनी अनेक ठिकाणी या पारमार्थिक, महत्त्वाच्या साधनासाठी गुह्य शब्दाचा उपयोग केला आहे. हरिप्राप्तीची भक्ति, ज्ञान, प्रेम इत्यादि साधने ही देखील 'गुह्य'च म्हटली जातात. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास भक्ति प्रेम रहस्य कसे 'गुह्य' आहे ते सांगतात.

तंव श्रीकृष्ण म्हणे उध्दवा । हा माझा निज गुह्य गोप्य ठेवा ॥
तुज म्यां सांगितला कणवा । पुरुषार्थ पांचवा या नांव ॥ ४०१ ॥
हे वेदशास्त्रां अगम्य ॥ सकळ देवांसी अति दुर्गम ।
जेणे लुब्धे मी पुरुषोत्तम । तेहें भक्त प्रेम रहस्य ॥ ए.भा.२४-४०२

अर्थ : तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाले, 'उध्दवा ! हा माझा गुह्य ज्ञानाचा गुप्त ठेवा आहे. तो मी, तुला प्रेमाने सांगितला. ह्यालाच 'पांचवा पुरुषार्थ' असे नांव आहे. ॥ ४०१ ॥ हे वेदशास्त्रांना अगम्य व सर्व वेदांना अत्यंत दुर्गम आहे. ज्याच्या योगाने मी पुरुषोत्तम लुब्ध होऊन जातो. ते हे भक्त प्रेमाचे रहस्य आहे. ॥ ४०२ ॥

आतां हे गुह्य असे भगवत्तत्त्व व त्याच्या प्राप्तीचे साधन कोणास प्राप्त होते, ते नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात.

पूर्व सुकृताचा पूर्ण अभ्यासाचा ।
दास सद्‌गुरूचा तोचि जाणे ॥४॥

अर्थ : पूर्व जन्मी ज्याने पुण्याईची जोड केली आहे. या जन्मात ज्याने अभ्यास पूर्ण केला आहे व जो सद्‌गुरूचा सेवक आहे,

तोच हे गुह्य जाणू शकेल. ॥ ४॥

महाराज म्हणतात, परमार्थात, पूर्वसुकृत, पूर्णअभ्यास व सद्गुरूंचे दास्य जो करतो तोच हे गूढ रहस्य जाणतो.

मनुष्य देह हाहि पूर्व जन्मीच्या सुकृतानेच प्राप्त झालेला आहे. हे मागे 'बहुतां सुकृती नरदेह लाधला' या अभंगात सांगितलेच आहे. पण तेवढेच सुकृत = शुभकर्म भक्तियोगाचे आचरण करण्यास अपुरे आहे. तसे जर असते तर मानव देहधारी सर्वच भक्त बनले असते. पण तसे कोणी भक्त होत नाही. भगवान श्रीकृष्ण गीतेत अशा दुर्लभ सद्वासनेची दुर्लभता सांगतात.

अर्जुना ते पुण्यवशें । जरी अल्पचि हृदयी बुध्दि प्रकाशे ।
तरी अशेषही नाशे । संसार भय ॥ ज्ञा. २-२३०

अर्थ : अर्जुना, ती बुध्दि पुण्याईच्या योगाने जर थोडीशी हृदयात प्रकट होईल, तर संसाराचे सर्व भय नाहीसे होईल.

श्री नाथ महाराजांनी शंका समाधानपूर्वक या विषयाचा विचार केला आहे. भक्तवर्य उध्दव भगवंत मुखाने भक्तीचे महात्म्य व सुलभता ऐकून म्हणतो.

ऐसी तुझी सुलभ भक्ति। तरी अवघेचि भक्ति कां न करिती ।
देवो म्हणे भाग्येवीण माझी भक्ति। न घडे निश्चिती उध्दवा ॥१५५०॥
कोटी जन्मांची पुण्य संपत्ति । जरी गांठी असेल आईती ।
तै जोडे माझ्या संतांची संगती। सत्संगे भक्ति उल्हासे ॥ ए.भा. ११-१५५१

अर्थ : इतकी तुझी भक्ति जर सुलभ आहे, तर सारेच लोक तुझी भक्ति का करीत नाहीत ? तेव्हा देव म्हणाले, उध्दवा ! भाग्याशिवाय ही माझी भक्ति खरोखर कोणालाच घडावयाची नाही. ॥ १५५० ॥

कोट्यावधी जन्मात पुण्याची संपत्ति मिळविलेली जर पदरी आयती तयार असेल, तरच माझ्या संतांची संगती घडते आणि सत्संगतीने माझी भक्ति उत्पन्न होते. ॥ १५५१ ॥

जन्म जन्मांतरी । असेल पुण्य सामुग्री ।
तरीच नाम जिव्हाग्री । येईल श्रीरामाचे ॥ १ ॥
धन्य कुळ तयाचे ॥ ज्ञा. म. ९८

अर्थ : मागे होऊन गेलेल्या अनेक जन्मात जीवाची जर महान पुण्य सामुग्री असेल तरच जिव्हेवर श्रीरामाचे नांव येईल. ज्याच्या वाणीत श्रीरामाचे नांव आहे. त्याचे कुळ धन्य होय !

बहुता सुकृताची जोडी । म्हणुनी विठ्ठली आवडी ॥ ३ ॥

अर्थ : अनंत जन्मांच्या पुण्याईचा साठा ज्याचे जवळ असेल, त्यालाच विठ्ठलाच्या ठिकाणी आवड उत्पन्न होते.

हे ज्ञानेश्वर महाराजांचे उद्‌गार प्रसिध्द आहेत.

श्री तुकाराम महाराजहि असेच सांगतात

तिळे तिळे पुण्य सांचा पडे । तरी हे बहुतां जन्मी जोडे ।
नाम तुझे वाचेसी आतुडे । समागम घडे संतांचा ॥ तु. म. ७०५

अर्थ :ह्या परमार्थाच्या योगाने तिळ तिळ पुण्याचा संचय होऊन अनेक जन्म का अशी जोडी झाली. की मग वाणीला तुझ्या नामचिंतनाचा लाभ होतो आणि संतांची संगतीहि घडते, म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

पूर्व सुकृताचा पूर्ण अभ्यासाचा ।दास सद्‌गुरूचा तोचि जाणे ॥ ४॥

अर्थ :पूर्व जन्मी ज्याने पुण्याईची जोड केली आहे, या जन्मात

ज्याने अभ्यास पूर्ण केला आहे व जो सद्गुरूचा सेवक आहे तोच हे गुह्य जाणू शकेल ?

यावर कोणी म्हणेल की, पूर्व सुकृताचा व भक्ति मार्गाच्या ज्ञानमार्गाच्या आचरणाचा काय संबंध आहे ? तर याचे उत्तर हे की, मनुष्य जी बरी वाईट कर्मे करतो त्यापासून त्या कर्माच्या संस्कारांचा उद्भव होतो व त्या संस्काराप्रमाणे वृत्ती होते. त्या वृत्तीच्या अनुकूल आचरण घडते. सत्कर्मे जर घडली तर हृदयात ईश्वरभाव जागृत होतो. त्या इच्छेनुसार त्या पारमार्थिक साधनांच्या आचरणाकडे प्रवृत्ती होते. म्हणून सतत सत्कर्मे करीत राहण्याचा उपदेश स्मृति-श्रुति-पुराणे व संत करीत असतात. एखाद्याच्या अंतःकरणात सद्वासनाहि आहे, पण केवळ त्या वासनेनेच कार्यभाग होईल, असे नाही. तर त्या सद्भावनेप्रमाणे साधनाचे आचरण पूर्णत्वाने घडले पाहिजे. यासच अभ्यास म्हणतात.

पौनःपुण्येन करणमभ्यास इति कथ्यते । योग. वा.६-६७-४३

अर्थ : केलेलीच गोष्ट साध्य प्राप्तीपर्यंत पुनः पुन्हा करणे यास अभ्यास म्हणतात.

संसार हा पूर्व जन्मातील कर्माप्रमाणे होत असतो. अदृष्टानुसार द्रव्य, सत्ता इत्यादि प्राप्त होतात. तसा परमार्थ अदृष्टानुसार होत नाही. तो तीव्र जिज्ञासा व सतत अभ्यासाच्या प्रयत्नाने सिध्द होतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

म्हणौनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यासु तो सभाग्यु ।

करूनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ।। ज्ञा.१८-१०४६

अर्थ : म्हणून तो भाग्यवान पुरुष वैराग्यासह ज्ञानाभ्यास

करून आत्मप्राप्तीला योग्य झाला.

श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेच्या सहाव्या अध्यायात अर्जुनाने मनाच्या चंचलते बद्दल श्रीकृष्णापुढे गाऱ्हाणे केले व हे मन आवरणे अशक्य आहे असे सांगितले, त्यानंतर भगवान श्रीकृष्णांनी त्याला अभ्यास महात्म्य पटवून दिले व सांगितले -

परि वैराग्याचेनि आधारे । जरी लाविले अभ्यासाचिये मोहरे ।
तरी केतुलेनी एकें अवसरे । स्थिरावेल ।। ज्ञा.६-४१९

अर्थ : परंतु वैराग्याच्या जोरावर मन जर अभ्यासाकडे वळविले, तर कांही एका वेळाने ते स्थिर होईल, तसेच आठव्या अध्यायातहि अभ्यासरूपयोग व महात्म्य सांगितले आहे.

येणेंचि अभ्यासेसी योगु । चित्तासी करी पां चांगु ।
अगा उपाय बळे पंगु । पहाड ठाकी ।।८१।।
तेवीं सद्‌भ्यासे निरंतर । चित्तासी परम पुरषाची मोहर ।
लावी मग शरीर । असो अथवा जावो ।। ज्ञा. ८-८२

अर्थ : याच अभ्यासाबरोबर चित्ताची सांगड चांगल्याप्रकारे घाल. अरे, प्रयत्नाच्या बळावर पांगळा देखील पर्वत चढून जातो. ।। ८१ ।। त्याप्रमाणे सद्‌भ्यासाने तू निरंतर आपल्या चित्ताला परमपुरुषाचे ध्यान लाव. मग शरीर राहो अथवा जावो.

तसेच बाराव्या अध्यायात भक्ति योगाचा विचार करीत असता भगवान अर्जुनास म्हणाले, 'तू मन, बुध्दि इत्यादिक माझ्याच ठिकाणी ठेव म्हणजे तू मद्रूपच होऊन जाशील, यात संशय नाही, पुन्हा श्रीकृष्णांनी विचार केला, आपण सांगितलेली गोष्ट वाटते तेवढी सोपी नाही, अनादि कालापासून विषयासक्त झालेले बहिर्मुख मन एकदम परमात्म स्वरूपाकडे जाईल कसे ? म्हणून पुढे त्यास अभ्यास योगाचा उपदेश केला तो असा-

'अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ।। गी. १२-९

अर्थ : हे धनंजया, चित्त एकाग्रतेचा अभ्यास करून माझी प्राप्ती करून घेण्याची इच्छा कर.

या श्लोकावर ज्ञानेश्वर महाराजांचे विस्तृत व्याख्यान पहा

श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना, मनबुध्दिसहित हे चित्त माझ्या हाती अनुच्छिष्ट = (सर्व वासनारहित) असे तू देऊ शकणार नाहीस तर तू असे कर की, या आठ प्रहरांमध्ये थोडकेसे म्हणजे निमिषभर चित्त मला देत जा. मग जितके जितके निमिष तुझे चित्त माझे सुख पाहील, तितके तितके ते विषयाचे ठिकाणी अरुची घेईल. ज्याप्रमाणे शरद् ऋतूचा प्रवेश झाला असता नद्यांचे पाणी कमी होऊ लागते, त्याप्रमाणे तुझ्या चित्ताचा माझ्या स्वरूपात जसा जसा प्रवेश होईल, त्या मानाने तुझे चित्त प्रपंचातून वेगाने निघेल. मग ज्याप्रमाणे पौर्णिमेपासून दिवसेंदिवस चंद्राचे बिंब कमी कमी होत जाते व अमावास्येला अगदी नाहीसे होते. त्याप्रमाणे भोगातून तुझे चित्त निघून माझ्यामध्ये प्रवेश करता करता तुझे चित्त हळूहळू मद्रूप होईल. अरे, अभ्यासयोग म्हणतात, तो हाच एक आहे. याच्या योगाने कोणतीहि गोष्ट प्राप्त होणार नाही, असे नाही. अर्जुना, अभ्यासाच्या सामर्थ्याने कित्येक आकाशाच्या पोकळीत चालू शकतात व कित्येकांनी व्याघ्रसर्पासारखे दुष्ट प्राणी स्वाधीन करून घेतले. विष खाण्याचा अभ्यास केला असता ते विषहि पचनी पडते. अभ्यास बलाने समुद्रावरून पायाने जाता येते. कित्येकांनी अभ्यासाने चारी वेद आटोक्यात आणले म्हणून अभ्यासाला कोणतीहि गोष्ट मुळीच कठीण नाही. याकरिता माझ्या स्वरूपी तूं अभ्यासाने एकरूप हो. ज्ञा. अ. १२ ओ. १०४ ते ११३ ओव्यांपर्यंतचा सारांश

श्री तुकाराम महाराजांनीहि अभ्यास महात्म्य आपल्या एका

अभंगातून प्रतिपादिले आहे.

ओलेमूळ भेदी खडकाचे अंग ।अभ्यासासी सांग कार्यसिध्दि ॥१॥
नव्हे ऐसे काही नाही अवघड । नाही कईवाड तोंचिवरी ॥२॥
दोरे चिरा कापे पडिला कांचणी । अभ्यासें सेवनी विष पडे ॥३॥
तुका म्हणे कैचा बैसण्यासी ठाव । जठरी बाळावाव एकाएकीं ॥४॥

तु. म. ३३८५

अर्थ : वृक्षाचे जिवंत ओलसर मूळ जसजसे जोरावत जाते. तसतसे ते खडकाचे अंग फोडून जमिनीत खोल शिरत जाते. त्याप्रमाणे सतत अभ्यासाच्या बलाने सर्व कार्यसिध्दी होते. ॥ १ ॥ अमुक एक गोष्ट अभ्यासाने साध्य होत नाही असे काही अवघड नाही. पण जोपर्यंत याने (मनुष्याने) अभ्यास करण्याचा कईवाड (= निश्चय) केला नाही, तोपर्यंत कठीण आहे असे वाटते. ॥ २ ॥ दोराच्या सारख्या घर्षणाने हळूहळू मोठा दगड देखील कापला जातो व थोड्या थोड्या संवयीने सेवन केलेले विष देखील पचते. ॥ ३ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, आईच्या पोटात नऊ महिन्याचे मूल राहण्याएवढी जागा आरंभी असते काय? पण हळूहळू ते मूल राहण्याएवढा अवकाश होत जातो.

हाच विषय आणखी तुकाराम महाराज दृष्टांताने सांगतात-

साधुनि बचनाग खाती तोळा तोळा ।
आणिकातें डोळा न पाहवे ॥१॥
साधुनी भुजंग धरितील हाती ।
आणिके कांपती देखोनिया ॥२॥
असाध्य तें साध्य करिता सायास ।
कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥३॥

अर्थ : साधुनि = हळूहळू सारखा अभ्यास केल्याने कित्येक लोक एक एक तोळा बचनाग पचवितात व कित्येकांना त्याकडे डोळ्यानेहि पाहवत नाही. ।। १ ।। त्याचप्रमाणे किंती एक अभ्यासाने विषारी जिवंत नाग हाती धरतात, इतर त्याला पाहून थरथर कापतात. ।। २ ।। तुकाराम महाराज म्हणतात, सतत प्रयत्नाने साध्य न होणाऱ्या गोष्टी साधल्या जातात त्यास कारण अभ्यास हेच आहे. ।। ३ ।।

तो अभ्यास पूर्ण झाला पाहिजे, म्हणून कित्येक अभ्यासाला प्रवृत्त होतात. पण आळसामुळे त्यात येणाऱ्या कांही विघ्नांमुळे अभ्यासास काळ अधिक लागू लागला तर मध्येच अभ्यास सोडून देतात. त्याचा उपयोग नाही. म्हणून 'पूर्ण अभ्यासाचा' असे मूळात म्हटले आहे तर दक्ष राहून साधनाचे आचरण करावे. **रिकामा अर्ध घडी राहू नको ।।**

या श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे सतत अभ्यास करीत गेल्यास तो पूर्णत्वाला प्राप्त होतो. अभ्यासाचे लक्षण पुढे असे दिले आहे.

तच्चिंतनं तत्कथनं अन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेक परत्त्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ।।

अर्थ : त्या आत्मवस्तूचेच चिंतन, कथन परस्पर त्याचवस्तूचा हा विचार करणे एका परीने हा ब्रह्माभ्यास होय. असे सूज्ञ म्हणतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज एकाच ओवीत वरील अभ्यासाचे स्वरूप सांगतात.

बुध्दि निश्चये आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण ।
ब्रह्म निष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहर्निशी ।। ज्ञा. ५-८७

अर्थ : आत्मज्ञानासंबंधी त्याच्या बुध्दीचा निश्चय झाला म्हणजे साधक आपणच आपल्याला ब्रह्मरूप मानू लागतो आणि आपली वृत्ति पूर्ण

ब्रह्माकार ठेवून तो रात्रंदिवस त्याच अनुसंधानात असतो.

पण हा अभ्यास स्वसामर्थ्याने सिध्द होणे कठिण आहे. श्री गुरूंच्या सान्निध्यात राहून त्यांचे दास्यत्व करून त्यांची कृपा संपादन केली पाहिजे म्हणून - **'दास सद्‌गुरूचा तोचि जाणे ।।'**

अर्थ : जो सद्‌गुरूचा सेवक आहे तोच हे गुह्य जाणू शकेल असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

सद्‌गुरूंचे प्रकार तसेच लक्षण इत्यादिकांचा विचार श्री नाथ महाराजांच्या हरिपाठातील अभंग बाराव्याच्या विवरणात आलाच आहे.

ब्रह्मज्ञान संपन्न अधिकारी गुरूंची कृपा संपादन करण्याकरितां त्यांचे दास्यत्व केले पाहिजे. प्रभू रामचंद्र व भगवान श्रीकृष्ण यांनी वसिष्ठ व सांदीपनी यांची सेवा केली आहे. या गुरुसेवेचे माहात्म्य श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

आघवियांची दैवां । जन्मभूमि हे सेवा ।
जे ब्रह्म करी जीवा । शोच्यातें ।। ज्ञा. १३-३७९

अर्थ : ही गुरुसेवा सर्व भाग्यांची उत्पन्न होण्याची जमीन आहे व जी सेवा शोकग्रस्त जीवाला ब्रह्म करते.

इया गुरुचरण सेवा । हो पात्र तया दैवा ।
ते सकळार्थ मेळावा । पाटु बांधे ।। ज्ञा. १५-९

अर्थ : ज्याच्या योगाने धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या सर्व पुरुषार्थांच्या सिंहासनावर राज्याभिषेक होतो, त्या दैवास या श्रीगुरूंच्या चरणांच्या उपासनेने आम्ही योग्य होऊ.

ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायामध्ये ओवी तीनशे अडुसष्ट ते चारशे अठ्ठावन्न पर्यंत नव्वद ओव्यातून सद्‌गुरु सेवेचा प्रकार

महाराजांनी विचारपूर्वक सांगितला. त्यावरून गुरुदास्य म्हणजे काय व ते कसे करावे हे लक्षात येईल. चौथ्या अध्यायात ज्ञानेश्वर महाराज थोडक्यात सेवेचा प्रकार व प्रयोजन सांगतात.

तें ज्ञान पै गा बरवे । जरी मनीं आथी आणावे ।
तरी संतां यां भजावे । सर्वस्वेशीं ॥ १६५ ॥
जे ज्ञानाचा कुरठा । तेथ सेवा हा दारवंटा ।
तो स्वाधीन करी सुभटा । वोळगोनि ॥ १६६ ॥
तरी तनुमनु जीवें । चरणासी लागावे ।
आणि अगर्वता करावे । दास्य सकळ ॥ १६७ ॥
मग अपेक्षित जे आपुले । तेही सांगती पुसिले ।
जेणे अंतःकरण बोधले । संकल्पा नये ॥ ज्ञा. ४-१६८

अर्थ : अरे अर्जुना, ते उत्तम ज्ञान जर लाभावे असे मनात असेल, तर या संतांना सर्वस्वे करून तू भजावेस. कारण ते ज्ञानाचे घर आहेत त्यांची सेवा हा त्या घराचा उंबरठा आहे. अर्जुना, तू सेवा करून तो स्वाधीन करून घे. ॥ १६६ ॥ एवढ्याकरितां शरीराने, मनाने व जीवाने त्यांच्या चरणी लागावेस आणि अभिमान सोडून त्यांची सर्व सेवा करावीस. ॥ १६७ ॥ मग आपले जे इच्छित असेल, ते त्यांना विचारले असतां ते सांगतात. त्या त्यांच्या उपदेशाने अंतःकरण ज्ञानसंपन्न होऊन पुनः संकल्पाकडे वळणार नाही. ॥ १६८ ॥

श्री नाथ महाराजांनीहि भागवतात शंभर ओव्यातून गुरुदास्याचे स्वरूप सांगितले आहे. म्हणून ते म्हणतात.

दास सद्गुरूचा तोचि जाणे ॥

या वाक्यात (अवधारणा) म्हणजे निश्चयाची भाषा आहे. नाथ महाराज भागवतात तेच सांगतात -

ज्यासी गुरुचरणी श्रध्दा गाढी । ज्यासी गुरुभजनी अति आवडी। जिहीं गुरुप्रेम जोडिले जोडी । ते हे गोडी जाणती ।। ए.भा. ९-४४२

अर्थ : ज्यांची गुरुचरणावर दृढतर निष्ठा असेल, गुरुभजनाची ज्यांना अत्यंत आवड असेल, ज्यांनी गुरुप्रेम संपादन केले असेल, त्यांनाच यातील गोडी समजेल.

याकरिता ज्याला ब्रह्मज्ञानाची इच्छा आहे तो पूर्व सुकृतवान आहे. असे समजावे. त्याने पूर्ण अभ्यास करावा. म्हणजे सद्‌गुरु सान्निध्यात श्रवण, मनन, निदिध्यासन व तत्त्वं पदाचे शोधन इत्यादि निष्ठेने करावे, त्यालाच ते ज्ञान प्राप्त होते.

शेवटच्या चरणात महाराज म्हणतात-

जाणते नेणते हरीचे ठिकाणी ।

एका जनार्दनी हरि बोला ।। ५ ।।

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो, हे दोघे हरीच्या ठिकाणी सरते होतात. म्हणून तुम्ही हरि म्हणा.

कोणी म्हणेल, पूर्व सुकृतवान्, पूर्ण अभ्यासी, विवेक वैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न एखादा तीव्र मुमुक्षु सद्‌गुरूचे दास्यत्व करून उध्दरून जाईल. पण सर्व सामान्य लोकांना एवढा अधिकार प्राप्त कसा होणार ? एखादा अनधिकारी त्याला सद्‌भावना निर्माण झाली व 'हरिकृपा आपणावर व्हावी' असे वाटले तर त्याने काय करावे ? याचे उत्तर श्री नाथ महाराज देतात की, हरीचे ठिकाणी जाणते = (ज्ञानी) व नेणते = (अज्ञानी) हा विचार नाही. म्हणजे श्रध्दा भक्तीने नाम घेणारा जाणता असो वा नेणता असो, तो हरीचे ठिकाणी सरता होतो.

तयास नेणतीं बहु आवडती ।
होय जया चित्ती एक भाव ॥१॥
उपमन्यु धुरू हे काय जाणती ।
प्रल्हादाच्या चित्ती नारायण ॥२॥
कोळी भिल्ल पशु श्वापदें अपारें ।
कृपेच्या सागरें तारियेलीं ॥३॥
काय तीं गोपाळें चांगली शाहार्णी ।
तयां चक्रपाणी जेवीं सवें ॥४॥
तुका म्हणे भोळा भाविक हा देव ।
आम्ही त्याचे पाव धरूनि ठेलों ॥५॥

अर्थ : ज्याच्या चित्तामध्ये देवाविषयींचाच एकनिष्ठभाव आहे. अशा प्रकारचे भोळे भाविक अज्ञ देवाला फार आवडतात. ॥१॥ उपमन्यु, ध्रुव, प्रल्हाद, ही बाळे वेदशास्त्रे, पुराणे जाणत होती काय ? हिरण्यकश्यपूने भयंकर पीडा देऊनहि प्रल्हादाच्या चित्तामध्ये नारायणच होता. (म्हणून त्याला ती फार आवडती झाली.) ॥ २॥ (पहा ना,) वाल्ह्या कोळी, शबरीभिल्लीण व चार पायांची गजेंद्र, जांबुवान इत्यादि अगणित जनावरे या कृपासागर देवाने आपल्या नामस्मरणाबरोबर तारिली.॥ ३॥ गोकुळामध्ये गाई राखणारे गोपाळ हे चांगले शहाणे (विद्वान) होते काय ? पण चक्रपाणी देव हा त्यांच्याबरोबर मोठ्या आवडीने जेवत होता. ॥ ४॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, आमचा हा देव फार भोळा असून भाविक आहे. म्हणून आम्ही त्याचे पाय धरून राहिलो आहोत. ॥ ५॥

असे तुकाराम महाराज सांगतात, तसेच ज्ञानेश्वर महाराजांचेहि हरिपाठातील उद्गार प्रसिध्द आहेत.

जाणीव नेणीव भगवंती नाहीं। उच्चारणी पाही मोक्ष सदा ॥१॥

अर्थ : भक्त ज्ञानी आहे किंवा अज्ञानी आहे, हे भगवंत पाहत नाही. नामस्मरणामुळे दोघांनाहि सारखीच मुक्ति मिळते.

भक्तवर्य उध्दव म्हणतो -

देवां दुर्लभ जो नमस्कारा तो तूं रिसां आणि वानरां ।
खेव देसी रामचंद्रा । लीलावताराचेनि नटनाचें ॥ १२९ ॥

अर्थ : देवांना नमस्कार करण्यालाहि जो दुर्लभ तो तू रामचंद्र लीलावतार चरित्रात अस्वलांना आणि वानरांना आलिंगन देत होतास.

तुझे ज्ञान न कळे वेदशास्त्रां । तो तूं विचार पुससी वानरां ।
अनुसरोनि त्यांच्या मंत्रा । उपायद्वारां वर्तसी ॥१३१ ॥

अर्थ : तुझे ज्ञान वेदशास्त्रांनासुध्दा कळत नाही. तो तू वानरांना सल्ला विचारीत होतास ! आणि त्यांनी सांगितलेल्या सल्ल्याप्रमाणे वागत होतास. ॥ १३१ ॥

ऐसें भक्तांचे निजप्रेम । तूं प्रतिपाळीसी मेघःशाम ।
त्या तुज माजी नाही विषम । तूं आत्माराम जगाचा ।। ए.भा. २९-१३३

अर्थ : असा तू मेघःशाम भक्तांचे प्रेम सांभाळतोस. तुझ्यामध्ये विषमभाव नाही. तू जगाचा आत्माराम आहेस.

नामधारक कसाहि असला तरी तो जाणता असो अथवा नेणता असो, हरि त्याच्या नामस्मरण भक्तीने त्याचा उध्दार करतो. म्हणून शेवटच्या चरणात एकनाथ महाराज म्हणतात.

जाणते नेणते हरीचे ठिकाणी । एका जनार्दनी हरि बोला ॥५॥

म्हणून तुम्ही सर्व मुखाने हरि हरि म्हणा .

हरि मुखी गातां हरपली चिंता । त्या नाही मागुतां जन्म घेणे ॥२॥

- समाप्त -

❁ अभंग बाविसावा ❁

पिंडी देहस्थिती ब्रह्मांडी पसारा ।
हरिवीण सारा व्यर्थ भ्रम ॥ १ ॥
शुक याज्ञवल्क्य दत्त कपिल मुनी ।
हरीसी जाणोनि हरीच झाले ॥ २ ॥
यारे यारे धरू हरिनाम तारू ।
भवाचा सागरू भय नाही ॥ ३ ॥
साधु संत गेले आनंदी राहिले ।
हरिनामे झाले कृतकृत्य ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी मांडिले दुकान ।
देतो मोलावीण सर्व वस्तु ॥ ५ ॥

अर्थ : पिंडात देहासंबंधी विचार करणे व ब्रह्मांडात जगत्‌रूपी पसाऱ्याचा विचार करणे हे सर्व (पिंड ब्रह्मांडाचे) विचार एका हरीच्या विचाराशिवाय कल्पना मात्र म्हणून व्यर्थ आहेत. ॥ १ ॥ शुक, याज्ञवल्क्य, दत्त व कपिल मुनि हे हरीला जाणून हरीच झाले. ॥ २ ॥ अहो, या हो या आपण सर्वजण हरिनामरूपी नावेचा आश्रय करू. मग संसाररूप समुद्राचे भय राहणार नाही. ॥ ३ ॥ याच मार्गाने साधुसंत गेले व आनंदरूप जो परमात्मा तद्रूप होऊन राहिले अशा रितीने ते हरिनाम घेऊन कृतकृत्य झाले. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, मी (हरिनामाचे) दुकान मांडले आहे, त्यातून मी सर्व वस्तु फुकट देतो. ॥ ५ ॥

विवरण : सर्व प्राणिमात्र पिंडरूपाने या ब्रह्मांडात नांदत असतात. पिंडाचे ठिकाणी 'अहं' म्हणजे मी व ब्रह्मांडातील पदार्थांचे ठिकाणी 'मम' म्हणजे माझे अशी भावना ठेवून अखंड राहतात आणि या ब्रह्मांडाच्या तादात्म्यामुळे सर्व जीव हरीला पूर्ण विसरून जातात. हा पिंड-ब्रह्मांड मिळून संसारच त्यांना सत्य वाटतो, तोच त्यांच्या ममत्वाचा विषय होतो. वास्तविकरित्या विचार केला तर 'पिंड' म्हणजे एक गोळा ! मृत्पिंड, लोहपिंड म्हणजे मातीचा गोळा आणि लोहपिंड म्हणजे लोखंडाचा गोळा तसा पिंड म्हणजे देहरूपाने या स्थितीस प्राप्त झालेला एक गोळा, त्यास पिंड म्हणतात. लौकिकात सुध्दा 'पिंड ब्रह्मांड' हा शब्द रूढ आहे.

श्री नाथ महाराज म्हणतात, पिंडात देहसंबंधी विचार करणे व ब्रह्मांडात जगद्रूपी पसाऱ्याचा विचार करणे हा सर्व हरीवाचून व्यर्थ भ्रम आहे. हेच अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

पिंडी देहास्थिति ब्रह्मांडीं पसारा । हरिवीण सारा व्यर्थ भ्रम ॥ १ ॥

वास्तविक 'जे जे पिंडी तेच ब्रह्मांडी' किंवा 'ब्रह्मांडात जे आहे ते सर्व पिंडात असते.' कारण पिंड ब्रह्मांडरूप सर्व सृष्टी ही पंचभूतांचीच बनलेली आहे. आकाराच्या अल्प व महत्परिमाणामुळे पिंड ब्रह्मांड हे भेद पडतात. पिंड ब्रह्मांडाच्या पसाऱ्यात सर्व जीव गुंतले आहेत. यासच संसार म्हणतात. हाच सर्वांना प्रिय वाटतो. श्री नामदेव महाराज म्हणतात-

संसारी आसक्त माया मोह रत ।
तापत्रये संतप्त झाले जीव ॥ १ ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजहि असेच म्हणतात -

जे देहचि आपणपे मानिती । आणि विषयांते भोग्य म्हणती ।
या परते न स्मरती । आणिक कांही ॥ ज्ञा. ३-१२७

अर्थ : आपण देहच आहोत, असे मानून जे लोक विषय हे भोग्य वस्तु आहेत, असे समजतात आणि ज्यास या पलीकडे दुसरी काहीच कल्पना नसते.

पण विचार केला तर या देहाची स्थिती किती क्षणभंगुर आहे ते तुकाराम महाराज सांगतात -

देह आधी काय खरा । देहसंबंधी पसारा ।
बुजगावणे चोरा । रक्षणसे भासते ।। तु. म. ३८५५

अर्थ : विषयांचा भोग घेणारा आपला देह हाच आधी मुळी खरा नाही. तर देहासंबंधी स्त्री पुत्रादिक हे कोठून खरे असणार ? त्यांचे दिसणे शेतातील बुजगावणे जसे चोरास पिकाचे रक्षक आहे, असे सत्य भासते. त्याप्रमाणे देह आणि देहसंबंधी सत्य आहे, हा केवळ भ्रम होय.

रज्जुसर्पाकार । भासयले जगडंबर ।। १ ।। तु. म. ६६१

अर्थ : आतां मला हा जगदाभास (दिसणारे जगत्) दोरीवर सर्प भासल्याप्रमाणे स्वरूपावर मिथ्या भासत आहे.

जे जे देखणे सकळ । ते हें स्वप्नीचे मृगजळ ।
म्हणोनी चिंती चरण कमळ । रखुमादेवीवर विठ्ठलाचे ।। ज्ञा. म. १४२

अर्थ : महाराज म्हणतात, हे दिसणारे जगत् स्वप्नातील मृगजळासारखे आहे. म्हणजे अत्यंत खोटे आहे. याकरिता बाबा रे ! रखुमादेवीचा वर जो श्रीविठ्ठल त्याच्या चरणकमलाचे निरंतर चिंतन कर.

हा कल्पित पिंड ब्रह्मांड पसारा व्यर्थ भ्रम आहे. हे जाणूनच पूर्वीच्या मोठमोठ्या ऋषिमुनींनी या पसाऱ्यात न अडकता ते अधिष्ठान हरीलाच जाणण्यास प्रवृत्त झाले व हरीला जाणून हरिरूप बनले असे श्री नाथ महाराज अभंगाच्या दुसऱ्या चरणात सांगतात -

शुक याज्ञवल्क्य दत्त कपिल मुनी ।
हरीसी जाणोनि हरीच झाले ॥ २ ॥

अर्थ : शुक, याज्ञवल्क्य, दत्त व कपिल मुनि हे हरीला जाणून हरीच झाले.

वरील शुकादि हे देह (पिंड) धारण करूनच या ब्रह्मांडात आले, पण या पसाऱ्यात ते अडकले नाहीत. असे शुकाचार्य, याज्ञवल्क्य, श्री दत्तात्रय, कपिल मुनी इत्यादि होत.

ए-हवी विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले ।
ते विषयोचि वानिता जाहले । भाट ययाचे ॥ ज्ञा. ११-१७१

अर्थ : सहज विचार करून पाहिले तर विषयाला जिंकूनच जन्माला आलेले शुकादिक खरे पुरुष, ते भगवंताच्या केवळ वैषयिक लिलांचेच वर्णन करणारे स्तुति पाठक झाले.

वेदात 'शुको वा वामदेवो वा ' असा 'मुक्त पुरुष' त्यांचा निर्देश केला गेला आहे. श्री तुकाराम महाराज शुकाचार्यांबद्दल म्हणतात -

जन्मतां संसार त्यजियेला शुकें ।
तोचि निष्कलंक तुका म्हणे ॥ तु. म. २८३०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, शुकाने मात्र जन्मताक्षणीच संसाराचा खरा त्याग केला, म्हणून तोच एक कलंकरहित शुध्द आहे.

श्री नाथ महाराज म्हणतात -

जो मुक्तांमाजी अग्रणी । जो ब्रह्मचारियां शिरोमणि ।
योगी वंदिती मुकुटस्थानी । जो भक्त मंडणी अतिश्रेष्ठ ॥ २१ ॥
जो ब्रह्मरसाचा समुद्र । जो निजबोधाचा पूर्णचंद्र ।

तो बोलतां झाला शुक योगिंद्र । श्रोता नरेंद्र कुरुवंशीचा ।। ए.भा.२-३२

अर्थ : मुक्त लोकांमध्ये जो अग्रगण्य, ब्रह्मचाऱ्यांचा शिरोमणी, ज्याला योगी सुध्दा शिरसावंद्य मानतात. जो भक्त मंडळामध्ये अत्यंत श्रेष्ठ. ।। २१ ।। जो ब्रह्मरसाचा समुद्र (मी व ब्रह्म एक, अशा अद्वैत रसाचा समुद्र) व आत्मबोधाचा पूर्ण चंद्र (ज्याच्या आत्मज्ञानात किंचितहि कमीपणा नाही, असा) तो शुकयोगींद्र बोलू लागला आणि कुरुवंशातील राजाधिराज ऐकू लागला.

शुकाचार्यांच्या जन्माच्या अनेक कथा पुराणांमधून प्रसिध्द आहेत. पराशर-सत्यवती पुत्र व्यास महर्षींना शुकाचे रूप धारण केलेल्या एका अप्सरे पासून यांचा जन्म झाला, अशी एक कथा आहे. हे व्यासांना स्वतःच्या भार्येपासून झाले. जेव्हां हे गर्भात होते तेव्हां 'जर आपण जन्माला आलो तर पुन्हा पुन्हा जन्माला यावे लागेल व संसार दुःख भोगावे लागेल' म्हणून गर्भातून बाहेरच आले नाहीत. नऊ महिन्यानंतर बारा वर्षे गेली. व्यासांना फार चिंता वाटली ते भगवंतास शरण गेले, तेव्हां भगवान गर्भात प्रवेश करिते झाले. तेथे श्रीहरींनी शुकाचार्यांना अभय देऊन जन्म घेण्यास लावला. श्री तुकाराम महाराजांनी एका अभंगातून ही गोष्ट सांगितली आहे.

बैसोनि खोळी शुक राहे गर्भी आंधळा ।
शीणला येरझारी दुःख आठवी वेळा ।
मागील सोसिले ते ना भी म्हणे गोपाळा ।
पावला त्याकारणे लाज राखिली कळा ।। तु. म. ३४३

अर्थ : शुकाचार्य आपल्या आईच्या पोटामध्ये 'जग पाहू नये' अशा हेतूने बारा वर्षे राहिला. कारण पूर्वीच्या जन्ममृत्यूच्या येरझारांनी त्याला फार दुःख झाले. ते त्याने मागे सोसले होते. वेळोवेळा

आठवीत होता. त्याच्या करिता देव धावत गेला व सांगितले की, भिऊ नको व चातुर्याने जनकाकडे पाठवून त्याची लाज राखली. ॥ ५ ॥

श्री नामदेव महाराज शुकाचार्यांबद्दल उद्‌गार काढतात.

ब्राह्मणाचे पोर एक । खेळासि भ्याले ।
ते बारा वर्षे लपाले रे ।
कांपत कांपत बाहेर आलें ।
ते नागवेचि पळून गेले रे ॥ ना. म.

ज्या शुकाचार्यांची कोणतीच कर्मे करावयाची शिल्लक राहिली नव्हती. म्हणून सर्व संगाचा परित्याग करून तो आश्रमातून निघून एकटाच वनात जाऊ लागला. तेव्हा पुत्र विरहाने व्याकुळ झालेल्या व्यासांनी 'हे पुत्रा हे पुत्रा !' अशी दीर्घ स्वराने हाक मारली. तेव्हा त्या शुकाचार्यांच्या सर्वात्मक भावामुळे वनातील वृक्षांनीच 'ओ ओ' असे उत्तर दिले. अशा सर्व प्राणीमात्रांच्या हृदयामध्ये योग सामर्थ्याने प्रवेश करणारा जो शुकदेव त्याला मी नमस्कार करितो.

हे शुकाचार्य तप करीत असतां एकदा इंद्राने रंभानामक अप्सरेला यांचा तपोभंग करण्याकरिता सर्व साधनानिशी पाठविले. तिने हावभाव कटाक्षादिकांनी यांच्यावर मोहिनी घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचा काहीच उपयोग झाला नाही. हीच गोष्ट ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

नाना रंभेचेनिहिं रूपे । शुकीं नुठिजेचि कंदर्पे ।
कां भस्मी वन्हि न उद्दिपे । घृतेहि जेवी ॥ ज्ञा. १६-१२७

अर्थ : अथवा रंभेच्याहि रूपाने शुकाच्या ठिकाणी काम उत्पन्न झालाच नाही. अथवा राखेमध्ये तुपानेहि अग्नि प्रदीप्त होत नाही. म्हणजे सामान्य, अज्ञान्यांना स्वप्नातहि न दिसणारे भोग सहज प्राप्त झाले तरी ते स्वप्नवत्, मिथ्या, भ्रमवत् आहेत म्हणून शुकाचार्यांसारखे अडकले नाहीत. तर सतत

ब्रह्मनिष्ठच राहिले. दुसरे उदाहरण याज्ञवल्क्य मुनींचे नाथ महाराज देतात.

शुक याज्ञवल्क्य दत्त कपिल मुनी ।
हरीसी जाणोनि हरीच झाले ॥ २॥

बृहदारण्योपनिषदात याज्ञवल्क्य मुनींचे वर्णन आले आहे. हे गृहस्थाश्रमी होते. वसिष्ठ कुळात यांचा जन्म झाला होता. वैशंपायन ऋषींचे शिष्य काही एका कारणाने वैशंपायन ऋषी यांच्यावर रागावले व आपण दिलेले वेद यांचे पासून परत मागितले, ते याज्ञवल्क्यांनी परत दिले. पुनः सूर्योपासना करून सूर्यास प्रसन्न करून घेऊन त्याच्यापासून दुसरे वेद ग्रहण केले. तीच वाजसनेय शाखा होय. त्यांच्या तपाचे सामर्थ्य अगाध होते. त्यांनी मंत्रून अक्षता वाळलेल्या काष्ठावर टाकल्या तर त्याला पालवी फुटली असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

की याज्ञवल्कीच्या मंत्राक्षता । शुष्क काष्ठांस पल्लवता ।
कीं धर्मेश्वानु सरता । केला सर्वथा स्वर्गलोकी ॥ १०९॥

अर्थ : किंवा याज्ञवल्क्य ऋषींच्या मंत्राक्षतांनी सुकलेल्या काष्ठालाहि उत्तम पाने फुटली किंवा कुत्र्यासहि धर्मराजाने स्वर्गवासास पात्र केले.

जो उपनिषद् विवेकी । तो वंदिला याज्ञवल्की ।
जो कवि कर्तव्यातें पोखी । कृपा पीयूखी वर्षोनि ॥ ए.भा.१-१४०

अर्थ : उपनिषदांचे विवेचन करणारा जो याज्ञवल्क्य ऋषि त्यालाहि वंदन करितो. कारण जो कृपामृताचा वर्षाव करून कवीच्या कर्तव्याला पुष्टी देतो.

या ऋषींना दोन स्त्रिया होत्या. त्यांची नांवे 'कात्यायनी व मैत्रेयी' अशी होती. हे स्वतः तर प्रपंचात राहून अलिप्त होतेच, पण यांनी आपल्या स्त्रियांनाहि आत्मज्ञान देऊन मुक्त बनविले. अशी उपनिषदात कथा आहे,

तसेच विदेही राजा जनक याचे गुरुहि श्री याज्ञवल्क्यच होते.

श्रेष्ठ याज्ञवल्क्य पाही । तेणे उपनिषदांच्या ठायी ।
उपदेशिली मैत्रेयी । नाना युक्ती पाही प्रबोधुनी ।। ए. भा. २९-५७४

अर्थ : याज्ञवल्क्य ऋषी हे मोठे श्रेष्ठ होते. त्यांनी उपनिषदामध्ये मैत्रेयीला अनेक प्रकारच्या युक्तीने ज्ञानोपदेश केला आहे.

यानंतर श्री दत्तात्रेय यांचा निर्देश आहे. हे नाथ महाराज सांगतात

शुक याज्ञवल्क्य दत्त कपिल मुनी ।
हरीसी जाणोनी हरीच झाले ।। २ ।।

श्री दत्त हे तर भगवंताचा अवतार होते. भगवत्स्वरूप होते. (आहेत.) अत्री ऋषी व अनसूया यांच्यापासून हे अवताराला आले. श्री नाथ महाराज दत्तावतार वर्णन करतात -

ज्याचेनि नामे पळे कृतांतु । ज्याचेनि नामें जन्ममरणां घातु ।
तो अवतारु 'श्रीदत्तु' । मूर्तिमंतु परब्रह्म ।। ए.भा.४-२१०

अर्थ : ज्याच्या नामाने यमसुध्दा पळून जातो, ज्याच्या नामाने जन्ममरणाचा नाश होतो, तो श्रीदत्ताचा अवतार म्हणजे मूर्तिमंत परब्रह्म होय. या अवताराचा विचार केला तर साधकावस्थेचा अंगिकार करूनच जगदुध्दाराचे कार्य अधिक प्रमाणात केल्याचे दिसते. दत्त चरित्रात मूर्तिमंत त्याग, वैराग्य, शांति, समत्व, क्षमा, दया इत्यादि सर्व दैवी गुणांचा अंश प्रतीतीस येतो. विशेष म्हणजे साधकाला सर्वांपासून साधनात आवश्यक असे गुण मिळवावे लागतात. याकरिता चोवीस गुरु त्यांनी केले. भागवत स्कंध अकराव्यामध्ये यदू-अवधूत संवाद आहे. 'कोणी तरी एक अवधूत संन्यासी' असा अर्थ कित्येक करतात. पण तो अवधूत म्हणजे दत्तात्रेयच होते. असे श्री नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

तो अवधूत जाण दत्तात्रेया । तेणे आलिंगूनी यदुराया ।
निजरूपाचा बोधु तया । अनुभवावया दिधला ।। ए.भा.९-४२९

अर्थ : तो अवधूत साक्षात् दत्तात्रेयच होता. त्याने यदुराजाला आलिंगन दिले आणि आत्मस्वरूप ज्ञानाचा त्याला अनुभव आणून दिला.

श्री दत्तात्रेयांच्या चोवीस गुरूंची नांवे श्री नाथ महाराजांनी सांगितली आहेत.

पृथ्वी वायु आकाश । अग्नि आप सीतांश ।
सातवा तो चंडांश। कपोता परीस आठवा ।। ३४७ ।।
अजगर सिंधु पतंग । मधुमक्षिका गजभृंग ।
हरिण मीन वेश्या सांग । नांवे सुभग पिंगळा ।। ३४८ ।।
टिटवी आणि लेकरूं । कुमारी आणि शरकारु ।
सर्प कातणी पेशस्करू । इतुकेन गुरु चोवीस ।। ३४९ ।।

अर्थ : १) पृथ्वी २) वायु ३) आकाश ४) अग्नि ५) जळ ६) चंद्र ७) आणि सातवा तो सूर्य ! आठवा कपोत (पक्षी) तोहि ऐकून ठेव. ।। ४७।। ९) अजगर १०) समुद्र ११) पतंग १२) मधमाशी १३) हत्ती १४) भृंग १५) हरिण १६) मासा १७) पिंगळा नांवाची वेश्या १८) टिटवी आणि १९) मूल २०) कुमारी २१) बाण करणारा लोहार २२) सर्प २३) कातणी २४) कुंभारीण माशी इतके मिळून चोवीस गुरु होत.

यात पृथ्वीतील अनेक जड चेतन पदार्थ येतात. कोणी म्हणेल यांना गुरु कसे म्हणावे ? याचे उत्तर नाथ महाराज देतात

जो जो जयाचा घेतला गुण । तो तो गुरु म्या केला जाण ।
गुरूसी आले अपार पण । जग संपूर्ण गुरु दिसे ।। ३४१ ।।

अर्थ : ज्याचा जो जो गुण मी घेतला तो मी गुरु केला. यामुळे माझे गुरु

अगणित झाले. ते इतके की, सारे जग गुरूंनीच भरलेले मला दिसत आहे.

ठाकावया निजबोधासी । निज विवेके अहर्निशी ।
गुरुत्व देऊनि अनेकांसी । निज हितासी गुरु केले ।। ए.भा. ७-३५१

अर्थ : आत्मज्ञान हृदयात नीटपणे ठसावे म्हणून आत्मविचारानेच रात्रंदिवस अनेकांना गुरुत्व देऊन आत्महिताकरितां मी त्यांना गुरु करून घेतले.

दत्तात्रेयांचे चरित्र साधकांना आदर्श असे आहे. आपल्या प्रत्येक कृतीने त्याग, ज्ञान, भक्ति इत्यादी पारमार्थिक भूमिका सर्व भक्त भाविकांना पटवून दिल्या आहेत. श्री नाथांची परंपरा श्री दत्तात्रयापासून म्हणजे दत्तात्रय, सहस्त्रार्जुन, यदु, जनार्दन स्वामी अशी आहे. म्हणून श्रीदत्तात्रयांचा निर्देश होणे योग्य आहे.

यानंतर कपिल मुनींचा निर्देश आहे.

शुक याज्ञवल्क्य दत्त कपिल मुनि ।
हरीसी जाणोनि हरीच झाले ।। २ ।।

कपिल महामुनी भगवदवतारच होता. श्री कर्दम प्रजापति पासून देवहूतीच्या उदरी हा अवतार झाला; याने आपल्या मातोश्रीला निमित्त करून संपूर्ण अध्यात्म विचार सांगितला. सर्व साध्य-साधनांचा त्यातहि प्रकृति-पुरुष, त्यांचे कार्य, परस्पर संबंध इत्यादि पूर्ण विचार केला. तो प्रकार भागवत पुराण, स्कंध तीनमध्ये विस्तृत सांगितला आहे. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

मी कपिलरूपे अवतरूनी । प्रकृति पुरुष विवंचोनि ।
उपदेशिली निज जननी । ते जुनी कहाणी सांगेन ए. भा. २४-६५

अर्थ : मी कपिल ऋषीच्या रूपाने अवतार घेऊन आपल्या आईला

(देवहूतीला) प्रकृति पुरुषाचा सविस्तर विचार सांगून उपदेश केला. तीच पूर्वीची गोष्ट सांगेन.

यात प्रकृती पुरुष विभाग उत्तम प्रकारे सांगितला आहे. यासच 'सांख्यशास्त्र' असे म्हणतात. दर्शनशास्त्रांमध्ये जे एक 'सांख्य दर्शन' म्हणून सांगितले आहे, ते निरीश्वरवादी आहे. पण तो कपिल व हा भगवदवंताररूप कपिल हे दोन वेगवेगळे आहेत. असे सिध्द झाले आहे. भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात -

जया मार्गाते जगी । सांख्य म्हणती योगी ।
जयाचिये भाटिवेलागी । मी कपिल जाहलो ॥ ए.भा. १३-९५७

अर्थ : ज्या मार्गाला जगामध्ये योगी, सांख्य असे म्हणतात आणि ज्या सांख्यमार्गाचे महत्त्व वर्णन करण्याकरिता मी कपिल झालो.

तसेच ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायातहि या सांख्यशास्त्राचे वर्णन केले आहे.

जे विचारक्षीर समुद्र । स्वबोध कुमुदिनी चंद्र ।
ज्ञान डोळसा नरेंद्र । शास्त्रांचा जे ॥ ज्ञा. १८-५२०

अर्थ : जे सांख्यशास्त्र विचाराचा क्षीरसागर आहे, आत्मज्ञानरूपी (चंद्र विकासिनी) कमलाचा विकास करणारा चंद्र आहे व जे ज्ञानाने डोळस अशा शास्त्रांचा राजा आहे.

प्रकृति-पुरुष विचार, त्रिगुण विचार, आत्मा-अनात्मा विचार, बंधमोक्षविचार तसेच योग, कर्म, उपासना, भक्ति, ज्ञान हा सर्व विचार या सांख्यशास्त्रामध्ये व भागवत तृतीय स्कंधात विस्ताराने सांगितला आहे.

'संख्येने युक्त ते सांख्य !' असा सांख्य शब्दाचा अर्थ येथे अभिप्रेत नसून 'सम्यक्ख्यात' म्हणजे सम्यक् =योग्य रीतीने जे ख्यात =

सांगितले गेले आहे. ते सांख्य ! असे म्हटले जाते.

श्री नाथ महाराज म्हणतात, शुक, याज्ञवल्क्य, दत्त, कपिलमुनी हे सर्व सामर्थ्यवान होते. पण कोणत्याहि उपाधीत न अडकता ते हरीला जाणून हरिरूप बनले. हाच खरा पुरुषार्थ आहे.

ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । ब्रह्मस्वरूपाचे अपरोक्ष ज्ञान हाच पुरुषार्थ होय.

यया ब्रह्मत्वासीचि पार्था । सायुज्य ऐसी व्यवस्था ।
याचि नांवे चौथा । पुरुषार्थु गा ।। ज्ञा. १४-४०१

अर्थ : अर्जुना, या ब्रह्मत्वालाच सायुज्य असे म्हणतात व चौथा पुरुषार्थ हे यालाच नांव आहे.

म्हणून नाथ महाराज म्हणतात - **हरिसी जाणूनी हरीच झाले ।। २ ।।**

कोणी म्हणेल, शुक, याज्ञवल्क्य, दत्त, कपिल मुनी यांची बरोबरी कोण करू शकेल ? ते हरि अवतार रूप होते, किंवा अनंत जन्मे त्यांनी तप करून हरि प्राप्ति करून घेतली त्यांच्या विवेक वैराग्य, तप, त्याग या अलौकिक गुणांचा विचार केला तर ते असामान्य आहेत. सामान्य माणसांपुढे अशा अलौकिक, दैवी विभूतींचा निर्देश करून काय उपयोग ? तर याचे उत्तर हे की, ते अलौकिक पुरुष होते हे खरे. पण त्यांनी जे साधन केले व जगाला सांगितले ते कोणासहि करता येईल व आपला उध्दार करून घेता येईल. म्हणून नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात म्हणतात -

यारे यारे धरूं हरिनाम तारूं ।
भवाचा सागरू भय नाही ।। ३ ।।

अर्थ : अहो, याहो या, आपण सर्वजण हरिनामरूपी नावेचा आश्रय करू

मग संसाररूप समुद्राचे भय राहणार नाही. ॥ ३ ॥

'यारे यारे' असे सर्वांनाच आक्रोशाने हाका मारीत आहेत. श्री तुकाराम महाराजांचाहि असाच एक उपदेशपर अभंग प्रसिध्द आहे.

यारे यारे लहान थोर । याति भलती नारी नर ।
करावा विचार । न लगे चिंता कोणासी ॥ तु. म. ३३८६

अर्थ : अहो, लहान मोठे जन हो, या, कोणत्याहि जातीचे पुरुष असोत अथवा स्त्रिया असोत, सर्वांनी या. या वाटेने जाण्यास कोणास कसलाहि विचार किंवा चिंता करण्याचे कारण नाही. कोणीहि डोळे मिटवून खुशाल या हरिनामाच्या वाटेने चालावे.

ब्रह्मदेवापासून ते मशकापर्यंत जेवढे म्हणून जीव आहेत ते सर्व या संसार सागरात गटांगळया खातच आहेत. त्यांना यातून बाहेर पडण्याकरितां हरिनाम हीच नौका आहे. या नौकेचा नावाडी श्रीहरि हा लीलेने या भवसागरातून आपल्या नामधारकास परतीरास नेतो.

श्रीकृष्ण भगवान सांगतात -

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ गी. ७-१४

अर्थ : जे मलाच शरण येतात ते ही माया तरून जातात. या श्लोकावर श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

येथ एकचि लिला तरले । जे सर्व भावे मज भजले ।
तयां ऐलीच थडिये सरले । मायाजळ ॥ ज्ञा. ७-९७

अर्थ : या ठिकाणी जे सर्व भावाने मला भजले, तेच एक ही माया नदी सहज तरून गेले. त्यांना माया नदीच्या अलीकडच्या काठावर तिचे पाणी संपले.

भवसिंधूचे काय कोडे । दावी वाट चाले पुढें ।। १ ।।
तारू भला पांडुरंग । पाय भिजो नेदी अंग ।। २ ।। तु. म. ३५८९

अर्थ : जन्ममृत्यूरूपी संसार समुद्रातून पार होण्याचे काय कठिण आहे ? कारण स्वतः पांडुरंगच आपोआप पुढे चालून भक्तीची वाट दाखवीत आहेत. ।। १ ।। या भव समुद्राचे पाणी हाता पायांना न लागू देता, या संसाररूपी सागरातून तारून नेणारा पांडुरंगच उत्तम (तारू =) नावाडी आहे.

म्हणूनच नाथ महाराज म्हणतात. या भजनबळाने भवसागरातून तरून जाऊ भिण्याचे काही कारण नाही. **भवाचा सागरू भय नाही ।।**

श्री नाथ महाराज भागवतात म्हणतात -

जेथ हरिनामाचा नित्य घोष । तेथ मरणा मरण आले देख ।
जन्माचे होय काळे मुख । लाजोनि निःशेख ते पळे ।। ९२१ ।।
राम नामाच्या गजरापुढे । काईसें द्वंद्व दुःख बापुडे ।
अवघे भवभयचि उडे । नाम पवाडे गर्जतां ।। ए. भा. २३-९२२

अर्थ : जेथे हरिनामाचा नित्य घोष चालतो, तेथे मरणालाच मरण आले, असे समजा. जन्माचे तोंड काळे ठिक्कर होते आणि ते लाजून पार पळून जाते. ।। ९२१ ।। रामनामाच्या गजरापुढे भेदाभेदाचे दुःख ते बिचारे किती? नाम माहात्म्याची गर्जना करीत असता. संसाराचे सर्व भयच उडून जाते.

म्हणूनच साधुसंत याच मार्गाने गेले व आनंदात राहिले. नामाने ते कृतकृत्य झाले म्हणजे हरीशी तद्रूप होऊन राहिले. असे नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

साधुसंत गेले आनंदी राहिले । हरिनामे झाले कृतकृत्य ।।४।।

अर्थ : याच मार्गाने साधुसंत गेले व आनंदरूप जो परमात्मा त्याच्याशी

तद्रूप होऊन राहिले. अशारीतीने ते हरिनाम घेऊन कृतकृत्य झाले. सामान्य माणसे ज्या मार्गाने जातात त्या मार्गात त्रिविध दुःखे, जन्ममरण, गर्भवास, नरक हेच प्राप्त होतात. त्यांना आनंद नाही. पण साधुसंत ज्या मार्गाने जातात. तो आनंदरूप बनण्याचा मार्ग आहे.

येथे 'साधुसंत' असे म्हटले आहे, अलिकडे साधुसंत या नांवाने मिरवणारे बाह्य चिन्हांनी युक्त असे पुष्कळच आहेत. पण साधुत्व हे बाह्य लक्षणावर अवलंबून नाही. याविषयी श्री तुकाराम महाराजांचा एक अभंग आहे तो पहा -

नव्हती ते संत करितां कवित्व ।
संतांचे ते आप्त नव्हती संत ॥ १ ॥
नव्हती ते संत करितां कीर्तन ।
सांगता पुराणे नव्हती संत ॥ तु. म. २३०१

अर्थ : कवित्व = (काव्य) केल्याने संत होत नाहीत व संतांचे आप्त संबंधी (नातेवाईक) असण्यानेहि खरे संत होत नाहीत. ॥ १ ॥ कीर्तन केल्याने संत होत नाहीत व पुराणांचा अर्थ सांगूनहि संत होत नाहीत. ॥ ४ ॥

ज्ञान, भक्ति, प्रेमाने ज्यांचे हृदय भरलेले आहे. तेच साधु होत. असे श्री निळोबाराय म्हणतात -

तेचि संत तेचि संत । ज्यांचा हेत विठ्ठली ॥ १ ॥
नेणती कांही टाणाटोणा । नामस्मरणावांचुनी ॥ २ ॥

अर्थ : 'ज्यांचा हेत विठ्ठली' म्हणजे प्रेम, आवड हे ज्यांचे विठ्ठलावरच आहे. त्यांनाच संत म्हणावे. विठ्ठलाशिवाय दुसऱ्यावर त्यांचे प्रेम नसते.

ते आत्मज्ञानाने संपन्न असतात असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आत्मज्ञानें चोखडी । संत जे माझी रूपडी ।
तेथ दृष्टी पडो आवडी । कामिनी जैसी ।। ज्ञा. १८-१३५६

अर्थ : आत्मज्ञानाने शुध्द असलेले जे संत, ती माझी रूपे आहेत. त्या संतांच्या ठिकाणी, जशी सुंदर स्त्रीवर प्रेमाने कामिकाची दृष्टी पडते, तशी तुझी दृष्टी प्रेमाने पडू दे.

असे श्रीकृष्णांनी संतांचे लक्षण सांगितले आहे. सत् वस्तूशी ज्यांचा तादात्म्य संबंध झाला ते संत. तसेच **'साध्नोति इति साधुः ।'** म्हणजे मानवी देहात आल्यावर जे परमात्म तत्त्व साधावयाचे, ते ज्याने साधले तो साधु ! स्वतःचे आणि साधकाचे समाधान करण्याचे ज्याचे सामर्थ्य आहे. इतर काही अवांतर लक्षणे साधूंची सांगितली आहेत. पण वरील लक्षणात त्यांचा अंतर्भाव होतो. असे साधुसंत हे जेथे गेले ते आनंदरूप झाले. पण ते कोठे जातात ? तर गंगा ही जशी सागराशिवाय दुसरीकडे कोठेहि जात नाही.

महोदधि का गांग । रिघाले जैसे ।। ज्ञा. १८-१३१९

त्याप्रमाणे ज्यांची वृत्ति परमात्मस्वरूपीच स्थिर झाली. त्याव्यतिरिक्त इतर सर्व लोक व त्यातील भोग ज्यांना तुच्छ वाटतात. ते परमात्म्यास सोडून इतर कोठे जातील ? भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात -

परि जाणोनियां माते । जो पाहो विसरला मागौते ।
जैसे सागरा येऊनी सरिते । मुरडावे ठेले ।। १२४ ।।
तैसी अंतःकरण कुहरी उपजली ।
जयाची प्रतीती गंगा मज मीनली ।
तो मी हे काय बोली । फार करूं ।। ज्ञा. ७-१२५

अर्थ : परंतु मला जाणून जो ज्ञानी भक्त मागे पाहावयास विसरला.

(देहेंद्रियादि प्रपंचाला विसरला) ज्याप्रमाणे नदी समुद्राला मिळाल्यावर माघारी वळत नाही. ॥ १२४ ॥ त्याप्रमाणे अंतःकरणरूपी गुहेमध्ये उत्पन्न झालेली ज्यांची अनुभवरूपी गंगा मिळाली आहे, 'तो मी आहे' हे शब्दाने विस्तार करून काय सांगू ?

अशा श्रेष्ठ ठिकाणी जे साधुसंत नामनिष्ठेने प्राप्त झाले तेथे आनंदाशिवाय दुसरे काय आहे ?

तुका म्हणे आतां आनंदी आनंदु ।
गोविंदे गोविंदु विस्तारला ॥ ६ ॥ तु. म. ३७७८

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, त्या गोविंदाने सर्व गोविंदमय व्याप्ति माझ्या अनुभवास आणून दिली. त्या योगाने आता आनंदी आनंद झाला आहे.

आनंदाच्या कोटी । सांठवल्या आम्हा पोटी ॥ तु. म. ४००६

अर्थ : मनुष्यापासून ब्रह्मदेवापर्यंत जे आनंदाचे कोट्यावधि प्रकार आहेत ते सर्व आमच्या हृदयात भरले आहेत.

आनंदाचे डोही आनंद तरंग ।
आनंदचि अंग आनंदाचे ॥ तु. म. ३९४१

अर्थ : मी आनंदाचा (ब्रह्मानंदाचा) डोह झालो आहे. म्हणून त्याच्यामध्ये आनंदाच्याच लाटा येतात. कारण आनंदाचे अंग आनंदच असते.

ते संत स्वतःच आनंदरूप बनतात, यात काय नवल ? श्री ज्ञानेश्वर महाराज त्या भूमिकेचे वर्णन करतात -

ऐसे माझेनि नामघोषे । नाही करिती विश्वाची दुःखे ।
अवघे जगचि महासुखे । दुमदुमित भरले ॥ २०० ॥

ते पहाटेवीण पाहवित । अमृतेवीण जीववित ।
योगेविण दावित । कैवल्य डोळां ॥ २०१ ॥
परी राया रंका पाड धरूं । नेणती सानेया थोरा कडसणी करूं ।
एकसरें आनंदाचे आवारु । होत जगा ॥ ज्ञा. ९-२०२

अर्थ : याप्रमाणे माझ्या नामघोषाने ते विश्वाची दुःखे नाहीशी करतात व सर्व जगच ब्रह्मसुखाने जिकडे तिकडे कोंदून भरतात. ॥ २०० ॥ ते महात्मे प्राकृत सूर्याच्या पहाटेशिवाय ज्ञानरूप दिवसाचा उदय करतात व स्वर्गातील प्राकृत अमृताशिवाय ते जगवितात आणि अष्टांगयोगाशिवाय मोक्ष डोळ्यांना दाखवितात. ॥ २०१ ॥ परंतु हा राजा आहे, हा रंक आहे असा योग्यता भेद ते मनात धरीत नाहीत; लहान मोठा अशी निवड करीत नाहीत व जगाला एक सारखे आनंदाचे कोट करतात. त्या भक्ति सुखाचे वर्णन श्रीकृष्ण भगवान उध्दवापुढे करतात-

जिहीं माझ्या भजन परवडी । केली भक्तीची कुळवाडी ।
ते माझ्या निज सुखाची गोडी । पावले रोकडी आत्यंतिक ॥ २१५ ॥
ज्या निज सुखाच्या ठायी । शिळेपणाची भाषाचि नाहीं ।
विटो नेणों कल्पांतीही । इंद्रियांचा कांही न पडे पांगु ॥ २१६ ॥
जें जे विषयांचे सुख । तें तें इंद्रियां पंगिस्त देख ।
अपंगिस्त भक्तिसुख चोख । सभाग्य लोक पावती ॥ ए.भा.१४-२१७

अर्थ : ज्यांनी माझ्या भजनाच्या आवडीने भक्तीची लागवड केली, त्यांनाच खरोखर माझ्या अत्यंत आत्मसुखाची गोडी प्राप्त झाली. ॥ २१५ ॥ त्या माझ्या आत्मसुखामध्ये शिळेपणाची गोष्टच नाही. कल्पांतीसुध्दा त्यांचा वीट यावयाचा नाही आणि इंद्रियांची अडचणहि तेथे येत नाही. ॥ २१६ ॥ हे पहा ! जे जे विषयांचे सुख असते, ते ते इंद्रियाच्या अधीन असते. परंतु पवित्र भक्तिसुख हे कोणाच्याहि अधीन

नसते आणि जे भाग्यवंत लोक असतात त्यांनाच ते प्राप्त होते. ॥ २१७ ॥

देशेकाळे वेदानुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा ।
त्या सुखाची सुख संपदा । मद्‌भक्त सदा भोगिती ॥ २०१ ॥
ज्या सुखाचे सुख प्राप्ती । विरोनी जाय चित्तवृत्ती ।
सुखें सुखरूप सर्वांगे होती । एवढी सुखप्राप्ती मद्‌भक्तां ॥ ए.भा १४-२०२

अर्थ : देश, काळ, किंवा वेद प्रतिपादन यांना सुध्दा ज्या सुखाचा अंत लागत नाही, त्या सुखाचे सुखदायक वैभव माझे भक्त संदोदीत उपभोगीत असतात. ॥ २०१ ॥ ज्या सुखाचा लाभ झाला असता चित्तवृत्ति जेथल्या तेथे विरून जाते, त्या सुखाने सर्व अवयव आनंदमय होतात. एवढी माझ्या भक्तांना सुखाची प्राप्ती होते.

ते भक्त केवळ आनंदरूप बनतात, एवढेच नव्हे तर महाराज हरिनामाचे आणखी एक महत्त्वाचे फळ अभंगाच्या चौथ्या चरणाच्या उत्तरार्धात सांगतात - **'हरि नामे झाले कृतकृत्य ॥'**

अशी रितीने ते हरिनाम घेऊन कृतकृत्य झाले. कृतकृत्यता म्हणजे जे करावयाचे ते कर्म करून संपणे. कृतकृत्यता ही फार मोठी अलौकिक भूमिका आहे. पुन्हा फल दानाकरिता न उरणे हे विशेष ! जीव जोपर्यंत कर्तृत्व भोक्तृत्व यांचा अभिमान घेऊन देह तादात्म्यपूर्वक कर्म करीत असतो तोपर्यंत त्याला कृतकृत्यता प्राप्त होत नाही. तो ब्रह्मदेव झाला तरी कर्म संपत नाही. देव लोकाची प्राप्ती झाली तरी पुन्हा त्या कर्माने जन्म मरणात्मक संसाराला प्राप्त व्हावे लागते. कृतकृत्यता प्राप्त होण्यास भगवत्कृपेने अकर्ता, अभोक्ता, असंग अशा स्वरूपाचे ज्ञान व्हावे लागते. कारण ज्ञानीच 'कृतकृत्य होतो.'

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ गी. ३-१८

अर्थ : इहलोकी त्याला कर्म केल्याने अथवा न केल्याने काही लाभ नाही.

त्याला कोणत्याहि प्राण्यापासून काही लाभ साधावयाचा नाही.

कर्मण्य कर्म यः पश्येत् । गी. ४-१८

अर्थ : जो कर्माच्या ठिकाणी अकर्म पाहतो आणि अकर्माच्या ठिकाणी कर्म पाहतो.

एतद्बुद्ध्वाबुध्दिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।। गी. १५-२०

अर्थ : हे भारता, याचे ज्ञान करून घेऊन मनुष्य बुध्दिमान आणि कृतकृत्य होतो. त्याचप्रमाणे तुकाराम महाराज म्हणतात -

कृतकृत्य झालो । इच्छा केली ते पावलो ।। तु.म. २२०७

अर्थ : ज्याची इच्छा केली होती ते मला परिपूर्ण मिळाले, मी आज कृतकृत्य झालो आहे.

अशी कृतकृत्यता भगवन्नामाने प्राप्त झाली असे तुकाराम महाराज स्वानुभवपूर्वक एका अभंगात सांगतात, तो महत्त्वाचा अभंग असा -

सदा नामघोष करूं हरिकथा ।
तेणे सदा चित्ता । समाधान ।। १ ।।
सर्वसुख ल्यालो सर्व अलंकार ।
आनंदे निर्भर डुल्लतसो ।। २ ।। तु. म. ४०२८

अर्थ : आम्ही सर्वकाळ नाम घोष करून हरीची कथा करतो, त्यामुळे आमच्या चित्तात सर्वकाळ समाधान असते. ।। १ ।। आम्ही आमच्या अंगावर श्रीहरीच्या चिंतनाच्या सर्वसुखाचे अलंकार घातले आहेत. आम्ही त्या आनंदाच्या छंदाने निर्भर (= परिपूर्ण) होऊन डोलत आहोत.

ही कृतकृत्यता प्राप्त करून देणाऱ्या भजनांचा प्रकार श्री एकनाथ महाराज सांगतात -

माझेनि भजने कृतकृत्यता । दृढविश्वास धरोनि चित्ता ।
भजनी प्रवर्तावे सर्वथा । अविश्रामता अहर्निशी ॥ ६५२ ॥
माझ्या भजनाच्या आवडी । नुरेचि आराणुकेसी वाडी ।
वायां जावो नेदी अर्धघडी । भजन परवडी या नांव ॥ ए. भा. ११-६५३

अर्थ : माझ्या भजनानेच कृतकृत्यता प्राप्त होते, असा मनामध्ये दृढतर विश्वास बाळगून रात्रंदिवस न थकता भजनामध्येच सर्वस्वी प्रवृत्त व्हावे. ॥ ६५२ ॥ माझ्याभजनाच्या आवडीने मनात समाधानाला सुध्दा जागा राहात नाही. (म्हणजे भजन पूर्ण झाले असे समाधान मानून थांबावे, असे वाटत नाही.) एक अर्धघडी सुध्दा वाया जाऊ देत नाही. याचेच नांव भजनाचा सुकाळ ! अशा प्रकारे साधुसंत भजन करतात. म्हणूनच त्यांना कृतकृत्यता प्राप्त होते. कोणास वाटेल, की या फार महत्त्वाच्या दुर्लभ भूमिका आहेत. मोठमोठ्या साधकांना साध्य होणे अशक्य आहेत. मग सामान्य लोकांना कोण ही भूमिका प्राप्त करून देणार ? तर या प्रश्नाचे उत्तर श्री नाथ महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात देतात -

एका जनार्दनी मांडिले दुकान ।
देतो मोलावीण सर्व वस्तु ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, मी हरिनामाचे दुकान मांडले आहे. त्यातून मी सर्व वस्तु फुकट देतो.

महाराज सांगतात, मी दुकान मांडले आहे, दुकानात मोल घेऊन वस्तु दिल्या जातात. पण मी जरी हे दुकान मांडले आहे, तरी कोणतेहि मोल = (मोबदला) न घेता माझ्या दुकानातील सर्व वस्तु देतो दुकान म्हटले की, ते उघड्यावर व सर्वांना मोकळे असते. संत हे दुकान घालतात, असे तुकाराम महाराजांनीहि म्हटले आहे.

घातला दुकान । देती आलियासी दान ॥ १ ॥
संत उदार उदार । भरले अनंत भांडार ॥ तु. म. २३२७

अर्थ : संतांनी परमार्थाचें दुकान घातले आहे. जे कोणी गिऱ्हाईक येईल, त्यास ते परमार्थाचा माल दान देतात. ॥ १ ॥ असे ते संत फार फार उदार आहेत त्यांच्याजवळ परमार्थ मालाचा भांडारखाना अनंत भरला आहे. ॥ २ ॥

तेव्हां या दुकानातील माल कोणता ? तर श्रीहरिनामाचाच माल सर्वत्र भरलेला आहे. किंवा या दुकानात ज्ञान, भक्ति, वैराग्य, विवेक, भगवत्प्रेम हे सर्व काही भरले आहे. श्री तुकाराम महाराजांचा खेळियाचा एक अभंग प्रसिध्द आहे.

संत सज्जनी मांडिली दुकानें ।
जे जया पाहिजे ते आहे रे ।
भुक्ति मुक्ति फुकाचसाठी ।
कोणी तयाकडे न पाहे रे ॥ ४ ॥ तु. म. २४३

अर्थ : त्याठिकाणी संतसज्जनांनी परमार्थाची दुकाने घातली आहेत. जो जसा अधिकारी आहे, त्याला जे पाहिजे ते त्या ठिकाणी आहे, भोग व मोक्ष हे तर तेथे फुकट मिळत आहेत. पण त्यांच्याकडे कोणी पाहातहि नाही. संतांचे औदार्य प्रसिध्द आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात.

मेघ उदार परि वोसरे । म्हणोनि उपमेसी न पुरे । ज्ञा. ९-२०५

असा हा परमार्थरूप माल या दुकानात सर्वांच्याकरितां ठेवला आहे व मोलाविना जे पाहिजे ते देतो.

संतांनाच हा अधिकार आहे की, काही अधिकार न पाहता ते शरण आलेल्यांचा उध्दार करितात.

गुण दोष याती न विचारी कांही ।

ठाव दिला पायी आपुलिया ।। तु. म. २२७३

अर्थ : माझ्यामध्ये असणारे गुणदोष व माझी हीन जात याचा काहीहि विचार न करता त्यांनी मला आपल्या पायाजवळ ठाव (= आश्रय) दिला आहे.

संतांच्या कृपेने जे प्राप्त होते त्याच्या मोबदल्यात देता येणारी त्या सारखी दुसरी वस्तु या जगात आहे काय ? कारण जगातल्या सर्व वस्तु असत्, जड, दुःखरूप अशा आहेत. देह हा नाशिवंत ! बरे जीव दिला तर तोहि अल्प, म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात -

काय द्यावे यासी व्हावे उतराई ।

ठेविता हा पायी जीव थोडा ।। तु. म. २१९६

म्हणून जे संतांना शरण जातात, त्यांच्यापासून ते कशाचीहि अपेक्षा करीत नाहीत. वाल्ह्याकोळ्याने नारदास काय दिले ? पण त्यांनी त्याचा उध्दार केला. कारण त्यांचे हे दुकान सर्वांचा उध्दार करण्याकरितां घातले आहे. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात -

एका जनार्दनी मांडिले दुकान ।

देतो मोलावीण सर्व वस्तु ।। ५ ।।

म्हणून तुम्ही मुखाने हरि गात जा !

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।

त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❋ अभंग तेविसावा ❋

आवडीने भावे हरिनाम घेसी ।
तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ॥ १ ॥
नको खेद करूं कोणत्या गोष्टीचा ।
पति तो लक्ष्मीचा जाणतसे ॥ २ ॥
सकळ जीवांचा करितो सांभाळ ।
तुज मोकलील ऐसे नाही ॥ ३ ॥
जैशी स्थिती आहे तैशापरी राहे ।
कौतिक तूं पाहे संचिताचे ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा ।
हरिकृपे त्याचा नाश झाला ॥ ५ ॥

अर्थ : मोठ्या प्रेमाने व श्रध्देने तूं हरीचे नामस्मरण कर. म्हणजे तुझी सर्वच काळजी तो वाहील. ॥ १ ॥ तूं कोणत्याहि गोष्टीचा खेद मनात ठेवू नकोस. कारण लक्ष्मीचा पति जो श्रीहरि त्याला सर्व समजते. ॥ २ ॥ जो सर्व जीवांचा सांभाळ करतो. तो तुझी उपेक्षा करील असे नाही. ॥ ३ ॥ जी स्थिती प्राप्त आहे तीत आनंदाने रहा व आपल्या संचिताचे तूं कौतुक पहा. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, भोगून संपणारे जे प्रारब्ध त्याचा हरिकृपेने नाश झाला. ॥ ५ ॥

विवरण : श्री एकनाथ महाराज या अभंगात हरिनामाचे आगळे महत्त्व सांगत आहेत. नाम व नामी म्हणजेच भगवंत व त्याचे नाम यांचा अभेद सांगितला जातो. नामाचा प्रभाव नामीवर कसा पडतो व तो नामी या

नामधारकावर कशी कशी कृपा करतो हे या अभंगात नाथ महाराज योग्य प्रकारे पटवून देत आहेत. ज्याचे नाम आपण घेतो तो त्या नामस्मरण भक्तीने आपल्या सर्व गरजा, साधकाची विघ्ने, अडचणी कशा कशा प्रकारे दूर करतो व ते दूर करण्याचे सामर्थ्य त्याच्यात का आहे. या सर्वांचा विचार करणारा हा अभंग आहे. हे कळल्यामुळे नामधारकाचे त्या नामावर प्रेम वृध्दिंगत होते हे त्याचे मोठे फल आहे.

'तूं जर आवडीने भावनापूर्वक हरिनाम घेशील तर ज्याचे तूं नाम घेतोस तो लक्ष्मीपति आहे. त्याला तुझी चिंता माहित आहे. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या प्रथम चरणात सांगतात -

आवडीने भावे हनिाम घेसी । तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ।।

नाम हे मुखाने-वाचेने घेतले जाते. वाचा हे केवळ कर्मेंद्रिय आहे, त्याला ज्ञानाचे सामर्थ्य नाही. भाव-भक्ति-प्रेम हे अंतःकरणाचे त्यातहि सात्त्विक अंतःकरणाचे धर्म आहेत. त्या अंतःकरणाची ज्ञान ही वृत्ति आहे. त्या भावनात्मक अंतःकरणाचा नाम घेतांना नामीशी संबंध झाला म्हणजे वाच्य जो नामी त्याचे यथार्थ ज्ञान होते. म्हणून सर्व संतांनी नाम घेतांना प्रेम, भाव, स्मरण, अनुसंधान पाहिजे. असे आग्रहाने सांगितले आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा अभंग पहा -

करा विठ्ठल स्मरण । नामरूपी अनुसंधान ।
जाणोनी भक्तां भव लक्षण । जघन प्रमाण दावितो ।। ज्ञा. म. १५

अर्थ : विठ्ठल हे नाम आणि त्याचा नामी जो परमात्मा याचे अनुसंधान अक्षय्य मनात ठेवून नामस्मरण करा. भक्तांना परमात्मस्वरूप-ज्ञानामध्ये प्रतिबंध करणारा जो भव म्हणजे संसार तो किती खोल आहे, हे समजण्याकरितां कंबरेइतकाच तो खोल आहे हे पांडुरंगाने कटेवर हात ठेवून दाखविले आहे.

श्री तुकाराम महाराजांचेहि प्रसिध्द उद्‌गार आहेत-

भावे गावे गीत । शुध्द करूनियां चित्त ॥ १ ॥
तुज व्हावा आहे देव । तरि हा सुलभ उपाव ॥ २ ॥ तु. म. ३६२९

अर्थ : अहो जन हो, तुम्ही आपले चित्त शुध्द करून भावाने हरिनामाचे गीत गा ! ॥ १ ॥ तुम्हाला जर देवाची प्राप्ती व्हावी असे वाटत आहे, तर त्या करितां हा सोपा उपाय आहे. ॥ २ ॥

भाव नसतांनाहि दंभाने किंवा लौकिक कामनेने भक्ति केली जाते, पण ती निरुपयोगी, फल शून्य होते.

शुध्द भावेवीण जे भक्ति । तेचि दांभिक जाण निश्चिती ।
ते अपक्वचि राहे प्राप्ती । जेवी कांकड जाती मुगांची ॥ ए.भा. २४-४१८

अर्थ : शुध्दभावाशिवाय जी भक्ति तीच खरोखर दांभिक भक्ति होय. असे समज. ज्याप्रमाणे मुगातले कुचर दाणे अपक्व राहतात, तशी ती दांभिक भक्ति अपक्वच राहावयाची. ॥ ४१८ ॥

मूग या धान्यात काकड मूग म्हणून एक जात आहे. ती मूग कितीहि शिजविला तरी शिजत नाही. त्याप्रमाणे भावशून्य भक्ति व्यर्थ होते. भावाविना भक्ति करणे म्हणजे पंख असून दृष्टि नसलेल्या गरुड पक्षाप्रमाणे व्यर्थ होय असे भगवान श्रीकृष्ण सांगतात -

माझा भाव नाहीं जिव्हारी । आहाच वाहाच माझी भक्ति करी ।
तो आंधळ्या गरुडाचे परी । उडे परी निर्धारी स्थान नेणें ॥ ११८ ॥
ए. भा. १७-११८

अर्थ : अंतःकरणात माझी भक्ति नाही आणि दांभिकतेने जो माझी भक्ति करितो, तो आंधळ्या गरुड पक्ष्याप्रमाणे आकाशात भरारी मारतो, पण बसण्याचे ठिकाण त्याला समजत नाही.

याहीपुढे जाऊन श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात की,

ज्ञानध्यान उपासकता । हे गौण जाण सर्वथा ।
देव भावाचा भोक्ता । भावें तत्त्वतां देव भेटे ।। ए.भा. २७-३३२

अर्थ : ज्ञान, ध्यान, उपासना ही सारी गौण होत; देव हा भावाचा भोक्ता खरोखर देव हा भावानेच भेटतो. आवडीने, भावाने हरिनाम घेणे म्हणजे काय ते श्रीकृष्ण भगवान सांगतात -

माझे नाम ज्याचे वदनीं । माझी कीर्ति ज्याचे श्रवणी ।
माझा भाव ज्याचे मनी । ज्याचे करादि चरणीं क्रिया माझी ।। ३९६ ।।
जो जागृती माजी पाहे माते । जो स्वप्नी देखे मज एकाते ।
जो मज वेगळे चित्त रितें । न राखे निश्चिते निजनिष्ठा ।। ३९७ ।।
यापरी भजन स्थिति । त्रिगुण विकार मावळती ।
तेणे अहंकाराची निवृत्ती । विषयासक्ती निर्दळे ।। ए.भा. २८-३९८

अर्थ : त्याच्या मुखात माझे नाम, त्याच्या कानात माझी कीर्ति, त्याच्या मनात माझी भक्ति आणि त्याच्या हातपायादि अवयवात माझी क्रिया म्हणजे सेवा असते. ।। ३९६ ।। तो जागृतीमध्ये मलाच पाहतो, तो स्वप्नामध्ये मला एकालाच बघतो; सारांश तो खरोखरच आपल्या निष्ठेने माझ्याशिवाय चित्त रिकामेच ठेवीत नाही. ।। ३९७ ।। अशा प्रकारच्या भजनाने तिन्ही गुण मावळतात, त्यामुळे अहंकाराची निवृत्ती होऊन विषयासक्तीहि नाश पावते. ।। ३९८ ।।

भक्त म्हणवून घेणे, नामधारक म्हणवून घेणे सोपे आहे, पण आवड आणि भाव असणे हे वाटते तेवढे सोपे नाही. भगवान श्रीकृष्ण सांगतात-

भक्त म्हणविता वाटे गोड । भजन मुद्रा अति अवघड ।
भक्तीचे अंतर अति गूढ । न कळे उघड श्रुतिशास्त्रा ।। २४१ ।।

ज्ञान सांगतां अति सुगम । भक्ति रहस्य गुह्य परम ।
अकृत्रिम उपजे प्रेम । ऐसे वर्म लाविल्या न लगे ॥ २४२ ॥
कृपण जरी दूरी जाये । तो घरीचे ठेवणे जीवीं वाहे ।
तैसे माझे प्रेम पाहे । जो हृदयी वाहे सर्वदा ॥ २४३ ॥
कां वंध्या गर्भ संभवल्या पाठी । उल्हासें वाढवी गोरटी ।
तैशी माझ्या प्रेमाची पोटी । आवडी मोटी जै होय ॥ २४४ ॥
जैसे वंध्या गर्भाचे डोहळे । तैसे माझ्या प्रेमाचे सोहळे ।
पोटातलेनि कळवळे । उल्हासबळें चढोवढी ॥ २४५ ॥
सदैव जांवयी आल्या घरां । जेवी सर्वस्व वेंची सुंदरा ।
तेवी माझा कळवळा पुरा । ज्या जिव्हारा वोसंडे ॥ २४६ ॥
बीज अधिकाधिक पेरितां । उल्हास कृषिवळाचे चित्ता ।
तेवीं सर्वस्व मज अर्पिता । तैशी उल्हासता जै होये ॥ २४७ ॥
सगुण सुरूप समर्थ भर्ता । निघोन गेलिया तत्त्वतां ।
त्यालागी तळमळी जैशी कांता । तैशी कळवळता जै उठी ॥२४८॥
त्या नांव गा माझी भक्ति । उध्दवा जाण निश्चितीं ।
जे भक्तीसी भुलोनि श्रीपती । भक्तांहाती आतुडलों ॥ ए.भा. १४-२४९

अर्थ : भक्त म्हणवून घेतांना मोठे गोड वाटते परंतु भजनाचे स्वरूप फार बिकट आहे. भक्तीचे रहस्य अत्यंत गूढ आहे. ते श्रुतिशास्त्रांना सुध्दा स्पष्ट कळत नाही. ॥ ४१ ॥ ज्ञान सांगू लागले तर ते अत्यंत सोपे आहे, परंतु भक्तीचे रहस्य अत्यंत गहन आहे. त्या भक्तीने अकृत्रिम प्रेम उत्पन्न होते. भक्तीचे हे वर्म समजून घेऊ म्हटले तर समजत नाही. ॥ ४२ ॥ कृपण मनुष्य कितीहि लांब गेला तरी घरात ठेवलेली ठेव तो मनात ठेवून राहतो, त्याप्रमाणेच जो सर्वदा माझेच प्रेम अंतःकरणात वागवितो. ॥ ४३ ॥ किंवा बरेच दिवस मूल होत नसलेल्या स्त्रीला गर्भ राहिला की, ती सुंदरी त्याला मोठ्या आनंदाने वाढवित असते,

त्याप्रमाणे हृदयामध्ये माझ्या प्रेमाची जेव्हा अत्यंत आवड उत्पन्न होते. ॥ ४४ ॥ किंवा वंध्या असलेल्या स्त्रीला डोहाळे लागावे, तसे ज्याला माझ्या प्रेमाचे सोहळे करण्याची अत्यंत आवड उत्पन्न होते आणि अंतःकरणापासून कळवळा उत्पन्न होऊन अधिकाधिक उत्कर्षाने उल्हास वाढत जातो. ॥ ४५ ॥ किंवा भाग्यवान् जांवई घरी आला असतां ज्याप्रमाणे सासू आपले सर्वस्व त्याच्याकरितां खर्ची घालते, त्याप्रमाणे माझा कळवळा पूर्णपणे ज्याच्या अंतःकरणात भरून जातो. ॥ ४६ ॥ किंवा बीज अधिक अधिक पेरले जाईल तितका तितका शेतकऱ्याच्या मनाला उल्हासच वाटत असतो, त्याप्रमाणे मला सर्वस्व अर्पण करतांना ज्याच्या मनाला तसाच उल्हास वाटतो. ॥ ४७ ॥ किंवा गुणवान्, सुस्वरूप आणि श्रीमान् पति घरातून निघून दूर गेला असता खरोखर त्याची स्त्री त्याच्याकरितां जशी तळमळते, त्याप्रमाणेच माझ्याकरितां ज्याच्या अंतःकरणात कळवळा उत्पन्न होतो. ॥ ४८ ॥ उध्दवा ! त्याचेच नांव खरोखर माझी भक्ति हे निश्चित समज. ज्या भक्तीला भुलून मी लक्ष्मीकांत भक्तांच्या हातात सापडलो आहे. ॥ २४९ ॥

अशा या भावयुक्त नामस्मरणाचेच फल पहिल्या चरणाच्या उत्तरार्धात सांगतात - **'तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ॥ १ ॥'**

कित्येक भवस्वर्गाला उबगलेले विवेक, वैराग्यवान् साधक, भक्त हे सांसारिक भोगादिकांची चिंता करीत नाहीत. पण 'आपला उध्दार होईल का ? भगवान दर्शन देईल का ? श्रीगुरु भेटतील का ? हे अज्ञान व त्याचे कार्य जो बंध तो दूर होईल का ?' अशी आध्यात्मिक चिंता करणारेहि असतात. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

काय मी उध्दार पावेन । काय कृपा करील नारायण ।
ऐसे तुम्ही सांगा संतजन । करा समाधान चित्त माझे ॥ १ ॥

काय हे खंडईल कर्म । पारुषतील धर्माधर्म ।
कासयाने ते कळेल वर्म । म्हणऊनी श्रम वाटतसे ॥ २ ॥
ऐसी चिंता करी सदा सर्वकाळ । रात्रंदिवस हेचि तळमळ ।
तुका म्हणे नाही आपुले बळ । जेणे फळ पावेन निश्चयेसी ॥६॥
तु. म. ६९१

अर्थ : अहो संत जन हो, माझा उध्दार होईल काय ? मजवर नारायण कृपा करील काय ? हे तुम्ही मला सांगा व माझ्या चित्ताचे समाधान करा. ॥ १ ॥ माझे हे संचित, प्रारब्ध कर्म नाहीसे होईल काय ? व केलेले धर्माधर्म (पापपुण्य) नष्ट होतील काय ? ज्या योगाने हे नष्ट होतील ते वर्म कशाने कळेल ? म्हणून मला त्याबद्दल दुःख वाटत आहे. ॥ २ ॥ श्री तुकाराम महाराज म्हणतात, मी अशी चिंता सदा सर्वकाळ करीत आहे. रात्रंदिवस माझे हृदय तळमळ करीत आहे. पण खात्रीने अशा प्रकारे ते फळ मी प्राप्त करून घेईन, असे बळ माझ्या अंगी नाही. ॥ ६ ॥

कै कृपा करील गोविंद । कै तुटेल भवबंध ।
कै देखेन तो निजबोध । परमानंद जेणे होय ॥ २२९ ॥
धाव पाव गा श्रीहरि । कृपा करी दीनावरी ।
मज उध्दरी भवसागरी । भक्त कैवारी श्रीकृष्णा ॥ ए.भा. ७-२३०

अर्थ : भगवान केव्हां कृपा करील ? संसाराचे बंधन केव्हां तुटेल ? ज्याच्या योगाने परमानंद प्राप्त होतो, असा तो आत्मबोध केव्हां लाभेल ? ॥ २९ ॥ हे श्रीहरे ! लवकर धांव, ह्या दीनावर दया कर, हे भक्त कैवारी श्रीकृष्णा, ह्या भवसागरातून माझा उध्दार कर. ॥ २३० ॥

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास म्हणतात -

जो जैसा मज कारणे । मी तैसाचि त्याकारणें ।
भक्त अनन्य मज कारणे । मी ही त्याकारणे अनन्य ॥ ए.भा. १४-१४०

अर्थ : जो जसा माझ्याशी वागतो, तसाच मी त्याच्याशी वागतो. भक्त माझ्याठिकाणी अनन्य भक्ति ठेवतो, म्हणून मीहि त्यांच्यावर अनन्य भक्ति ठेवतो.

हरीचे ठायी प्रीति ज्या जैसी । हरीची प्रीति त्या तैशी ।
जे अनन्य हरिपार्शी । हरि त्यांसी अनन्य सदा ।। ए.भा. २-७८८

अर्थ : हरीच्या ठिकाणी ज्याची जशी प्रीति असते, तशी हरीचीहि प्रीति त्या भक्ताच्या ठिकाणी असते. हरीशिवाय दुसऱ्या कोणाकडेहि पहात नाही. त्यांच्यापाशी श्रीहरीहि निरंतर अनन्य असतो.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यऽहम् ।। गी. ४-११

अर्थ : जे जसे मला भजतात त्यांना तसाच मीहि भजतो. फल देतो.

श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे येथें पिसे । तेथे तैसें असेल ।। ४ ।। तु.म. ६६९

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, आमच्या ठिकाणी जर आईबापांचे वेड आहे तर त्यांनाहि आमचे असेच वेड असेल.

भाव जैसा तुम्ही माझ्या ठायी धरा ।
तैसाचि मी खरा तुम्हांलागी ।।

श्री तुकाराम महाराज आणखी एका अभंगात स्पष्टच सांगतात -

माझी सर्व चिंता आहे विठोबासी ।
मी त्याच्या पायाशी न विसंबे ।। तु. म. ८०३

अर्थ : मी विठोबारायाचे पाय कधीहि विसरत नाही. म्हणून माझी (योगक्षेमाची) सर्व चिंता त्यालाच आहे.

ते एकवटूनि जिये क्षणी । अनुसरले गा माझिये वाहणी ।

तेव्हांचि तयांची चिंतवणी । मजचि पडली ।। ज्ञा. ९-३३८

अर्थ : ते ज्याक्षणी एकनिष्ठ होऊन माझ्या मार्गाला लागले, त्याच वेळेला त्यांच्या संबंधाच्या काळजीचा भार माझ्यावर येऊन पडला. अशाप्रकारे भक्ताच्या सर्व योगक्षेमाची चिंता देवाला असते. भक्ताच्या उध्दाराची चिंताहि देव करतो -

म्हणोनि गा भक्तां । नाहीं एकही चिंता ।
तयातें समृध्दर्ता । आथि मी सदा ।। ज्ञा. १२-९४

अर्थ : म्हणून माझ्या भक्तांना एकहि चिंता नाही, कारण त्यांचा उध्दार करणारा मी नेहमी तयार आहे.

मागे पुढे उभा राहे सांभाळित ।
आलिया आघात निवारावे ।। तु. म. ८०८

अर्थ : आपल्या भक्तावर आघात आले असता ते निवारण्याकरितां तो त्यांच्या मागे पुढे उभा राहून सांभाळ करतो.

निर्वाणी गोविंद असे मागे पुढे ।
कांहीच सांकडे पडो नेदी ।। ३ ।। तु. म. २२४५

अर्थ : अशा भक्ताच्या संकट समयी गोविंद हा मागे पुढे राहतो व त्यांच्यावर कोणतेहि संकट येऊ देत नाही. असे महाराज सांगतात याच आशयाने श्री नाथ महाराज म्हणतात- **... । तुझी चिंता त्यासी सर्व आहे ।।**

अर्थ : म्हणजे तुझी सर्वच काळजी तो वाहील. कोणी म्हणेल, देवास भक्ताचे दुःख इत्यादि दुसरे बाह्य व आंतर क्लेश कसे कळतील ? याचे उत्तर श्री नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात देतात.

नको खेद करूं कोणत्या गोष्टीचा । पति तो लक्ष्मीचा जाणतसे ।। २ ।।

अर्थ : तू कोणत्याहि गोष्टीचा खेद मनात ठेवू नकोस. कारण लक्ष्मीचा पति जो श्रीहरि त्याला सर्व समजते.

खेद म्हणजे खिन्नता हा एक मनाचा विकार आहे, मनाच्या प्रतिकूल काही घडू लागले म्हणजे जे नको ते पुढे आले व जे आवश्यक आहे ते दूर झाले म्हणजे खिन्नता येते ती अनेक प्रकारची असते. त्याबद्दल श्री नाथ महाराज म्हणतात, अरे बाबा ! तूं कोणत्याहि गोष्टींचा खेद करू नकोस. तुझ्या दुःखाची, क्लेशाची त्यास पूर्ण कल्पना आहे. तो लक्ष्मीपति आहे व अंतर्यामी असून सर्व जाणणारा सर्वज्ञ आहे. लक्ष्मीपति या विशेषणाने देवाचे यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य इत्यादि षड्गुण सुचविले आहेत. भगवंताखेरीज इतरत्र हे गुण पूर्णत्वाने दुसऱ्या ठिकाणी वास्तव्य करीत नाहीत. लौकिक, आर्थिक अडचणी भक्तास आल्यास तो लक्ष्मीपति असल्यामुळे त्या दूर करण्यास त्याला अशक्य नाहीत. कारण तो समर्थ आहे.

सुदाम देवास सुवर्ण नगरी देऊन त्याचे दारिद्र्य दूर केले. ध्रुवास अढळपद प्राप्त करून दिले. उपमन्यूस वाटीभर दुधाकरितां क्षीरसागर दिला. इत्यादि कथा प्रसिध्दच आहेत. भक्तास आपली दुःखे देवापुढे सांगावीहि लागत नाहीत. कारण परमात्मा सर्वज्ञ व समर्थ असल्याने तो सर्व दुःखे सहजच दूर करतो.

भगवंत सर्व जीवांचा भरण पोषण करणारा आहे. मग बाबा ! तुला एकट्यालाच कसा निराधार सोडील ? हेच नाथ महाराज अभंगाच्या तृतीय चरणात सांगतात -

सकळ जीवांचा करितो सांभाळ । तुज मोकलील ऐसे नाही ॥

अर्थ : जो सर्व जीवांचा सांभाळ करतो तो तुझी उपेक्षा करील, असे नाही.

कैमुत्तिक न्यायाने श्री नाथ महाराज सांगतात, जर तो परमात्मा या सर्व विश्वाचा सांभाळ करितो, तर मग बाबा ! तुलाच कसा बरे दूर लोटील ? (असा कैमुत्तिक न्याय आहे.) उपनिषदामध्येहि

येन जातानि जीवन्ति । म्हणजे 'ज्याच्यामुळे हे सर्व जीव जगतात.' असे म्हटले आहे.

भगवान अर्जुनास सांगतात-

मीचि गा पांडवा । या त्रिभुवनासी वोलावा ।
सृष्टीक्षय प्रभावा । मूळ ते मी ।। ज्ञा. ९-२९१

अर्थ : अर्जुना, या त्रैलोक्याचे जीवन ते मीच आहे.

श्री तुकाराम महाराज आत्मविश्वासपूर्वक सांगतात.

त्रैलोक्य पाळितां उबगला नाही । आमुचे त्या काई असेल ओझे ।। १ ।।
पाषाणाचे पोटी बैसला दर्दुर । तया मुखी चारा कोण घाली ।। २ ।।
पक्षी अजगर न करी संचित । तयासी अनंत प्रतिपाळी ।। ३ ।।
तुका म्हणे तया भार घातलिया । उपेक्षीना दयासिंधु माझा ।। तु. म. ३६५०

अर्थ : त्रैलोक्याचे भरण-पोषण आणि रक्षण करतांना जो देव कधी उबगला (=त्रासला) नाही, त्याला आमचे रक्षण करण्याचे मोठे ओझे असेल काय ? ।। १ ।। दगडाच्या पोटात बेडूक बसलेला असतो. त्याच्या तोंडात चारा कोण घालतो ? ।। २ ।। नाना प्रकारचे पक्षी आणि अजगरासारखे काही प्राणी हे आपल्या खाण्याच्या पदार्थांचा जरी संचय करीत नाहीत, तरी देव त्यांचे रक्षण करतो. ।। ३ ।। तुकाराम महाराज म्हणतात, आपला सर्वस्वी भार त्याच्यावर घातला असता, दयेचा केवळ समुद्र असा जो माझा देव, तो कधीहि आपली उपेक्षा करणार नाही.

कैमुत्तिक न्याय म्हणजे जो सर्व जगाचा पोषणकर्ता आहे तो आपल्या भक्तांची उपेक्षा कशी करील ? श्री ज्ञानेश्वर महाराज एका दृष्टांताने सांगतात, जी कामधेनु आपल्या सामर्थ्याने जगाचे साकडे फेडू शकते त्या कामधेनूचे वासरू भुकेले राहील काय ?

हां गा दुभतयाचेनि पवाडे । जे जगाचे फेडी सांकडे ।
तिये कामधेनूचे पाडे । काय भुकेले नती ।। ज्ञा.११-१०९

अर्थ : जी कामधेनु आपल्या दुभत्याच्या विपुलतेने सगळ्या जनाचे संकट दूर करते, त्या कामधेनूची वासरे भुकेली राहतील काय ?

तुका म्हणे ऐसा कोण उपेक्षिला ।
नाही ऐकिला ऐसा कोणी ।। तु. म. ३५९७

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, अशा अनन्य भक्तांचा विठ्ठलाने त्याग केला आहे काय ? माझ्या ऐकण्यात तर असा कोणी आलाच नाही.

भक्ता नारायण नुपेक्षी सर्वथा ।
कृपावंत ऐसा कळो आले ।। तु. म. ६४६

अर्थ : नारायण हा भक्तांची सर्वथैव उपेक्षा करीत नाही. तो फार कृपावंत आहे. असे आम्हाला समजून चुकले आहे.

इत्यादि वाक्यांचे हेच तात्पर्य आहे. हे जरी सर्व खरे आहे. तरी मनुष्य स्वभाव तळमळ करीत बसण्याचा असतोच ! दुःख, भय, क्लेश इत्यादिकांची कारण परंपरा त्यास माहितच नसते. वास्तविक संसारात जी दुःखे वा विघ्ने येतात ती बाहेरून दुसरी कुठून कोणाकडून तरी येतात, अशी बहुतेकांची भावना असते. याचे उत्तर श्री नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात देतात -

जैशी स्थिती आहे तैशापरी राहे । कौतुक तूं पाहे संचिताचे ।।

अर्थ : जी स्थिती प्राप्त आहे तीत आनंदाने रहा व आपल्या संचिताचे तूं कौतुक पहा.

संसारात सर्व प्रकारची अनुकूल परिस्थिति कोणाचीच नसते. कितीहि वैभव असले तरी त्यास काही तरी न्यूनता आहे अशी भावना आपणास असतेच. रावण एवढा ऐश्वर्य संपन्न होता, सुवर्णाची नगरी, भरपूर आयुष्य, देवादिकांना जिंकणारा पुत्र, अप्सरांना सौंदर्यात लाजविणाऱ्या हजारो स्त्रिया इत्यादि सर्वत्र अनुकूल होते. पण त्यासहि आपणास सीता ही अप्राप्त आहे व ती प्राप्त व्हावी असे वाटतच होते. इंद्रासहि एवढे स्वर्गातील ऐश्वर्य प्राप्त होते. ज्याचे वर्णन पुराणादिकांमधून पुष्कळ आढळते. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि त्या स्वर्गाचे वर्णन ज्ञानेश्वरीच्या नवव्या अध्यायात केले आहे. अशा इंद्रालाहि अहिल्येविना समाधान लाभले नाही. जे जे आपणास प्राप्त असते, त्यात समाधान लाभत नाही व जे अप्राप्त असते तिकडे प्रवृत्ती होते. पण ते प्राप्त होईलच असा विश्वास नसतो. कारण प्राप्ति अप्राप्ति ही मनुष्याच्या इच्छेवर अवलंबून नसून ती प्रत्येकाच्या पूर्वजन्मातील शुभाशुभ कर्मांवर अवलंबून असते. असा जो पूर्वकर्माचा साठा त्यास संचित म्हणतात. जे ज्याच्या संचितात आहे तेवढेच त्यास प्राप्त होते. मग ते अनुकूल-पुण्यात्मक संचित असेल तर सुख व प्रतिकूल-पापात्मक संचित असेल तर दुःख प्राप्त होणे-अपरिहार्य आहे.

श्रीकृष्ण भगवान सांगतात -

तेथ जया जे कर्मसूत्र । मांडूनि ठेविले स्वतंत्र ।
तें तिये गती पात्र । होचि लागे ॥ ज्ञा. १८-१३०९

अर्थ : तेव्हां ज्या प्राण्याला जे स्वतंत्र प्रारब्ध कर्मरूपी सूत्र मांडून ठेविलेले असते, तो प्राणी त्या गतीला प्रात्र होऊच लागतो.

प्रत्येकाची सुख दुःखे, लाभ हानी ही त्याच्या त्याच्या संचिताची फले होत. ती भोगणे अपरिहार्य आहेत. हेच संचिताचे कौतुक होय !

श्री तुकाराम महाराज एका अभंगात सांगतात -

वाहिल्या उद्वेग दुःखचि केवळ ।
भोगणे ते फळ संचिताचे ॥ तु. म. ३३२७

अर्थ : मनाने त्या संसार स्थितिबद्दलच काही काळजी केली, तर त्या योगाने सुखप्राप्ती न होता केवळ दुःखच भोगावे लागते.

कारण सर्व प्राणीमात्रांना सुखदुःखादि भोग हे ज्याच्या त्याच्या प्रारब्धाने होतात. अर्थात जसे त्याचे प्रारब्ध असेल तसे फळ त्याला भोगलेच पाहिजे.

जीव हा कर्ता आहे. तो जी कर्मे करतो, त्याचे फळ त्यास भोगावेच लागते. त्या कर्माचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. संचित, प्रारब्ध, क्रियमाण. मागील अनेक जन्मात जी कर्मे केली पण ज्यांचे फळ अद्यापि भोगले गेले नाही. अशा कर्माचा जो साठा त्यास संचित कर्म म्हणतात. त्या संचितातील जो भोग भोगणे आरंभ झाले आहे म्हणजे त्याचा भोग घेणे चालू आहे, त्यास प्रारब्ध कर्म म्हणतात व या देहेंद्रियादि संघाताने जे कर्म शुभ-अशुभ प्रकारचे होत असते. त्यास क्रियमाण म्हटले जाते. (पुढे जे कर्म भोगावयाचे आहे ते.) प्रारब्ध, अदृष्ट एकासच म्हणतात. हा अदृष्ट भाग फार बलवान् असतो. म्हणजे तो भोग कोणीहि चुकवू शकत नाही. श्री नाथ महाराज म्हणतात -

अदृष्टा अधीन जे शरीर । तेथ आलियाहि हरिहर ।
अन्यथा न करवे अणुमात्र । हे वेद शास्त्र संमत ॥ ए. भा.११-२३८

अर्थ : शरीर हे प्रारब्धाधीन आहे. तेथे हरिहरहि आले तरी त्यांना सुध्दा

त्यात अणुरेणुइतकाहि बदल करता येत नाही. हे तत्त्व वेदशास्त्रांना सुध्दा संमत आहे.

श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात -

जीवापासव अदृष्ट शक्ति । झाली अनिवार त्रिजगती ।
हरिहरा नावरे निश्चिती । अदृष्ट शक्ति अनिवार ॥ ९६ ॥
जे अदृष्ट शक्तीने जीवाते । बांधोनि केले आपैते ।
तिसी आवरावया माते । सामर्थ्य येथे आथीना ॥ ९७ ॥
जेवी कां राजाज्ञा जाण । राजा प्रतिपाळी आपण ।
तेवी अदृष्ट शक्तीउल्लंघन । मी सर्वथा जाण करीना ॥ ९८ ॥
जीभ कापूनी देवासी वाहती । तैसे नासिक न छेदिती ।
तेवी मी छेदी कर्मस्थिति । परि अदृष्टगती छेदीना ॥ ए.भा.१२-३९९

अर्थ : जीवापासून जी अदृष्ट शक्ति उत्पन्न झाली, ती त्रैलोक्यात अनिवार आहे. हरिहराला सुध्दाखरोखर आटपत नाही. अशी अदृष्ट शक्ति अनिवार आहे. ॥ ३९६ ॥ अदृष्ट शक्तीने जीवाला बंधन करून जे अगदी आपलेसे करून टाकले आहे. तिला आवरायला मला येथे सामर्थ्य नाही. ॥ ३९७ ॥ ज्याप्रमाणे राजाज्ञा, ती खुद्द राजा सुध्दा पाळतो. त्याप्रमाणे अदृष्ट शक्तीचे उल्लंघन मी मुळीच करीत नाही. हे लक्षात ठेव. ॥ ९८ ॥ जीभ कापून देवाला वाहतात. तसे नाक मात्र कापीत नाहीत. त्याप्रमाणे मी कर्मांची स्थिति नाहीशी करतो. पण अदृष्टाची गती मी तोडीत नाही. ॥ ३९९ ॥

जर संचित किंवा अदृष्ट फळ न भोगणे जीवाच्या स्वाधीन असते तर धर्मराज, रामचंद्र, नल इत्यादिकांचा वनवास चुकला असता-

श्री विद्यारण्यस्वामींनी पंचदशी नामक ग्रंथामध्ये स्पष्टरूपाने ही गोष्ट सांगितली आहे.

अवश्यं भाविभावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।
तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलराम युधिष्ठिराः ॥ पंच. ७-१५६

अवश्य भोगाव्या लागणाऱ्या दुःखादिकांचा जर प्रतिकार होणे शक्य असते तर नल, रामचंद्र, धर्मराज इत्यादिकांना दुःख भोगावे लागले नसते. म्हणूनच 'भोगणे ते फळ संचिताचे ।' असे नाथ महाराजांनी म्हटले आहे.

यावर कोणी शंका घेईल की ? असे जर आहे तर उध्दाराचा मार्गच खुंटला. कर्मफळ भोगतच राहावे लागणार. संचिताचा साठा अनंत असल्यामुळे तो संपणार नाही व कर्मक्षय झाल्याविना मोक्ष नाही. म्हणजे उध्दार होणार नाही. याचे उत्तर श्री एकनाथ महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात देतात -

एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा ।
हरिकृपे त्याचा नाश झाला ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, भोगून संपणारे जे प्रारब्ध त्याचा हरिकृपेने नाश झाला.

नियमात दोन प्रकार असतात. काही सामान्य व काही विशेष विशेषाने सामान्य नियमाची बाधा होते. प्रारब्ध व संचित बलवान आहे, हा एक सामान्य नियम आहे. राजा आपण केलेल्या कायद्याचे सहसा उल्लंघन करीत नाही. हा सामान्यनियम आहे. न्यायाधीश हा राजाने केलेल्या नियमानुसार एखाद्या गुन्हेगारास फाशीची शिक्षा दिली पण ती व्यक्ति राज प्रेमातील असेल तर त्या व्यक्तीला फाशीपासून आपल्या स्वतंत्र सामर्थ्याने मुक्त करण्याचा अधिकारहि राजास असतो व त्याचा तो योग्यवेळी उपयोगहि करीत असतो. त्याप्रमाणे परमात्मा ज्याच्या त्याच्या अदृष्ट कर्माप्रमाणे फल देत असतो. हा सामान्य नियम आहे. पण एखादा

आवडीने भावाने भजन करणारा भक्त हा हरिकृपेस प्राप्त असेल तर परमात्मा आपल्या सामर्थ्याने त्याचा उध्दार करतो. असे जर न मानले तर परमात्म्याचे सर्वेश्वरत्व संशयित राहील. अजामिळाचा उध्दार मरतेवेळी केवळ मुखात नाम आल्यानेच मुक्त झाला. हे उदाहरण प्रसिध्दच आहे. त्याची प्रारब्ध कर्मेहि भगवत् कृपेनेच नष्ट झाली. सुदाम देवाचे प्रारब्ध दारिद्र्याचेच होते. ते न संपणारे होते. त्यास सोन्याची नगरी त्याचे प्रारब्ध दूर करून श्रीहरीने दिली; त्याच्या अदृष्टातच सोन्याची नगरी होती. असे म्हणता येणार नाही. तसे म्हटले तर त्याच्या भक्तीला व हरिकृपेला मूल्यच राहणार नाही. तसेच ध्रुवास अढळपद प्राप्तीचे प्रारब्ध नव्हते. तो तर बापाच्या राज्यापासूनहि वंचित झाला होता. पण श्रीहरीने त्याच्या दुष्ट प्रारब्धाचा नाश केला व अढळपद दिले. असेच म्हणावे लागेल.

दुसरा एक प्रकार असा सांगितला जातो की, प्रारब्धात प्रबल, दुर्बल असे दोन भेद आहेत. प्रबल प्रारब्ध दुर्बळाचा बाध करते. भगवत्कृपेने पूर्वीच्या दुर्बल प्रारब्धाचा बाध करणारे असे एक प्रबल प्रारब्ध निर्माण होते. परमात्मा कर्तुं, अकर्तुं व अन्यथा कर्तुम् अशा शक्तींनी समर्थ असल्यामुळे त्याला आपल्या प्रिय भक्तांना दुर्घट प्रारब्धकर्म बंधनातून सोडविता येते. म्हणूनच श्री तुकाराम महाराज देवाची प्रार्थना करतात की-

धर्माची तूं मूर्ति । पापपुण्य तुझे हातीं ।। १ ।।
मज सोडवी दातारा । कर्मापासूनि दुस्तरा ।। तु. म. ११७०

अर्थ : हे देवा, तूं केवळ धर्माचीच मूर्ति आहेस आणि पापपुण्य हे तुझ्याच हाती आहे. ।। १ ।। ह्यास्तव हे दातारा ! या संपूर्ण कठीण अशा पापपुण्यात्मक दुस्तर कर्मापासून मला सोडव.

परियेसी गव्हारा सादर । कर्में निर्वंश झाले सगर

भिल्ले विंधिले शारंगधर । जाला पुरंदर सहस्त्र नयन ।।

अर्थ : अरे मूर्खा ! प्रारब्ध कर्माची गती किती विलक्षण आहे, ती सांगतो, ऐक, अरे, प्रारब्ध कर्मानेच सगर राजाचे साठ हजार पुत्र मेले ना ! भगवान श्रीकृष्णाचा वध भिल्लाने बाण मारून केला नाही काय ?

या अभंगात देव, दानव, मनुष्य हे सर्व कर्माने कसे बांधलेले आहेत, म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, अरे बाबा ! तूं जर भगवंताला शरण गेलास तर तो तुझीहि कर्मे निवारण करून तुला मुक्त करील. असे शेवटी म्हणतात.

बाप रखुमादेवीवरु शरण ।
केली कर्मे निवारी नारायण ।।

याच आशयाने श्री नाथ महाराज म्हणतात, की माझाहि प्रारब्ध भोगाचा नाश हरि कृपेने झाला.

एका जनार्दनी भोग प्रारब्धाचा ।
हरि कृपे त्याचा नाश झाला ।। ५ ।।

म्हणून तुम्ही मुखाने हरि गात जा !

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुता जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

* * *

❋ अभंग चोविसावा ❋

दुर्बळाची कन्या समर्थाने केली ।
अवदशा निमाली दरिद्राची ॥ १ ॥
हरिकृपा होता भक्तां निघती दोंदे ।
नाचती स्वानंदे हरिरंगी ॥ २ ॥
देव भक्त दोन्ही एकरूप झाले ।
मुळींचे संचले जैसे तैसे ॥ ३ ॥
पाजळली ज्योती कापुराची वाती ।
ओवाळिता आरती भेद नुरे ॥ ४ ॥
एका जनार्दनी कल्पचि मुराला ।
तोचि हरि झाला ब्रह्मरूप ॥ ५ ॥

अर्थ : दरिद्री मनुष्याच्या मुलीशी श्रीमंत मनुष्याने लग्न केले तर त्या दरिद्री मुलीची हीन स्थिति नाहीशी होते. ॥ १ ॥ त्याप्रमाणे हरीने भक्तांवर कृपा केली तर भक्तांना सुखाची दोंदे सुटतात व ते हरीच्या रंगात निजानंदाने नाचतात. ॥ २ ॥ देव व भक्त हे दोन्ही ऐक्याला पावले व मुळात जसे होते तसेच राहिले. ॥ ३ ॥ कापुराची वात अग्नीने पेटवून आरती ओवाळली असता कापूर अग्निरूप होऊन कापूर व अग्नि हा भेद राहात नाही. ॥ ४ ॥ जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्याची कल्पनाच मुरली तोच ब्रह्मरूप हरि झाला. ॥ ५ ॥

विवरण : मागील अभंगात आवडीने भावे हरिनाम घेण्याचे अलौकिक माहात्म्य सांगितले गेले. तेच एका व्यावहारिक दृष्टांताने, विशेष रूपाने

या अभंगात नाथ महाराजांनी पटवून दिले आहे.

एखादा दीन-दुर्बळ दरिद्री पुरुष आहे, त्याला कन्या झाली, ती उपवर झाली. जवळ द्रव्य नसल्याने तिचा विवाह होणेहि अशक्य होऊन बसले. अशा स्थितीत अकस्मात् राजेसाहेबांची स्वारी अंबारीत बसून लवाजम्यासह मार्गाने जात असता ती मिरवणूक पाहण्याच्या निमित्ताने ही मुलगी घराबाहेर आली. देवाने तिला उत्तम रूप लावण्याची देणगी दिली होती. सहज राजेसाहेबांचे लक्ष त्या मुलीकडे गेले. त्यांना ती पटली व त्यांनी तिला राणी पदावर बसविले. ती राजाच्या बरोबरीची झाली. अर्थातच त्या दरिद्री मुलीची हीन स्थिती नाहीशी होते व तो दरिद्री पुरुष राजाचा सासरा या पदाला प्राप्त झाला.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीहि हाच दृष्टांत घेतला आहे.

अगा प्राकृताही राया । आंगी पडे जे धनंजया ।
ते दासीरूही कीं तया । समान होय ।। ज्ञा.१८-१४०३

अर्थ : अरे अर्जुना, एखाद्या सामान्य राजानेहि जिचा अंगिकार केला असता ती बटीक जरी असली तरी त्या राजाच्या बरोबरीला येत असते.

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास सांगतात -

रायाचा जिवलग सेवकू । त्यासी द्वारपाळ नव्हे नियामकू ।
कां दासीस लाविल्या राजांकू । तीस मानी लोकू प्रधानादि ।।

ए.भा. १३-४६७

अर्थ : राजाचा जीवलग नोकर असला, तर त्याला दारातला पहारेकरी कधी अटकाव करीत नाही. किंवा एखाद्या दासीला जर राजाची मांडी बसावयास मिळाली तर मोठ मोठे प्रधानादि लोक सुध्दा तिला मान देतात. याच आशयाने श्री नाथ महाराजांनी

ह्याच दृष्टांताने अभंगाच्या प्रथम चरणात म्हटले आहे -

दुर्बळाची कन्या समर्थाने केली ।
अवदशा निमाली दरिद्राची ॥ १ ॥

अर्थ : दरिद्री मनुष्याच्या मुलीशी श्रीमंत मनुष्याने लग्न केले तर त्या दरिद्री मुलीची हीन स्थिती नाहीशी होते.

जीव हा दुर्बळ आहे, परतंत्र आहे. सुख-संतोष-समाधानाच्या बाबतीत. दरिद्री आहे. 'दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः ।' असे भागवतात अ. १९ श्लोक ४४ मध्ये म्हटले आहे. 'जो असंतुष्ट तो खरा दरिद्री आहे'. जीवास संसारात कितीहि भोग प्राप्त झाले तरी संतोष नसतो. म्हणून तो कोणीहि असला तरी दरिद्रीच होय. तसेच जीव हा परतंत्र म्हणून दुर्बळ होय. जन्ममरण, गर्भवास, त्रिविध दुःखे, कामादि विकार यांचे पुढे जिवाचे कांही चालत नाही. म्हणून दुर्बळ म्हटले जाते. पण अशा या जीवाची बुध्दिरूपी कन्या जर भगवद्भावनायुक्त असेल -

तैसी दुर्लभ जे सद्बुध्दि । जिये परमात्माचि अवधि ।
जैसा गंगेसी उदधि । निरंतर ॥ २४१ ॥
तैसी ईश्वरांवाचुनि कांही । जिये आणिक लाणी नाही ।
ते एकचि बुध्दि पाही । अर्जुना जगी ॥ ज्ञा.२-२४२

अर्थ : त्याचप्रमाणे परमात्मा हाच जिचे अंतिम ध्येय आहे, ती सद्बुध्दि दुर्लभ आहे. गंगेला ज्याप्रमाणे समुद्रावाचून निखालस अन्य गति नाही. ॥ २४१ ॥ त्याप्रमाणे जिला ईश्वरावाचून अन्य आश्रयस्थान नाही. तीच जगात फक्त एक सद्बुध्दि आहे, पहा. ॥ २४२ ॥

तीच श्रध्दायुक्त बुध्दि देवास आवडते.

अंतरीची घेतो गोडी । पाहे जोडी भावाची ॥ १ ॥ तु. म. ३३८५

अर्थ : देव हा आपणाविषयी भक्तांच्या अंतःकरणात असणाऱ्या गोडीचे ग्रहण करतो आणि आपणाविषयी त्याच्या अंतःकरणात भक्ति प्रेमाची जोड किती आहे हे पाहतो. देव फक्त भाव पहातो. भगवान श्रीकृष्ण सांगतात -

पै भक्ति एकी मी जाणे । तेथ साने थोर न म्हणे ।
आम्ही भावाचे पाहुणें । भलतेया ।। ज्ञा. ९-३९५

अर्थ : मी एक भक्तीच ओळखतो. मग त्या ठिकाणी लहान थोर अशी निवड करीत नाही. आम्ही वाटेल त्याच्या भक्तिरूपी मेजवानीचे पाहुणे होतो.

प्रेमरसांनी भरलेल्या चित्तवृत्तीचा भगवान जेव्हां अंगिकार करतो तेव्हां जीवाची वर दर्शविलेली अवदसाच नष्ट होते.

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात -

मजही शरण रिघिजे । आणि जीवत्वेचि असिजे ।
धिग् बोली यिया न लजे । प्रज्ञा केवी ।। ज्ञा.१८-१४०२

अर्थ : मलाहि शरण यावयाचे आणि जीवपणानेच असावयाचे, धिक्कार असो या बोलण्याला ! या बोलण्याची बुध्दीला लाज कशी वाटत नाही ?

याच अवस्थेचे नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात वर्णन करतात -

हरिकृपा होता भक्तां निघती दोंदे ।
नाचती स्वानंदे हरिरंगी ।। २ ।।

अर्थ : त्याप्रमाणे हरीने भक्तांवर कृपा केली तर भक्तांना सुखाची दोंदे सुटतात व ते हरीच्या रंगात निजानंदाने नाचतात.

नामधारक भक्तांवर भगवत्कृपा होते, तिचे फल श्री नाथ महाराज सांगतात. ज्या भक्तांवर हरिकृपा होते, त्यांना सुखाची दोंदे निघतात. म्हणजे त्यांचे जीवन सुखरूप होऊन जाते. श्री तुकाराम महाराज आपला अनुभव एका नाटाच्या अभंगात सांगतात -

दुःख ते कैसे नये स्वप्नासी । भुक्ती मुक्ति झाल्या कामारी दासी ।
त्यांचे वर्म तूं आम्हांपासी । सुखें राहिलासी प्रेमाचिया ॥ ७०१

अर्थ : दुःख म्हणून काय आहे, हे मला स्वप्नात देखील येत नाही. अष्टभोग व चारी मुक्ति ह्या सांगितल्याप्रमाणे काम करणाऱ्या माझ्या दासी झाल्या आहेत. त्याचे मुख्य वर्म (कारण) सर्वांचा स्वामी असा तूं मोठ्या प्रेम सुखाने आमच्याजवळ राहिला आहेस. हे होय.

भाग गेला शीण गेला । अवघा झाला आनंद ॥ २ ॥ तु. म. १७९१

अर्थ : माझा सर्व शीण भाग गेला. (नाहीसा झाला.) मी आनंदरूप होऊन मला सर्वत्र आनंदाचा अनुभव येत आहे.

भक्तवर्य उध्दव हरिकृपेचे महात्म्य वर्णन करीत आहे.

संसार दुःखरूप जो कां एथे । तोचि सुखरूप जाहला मातें ।
ऐशिये कृपेचेनि हाते । मज निश्चिते उध्दरिले ॥ ए.भा. ११-७१३

अर्थ : संसार जो येथे दुःखरूप होता, तो मला सुखरूप झाला. अशा कृपेच्या हाताने तू माझा खरोखर उध्दार केलास !

हरि कृपेने भक्तांना होणाऱ्या सुखाचे वर्णन स्वतः श्रीकृष्ण भगवानच करीत आहेत.

भक्तीं भोगितां माझें सुख । विसरले देहादि जन्म दुःख ।
विसरले ते तहान भूक । निजात्मसुख कोंदले ॥ ९६ ॥

ऐशिया निजसुखाची गोडी । विषयी काय जाणती बापुडी ।
वेचितां लक्षालक्ष कोडी । त्या सुखाची कवडी लाभेना ॥ ९५ ॥
धन धान्य पुत्र स्वजन । सर्वस्व वेचितांहि जाण ।
त्या सुखाचा रजःकण । विषयी जन न लभती ॥ ९८ ॥
हो कां सत्यलोकनिवासी । तेही न पावती त्या सुखासी ।
इतरांची कथा कायसी । मुख्य प्रजापतीसी हे सुख कैचे ॥ ९९ ॥
मज निजात्म्याचे सुखप्राप्ती । सकळ इंद्रिये सुखरूप होती ।
त्या सुखाची सुखस्थिती । लोकांतर प्राप्ती कोट्यँशे न तुके ॥ १०० ॥
निष्काम निर्लोभ निर्दंभ भजन । निर्मत्सर निरभिमान ।
ऐशिया मद्‌भक्तांसी जाण । माझे सुख संपूर्ण मी देतो ॥ ए.भा. १४-१०१

अर्थ : भक्तांनी माझ्या सुखाचा उपभोग घेतला असता ते देहादि जन्म दुःख विसरून जातात. ते तहान भूकहि विसरतात. इतके आत्मसुख त्यांच्या ठिकाणी भरून राहते. ॥ ९६ ॥ अशा आत्मसुखाची गोडी बिचारी विषय लंपट झालेली माणसे कशी जाणणार ? त्यांनी लाखो रुपये खर्ची घातले तरी सुध्दा त्या सुखाची एक कवडीहि प्राप्त होणार नाही. ॥ ९७ ॥ धन, धान्य, पुत्र, आप्त इष्ट इत्यादि सर्वस्व खर्ची घातले तरी देखील त्या सुखाचा एक रजःकणहि विषयी लोकांना प्राप्त होत नाही. ॥ ९८ ॥ हे तर काय, पण जे सत्यलोकात राहणारे आहेत, त्यांनाहि ते सुख मिळत नाही. तर इतरांची कथा काय ? मुख्य ब्रह्मदेवालाहि ते सुख कुठून मिळणार ? ॥ ९९ ॥ मज आत्म्याला सुखप्राप्ति झाली म्हणजे त्यामुळे सर्वच इंद्रिये सुखरूप होतात. त्या सुखकारक सुख स्थितीच्या एक कोट्यांशाशींहि स्वर्गादि लोकांतर प्राप्ती बरोबरी करू शकणार नाही. ॥ १०० ॥ निष्काम, निर्लोभ व निर्दंभ भजन करणाऱ्या निर्मत्सरी आणि निरभिमानी अशा माझ्या भक्तांना माझे सुख मी पूर्णपणे देतो. हे लक्षात ठेव. ॥ १०१ ॥

अशा हरिकृपा प्राप्त झालेल्या सुखाने सुखी होऊन ते भक्त

स्वानंदाने हरिरंगी नाचतात.

भगवान श्रीकृष्ण भक्तांच्या या अवस्थेचे वर्णन अर्जुनापुढे करीत आहेत.

तेव्हां तया महासुखाचेनि भरे । धांवोनि देहाचिये गांवाबाहेरे ।
मियाधाले तेणे उद्गारे । लागती गाजो ॥ १२५ ॥
पै गुरुशिष्यांचां एकांती । जे अक्षरा एकाची वदंती ।
ते मेघाचियापरी त्रिजगतीं । गर्जती सैंघ ॥ १२६ ॥
जैसी कमळकळिया जालेपणे । हृदयींचिया मकरंदातें राखो नेणे ।
दे राया रंका पारणे । आमोदाचे ॥ १२७ ॥
तैसोनि मातें विश्वी कथित । कथितेनि तोषेंकथू विसरत ।
मग तया विसरामाजी विरत । आंगे जीवे ॥ १२८ ॥
ऐसे प्रेमाचेनि बहुवसपणे । नाही राती दिवो जाणणे ।
केले माझे सुख अव्यंगवाणे । आपणपेयां जिहीं ॥ ज्ञा. १०-१२९

अर्थ : तेव्हा त्या ब्रह्म सुखाच्या उत्कर्षाने ते देहरूप गांवाबाहेर धावत येऊन (देहतादात्म्य टाकून) माझे सुख मिळाल्यामुळे प्राप्त झालेल्या तृप्तीच्या उद्गाराने गर्जना करावयास लागतात. ॥ १२५ ॥ गुरु व शिष्य हे उपदेशाकरितां एकांतस्थळी जाऊन तेथे ज्या एका अक्षराचा (ॐ संज्ञकब्रह्माचा) उपदेश करतात. तोच उपदेश ते महात्मे मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणे तिन्ही लोकांमध्ये जिकडे तिकडे गर्जना करून सांगतात. ॥ १२६ ॥ ज्याप्रमाणे पूर्ण उमलेली कमळाची कळी, ही आपल्या आत असलेल्या सुवासास दाबून ठेवू शकत नाही. तर ती राजास अथवा गरिबास सुवासाची सारखीच मेजवानी देते. ॥ १२७ ॥ त्याप्रमाणेच हे भक्त सर्व जगात माझे वर्णन करीत असतात व वर्णन करण्याच्या आनंदाने वर्णन करण्याचे विसरतात आणि विसरामध्ये अंगाने व जीवाने विरतात. ॥ १२८ ॥ याप्रमाणे ज्यांनी माझे पूर्ण सुख आपलेसे करून घेतले आहे

त्यांना अशा प्रेमाच्या उत्कर्षात दिवस अथवा रात्र याचे भान राहिलेले नसते. ॥ १२९ ॥

अशा या परमात्मसुखाने युक्त होऊन 'नाचती स्वानंदे हरिरंगी ।' असे नाथ महाराज म्हणतात.

हरीच्या रंगात रंगणारे भक्त दुर्मिळ होत. श्री तुकाराम महाराज म्हणतात -

तुका म्हणे धन्य संसारा तीं आली ।
हरिरंगी रंगली सर्वभावें ॥ ६ ॥

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, जी सर्व भावाने (काया, वाचा, मनाने) हरिरंगी रंगली आहेत, ती जन्माला येऊन धन्य झाली आहेत.

श्री एकनाथ महाराजहि एका अभंगात म्हणतात -

धन्य जगीं तोचि एक हरि रंगी नाचे ।
रामकृष्ण वासुदेव सदा स्मरे वाचे ॥ १ ॥ ए. म.

संसारातील रंग क्षणक्षणाला पालटणारे आहेत. पण हरीच्या रंगाने चित्त रंगले म्हणजे तो रंग कायमचा टिकतो.

तुका म्हणे मना श्रीरंगाचा रंग ।
बैसला अभंग एकविध ॥ तु. म. ३९४०

अर्थ : तुकारम महाराज म्हणतात, आता माझे मन श्रीरंगाच्या एकविध रंगाने अखंड रंगले आहे. त्याचा कधी नाश होणार नाही.

स्वानंदात निमग्न होऊन हरि रंगी नाचण्यात अष्टसात्त्विक भाव सिध्द होतात. या अवस्थेचे वर्णन खालीलप्रमाणे केले आहे.

वाग्गद्‌गदा द्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
विलज्ज उद्‌गायति नृत्यते च मद्‌भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ।। श्रीमद् भा.१४-२४

अर्थ : ज्याची वाणी प्रेमातिशयाने सद्‌गदित होते, ज्याच्या चित्ताला द्रव येतो, जो प्रेमात वारंवार रडतो, क्वचित् हसतो, प्रेमाने लज्जारहित होऊन मोठ्याने नाचतो आणि गातो. याप्रमाणे ज्याची माझ्या ठिकाणी असलेली भक्ति उचंबळून येते, असा माझा एकांतिक भक्त त्रिभुवनाला पवित्र करतो.

हरिरंगात रंगून तो नाचतो कसा हे नाथ महाराजांनी फार चांगल्या रीतीने सांगितले आहे.

देव सर्वांसी अजितु । तो म्यां जिंकिला भगवंतू ।
धरोनि राखिला हृदयांतू । यालागी नाचतू उल्हासे ।। ३२९ ।।
निवटूनि दुजयाची मातू । अंगे जिंतिला भगवंतु ।
जगी जाला यशवंतू । यालागी गात नाचतू उल्हासे ।। ३० ।।
पाहतां दुसरे न दिसे मज । यालागी धरूं विसरला लाज ।
अंगी झाला तो निर्लज्ज । निर्लज्जतेची वोज हे त्याची ।।

ए.भा.१४-३३१

अर्थ : देव हा सर्वांना अजिंक्य असा असतांना त्या भगवंताला मी जिंकले आणि धरून हृदयात ठेवले. असे म्हणून तो आनंदाने नाचू लागतो. ।। ३२९ ।। दुजेपणाची गोष्टच नाहीशी करून स्वतः भगवंताला जिंकले आणि जगामध्ये यशस्वी झाला. म्हणून तो मोठ्या आनंदाने गात व नाचत असतो. ।। ३० ।। पाहावयास गेले असता मला दुसरे कोणी दिसतच नाही, अशी स्थिती होते. म्हणून लाज धरावयासहि विसरतो. अशा रीतीने तो जगामध्ये निर्लज्ज होतो. त्याच्या निर्लज्जतेचे हे कारण होय. ।। ३३१ ।।

श्री तुकाराम महाराजहि खेळियाच्या अभंगात म्हणतात -

नाचती आनंद कल्लोळीं पवित्र गाणे नामावळी रे ।
कळिकाळावरी घातली कास एकएकाहूनि बळी रे ।। तु.म. २४०

अर्थ : श्रीहरीच्या आनंदाच्या लहरीत ते नाचतात व पवित्र असे श्रीहरीचे नाम गातात. कळिकाळाशी लढण्याकरिता ज्यांनी कासोटा घातला आहे, असे ते एकापेक्षा एक बलाढ्य आहेत.

असे भक्तिप्रेमरसाचे वर्णन महाराजांनी केले आहे. अशा या ब्रह्मानंदात असता देवभक्त एकरूप होऊन जातात. हेच श्री नाथ महाराज अभंगाच्या तृतीय चरणात सांगतात -

देव भक्त दोन्ही एकरूप झाले । मुळींचे संचले जैसे तैसे ।। ३ ।।

अर्थ : देव व भक्त हे दोन्ही ऐक्याला पावले व मुळात जसे होते तसेच राहिले वास्तविक देव भक्त हा भेद मुळात नाहीच. सर्वत्र भगवान व्यापला आहे. ही वस्तुस्थिती आहे. पण कल्पनेने काही भेद निर्माण होतो तोहि गेला पाहिजे. परमार्थात वास्तविक भेद खपत नाही. श्रुति म्हणते

द्वितीयाद् वै भयं भवति । (श्रुति)

अर्थ : द्वैत हे भयाला व दुःखाला कारण आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

आणि दुजे जंव जंव घडे । तंव तंव संसार भय जोडे ।
हे देवे आपुलेनि तोंडे । बोलती वेदे ।। ज्ञा.१७-३७६

अर्थ : आणि जसजसे द्वैत उत्पन्न होते तसतसे संसार भय प्राप्त होते. हे देव आपल्या तोंडाने व वेदाच्या द्वारा बोलतात -

देवभक्तांमाजी भेदू । सरूपता संवादू ।
जंव नाही अद्वयबोधू । तंव परमानंदू प्रकटेना ।। ए.भा.२४-३१३

अर्थ : देव आणि भक्त यांच्यामध्ये जोपर्यंत भेद आहे, तोपर्यंत सरूपता म्हणणे हेहि अयुक्तच होय. कारण जोपर्यंत अद्वयज्ञान झाले नाही तोपर्यंत परमानंद उत्पन्न होत नाही.

मी होऊनि या मातें । भजन स्वतः सिध्द आइतें ।
ते सांडूनिया भेदाते । निजभक्त चित्ते नातळती ॥ ३१७ ॥
देवेसी भक्त अनादि सिध्द । ठायीं मूळीहून अभेद ।
तेथ दाटूनि जो धरी भेद । तो भक्तिमंद मायिक ॥ १८ ॥
आर्त जिज्ञासु आणि अर्थार्थी । हे भेद केले मायिका भक्ति ।
जे अभेद भावे मजभजती । सायुज्यमुक्ति तयांसी ॥ ए.भा. २४-३१९

अर्थ : माझ्या स्वरूपाला प्राप्त होऊन माझे स्वतः सिध्द भजन करावयाचे, ते सोडून माझे भक्त मनाने सुध्दा भेदाला शिवत नाहीत. ॥ ३१७ ॥ देवासह भक्त हे अनादि सिध्द आहेत. ते मूळचेच अभेद रूप आहेत. असे असता त्यात जो मुद्दाम भेद बाळगतो, तो भक्तिहीन व मायिक असे समजावे. ॥ १८ ॥ आर्त, जिज्ञासु आणि अर्थार्थी हे सर्वभेद मायिक भक्तीने केलेले आहेत. परंतु अभेद भावाने जे माझे भजन करतात, त्यांना सायुज्यता मुक्ति प्राप्त होते.

मुळात जीव ईश्वराचा भेदच कल्पित आहे. हे मागे अभंग चार व पंधराव्याच्या विवेचनात स्पष्ट केले आहे. कल्पनेनेच तो भेद भासतो. जो भगवंताच्या ठिकाणी अनन्य असतो त्यात व देवात भेद कसा राहणार ?

धन्य पुण्यरूप कैसा झाला संसार ।
देव आणि भक्त दुजा नाही विचार ॥ तु. म. २३४२

अर्थ : त्यांचा संसार कसा धन्य व पुण्यरूप झाला आहे, देव आणि भक्त यांच्यामध्ये दुसरा विचार नाही.

'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।' गी. ७-१८

हे भगवद्वचन प्रमाणभूत आहे. या वरील व्याख्यानात श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात-

परि जाणोनियां मातें । जे पाहो विसरले मागौते ।
जैसे सागरा येऊनि सरितें । मुरडावे ठेले ॥ १२४ ॥
तैसी अंतःकरण कुहरीं उपजली । जयाची प्रतीति गंगा मज मीनली ।
तो मी हे काय बोली । फार करूं ॥ १२५ ॥
येऱ्हवी ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझे ।
हे न म्हणावे परी काय कीजे । न बोलणे बोलों ॥ ज्ञा.७-१२६

अर्थ : परंतु, मला जाणून जो ज्ञानी (भक्त) मागे पाहावयास विसरला. (देहेंद्रियादि प्रपंचाला विसरला.) ज्याप्रमाणे नदी समुद्राला मिळाल्यावर माघारी वळत नाही. ॥ १२४ ॥ त्याप्रमाणे अंतःकरणरूपी गुहेमध्ये उत्पन्न झालेली, ज्याची अनुभवरूपी गंगा मला मिळाली आहे, 'तो मी आहे' हे शब्दाने विचार करून काय सांगू ? ॥ १२५ ॥ वास्तविक पाहिले तर ज्ञानी म्हणून जो म्हणतात, तो माझा केवळ आत्माच आहे. ही गोष्ट शब्दांनी सांगण्यासारखी नाही. परंतु काय करावे ? ही न बोलण्यासारखी गोष्ट पण तुला सांगितली. ॥ १२६ ॥

सर्व भक्तांमध्ये या भूमिकेने युक्त भक्तच श्रेष्ठ होय, असे श्री ज्ञानेश्वरी व एकनाथी भागवतामध्ये अनेक अध्यायांमधून सांगितले आहे. श्रेष्ठ भक्तांचे लक्षण एकनाथ महाराजांनी आपल्या भागवताच्या दुसऱ्या अध्यायामध्ये जनक -नव योगेश्वर संवादातहि सांगितले आहे.

शुध्द भक्तांचे निजलक्षण । प्रत्यगात्मयाचे जे मीपण ।
तेही मानूनियां गौण । भावना पूर्ण त्यांची ऐसी ॥ ६४३ ॥
सर्वांभूतीं भगवंत । भूतें भगवंती वर्तत ।

भूतीं भूतात्मा तोचि समस्त । मी म्हणणे तेथ मीपणा न ये ॥४४॥
तो भक्तांमाजी अतिश्रेष्ठ । तो भागवतांमाजी वरिष्ठ ।
त्यासी उत्तमत्त्वाचा पट । अवतार श्रेष्ठ मानिती ॥ ४६ ॥
तो योगियांमाजी अग्रगणीं । तो ज्ञानियांचा शिरोमणी ।
तो सिध्दांमाजी मुकुटमणी । हे चक्रपाणी बोलिला ॥ ४७ ॥

ए.भा. २-६४७

अर्थ : शुध्द भक्तांचे मुख्य लक्षण असे आहे की, प्रत्यगात्माच आपण (प्रत्यगात्मा म्हणजे अवस्थात्रय साक्षी चैतन्य, हेच मी आहे असे जे वेदांताचे निजगुह्य) ते सुध्दा गौण समजून त्यांची भावना पूर्णपणे अशी झालेली असते की, ॥ ६४३ ॥ सर्व प्राणिमात्रांमध्ये भगवंत आहे आणि सर्व प्राणिमात्र भगवंतामध्ये आहेत, प्राणिमात्रांमध्ये असणारा असा जो परमात्मा तो मीच आहे, असे म्हटले म्हणून काही मीपणाचा दोष येत नाही. ॥ ६४४ ॥

तो भक्तांमध्ये अत्यंत श्रेष्ठ, तो भक्तांमध्ये वरिष्ठ, त्यालाच उत्तमत्त्वाचा मान देऊन श्रेष्ठ अवतार समजतात. ॥ ६४६ ॥ योग्यांमध्ये अग्रगणी तोच ज्ञान्यांमध्ये शिरोमणि तोच आणि सिध्दांमध्ये मुकुटमणिहि तोच असे स्वतः श्रीकृष्णाने सांगितले आहे. ॥ ६४७ ॥

देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ॥ तु.म. २४०१

अर्थ : देव हाच संत आहे व संत हेच खरे देव आहेत. दोघांच्या मूर्ति ह्या उपाधीच्या निमित्ताला आहेत.

हे तुकाराम महाराजांचे उद्‌गार याच अभिप्रायाने काढलेले आहेत. हीच गोष्ट श्री नाथ महाराज अभंगाच्या चतुर्थ चरणात सांगतात -

पाजळली ज्योती कापुराची वाती । ओवाळितां आरती भेद नुरे ॥

अर्थ : कापुराची वात अग्नीने पेटवून आरती ओवाळली असता कापूर अग्नीरूप होऊन कापूर व अग्नि हा भेद राहात नाही.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या हरिपाठातहि अभंग सहामध्ये हाच दृष्टांत घेतला आहे. ते म्हणतात -

कापुराची वाती उजळली ज्योती ।
ठायींच समाप्ती झाली जैसी ॥ २ ॥

अर्थ : जसे कापूररूपी वात अग्नीच्या ज्योतीने पेटली म्हणजे कापूर व अग्नि ह्यापैकी, काही एक शिल्लक राहात नाही. ॥ २ ॥

इतर कापसाच्या वाती किंवा काष्ठे वगैरे जाळले तर जळल्यानंतर न जळलेला असा राख इत्यादि अवशेष खाली उरतो, पण कापराची वात पाजळली व आरती ओवाळली तर खाली काजळी इत्यादि काही उरत नाही.

जेव्हां कापूर जळो सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे ।
मग उभयातीत उरे । आकाश जेवी ॥ ज्ञा.१८-१२११

भक्त हा कापरासारखा व देव हा अग्नि समान आहे, हे दोन एकत्र आले म्हणजे अग्नि-कापूर हा जसा भेद उरत नाही; तसा देव भक्त हा भेदहि उरत नाही. श्री नाथ महाराज सांगतात

देवो देवपणे दाटला । भक्तु भक्तपणे आटला ।
दोहींचाही अंतु आला । अभेद जाहला अनंतु ॥ ८९ ॥
ए. भा. १-८९

अर्थ : देवपणाने सर्वत्र देवच भरून राहिला त्यामुळे भक्तपणाने भक्त नाहीसा झाला. दोन्ही भाव नाहीसे होऊन अभेद भावामध्ये अनंतस्वरूप मात्र शिल्लक राहिले.

ही अभेद स्थिती प्राप्त होण्याचे कारण नाथ महाराज अभंगाच्या पांचव्या चरणात सांगतात

एका जनार्दनी कल्पचि मुराला । तोचि हरि झाला ब्रह्मरूप ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, ज्याची कल्पनाच मुरली तोच ब्रह्मरूप हरि झाला.

श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, देव-भक्त, जीव-परमात्मा हा भेद तात्त्विक नाही म्हणजे खरा नाही. जसे निद्रेत स्वप्न पडले व तेथे अनेक व्यक्ति दिसल्या, अनेक व्यवहार परस्पर भेदाने होत असलेले दिसले तरी ते खरे नसतात तर ते स्वप्नामुळे प्रतीत होतात म्हणजे दिसतात, म्हणून त्यांना कल्पितच म्हटले जाते. भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनास गीता अध्याय नवव्यात **'पश्य मे योगमैश्वरम् ।'** गीता ९-५ म्हणून जो आपला खरा ऐश्वर्ययोग, खरी स्वरूप स्थिति सांगितली आहे. त्या श्लोकावरील टीकेत ज्ञानेश्वर महाराजांनी या विषयाचा विस्तृत उहापोह केला आहे. त्या टीकेचा भावार्थ खाली दिला आहे.

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना, प्रकृतीच्या पलीकडे असलेली जी आमची शुध्दस्वरूपस्थिती आहे ती जर तूं कल्पना टाकून पाहशील तर हे सर्व भूतमात्र माझ्याठिकाणी आहेत (असे जे मागील श्लोकात म्हटले आहे) हे म्हणणे देखील व्यर्थ आहे. कारण सर्व मीच आहे. सहज विचार केला तर कल्पनारूप सायंकाळी बुध्दीची दृष्टी क्षणभर मंद होते म्हणून माझे स्वरूप अखंड दंडायमान जरी आहे तरी परंतु ते अस्पष्ट होते व त्या ठिकाणी भूते निरनिराळी आहेत, असे दिसते. तीच कल्पनारूप संध्याकाळ नाहीशी झाली म्हणजे त्यावेळी मी अखंड स्वरूपानेच आहे. ते कसे तर, ज्याप्रमाणे सायंकाळी भ्रमाने माळेवर होणारी सर्प कल्पना जाता क्षणीच, माळेचे सर्पपण जाऊन तिचे मूळचे स्वरूप दिसते. सहज विचार करून

पाहिले तर घागरी-मडकी यांचे आकार आपोआप जमिनीतून बाहेर येतात काय ? तर नाही. परंतु त्या घागरी व ती मडकी हे कुंभाराच्या बुध्दीच्या कल्पनेचेच आकार उमटले आहेत. अथवा समुद्राच्या पाण्यात लाटांच्या खाणी आहेत काय ? त्या लाटा म्हणजे पाण्याचे रूपांतर ही वाऱ्याची करणी नव्हे काय ? असे पहा की, कापसाच्या पोटात कापडाचा गठ्ठा आहे काय ? तो कापूस नेसणाऱ्याच्या दृष्टीने कापड झाला आहे. सोन्याचे जरी अलंकार झाले तरी त्याचे सोनेपण मोडत नाही. सोन्याहून वेगळ्या आकाराचे अलंकार जे वरवर दिसतात ते दागिने घालणाऱ्यांच्या दृष्टीने आहेत. प्रतिध्वनीची प्रत्युत्तरे, अथवा आरशामध्ये जे प्रतिबिंब होते, ते शब्द आणि रूप आपलेच की खरोखर दुसरे तेथे होते ? सांग, त्याप्रमाणे या माझ्या शुध्दस्वरूपी जो भूतांच्या कल्पनेचा आरोप करतो, त्याला त्याच्याच कल्पनेमध्ये भूतांचा भास होतो. तीच कल्पना करणारी प्रकृती संपली की, भूताभास मूळचाच संपलेला आहे. मग एकसारखे माझे शुध्द स्वरूप राहते. आपण आपल्या भोवती गरगर फिरले असता, अंगात भोवळ आल्यामुळे जसेसमोरच्या भिंती वगैरे सर्व फिरल्यासारखे दिसते. त्याप्रमाणे आपल्या कल्पनेने माझ्या अखंड स्वरूपी भूते भासतात. तीच कल्पना टाकून पाहिले असता मी प्राण्यात व प्राणी माझ्यामध्ये ! असे हे स्वप्नामध्ये सुध्दा कल्पना करण्यासारखे नाही. सूर्य किरणांच्या आधाराने जसे नसलेले मृगजळ भासते. त्याप्रमाणे प्राणिमात्र माझ्या ठिकाणी मृगजळवत मिथ्या समज. आतां मी एक प्राण्यास धारण करणारा अथवा प्राण्यांमध्ये मी असणारा या संकल्परूप (कल्पनारूप) संन्निपात झालेल्या मनुष्याच्या बडबडी आहेत. हा आमचा ऐश्वर्ययोग, अर्जुना, तुला चांगला समजला ना ? आणखी सहाव्या श्लोकावरील व्याख्यानात ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, आकाश जसे जेवढे आहे तसाच व तेवढाच वायु आकाशात आहे. सहज पंखा हालवून पाहिले तर तो वेगळा दिसतो, नाही तर आकाश व तो एकरूपच आहे. त्याप्रमाणे प्राणिमात्र, माझ्या

ठिकाणी कल्पिले तर भासतात व जर कल्पना केली नाही तर ते नाहीतच. त्याठिकाणी सर्व मीच मी आहे. असे श्रीकृष्ण म्हणतात.

वरील विवेचनावरून अविद्या, कल्पना ही ज्याची ज्ञानाने निवृत्त झाली तो हरिरूप म्हणजे ब्रह्मस्वरूपच झाला. श्री तुकाराम महाराज सांगतात -

तुका म्हणे दुजे । हे तों नाहींचि सहजे ।
संकल्पाच्या काजें । आपेआप वाढले ॥ तु.म. ३८३०

अर्थ : तुकाराम महाराज म्हणतात, एकच एक ब्रह्म आहे. (दुजे=) दुसरे तर स्वाभाविक नाहीच पण जीवाच्या विपरीत संकल्पाने हे द्वैत आपोआप वाढलेले आहे.

दुजे खंडे तरी । उरला तो अवघा हरि ।
आपणा बाहेरी । न लगे ठाव धुंडावा ॥ तु. म. ३८५५

अर्थ : ज्ञानाने द्वैताचा (मी तूंपणाचा) निरास झाला म्हणजे खाली एक हरीच राहतो. त्याला शोधण्याकरिता आपणास बाहेरील ठिकाणी जावयास नको.

ही कल्पना स्वरूपात (मुराली म्हणजे तो पुरुष ब्रह्म स्वरूप झाला.) जरी त्याचे नामरूप, व्यवहार प्रतीत झाले तरी त्याच्या ब्रह्म रूपात काही अंतर पडत नाही वाऱ्याच्या योगाने पाण्यावरच पाणी तरंग रूपाने खेळते. पण लोक त्या लाटा वेगळ्या आहेत असे समजतात. त्याप्रमाणे त्या ज्ञानी पुरुषाच्या नामरूपाची गोष्ट आहे.

भगवान श्रीकृष्ण सांगतात -

हे असो पवनाचेनि मेळे । जैसे जळींचि जळ लोळे ।
ते आणिकी म्हणती वेगळे । कल्लोळ हे ॥ १०० ॥

तैसे नामरूप तयाचे । एऱ्हवी ब्रह्मचि तो साचे ।
मन साम्या आले जयाचे । सर्वत्र गा ।। १०१ ।।
तोचि तो निरुता । समदृष्टि तत्त्वतां ।
हरि म्हणे पंडुसुता । तोचि ब्रह्म ।। ज्ञा. ५-१०४

अर्थ : हे राहू दे, वाऱ्याच्या संगतीने ज्याप्रमाणे पाण्यावरच पाणी (लाटरूपाने) खेळते. पण लोक त्यास ह्या लाटा पाण्याहून वेगळ्या आहेत. असे म्हणतात. ।। १०० ।। त्याप्रमाणे त्याच्या नामरूपाची गोष्ट आहे. एऱ्हवी ज्याचे मन सर्व ठिकाणी साम्याला आले आहे. तो खरोखर ब्रह्मच आहे. ।। १०१ ।। तोच खरोखर तात्त्विक दृष्ट्या समदृष्टीचा पुरुष होय. कृष्ण म्हणाले, अर्जुना, तोच ते ब्रह्म ! असे समज. ।। १०४ ।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हीच गोष्ट दृष्टांतपूर्वक सांगतात. ज्याप्रमाणे हिणकस सोन्यातून मिसळलेल्या धातूचा दोष निघाला तर तेच शंभर नंबरी सोने होते. त्याप्रमाणे अहंकाराचा, संकल्पाचा (कल्पनेचा) नाश झाला असता जीवाला ब्रह्मत्व ठेवलेलेच आहे. घट फुटून घटाचा आकार नाहीसा झाला असता त्यातील पोकळीस आकाशात मिळण्याकरितां ज्याप्रमाणे दुसऱ्या ठिकाणी जावे लागत नाही. त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाचा मिथ्या देह अहंकार (कल्पना) कारणासह नाहीसा झाला. तो मुळचाच सर्वत्र भरलेला परमात्मा आहे. याच आशयाने श्री नाथ महाराज शेवटच्या चरणात म्हणतात. **'तोचि हरि झाला ब्रह्मरूप ।। ५ ।।'**

म्हणून आपणहि मुखाने हरि गात जा.

हरि मुखी गातां हरपली चिंता ।
त्या नाही मागुतां जन्म घेणे ।। २ ।।

- समाप्त -

✻ ✻ ✻

❃ अभंग पंचविसावा ❃

मुद्रा ती पांचवी लाऊनियां लक्ष ।
तो आत्मा प्रत्यक्ष हरि दिसे ।।१ ।।
कानीं जे पेरिले डोळां ते उगवले ।
व्यापक भरिले तोचि हरि ।।२ ।।
कर्म उपासना ज्ञान मार्गी झाले ।
हरिपाठी आले सर्व मार्ग ।।३ ।।
नित्य प्रेम भावे हरिपाठ गाय ।
हरिकृपा होय तयावरी ।।४ ।।
झाला हरिपाठ बोलणें येथुनी ।
एका जनार्दनी हरि बोला ।।५ ।।

अर्थ : अलक्ष जी पांचवी मुद्रा ती लावून जो ध्यान धरून बसतो, त्याला आत्मरूप जो हरि त्याचे प्रत्यक्ष दर्शन होते. ।।१ ।। गुरूने कानात जे पेरले (ज्या हरिनामाचा उपदेश केला) ते डोळ्यात उमटले. (ते हरीचे रूप डोळ्याला सर्वत्र दिसू लागले) असे जे सर्वत्र भरलेले व्यापक तत्त्व दिसले तोच हरि होय. ।।२ ।। हरीच्या प्राप्तीकरितां कर्म, उपासना, ज्ञान या तीन मार्गांचा अवलंब करतात. पण हरि हरि असा पाठ करण्यात त्या सर्व मार्गांचा अंतर्भाव होतो. ।। ३ ।। जो नित्य नियमाने, मोठ्या प्रेमाने व श्रध्देने हरीचे नामस्मरण करतो त्यावर हरीची कृपा होते. ।। ४ ।। जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, येथे हरिपाठाचे सांगणे संपले. ‘आतां तुम्ही हरि म्हणा’ (एवढेच सांगणे आहे.) ।। ५ ।।

विवरण : हरिपाठात श्रीहरिनाम महात्म्य अनेक उपपत्तींनी सांगितले आहे. पुराणादिकातून, आगम ग्रंथातून नाम महात्म्य विस्ताराने सांगितले गेले आहे. भक्ति मार्गी साधु-संतांनी स्वतः नाम या साधनाचा पूर्ण अनुभव घेऊन जगाला त्या साधनाचे श्रेष्ठत्व पटवून दिले. असे असूनहि इतरहि अनेक साधनांकडे काही साधकांची प्रवृत्ति झालेली दिसून येते. त्यात प्रामुख्याने योगमार्ग व ज्ञानमार्ग हे आहेत. योगमार्गात प्रवृत्त होणारे साधक प्रामुख्याने यमनियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणाध्यान, समाधी या अष्टांग योगाचा अभ्यास करतात. त्या प्रत्येकाचे प्रकार व लक्षणे योग शास्त्रावरील ग्रंथात विस्ताराने सांगितली आहेत.

तसेच मुद्रांच्या संखेत योगशास्त्रात एकवाक्यता नाही. कोठे पांच, कोठे दहा तर कोठे त्यांची संख्या एकशे आठ पावेतो नेली आहे. बाह्य शरीराच्या अवयवांची - योग्य तो परिणाम घडवून आणण्याकरिता केलेली हालचाल म्हणजेच 'मुद्रा'! असा कोठे कोठे उल्लेख केला आहे. तर शरीरान्तर्गत प्राणशक्ति अगर इतर सूक्ष्म प्रवाह यांचे कार्य आपणास पाहिजे तशा विशिष्ट मार्गाने व्हावे, म्हणून शरीराच्या हात, पाय, बोटे वगैरे अवयवांची विशिष्ट रचना केली जाते. त्यास मुद्रा म्हणतात. असेहि कोठे सांगितले जाते. योग शास्त्रावरील ग्रंथात प्रामुख्याने दहा अथवा पांच मुद्रांची नांवे आढळतात. ती अशी - १) महामुद्रा २) महाबंध ३) महावेध ४) खेचरी ५) उड्डियानबंध ६) मूळबंध ७) जालंधर बंध ८) विपरीत करणी ९) वज्रोली १०) शक्ति चालन या दहा मुद्रा होत.

जेथपर्यंत इडा, पिंगला इत्यादी नाड्यात प्राणसंचार करीत आहे तेथपर्यंत तो असिध्दच (चंचल) असतो. म्हणून सुषुम्ना नाडीवाटे लय करण्याकरितां विशिष्ट रूपाने केल्या जाणाऱ्या प्राणायामाचे वेळी मुद्रांचा अभ्यास करावा म्हणून योग्यशास्त्र सांगते. ज्या योगाने स्वाधिष्ठान चक्राजवळ आलेली कुंडलिनी शक्ति जी आपल्या अंगाच्या साडेतीन

वेढ्यांनी सुषुम्नेचे द्वार मुखाने झाकून टाकते. ती सुप्त म्हणजे निजलेली असते, ती या हठयोगात सांगितलेल्या मुद्रांच्या अभ्यासाने जागृत होते. त्यायोगे षट्चक्रांचा भेद होऊन ब्रह्मचक्रात प्राणलीन होतो. या दहा मुद्रांचा विशेष विचार 'हठयोग प्रदीपिका, शिवसंहिता' इत्यादी ग्रंथात केला आहे. योगशिखोपनिषदामध्ये महामुद्रा व खेचरी मुद्रेची लक्षणे सांगितली आहेत.

शोधनं नाडिजालस्य चालनं चंद्र सूर्ययोः ।
रसानां शोषणं चैव महामुद्रा भिधीयते ॥६५॥ यो.शि.उ.

'सर्व नाड्यांचे शोषण शरीरातील चंद्र-सूर्याचे म्हणजे इडा-पिंगळा यांचे दोन्ही नाक पुड्यातून वाहणाऱ्या श्वासाचे योग्य संचलन व रसाचे शोषण करणारी ती महामुद्रा होय.'

या महामुद्रेचा जो अभ्यास करतो त्याच्या शरीरातील सर्व मोठे मोठे रोगहि नाहीसे होतात. असे फलहि सांगितले आहे. तसेच जीभ आत वळून तिचा कपाळाच्या (पडजिभेजवळ) भोकात प्रवेश करविणे आणि दृष्टी भुवयांच्या मध्ये स्थिर करणे याला 'खेचरी' मुद्रा म्हणतात, हीच मुद्रा श्री दत्तात्रेय लावून बसतात.

पैल मेरूच्या शिखरी । एक योगी निराकारी । मुद्रा लावुनी खेचरी । प्राणायामी बैसला ॥१॥ तेणे सांडियेली माया ॥ध्रु.॥ ज्ञा. म.

कपाल कुहरे जिव्हा प्रविष्टा विपरीत गा ।
भ्रूवोरेतर्गता दृष्टिः मुद्रा भवति खेचरी

अर्थ : ही मुद्रा सिध्द झाली असता रोग, निद्रा, क्षुधा, तृषा, मूर्च्छा इत्यादिकांची बाधा होत नाही. असे या मुद्रेचे फलहि सांगितले आहे.

या मुद्रांचा विधीहि बराच गूढ व कठीण असतो. योग्य व तज्ज्ञ गुरूंच्या सान्निध्यातच या मुद्रा करावयाच्या असतात. प्रत्येक मुद्रेचे विवेचन योग ग्रंथात विस्तृत आहे. असो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी सहाव्या अध्यायात योग शास्त्राचा विस्तृत विचार केला आहे. तेथे मूळबंधासच मुद्रा म्हटले आहे. (ज्ञानेश्वरी अध्याय ६ वा ओव्या १९० ते २०० पहा)

श्री नाथ महाराजांनी विसाव्या अध्यायात आधार चक्रावर दिल्या जाणाऱ्या मूळबंधासच मुद्रा म्हटले आहे.

त्यजोनिया सकळ भोग । यम नियमेंसी योग मार्ग ।
आसनस्थ होऊनि चांग । ते मुद्रा सांग आधारी ।।

ए.भा. २०-२५०

अर्थ : सारे विषय भोग टाकून देऊन यमनियमासह योगमार्गाचा आश्रय करावा. चांगल्यारीतीने आसनावर बसून (गुदस्थानाकडील) 'मूलाधार' चक्रावर लक्ष ठेवून मुद्रा साधावी.

तसेच नाथ भागवत अ. १४ मध्ये अभ्यासास मुद्रा म्हटले आहे.

तेथ शुध्द मुद्रा वज्रासन । का अंबुजासनहि जाण ।
अथवा घालावे सहजासन । जे आसनी मन सुखावे ।।

ए.भा.१४-४०९

अर्थ - तेथे शुध्द मुद्रा लावून वज्रासन किंवा कमलासन घालावे.किंवा ज्या आसनामध्ये मनाला आनंद वाटेल असे सहजासन घालावे.

या योग मार्गाचे आचरण करीत असता जे जे बंध दिले जातात त्यास मुद्रा म्हटले जाते. काही योग ग्रंथातून मुख्यतः पांचच मुद्रा मानल्या आहेत. त्यांची नांवे अनुक्रमे चाचरी, भूचरी, अगोचरी, खेचरी, अलक्ष्य अशी सांगितली आहेत. त्यापैकी नाथ महाराजांनी या अभंगाच्या प्रथम चरणात कोणती मुद्रा लावली असता आत्मदर्शन होते, ते सांगितले आहे.

मुद्रा ती पांचवी लावुनिया लक्ष । तो आत्मा प्रत्यक्ष हरि दिसे ॥१॥

अर्थ :अलक्ष जी पांचवी मुद्रा ती लावून जो ध्यान धरून बसतो त्याला आत्मरूप जो हरि त्याचे प्रत्यक्ष दर्शन होते.

येथे लक्ष शब्दाचा 'लक्ष्य' असा अर्थ घ्यावा. पांचवी अलक्ष्य मुद्रा लावून लक्ष्य जो आत्मा, त्याचे ज्ञाने होते. अलक्ष्य म्हणजे या स्थितीत आत्म्याविना अन्य लक्ष्य नसते. ध्यान धारणा, समाधि इत्यादी जी योगांगे आहेत त्यात केवळ आत्मा हा लक्ष्य असतो. ज्यावेळी कुंडलिनी प्राणशक्ति षट्चक्रांचा भेद करून ऊर्ध्वगामी होते व ब्रह्मरंध्री स्थिरावते त्यावेळी ती आत्मस्वरूपाशी तादात्म्याला पावते. हेच आत्मदर्शन होय.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

मग ब्रह्मरंध्री स्थिरावोनी । सोहं भावाचिया बाह्या पसरूनि ।
परमात्म लिंगा धावोनी । आंगा घडे ॥ ३०५ ॥
तंव महाभूतांची जवनिक फिटे । मग दोहीसी होय झटे ।
तेथ गगना सकट आटे । समरसी तिये ॥ ३०६ ॥
पै मेघाचेनि मुखीं निवडला । समुद्र का वोघी पडिला ।
तो मागुता जैसा आला । आपणपेयां ॥ ३०७ ॥
तेवी पिंडाचे निमिषे । पदीं पद प्रवेशे ।
ते एकत्व होय तैसे । पंडुकुमरा ॥ ज्ञा. ६-३०८

अर्थ : मग ब्रह्म रंध्राच्या ठिकाणी स्थिर होऊन 'ते ब्रह्म मी' या भावनारूप बाहु पसरून त्वरेने परब्रह्म रूप लिंगाशी ऐक्य पावते. ॥ ३०५ ॥ जेव्हा पंच महाभूतांचा पडदा नाहीसा होऊन मग शक्ति आणि परमात्मा यांचे ऐक्य होते. त्या ऐक्यात मूर्ध्नि आकाशासकट सगळ्यांचा लय होतो. ॥ १०६ ॥ मेघांच्या द्वाराने समुद्रापासून वेगळे झालेले समुद्राचे पाणी, नदीच्या ओघात पडून नदीच्या रूपाने जसे पुनः समुद्रास मिळते. (तो

समुद्रच नदी रूपाने आपण आपणास मिळतो.) ॥ ३०७॥ हे अर्जुना, त्याप्रमाणे शरीराच्या द्वारे जेव्हा शक्तिरूप टाकून, शिवच शिवात मिळतो तेव्हा ते एकत्व वरील समुद्राच्या ऐक्याप्रमाणे आहे. ॥ ३०८॥

वरील विवेचनावरून कित्येक योगी पंचमुद्रांचा अभ्यास करतात, त्यांना अलक्ष मुद्रेच्याद्वारे हरिस्वरूप जो आत्मा त्याचा प्रत्यक्ष म्हणजे अपरोक्ष साक्षात्कार होतो. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या द्वितीय चरणात सांगतात.

कानी जे पेरिलें डोळां ते उगवले । व्यापक भरिले तोचि हरि ॥२॥

अर्थ : गुरूने कानात जे पेरले (ज्या हरिनामाचा उपदेश केला) ते डोळ्यात उमटले (ते हरीचे रूप डोळ्याला सर्वत्र दिसू लागले) असे जे सर्वत्र भरलेले व्यापक तत्त्व दिसले तोच हरि होय. ॥ २॥

प्रथम चरणात योगमार्गाने मुद्रादिकांचा अभ्यास करून आत्मप्रत्यक्ष ज्ञान प्राप्त करून घेणाऱ्यांचा विचार झाला. कित्येक साधकांना हा मार्ग फार कठिण वाटतो, क्लेशाचा वाटतो, तर कित्येकांना त्यात काही न्यूनत्व आहे असेहि वाटते. ते साधक ज्ञान मार्गाकडे प्रवृत्त होतात. ते शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रध्दा, समाधान, विवेक, वैराग्य, मुमुक्षुत्व या साधन चतुष्टय संपत्तीने युक्त झालेले, केवल आवरण दोष म्हणजे स्वस्वरूपाचे अज्ञान हेच फक्त अवशिष्ट राहिलेले आत्मज्ञान हेच या अज्ञान निवृत्तीचे साधन आहे. असे जाणून ते ज्ञान प्राप्त होण्याकरितां योग्य ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूंना शरण जातात. ते श्रीगुरुहि या साधकाचा अधिकार पाहून त्यास उपदेश करतात. ज्या वाक्याने उपदेश करतात ती वाक्ये दोन प्रकारची आहेत. एक अवांतर वाक्य व दुसरे महावाक्य !

या विवेक - वैराग्ययुक्त साधकास जीव, परमात्मा यांचे सामान्य ज्ञान असते, पण जीवाचे स्वरूप व परमात्म्याचे केवळ स्वरूपबोध करून

देणाऱ्या वाक्याने प्रथम बोध देतात. अशा वाक्यास अवांतर वाक्य म्हणतात. उदा. **सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म।**

इत्यादि वाक्ये परब्रह्माचे यथार्थ पण परोक्षज्ञान करून देणारी आहेत. ती वाक्ये अपरोक्ष ज्ञान म्हणजे अभेदज्ञान करून देऊ शकत नाहीत. तर महावाक्ये अभेद ज्ञान करून देतात ती अशी -

(१) 'तत्त्वमसि (२) अहं ब्रह्मास्मि । (३) अयमात्मा ब्रह्म । (४) प्रज्ञानं ब्रह्म ।' इत्यादि. या वाक्य श्रवणाने जीव परमात्म्याचे अभेद ज्ञान होते. कारण या वाक्यात जीव परमात्मवाचक व त्यांची अभेद वाचक पदेहि समाविष्ट आहेत. 'तत्त्वमसि', या महावाक्यात जीव वाचक 'त्त्वं' हे पद आहे. व परमात्म वाचक 'तत्' पद असून दोघांचे अभेदवाचक 'असि' हे पद आहे म्हणून ही वाक्ये अभेद प्रतिपादक म्हणविली जातात. श्री सद्गुरु शिष्याच्या कानात हा वाक्योपदेश करतात. श्री नाथ महाराज सांगतात-

ब्रह्माहमस्मि ऐसी वाणी । एकवेळ पडली कानी ।
अविद्या निद्रा गेली पळोनि । तो तत्क्षणी जागिन्नला ।। ए.भा. १०-३१९

अर्थ : ब्रह्माहमस्मि (मी ब्रह्म आहे) अशी वाणी एकवेळ कानावर पडली की, तत्काळ अविद्यारूप निद्रा पळून जाऊन तो लागलीच जागा होतो.

तसेच ज्ञानेश्वर महाराजहि सांगतात -

कानावचनाचिये भेटी -। सरिसाचि पै किरीटी ।
वस्तु होऊनि उठी । कवणि एकु जो ।। ज्ञा. १८-९८९

अर्थ : अर्जुना, गुरूंनी केलेला महावाक्याचा उपदेश कानांनी ऐकताक्षणीच, जो कोणी एक आत्मरूप होऊन जातो.

सद्गुरूंनी सांगितलेल्या महावाक्याचा कानाशी संबंध येणे यालाच 'कानी जे पेरिले' असे म्हटले आहे.

कानीं जे पेरिले डोळा ते उगवले ।

व्यापक भरिले तोचि हरि ॥२॥

अर्थ : गुरूने कानात जे पेरले (ज्या हरिनामाचा उपदेश केला) ते डोळ्यात उमटले (ते हरीचे रूप डोळ्याला सर्वत्र दिसू लागले) असे जे सर्वत्र भरलेले व्यापक तत्त्व दिसले तोच हरि होय.

पेरणे ही एक रूपकाची भाषा आहे. पेरणे हे जमिनीत होते. ती जमीन नांगरलेली व व्यवस्थित केलेली असावी लागते. त्यात पर्जन्याने ओलावा यावा लागतो. वाफसा यावा लागतो. मग योग्य नक्षत्रावर चाडे या साधनाने पेरणी केली जाते. त्याप्रमाणे साधकाचे अंतःकरण ही भूमिका विवेक-वैराग्याने शुध्द केलेली असली पाहिजे. त्यात श्रवण-कानरूपी चाड्यात सद्गुरु ज्ञान बीजाची पेरणी करतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीता अध्याय सहाव्याच्या शेवटी हे सर्व रूपक स्वतःवर घेऊन सांगितले आहे.

जे सात्त्विकाचेनि वडपे । गेले अध्यात्मिक खरपे ।
सहजे निरोळले वाफे । चतुर चित्ताचे ॥ ४९० ॥

वरी अवधानाचा वाफसा । लाधला सोनया ऐसा ।
म्हणोनि पेरावया धिंवसा । निवृत्तीसी ॥ ४९१ ॥
ज्ञानदेव म्हणे मी चाडे । सद्गुरूंनी केला कोडें ।
माथां हात ठेविला ते फुडे । बीजचि वाईले ॥ ज्ञा. ६-४९२

अर्थ : सत्त्वगुणाच्या दृष्टीने मानसिक तापरूपी डिखळे विरघळून, योग्य अशा चित्ताचे वाफे सहजच तयार झाले. आणखी सोन्यासारखा अवधानरूपी वाफसा मिळाला. म्हणून श्री निवृत्तीनाथांना पेरण्याची इच्छा झाली. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, सद्गुरूंनी

कौतुकाने मला चाडे (पेरण्याचे साधन) केले व माझ्या मस्तकावर जो हात ठेविला ते उघड उघड बीजच पेरले.

श्रीगुरूंनी अशारितीने महावाक्य मंत्र कानात पेरला. म्हणजे सांगितला. त्याचा परिणाम सर्व प्रकारचे अज्ञान, आवरण, नष्ट होण्यात होतो. जो संसार बंध सत्य वाटत होता. तो एकदम कल्पित, मायामय वाटावयास लागतो. तसेच जो जीव स्वतः कर्ता, भोक्ता, परिछिन्न संसारी वाटत होता, तो जीवच स्वतःला ब्रह्मस्वरूप समजावयास लागतो. हे सर्व जग जीवास परमात्ममयच दिसावयास लागते.

मग जया तयाकडे । ब्रह्मेंचि दिठी उघडे ।
किंबहुना जोडे । अपार सुख ॥ ज्ञा. १३-१०८७

अर्थ : मग जिकडे तिकडे डोळ्याला ब्रह्मच दिसेल, फार काय सांगावे ! त्यास अमर्याद सुख प्राप्त होईल.

कानात महावाक्य बीज पेरले म्हणजे ब्रह्मैक्य बोध केला. ज्या जीवाला ब्रह्मैक्य बोध झाला त्याची स्थिती अशी होते, श्री ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात-

मग तो जीवु हे भाष सरे । आब्रह्म परमात्मबोधें भरे ।
ऐसे भजती ज्ञानाध्वरे । एकत्वें येणे ॥ ज्ञा. ९-२४८

अर्थ : अशा अनुभवावर आल्यावर मग 'मी जीव आहे' ही त्याची कल्पना नाहीशी होते. ब्रह्मदेवापासून तो मुंगी पर्यंत सर्व ब्रह्मरूपच आहे. अशा ज्ञानाने तो परिपूर्ण होतो. याप्रमाणे ज्ञानयज्ञद्वारा ते या ऐक्य भावनेने माझे भजन करतात.

आतां 'डोळा ते उगवले' याचा विचार करून अंतःकरणात जो अनुभव आला तोच बाहेर प्रगट होतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज एका दृष्टांताने सांगतात -

मग सूर्य अंधारा लागी । रिघो कां भलते सुरंगी ।
परी तो तयाचां भागी । नाहीची जैसा ॥४०८॥
तैसा आत्मत्वे वेठिला होये । तो जया तया दृश्याते पाहे ।
ते दृश्य द्रष्टेपणेंसी होत जाये । तयाचेचि रूप ॥

ज्ञा. १८-४१०

अर्थ : मग सूर्य अंधार पाहण्यासाठी वाटेल त्या भुयारात प्रवेश करो, परंतु तो अंधार जसा सूर्याच्या वाट्याला येतच नाही. ॥४०८॥ त्याप्रमाणे जो आत्मभावाने व्यापला गेला तो ज्या ज्या दृश्य पदार्थाला पाहील, तो दृश्य पदार्थ द्रष्टेपणासह त्याचेच रूप होत जातो.

हा डोळा म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी तेराव्या अध्यायात सांगितलेला 'ज्ञानाचा डोळा' च होय. या डोळ्याने जे ब्रह्मच सर्वत्र प्रतीत होते. ते व्यापकच आहे.

त्याची व्यापकता इतरांच्या सापेक्ष नाही. म्हणून त्यास म्हणजे ब्रह्माच्या व्यापकतेस निरपेक्षित व्यापक म्हटले आहे. हे अनंत ब्रह्मांडात्मक विश्व त्याच्या एका अंशावर आहे. असे गीतेच्या दहाव्या अध्यायाच्या शेवटी म्हटले आहे. असे व्यापक ब्रह्मच हरि आहे. म्हणजे हरि आणि ब्रह्म हा नाम मात्र भेद आहे.

हरि व्यापक सर्वगत । हा तंव मुख्यत्वे वेदांत ।
चिंतनासी चित्त । असो द्यावे सावध ॥२॥ तु. म. ३८५०

अर्थ : हरि हा सर्वांच्या ह्रदयात आत्मरूपाने आहे. सर्वगत म्हणजे सर्वव्यापी आहे. हाच मुख्यत्वेकरून वेदांत, सिध्दांत (उपनिषदांचा मुख्य सिध्दांत) आहे. ह्याकरितां त्या सर्वव्यापी परमात्म्याचे चिंतनाविषयी चित्त लय, विक्षेप कषायरहित करून सावध

ठेवावे. असे तुकाराम महाराज म्हणतात.

एक हरि आत्मा जीव शिव समा ।
वाया तूं दुर्गमा न घाली मन ॥

अर्थ : हरि जो एक आत्मा त्याची व्याप्ती मायोपाधिक शिवामध्ये व अविद्योपाधिक जीवामध्ये एक सारखीच आहे. त्या हरीला सोडून दुसऱ्या समजण्यास कठीण अशा गोष्टीमध्ये (साधनामध्ये) तू आपले मन घालू नको.

सर्वांघटी राम देहादेही एक ।
सूर्य प्रकाशक सहस्त्र रश्मि ॥

अर्थ : जसा हजारो किरणांमधून तेजोरूपी एकच सूर्य भरलेला असतो. म्हणजे त्या हजार किरणांचा प्रकाशक एक सूर्यच असतो. तसा सर्व देहांमध्ये एकच व्यापक राम आहे.

ज्ञानदेवा प्रमाण आत्मा हा निधान ।
सर्वांघटी पूर्ण एक नांदे ॥

अर्थ : ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, सर्व देहांमध्ये एक परिपूर्ण असणारा आत्मा हाच कोणी ठेवा मला मान्य आहे. हाच माझे सर्वस्व आहे. ही श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या हरिपाठातील प्रमाणे हाच अर्थ कथन करतात. मागे अकराव्या अभंगात या विषयींचा विचार झालाच आहे. वर पहिल्या चरणात योगमार्ग व दुसऱ्या चरणात ज्ञान मार्गाचा अवलंब करणाऱ्यांचा विचार केला आहे. जरी हे मार्ग वेदोपनिषदांनी सांगितलेले आहेत तरी हरिनामाचा या मार्गांशी विरोध नाही. हेच नाथ महाराज अभंगाच्या तिसऱ्या चरणात सांगतात.

कर्म उपासना ज्ञान मार्गी झाले । हरिपाठी आले सर्व मार्ग ॥३॥

अर्थ : हरीच्या प्राप्तीकरितां कर्म, उपासना, ज्ञान या तीन मार्गांचा अवलंब करतात. पण हरि हरि असा पाठ करण्यात त्या सर्व मार्गांचा अंतर्भाव होतो.

शास्त्रामध्ये गीता-भागवतादि ग्रंथांमध्ये मानवाच्या उध्दाराकरितां अधिकारी भेदाने तीन मार्ग सांगितले आहेत. कर्म, उपासना व ज्ञानमार्ग असे हे तीन मार्ग होत. भगवान श्रीकृष्णांनी उध्दवास स्पष्टच सांगितले आहे.

(ईशकृपा आणि वेदार्थ याविषयी)

श्रीभगवानुवाच

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ए.भा. २०-६

अर्थ : श्री भगवान म्हणतात, जीवांचे पारलौकिक कल्याण करण्याच्या इच्छेने मी ज्ञान, कर्म आणि भक्ति हे तीन प्रकारचे योग म्हणजे साधने सांगितली आहेत आणि निःश्रेयस प्राप्ती होण्यास जीवांना दुसरा कोणताहि उपाय कोठेहि नाही. यांचे अधिकारीहि तीन वेगळे सांगितले आहेत.

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्म योगस्तु कामिनाम् ॥ ए.भा.२०-७

अर्थ : सर्व लौकिक भोगापासून पूर्णपणे विरक्त असून विधिपूर्वक संन्यास घेऊन ज्यांनी कर्माचा त्याग केला आहे. अशा (सनकादिक) विरक्तांना ज्ञानयोग सांगितला आहे आणि कर्मामध्ये आसक्त असणाऱ्या कामिक लोकांना (विषयेच्छु लोकांना) कर्मयोग सांगितला आहे. (आणि तो सिध्दि देणारा आहे.)

यदृच्छया मत्कथादौ जात श्रध्दस्तुयः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्ति योगोऽस्य सिध्दिदः ।। ए. भा. २०-८

अर्थ : परंतु ज्याला पूर्वजन्मींच्या सदाचाराने माझ्या (पवित्र) कथालीलादि श्रवण करण्याची गोडी लागून श्रध्दा उत्पन्न झाली, जो विषयादिकांपासून फारसा विरक्त नाही व विषयी लोकांप्रमाणे अति आसक्त नाही, अशा पुरुषांकरिता भक्तियोगच इष्ट फल देणारा आहे. ।।८।।

निवृत्तांकरिता ज्ञानयोग, प्रवृत्तांकरिता म्हणजे स्वर्गादिकाची अपेक्षा असणाऱ्यांकरिता कर्मयोग सांगितला, कारण त्यांची भोगवासना नष्ट झालेली नसते आणि पूर्ण निवृत्त नव्हे परंतु विषयांपासून विरक्त व्हावे अशी इच्छा ज्यांना आहे आणि जे भगवंताच्या लीलेत रमतात अशांकरिता भक्तियोग इष्ट फल देणारा आहे. या श्लोकावरील 'प्रसादगर्भ' टीकेत श्री नाथ महाराज सांगतात -

जे कां ब्रह्मभुवन पर्यंत । साचार जीवीहूनि विरक्त ।
जे विधिपूर्वक संकल्पयुक्त । कर्म त्यागित संन्यासी ।। ७४ ।।
ऐशिया अधिकाऱ्यांकारणे । म्यां ज्ञानयोग प्रगट करणे ।
जेणे जे कां निजज्ञान साधने । माझी पावणे सायुज्यता ।। ७५ ।।
आतां जे कां केवळ अविरक्त । विषयालागीं कामासक्त ।
त्या लागी म्या प्रस्तुत । कर्मयोग येथ प्रकाशिला ।। ७६ ।।
उंच नीच अधिकारी देख । दोनी सांगितले सविशेख ।
आतां तिसरा अधिकारी अतिचोख । अलौकिक अवधारी ।। भा.२०-७७

अर्थ : जे कोणी खरोखरच अंतःकरणापासून ब्रह्मलोकीच्या भोगापर्यंत विरक्त असतात. जे कोणी विधिपूर्वक व संकल्प युक्त संन्यास घेऊन कर्माचा त्याग करतात. ।। ७४।। अशा अधिकाऱ्यांकरिता मी ज्ञानयोग प्रगट केला आहे. त्या आत्मज्ञानाच्या साधनाने माझी सायुज्यता म्हणजे मद्रूपता प्राप्त होते. ।। ७५ ।। आतां ह्या लोकात

जे केवळ अविरक्त असतात, विषयासाठी कामासक्त झालेले असतात, त्यांच्यासाठी मी कर्मयोग प्रगट केला आहे. ।। ७६ ।। ह्याप्रमाणे उंच आणि नीच म्हणजे श्रेष्ठ व कनिष्ठ असे दोन्ही अधिकारी मी तुला सुस्पष्ट सांगून दिले आता उत्कृष्ट व अलौकिक असा तिसरा एक अधिकारी आहे, तोहि ऐक. ।। ७७ ।।

एवं विषयी दोषदर्शन । सर्वदा देखे आपण ।
परी त्यागालागी जाण । सामर्थ्य पूर्ण आथीना ।।८४ ।।
सेवकी राजाबंदी धरिला । तया स्त्री चंदनादि भोग दिधला ।
परी तो त्यासी विषप्राय जाहला । भोगी उबगला अगत्यता ।।८५ ।।
एवं भोगितां त्या भोगासी । नित्य पाहे निज निर्गमासी ।
तेवी भोगितां हा विषयांसी । अहर्निशी अनुतापी ।।८६ ।।
यापरी जो विषयासक्त । ना निधडा नव्हे विरक्त ।
त्यालागी माझा भक्तिपंथ । मी बोलिलो निश्चित वेदवाक्यें ।। ८७ ।।

अर्थ : याप्रमाणे विषयात असलेले दोष तो निरंतर पाहात असतो. पण ते पूर्णपणे टाकून देण्याचेहि सामर्थ्य त्याच्या अंगात नसते. ।। ८४ ।। सेवकांनी राजाला बंदीत घातले आणि त्याला स्त्रीचंदनादिक विलास दिले. परंतु ते त्याला विषासारखे वाटतात. त्या भोगात तो उद्विग्नच राहतो. ।। ८५ ।। तात्पर्य, भोगभोगीत असतांना तो आपली सुटका कधी होईल म्हणून वाट पाहात असतो. त्याप्रमाणे हाहि विषय भोगीत असता रात्रंदिवस कंटाळलेला असतो. ।। ८६ ।। ह्याप्रमाणे जो विषयासक्तहि नव्हे आणि खरोखर विरक्तहि नव्हे अशा मधल्या स्थितीतला असेल, त्याच्या करितांच मी वेदमुखाने भक्तिमार्ग दाखवून दिला आहे. ।। ८७ ।।

वेदांनीच हे तीन मार्ग जीवांच्या उध्दाराकरितां सांगितले आहेत. पण हे वेद प्रदिपादित मार्ग फार कठीण आहेत. कर्म म्हणजे एक प्रकारचे नाही. त्याचे चार प्रकार आहेत. नित्य, नैमित्तिक, काम्य, प्रायश्चित.

मोक्षाकरिता कर्म करणाऱ्याने काम्य कर्म करावयाचे नाही. कारण ते फलाच्याद्वारे बंधनकारक आहे. नित्यनैमित्तिक कर्मेहि अनासक्त बुध्दीने दोषरहित करावयाची. ज्ञात = माहित असलेल्या व अज्ञात = माहित नसलेल्या पातकांच्या निवृत्ती करितां शास्त्रात सांगितलेली असाधारण व साधारण प्रायश्चित कर्मे करावयाची हा कर्ममार्ग फार सूक्ष्म आहे. ती कर्मे वेदांनी सांगितलेल्या पध्दतीप्रमाणे मंत्रविधी विधानसहित झाली पाहिजेत. ती विधी विधाने फार कठीण आहेत. प्रत्यवाय = (मध्यंतरी येणारे दोष) रहित कर्मे होणे अशक्यप्राय असते. एखादा मंत्र उच्चारतांना स्वर चुकला तरी दोष निर्माण होतो. तसेच ज्ञान मार्गाचे काठिण्यहि अनेक ठिकाणी सांगितले आहे.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

विवेक श्रवणे अतित्रासे । जेथ व्रताचरणे कर्कशे ।
करितां जाती भोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ।। ज्ञा. १८-७८३

अर्थ : ज्याठिकाणी नित्यानित्य विवेकाच्या श्रवणाच्या अतित्रासाने व कठीण व्रतांचे आचरण केल्याने बुध्द्यादिकांचे लचकेच्या लचके जातात.

विवेक-वैराग्यवानांचाच ज्ञानात अधिकार आहे. विषयांपासून इंद्रियांना परावृत्त करणे किती कठिण आहे. याबद्दल अनेक दृष्टांतांनी ज्ञानेश्वर महाराजांनी व्याख्यान केले आहे, ते पहा -

जे सारसाही विघडतां । होय वोहातूनि वत्स काढितां ।
नव्हे भणंगु दवडितां । भाणया वरूनि ।।७८५ ।।
पै माये पुढौनि बाळक । काळे नेता जे एक ।
होय का उदक । तुटतां मीना ।।७८६ ।।
तैसे विषयांचे घर । इंद्रिया सांडितां थोर ।
युगांतु होय ते वीर । विराग साहती ।। ज्ञा. १८-७८७

अर्थ : चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोडप्याचा वियोग झाला असता अथवा कासेपासून वासरू पलीकडे ओढीत असतां जे दुःख होते. हे काहीच नाही, तर वाढलेल्या पानावरून भुकेलेल्या दरिद्री मनुष्याला हाकून देत असता जे दुःख होते. ॥ ८७५ ॥ आईपुढून काळाने तिचे एकुलते एक मूल नेत असता, अथवा माशाला पाण्याचा वियोग झाला असता जे दुःख होते. ॥८६॥ त्याप्रमाणे विषयरूपी घराचा त्याग करतांना इंद्रियांना जो मोठा युगांत होतो तो ते वैराग्यशाली वीरपुरुष सहन करितात. ॥ ७८७ ॥

विष पचविणे जसे कठीण तसेच वैराग्यहि कठीण आहे असे तुकाराम महाराज म्हणतात.

बोल बोलतां वाटे सोपे । करणी करितां टीर कांपे ॥१॥
नव्हे वैराग्य सोपारे । मजबोलतां न वाटे खरे ॥२॥
विष खावे ग्रासोग्रासी । धन्य तोचि एक सोसी ॥३॥
तुका म्हणे करूनि दावी । त्याचे पाय माझे जीवी ॥४॥ तु. म. २३१९

अर्थ : वैराग्याच्या गोष्टी बोलायला सोप्या आहेत, पण त्याप्रमाणे आचरण करतांना टीर = (ढुंगण) फाटते. (घाबरगुंडी उडते). ॥१॥ वैराग्यस्थितीत सहजपणे राहतां येईल, एवढे ते सोपे नाही. आम्ही वैराग्यशील आहोत, असे कोणी सांगू लागले तर त्यांचे बोलणे आम्हाला खरे वाटत नाही. ॥२॥ वैराग्य स्थितीत राहण्यात घासा घासाला विष खावे, असे दुःख आहे. तरी ते जो सहन करतो, तो धन्य होय. ॥ ३ ॥ तुकाराम महाराज म्हणतात, जो खरोखर वैराग्य स्थितीमध्ये राहून दाखवील, त्याचे पाय मी माझ्या चित्तात ठेवीन. ॥ ४ ॥

म्हणूनच भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनास स्पष्ट म्हटले आहे.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ गी. ६-१९

अर्थ : अनेक जन्म घेतल्यानंतर 'सर्व विश्व वासुदेव होय' असे ज्ञानप्राप्त होऊन तो ज्ञानी मला शरण येतो, म्हणजे मला येऊन पोचतो. असा महात्मा अत्यंत दुर्लभ आहे.

अभ्यासात अनेक जन्म गेल्यानंतर ज्ञानवान पुरुष मला प्राप्त होतो. पण अशा कठीण साधनाचा अभ्यास करून साध्य प्राप्त करून घेणारा एखादा तरी निघतो. तर कित्येक उपासना मार्गाचा अवलंब करणारे आहेत. उपासना मार्गाचाहि उपनिषदे, आगम ग्रंथ व पुराणे यात अनेक अंगांनी विचार केला आहे. उपनिषदांमध्ये प्रणवोपासना, अहंग्रह उपासना, निर्गुणोपासना इत्यादि मंद अधिकाऱ्यांकरिता सांगितल्या आहेत. त्याहि कठीणच आहेत. त्याकरितांहि विवेक वैराग्य संपन्न पुरुषच अधिकारी होतो. आगम ग्रंथात चतुर्व्यूहोपासना व अन्य उपासनांचा पुष्कळ विचार केला आहे. हे चतुर्व्यूह म्हणजे 'वासुदेव' 'संकर्षण', 'प्रद्युम्न' व 'अनिरुध्द' हे होत. ही उपासना पध्दतीहि सूक्ष्म आहे. श्री नाथ महाराजांनी नाथ भागवत अध्याय सहा श्लोक दहा वरील टीकेत संक्षेपाने हा विचार केला आहे. तसेच आगमोक्त पुराणोक्त उपासना मार्गहि किती कठीण आहे. तो विचार नाथ भागवत अध्याय चौदावा व अध्याय सत्ताविसाव्यात श्रीकृष्ण भगवंतांनी विस्तारपूर्वक सांगितला आहे.

त्यावरून त्याचे काठिण्यहि कळून येते. एखादाच साधक भक्त या मार्गाने उपासना करणारा भेटणे शक्य आहे. म्हणून नाथ महाराज म्हणतात-

कर्म उपासना ज्ञान मार्गी झाले । हरिपाठी आले सर्व मार्ग ॥ ३ ॥

अर्थ : हरीच्या प्राप्तीकरितां कर्म, उपासना, ज्ञान या तीन मार्गांचा अवलंब करतात. पण हरि हरि असा पाठ करण्यात त्या सर्व मार्गांचा अंतर्भाव होतो. हरिपाठ हे असे एक उत्कृष्ट व श्रेष्ठ साधन आहे की, या मार्गात सर्व

मार्गांचा अंतर्भाव होतो. श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

करूं नेणे कर्माचरण । न साधितां वैराग्य ज्ञान ।
भावे करितां माझे भजन । माझ्या स्वरूपी मन ठेवूनि ।। ३८७ ।।
तेथ ज्ञान कर्मादिके जाण । मुख्य वैराग्यहि आपण ।
मद्‌भक्तीसी येती लोटांगण । चरणां शरण पै येती ।। ३८८ ।।
शरण येणे हे कायशी गोठी । केवळ जन्मती भक्तीच्या पोटी ।
मग लडेवाळे घालूनि मिठी । स्वानंदाची गोमटी मागती गोडी ।। ८९ ।।
एवं भक्तिआपुले अंकी जाण । करी ज्ञानादिकांचे लालन ।
परमानंद पाजूनि पूर्ण । करी पालन निजांगे ।। ९० ।।
ते आतुडल्या माझी भक्ति । ज्ञानादिके कामारी होती ।
तेचि विखींची उपपत्ती । स्वयें श्रीपती सांगत ।।

ए.भा. २०-३९१

अर्थ : कर्माचरण करावयाचे समजत नाही, वैराग्य ज्ञान संपादन केले नाही, तरी माझ्या स्वरूपावर लक्ष ठेवून भक्तिभावाने माझे भजन केले. ।। ८७ ।। तर ज्ञान कर्मादिक इतकेच नव्हे तर मुख्य वैराग्यहि स्वतः भक्तीच्या चरणी शरण येऊन लोटांगण घालतात. ।। ८८ ।। शरण येतात ही कसली मोठी गोष्ट ? पण ती तिच्या पोटी जन्मच घेतात आणि मग लाडाने तिला मिठी मारून आत्मानंदाची सुंदर गोडी तिच्यापाशी मागतात. ।। ८९ ।। तात्पर्य काय की, भक्ति ही ज्ञान, वैराग्य व कर्म यांना आपल्या मांडीवरच खेळविते आणि परमानंद पूर्णपणे पाजून स्वतः त्यांचे पालन करते. ।। ९० ।। ती माझी भक्ति साध्य झाली की, ज्ञानादिक हे सेवक बनतात. ह्याविषयींचेच निरूपण श्रीकृष्ण सांगतात. ।। ३९१ ।।

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दान धर्मेण ध्येयोभिरितरैरपि ।। ३२ ।।

सर्वं मद्‌भक्तियोगेन मद्‌भक्तो लभतेऽञ्जसा ।
स्वर्गापवर्गादि मध्दाम कथं चिद्यदि वाञ्छति ।। ए.भा. २०-६३

अर्थ : जे कर्मांनी साध्य होते, जे तप, ज्ञान, वैराग्य या साधनांनी प्राप्त होते, त्याचप्रमाणे योगाभ्यासाने दान धर्म करून आणि इतर मोक्षोपकारक नाना प्रकारची साधने करून जे मिळते, ते सर्व माझ्या एकांतिक भक्तीने, माझा अनन्य भक्त सहजलिलने मिळवितो. इतकेच काय पण कदाचित त्याला इच्छा झाली तर स्वर्ग, मोक्ष, माझे धाम वैकुंठ हेहि त्याला पतितत्व न येता प्राप्त होते. (कारण त्याचे रक्षण करण्यास मी सर्वकाळ उभा असतो.

या श्लोकावरील आपल्या टीकेत नाथ महाराज म्हणतात -

जे पाविजे स्वधर्म कर्मादरे । जे पाविजे निर्बंध तपाचारे ।
जे सांख्यज्ञान विचारें । पाविजे निर्धारे जे वस्तु ।। ९२ ।।
जे पाविजे विषय त्यागे । जे पाविजे अष्टांगयोगें ।
जे वातांबु परर्णासनभोगे । जे दान प्रसंगे पाविजे ।। ९३ ।।
जे साधे वेदाध्ययने । जे साधे सत्य वचने ।
जे साधे अनेकी साधने । ते मद्‌भजनें पाविजे ।। ए. भा. २०-३९४

अर्थ : स्वधर्म कर्मे करून जे प्राप्त होते, कडकडीत तप आचरण केल्याने जे साध्य होते, किंवा सांख्य ज्ञानाच्या विचाराने निश्चयेकरून जी वस्तु हाती लागते. ।। ९२ ।। तसेच विषय त्यागाने जे प्राप्त होते, अष्टांग योगाने जे साध्य होते, वायु, जल, पाने सेवन करून शेवटी जे फल प्राप्त होते. ।। ९३ ।। त्याचप्रमाणे वेदाध्ययनाने जे मिळते, सत्यभाषणाने जे साध्य होते, अनेक साधनांनी जे प्राप्त होते ते सारे माझ्या एका भजनाने मिळत असते. ।। ३९४ ।।

भगवान श्रीकृष्ण उध्दवास स्पष्टच सांगतात -

एवं निर्विघ्न मजमाजी सरता । मार्ग नाही भक्ति परता ।

त्रिसत्य सत्य गा सर्वथा । भक्ति तत्त्वतां मज पढिये । ए. भा. ११-१५४७

अर्थ : तात्पर्य, निर्विघ्नपणे माझ्याजवळ यावयास भक्तिशिवाय दुसरा मार्ग नाही. हे त्रिवार खरे-सर्वस्वी खरे आहे. खरोखर भक्ति हीच मला आवडती आहे.

इतर सर्व मार्गांचा या भजन मार्गात अंतर्भाव होतो. यास राजमार्ग म्हणतात. म्हणून नाथ महाराज अभंगाच्या चौथ्या चरणात सांगतात -

नित्य प्रेमभावे हरिपाठ गाय । हरि कृपा होय तयावरी ॥ ४ ॥

अर्थ : जो नित्य नियमाने, मोठ्या प्रेमाने व श्रध्देने हरीचे नामस्मरण करतो त्यावर हरीची कृपा होते.

अखंड प्रेमभावाने जो हरिपाठाचे गायन करतो त्यावर श्रीहरीची कृपा होते व हरिकृपा झाल्यावर तो भक्त खरा अनन्य होतो. खरी हरिकृपा हीच होय.

श्रीकृष्ण भगवान उध्दवास सांगतात -

माझे कृपेवीण निश्चिती । कदा नुपजे माझी भक्ति ।
माझिया झालिया कृपा प्राप्ती । अनन्य भक्ति तो करी ॥ ५९ ॥
माझे कृपेचें लक्षण । प्राप्त विषय भोगितां जाण ।
न तुटे माझे अनन्य भजन । पूर्ण कृपा जाय या नांव ॥ ए. भा. २०-३६०

अर्थ : खरोखर माझ्या कृपेशिवाय माझी भक्तिहि पण कधी उत्पन्न होत नाही. माझ्या कृपेची ज्याला प्राप्ती होते तोच माझी अनन्य भक्ति करतो. ॥ ५९ ॥ माझ्या कृपेचे लक्षण हेच की, प्राप्त झालेले विषय भोगीत असता माझ्या अनन्यभजनात तूट पडत नाही. त्याचेच नांव माझी पूर्ण कृपा. ॥ ३६० ॥

माझ्या भजनाची अति प्रिती । स्मरण न सांडी अहोराती ।

माझा विसर न पडे चित्तीं । त्याची फळ प्राप्ती हरि सांगे ।। ३६३ ।।

अर्थ : माझ्या भजनावर त्याचे अतिशयच प्रेम असते. अहोरात्र माझे स्मरण म्हणून तो सोडीत नाही. त्याच्या चित्ताला विसर म्हणून पडतच नाही. त्यापासून फल काय प्राप्त होते. ते आतां श्रीकृष्ण सांगतात -

पळपळ क्षणक्षण । माझे न विसरत स्मरण ।
करिती अनन्य भजन । मदर्पण ते मीचि ।। ३६५ ।।
दिवस दिवसां चढोवढी । अनिवार प्रिती वाढे गाढी ।
लागतां नीच नवी गोडी । भजे आवडी पुनः पुनः ।। ६६ ।।
केलीचि भक्ति करितां । उबगु नये सर्वथा ।
अधिक हर्ष वाटे चित्तां । उल्हासतां मद्‌भजनी ।। ६७ ।।

अर्थ : क्षणोक्षणी व पळोपळी न विसरता माझे स्मरण करीत एकनिष्ठेने माझे भजन करून आपल्यालाच मदर्पण करून मीच होतात. (मद्रूप, मत्स्वरूप होतात.) ।। ६५ ।। दिवसेंदिवस चढाओढीने त्यांचे प्रेम अनिवार वाढतच जाते. नित्य नवी गोडी लागत असल्यामुळे आवडीने पुनः पुन्हा भजनच करीत राहतात. ।। ६६ ।। केलेलीच भक्ति पुनः पुन्हा केली तरी त्याला कधी कंटाळाच येत नाही. इतकेच नव्हे तर अधिक हर्ष वाटत असल्याने माझ्या भजनाचा उल्हासच वाढतो. ।। ६७ ।।

भक्तीं करूनि माझी भक्ति । नाशिली गा निज भ्रांती ।
तेथ स्वयंभ मी श्रीपती । सहज स्थिती प्रकटचि ।। ३७२।।

अर्थ : भक्तांनी माझी भक्ति करून आपली भ्रांती नाहीशी केलेली असते. तेव्हां तेथे मी श्रीकृष्ण स्वयंभू सहजरीतीने प्रगटच आहे.

हरि कृपा होता भक्तां निघती दोंदे ।

या मागील चोविसाव्या अभंगावर या विषयीचा विचार झाला आहे. श्रीहरि कृपा होण्याचे अनन्य भजन हे फार मोठे साधन आहे. अनंत

भक्तवर्यांनी केवळ नामस्मरणानेच हरिकृपा प्राप्त करून घेतली व आपला उध्दार करून घेतला.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज एका अभंगात सांगतात -

ऐसे अनंत अपार । नामे तरले चराचर ।
नाम पवित्र आणि परिकर । सुखमादेविवराचे ।। ज्ञा. म.

अर्थ : असे किती म्हणून सांगावे ? अनंत, अपार, चराचर जडजीव तरून गेले. म्हणून रखुमादेवीवर म्हणजे श्री विठ्ठलाचे नाम अत्यंत पवित्र आणि सुंदर आहे. अशा अनन्य नामधारकावर हरीची एवढी कृपा असते की, तो त्या भक्ताला सोडून अन्यत्र राहूच शकत नाही.

श्रीकृष्ण भगवान भक्तश्रेष्ठ उध्दवास सांगतात -

जे सुख क्षीरसागरी नसे । पाहतां वैकुंठीही न दिसे ।
ते सुख मज कीर्तनी असे । कीर्तनवशें डुलतु ।। ७४१ ।।
मज सप्रेमाची आवडी भारी । भक्त भावाचिया कुसरी ।
मीही कीर्तनी नृत्य करी । छंद तालावरी विनोदे ।। ७४२।।

ए.भा. ११-७४२

अर्थ : क्षीरसागरामध्ये सुध्दा जे सुख मला मिळत नाही. वैकुंठातहि जे सुख पाहावयास गेले तर दृष्टीस पडत नाही. ते सुख मला कीर्तनात मिळत असते. कीर्तनाच्या नांवाने वश होऊन मी डुलत असतो. ।। ४१ ।। प्रेमळ भक्तांची मला अतिशय आवड आहे; भक्तांच्या भक्तीच्या कौशल्याने मीहि कीर्तनामध्ये छंदाच्या तालावर आनंदाने नाचत असतो. ।। ७४२ ।।

नित्यप्रेमभावे हरिपाठ गायन करणाऱ्यावर वरील प्रमाणात सांगितल्याप्रमाणे हरिकृपेचा लाभ होतो. वास्तविक

हरिनाम स्मरणाचे फल अतर्क्य आहे. श्रीकृष्ण भगवानच सांगतात -

हे वेदशास्त्रा अगम्य । सकळ देवांसी अतिदुर्गम ।
जेणे लुब्धे मी पुरुषोत्तम । तेहे भक्ति प्रेम रहस्य ॥

ए. भा. २४-४०२

अर्थ : हे वेदशास्त्रांना अगम्य व सर्व देवांना अत्यंत दुर्गम आहे. ज्याच्या योगाने मी पुरुषोत्तम लुब्ध होऊन जातो. ते हे भक्ति प्रेमाचे रहस्य आहे.

असे हे हरिपाठ महात्म्य अगम्य असल्याने जेवढे सांगता येणे शक्य होते तेवढे सांगून श्री नाथ महाराज शेवटी म्हणतात -

झाला हरिपाठ बोलणे येथुनि । एका जनार्दनी हरि बोला ॥ ५ ॥

अर्थ : जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज म्हणतात, येथे हरिपाठाचे सांगणे संपले. आतां तुम्ही हरि म्हणा. (एवढेच सांगणे आहे.) ॥ ५ ॥

'हरिपाठ झाला' या वाक्याचा अर्थ - हरिनाम पाठाचे महात्म्य जेवढे स्पष्ट करता येत होते, ज्या ज्या प्रमाणाने, उपपत्तीने, सिध्दांत वाक्याने, उपदेशपर वचनाने पटवून देणे शक्य होते त्याप्रमाणे सांगितले म्हणून 'झाला हरिपाठ ? बोलणे संपले येथून हेच आहे; श्री जनार्दन स्वामींचे शिष्य एकनाथ महाराज सर्वांना सांगतात, 'हरि बोला' असे अनेक अभंगांच्या अंतिम चरणात श्री एकनाथ महाराजांनी 'हरि हरि बोला' असाच उपदेश केला आहे व हेच या हरिपाठातील सर्व उपदेशाचे सार आहे. म्हणून मुखाने हरि गात जा !

हरि मुखीं गातां हरपली चिंता । त्या नाही मागुतां जन्म घेणे ॥ २ ॥

- समाप्त -

हरि: ॐ तत्सत् ।

श्री विठ्ठल रुक्मिणी प्रसन्न ।

संतश्रेष्ठ श्री एकनाथ महाराजकृत

* सार्थ चिरंजीवपद *

(साधकांना धोक्याची सूचना)

चिरंजीवपद पावावयासी । आन उपाय नाहीं साधकांसी ।
किंचित् बोलों निश्चयेसीं । कळावयासी साधका ।। १ ।।

अर्थ :- 'चिरंजीवपद' म्हणजे अविनाशी व अवीट असे निरतिशय-आनंदरूप-मोक्ष सुख ! ह्याची प्राप्ती होण्यासाठी साधकाला कोणता अधिकार लागतो, हे त्यांना समजण्यासाठी निश्चयपूर्वक थोडेसे सांगतो. ।। १ ।।

येथे मुख्य पाहिजे अनुताप । त्या अनुतापाचें कैसें रूप ।
नित्य मृत्यु लागला समीप । न मनीं अल्प देहसुख ।। २ ।।

अर्थ :- यात मुख्यतः 'अनुताप' (म्हणजे प्राप्त परिस्थिती अनिष्ट म्हणून तळमळ व इष्ट परिस्थितीची अनिवार ओढ) पाहिजे असतो. त्या अनुतापाचे स्वरूप काय ? तर मृत्यु केव्हां उडी घालील याचा नेम नाही, असे जाणून तो देहविषयक सुखलालसा सोडून देतो. ।। २ ।।

म्हणे नरदेह किमर्थ निर्मिला । तो मी विषयस्वार्थी लाविला ।
थिता परमार्थ हातींचा गेला । करी वहिला विचार हा ।। ३ ।।

अर्थ :- तो म्हणतो, देवाने हा उत्कृष्ट नरदेह दिला असता विषय सेवनाकडे मी त्याचा दुरुपयोग केला आणि हातचा परमार्थ घालवून बसलो. असा तो विचार करतो. ॥ ३ ॥

ऐसा अनुताप वाहतां । तंव वैराग्य ये तयाच्या हातां ।
त्या वैराग्याची कथा । ऐक आतां सांगेन ॥ ४ ॥

अर्थ :- असा अनुताप नित्य करू लागला म्हणजे त्यास 'वैराग्य' प्राप्त होते. त्या वैराग्याची कथा (स्वरूप) सांगतो, ऐक. ॥ ४ ॥

तें वैराग्य बहुतांपरी । आहे गा हे अवधारी ।
सात्त्विक राजस तामस त्रिप्रकारी । योगीश्वरीं बोलिजे ॥ ५ ॥

अर्थ :- ते वैराग्य अनेक प्रकारचे असते. त्यात योगीश्वरांनी = (सर्व श्रेष्ठ अनुभव जाणकारांनी) सात्त्विक, राजस, तामस असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. ॥ ५ ॥

नाहीं वेदविधी आचार । नेणें सत्कर्म साचार ।
कर्म धर्मी भ्रष्टाकार । तो अपवित्र तामस ॥ ६ ॥

अर्थ :- वेदविधी, आचार-विचार, सत्कर्म इत्यादि ज्याला माहित नाही,कर्मधर्मात जो भ्रष्टाचार करितो, तो पुरुष अथवा ते वैराग्य 'तामस' म्हणजे अपवित्र होय. ॥ ६ ॥

त्याग केला पूज्यतेकारणें । सत्संग सोडूनि पूजा घेणें ।
शिष्यममता धरोनि राहणे । तें जाणणे राजस ॥ ७ ॥

अर्थ :- लोकांनी आपल्या नादी लागून पूजा करावी ह्या हेतूने (बाह्यतः) त्याग करणे व सत्संग सोडून पूजा घेणे आणि (शिष्याकरितां आपलेपणा) धरून राहणे, हे 'राजस' वैराग्य समजावे. ॥ ७ ॥

हे वैराग्य राजस तामस । तें न मानेच संतांस ।
तेणें न भेटे कृष्णपरेश । अनर्थास मूळ तें ॥ ८ ॥

अर्थ :- असले राजस व तामस वैराग्य संतांना मान्य नाही. कारण त्यायोगे श्रीकृष्ण परमात्मा भेटत नाही. उलट ते अनर्थासच कारण होते. ॥ ८ ॥

आतां वैराग्य शुद्ध सात्त्विक । जें मी जगद्वंद्य मानीं यदुनायक ।
ते तूं सविस्तर ऐक । मनीं निष्टंक बैसावया ॥ ९ ॥

अर्थ :- आता शुध्द सात्त्विक वैराग्य, जे मी यदुनायक जगद्वंद्य मानतो. ते सविस्तर सांगतो. मनात नीट ठसण्याकरिता लक्ष देऊन ऐक. ॥ ९ ॥

भोगेच्छा विषयक । ते तो सांडी सकळीक ।
प्रारब्धें प्राप्त होता देख । तेथोनि निष्टंक अंग काढी ॥ १० ॥

अर्थ :- विषयाची सर्व भोगेच्छा तो टाकून देतो. प्रारब्धानुसार भोग प्राप्त झाले तरी त्यातून अंग काढून घेतो. (लिप्त होऊन राहात नाही.) ॥ १० ॥

कां जे विषय पांच आहेती । ते अवश्य साधका नाडिती ।
म्हणोनि लागो नेदी प्रीति । कवणें रीति ऐक पां ॥ ११ ॥

अर्थ :- कारण शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध असे पांच विषय आहेत, ते साधकाला नाडतात. म्हणून त्यांची प्रीति तो लावून घेत नाही. ते कसे ते सांगतो ऐक. ॥ ११ ॥

जेणें धरिला शुद्ध परमार्थ । त्यासी जनमान हा करी अनर्थ ।
तेणें वाढे विषयस्वार्थ । ऐक नेमस्त विचार हा ॥ १२ ॥

अर्थ :- ज्याने शुध्द परमार्थ मार्ग धरला, त्याला जनमान = (लोकांनी नांवाजणे) हा अनर्थ कारक आहे. कारण त्यायोगे विषय स्वार्थ वाढत असतो. तो नेमस्त = (नेमका विचार करून ठरलेला मार्ग) ऐक. ॥ १२ ॥

वैराग्य पुरुष देखोनी । त्याची स्तुति करती जनीं ।
एक सन्मानें करूनि । पूजें लागोनि पै नेती ।। १३ ।।

अर्थ :- विरक्त पुरुष पाहून लोक त्याची स्तुति करू लागतात, कोणी त्याला मोठ्या सन्मानाने पूजेसाठी नेतात. ।। १३ ।।

त्याचें वैराग्य कोमळ कंटक । नेट न धरीच निष्टंक ।
देखोनि मान स्तुति अलौकिक । भुलला देख पै तेथे ।। १४ ।।

अर्थ :- त्याचे वैराग्य कोवळया काटच्या सारखे लवचिक असल्यामुळे नेट धरू शकत नाही. अलौकिक मान व स्तुति पाहून तो तेथे भुलून जातो ! ।। १४ ।।

जनस्तुति लागे मधुर । म्हणती उद्धरावया हा हरीचा अवतार ।
आम्हांलागी जाहला स्थिर । तेणें धरी फार शब्दगोडी ।। १५ ।।

अर्थ :- 'जगदुध्दाराकरिता हा हरीचा अवतार असून आमच्याकरिता येथे स्थिर झाला आहे.' इत्यादिजन स्तुतीचे शब्द त्याला गोड वाटू लागतात, त्यायोगे तो 'शब्द' गोडी धरितो. (ते गोड लागतात म्हणून तो अडकतो.)

हा पांच विषयांमाजीं प्रथम । शब्द विषय संभ्रम ।
स्पर्श विषय सुगम । उपक्रम तो ऐसा ।। १६ ।।

अर्थ :- पांच विषयांमध्ये 'शब्द' हा पहिला विषय होय. त्यानंतर 'स्पर्श' विषय त्याला सुगम होतो. तो उपक्रम ऐक. ।। १६ ।।

नाना मृदु आसनें घालिती । विचित्र पर्यंक निद्रेप्रती ।
नरनारी सुश्रूषा करिती । तेणें धरी प्रीति स्पर्शगोडी ।। १७ ।।

अर्थ :- बसायला लोड, तक्के, गाद्यागिर्द्या वगैरे मऊ आसने घालतात,

निजायला छपर पलंग वगैरे देतात आणि नरनारी सुश्रूषा = (सेवा) करायला लागतात. त्यायोगे तो 'स्पर्श' गोडी धरतो. ॥ १७ ॥

रूप विषय कैसा गोवी । वस्त्रे भूषणें देती बरवी ।
तेणे सौंदर्य करी जीवीं । देहभावी श्लाघ्यता ॥ १८ ॥

अर्थ :- आता रूप विषय कसा गोवतो ते पहा. त्याला चांगली चांगली वस्त्रे व अलंकार देतात. त्यायोगे देहाच्या सौंदर्यात तो गुरफटतो. देहभावात श्लाघ्यता = (मोठेपणा, डौल, थोरवी) मानतो. यामुळे देहाबद्दल मोठेपणा उत्पन्न होतो व वाढतो. ॥ १८ ॥

रूपविषय ऐसा जडला । रस विषय कैसा झोंबला ।
जे जे आवडे याला । गोड गोड अर्पिती ॥ १९ ॥

अर्थ :- याप्रमाणे रूपविषय त्याला जडतो. त्यानंतर 'रस' विषय कसा झोंबतो पहा. त्याला जे जे खाणे आवडते, तसले पदार्थ त्याला खावयाला देतात. ॥ १९ ॥

ते रसगोडी करितां । घडी न विसंबे धरी ममता ।
मग गंध विषय ओढितां । होय तत्त्वतां त्यां कैसा ॥ २० ॥

अर्थ :- त्या रसगोडीमुळे तो त्या भक्तांना घडीभरहि न विसंबता त्यांची ममता धरून राहतो ! त्यानंतर 'गंध' विषय त्याला कसा ओढतो ते पहा. ॥ २० ॥

आवडे सुमन चंदन । बुका केशर विलेपन ।
ऐसे पांचहि विषय जाण । जडले संपूर्ण सन्मानें ॥ २१ ॥

अर्थ :- त्याला अत्तर, गुलाब, बुका, केशराची उटी इत्यादि लावतात. याप्रमाणे पांचहि विषय त्याला सन्मानाने जडून राहतात ! ते सन्मानाने (मिळतात) त्यांचे बरोबर मानहि मिळतो. ॥ २१ ॥

मग जे जे जन वंदिती । तेचि त्याची निंदा करिती ।
परि अनुताप नुपजे चित्तीं । ममता निश्चिती पूजकांची ।। २२ ।।

अर्थ :- असे झाले म्हणजे पूर्वी जे जे लोक त्याला वंदन करीत असत, ते ते नंतर निंदा करू लागतात ! परंतु चित्तात अनुताप उत्पन्न होत नाही, कारण त्याला पूजकांची ममता लागून राहिलेली असते ! ।। २२ ।।

म्हणाल विवेकी जो आहे । त्यासी जनमान करील काय ।
हें बोलणें मूर्खाचे पाहे । जया चाड आहे मानाची ।। २३ ।।

अर्थ :- कोणी म्हणतील, जो विवेकी असतो त्याला जनमान (लोकांकडून मिळणारा मोठेपणा) कसा बाधा करील ? परंतु हे बोलणे मूर्खाचे होय. ज्याला मानाची गोडी असते, (तोच असे म्हणेल !) ।। २३ ।।

ज्ञात्यासी प्रारब्ध गती । मान झाला तरी नेघों म्हणती ।
परी येथेंचि गुंतोनि न राहती । उदास होती तत्काळ ।। २४ ।।

अर्थ :- ज्ञात्याला = (विवेकी पुरुषाला) प्रारब्ध गतीने मान प्राप्त झाला तरी (देणाऱ्याच्या संतोषाकरितां) नको म्हणत नाहीत, परंतु त्यातच ते गुंतून राहात नाहीत, लगेच उदास होतात ! ।। २४ ।।

यापरी साधकाच्या चित्ता । मान गोडी न संडे सर्वथा ।
जरी कृपा उपजेल भगवंता । तरी होय मागुता विरक्त ।। २५ ।।

अर्थ :- याप्रमाणे साधकाच्या चित्ताला मानाची गोडी सोडवत नाही. भगवंताला कृपा उत्पन्न होईल तरच तो पुन्हा विरक्त होईल. ।। २५ ।।

तो विरक्त कैसा म्हणाल । जो मानलें सांडी स्थळ ।
सत्संगी राहे निश्चळ । न करी तळमळ मानाची ।। २६ ।।

अर्थ :- तो विरक्त कसा वागतो म्हणाल, तर जिकडे मान-पान होतो, ते

ठिकाण सोडून मनाची तळमळ टाकून देऊन तो सत्समागमात राहू लागतो. ॥ २६ ॥

मांडीना स्वतंत्र फड । आंगा येईल अहंता वाड ।
न धरी जीविकेचि चाड । न बोले गोड मनधरणी ॥ २७ ॥

अर्थ :- अभिमान उत्पन्न होईल या भीतीने तो स्वतंत्र फड म्हणजे संप्रदाय उभारीत नाही ! उपजीविकेची इच्छा धरून लोकांची मनधरणी करण्याकरिता तो गोड बोलत नाही. ॥ २७ ॥

नावडे प्रपंची बैसणें । नावडे कोणाशीं बोलणें ।
नावडे योग्यता मिरवणे । बरवे खाणे नावडे ॥ २८ ॥

अर्थ :- त्याला संसारी लोकात बसणे आवडत नाही, कोणाकडे बोलणे रुचत नाही, आपली योग्यता मिरवावी असे त्याला वाटत नाही, किंवा गोड गोड खाणेहि आवडत नाही. ॥ २८ ॥

नावडे लौकिक परवडी । नावडती लेणी लुगडी ।
नावडे परान्न गोडी । द्रव्यजोडी नावडे ॥ २९ ॥

अर्थ :- इतर लोकांसारखी चांगली चांगली वस्त्रे व अलंकार त्याला आवडत नाहीत, परान्नाची गोडी व द्रव्य जोडीहि त्याला आवडत नाही. ॥ २९ ॥

नावडे स्त्रियांत बैसणें । नावडे स्त्रियांचे पाहणें ।
नावडे स्त्रियांचे रगडणें । त्यांचे बोलणे नावडे ॥ ३० ॥

अर्थ :- स्त्रियांमध्ये बसणे आवडत नाही, स्त्रियांकडे पाहणे आवडत नाही, स्त्रियांकडून पाय वगैरे रगडून घेणे आवडत नाही, किंवा त्यांच्याकडे त्याला बोलणेहि आवडत नाही. ॥ ३० ॥

नको नको स्त्रियांचा सांगात । नको नको स्त्रियांचा एकांत ।
नको नको स्त्रियांचा परमार्थ । करिती आघात पुरुषासी ।। ३१ ।।

अर्थ :- नको नको ती स्त्रियांची संगत, नको नको तो स्त्रियांचा एकांत, नको नको स्त्रियांचा परमार्थ, कारण तो पुरुषाला बाधकच होतो ! ।।३१ ।।

म्हणाल गृहस्थ साधकें । स्त्रिया सांडोनि जावें कें ।
येच अर्थी उत्तर निके । ऐक आतां सांगेन ।। ३२ ।।

अर्थ :- (हे ऐकून) कोणी म्हणतील की, गृहस्थाश्रमी साधकाने स्त्रीला सोडून जावे की काय ? ह्याबद्दलचे उत्तर सांगतो ते नीट ऐकावे. ।। ३२ ।।

तरी स्वस्त्रियेवाचोनी । नातळावी अन्य कामिनी ।
कोणे स्त्रियांसन्निध वाणी । आश्रयो झणी न द्यावा ।। ३३ ।।

अर्थ :- तशा गृहस्थ साधकाने आपल्या स्त्री वाचून इतर स्त्रियांना स्पर्श करू नये, इतर स्त्रियांना आपल्याजवळ बोलण्याचीहि संधी देवू नये. ।।३३ ।।

स्वस्त्रीसहि कार्यापुरतें । पाचारावें स्पर्शावें निरुतें ।
परी आसक्त होऊनियां तेथें । सर्वथा चित्तें नसावें ।। ३४ ।।

अर्थ :- स्वस्त्रीकडे सुध्दा कामापुरतेच बोलावे व शिवावे, पण मनाने तिच्याकडे बिलकुल आसक्त होऊन राहू नये. ।। ३४ ।।

नरनारी सुश्रूषा करिती । भक्ति ममता उपजविती ।
परी शुद्ध जो परमार्थी । तो स्त्रियांचे संगती न बैसे ।। ३५ ।।

अर्थ :- स्त्रीपुरुष मंडळी सुश्रूषा करितात, भक्ति ममता उपजवितात, परंतु जो खराखुरा परमार्थी असतो, तो स्त्रियांच्या संगतीत बसत नाही. ।। ३५ ।।

अखंड एकांती बैसणें । प्रमदासंगे न राहणे ।

जो निःसंग निरभिमानें । त्याचे बैसणे सर्वदा ।। ३६ ।।

अर्थ :- तो अखंड एकांतात बसतो, तरुण स्त्रियांच्या संगतीस राहत नाही, निःसंग व निरभिमान अशा पुरुषाच्या जवळच तो बसत व वसत (राहत) असतो. ।। ३६ ।।

कुटुंब आहाराकारणें । अकल्पित न मिळे तरी कोरान्न करणें ।
ऐसे स्थिती जे वर्तणे । तें जाणणे शुद्ध वैराग्य ।। ३७ ।।

अर्थ :- कुटुंबाच्या निर्वाहाकरिता अकल्पित काही न मिळाले, तर कोरान्न (कोरडी) भिक्षा मागावयाची. अशा स्थितीने वर्तन करणे, हेच शुध्द वैराग्य समजावे. ।। ३७ ।।

ऐसी स्थिती नाहीं ज्यासी । तंव कृष्णप्राप्ति कैची त्यासी ।
यालागी कृष्णभक्तासी । ऐसी स्थिती असावी ।। ३८ ।।

अर्थ :- अशी स्थिती जोपर्यंत साधणार नाही, तोपर्यंत त्याला कृष्णप्राप्ति कशी होणार ? ह्या करिता कृष्णभक्ताला अशी स्थिती प्राप्त झाली पाहिजे. ।। ३८ ।।

या स्थितीवेगळा जाण । कृष्णी मिळे ते अज्ञान ।
तो सकळ मूर्खांचें अधिष्ठान । लटिकें तरी आण देवाची ।। ३९ ।।

अर्थ :- अशी स्थिती प्राप्त झाल्याशिवाय जो कृष्ण स्वरूपात मिळून जाऊ म्हणे, तो अज्ञान व मूर्खांचा शिरोमणी समजावा ! हे खोटे वाटेल तर देवाची शपथ घेऊन हे मी सांगत आहे ! ।। ३९ ।।

हें बोल माझिये मतीचें । नव्हती गा साचें ।
कृष्णे सांगितले उद्धवहिताचें । तें मी साच बोलिलो ।। ४० ।।

अर्थ :- हे बोलणे खरोखर माझ्या मतीचे नव्हे, नव्हे, नव्हे ! कृष्णाने

उध्दवाला जो हिताचा उपदेश केला तोच मी सांगितला आहे. ॥ ४० ॥

साच न मानी ज्याचे मन । तो विकल्पी न पवे कृष्णचरण ।
माझे काय जाईल जाण । मी बोलोन उतराई ॥ ४१ ॥

अर्थ :- हे ज्याच्या मनाला खरे वाटणार नाही, तो विकल्पामुळे कृष्णचरणाकडे पोचणार नाही. यात माझे काय जाईल ? मी तर सांगून उतराई होत आहे. ॥ ४१ ॥

साधावयास वैराग्यज्ञान । मनुष्यदेही करावा प्रयत्न ।
सांगे एका जनार्दन । आणिक प्रयत्न असेना ॥ ४२ ॥

अर्थ :- वैराग्य व ज्ञान साध्य करून घेण्याकरिता मनुष्य देहात येऊन वर सांगितल्याप्रमाणे प्रयत्न केला पाहिजे. त्याशिवाय दुसरा उपाय नाही. असे श्री एकाजनार्दन सांगत आहे. ॥ ४२ ॥

*** सार्थ चिरंजीवपद समाप्त ***

श्री गोपाल कृष्णार्पणमस्तु ।

श्री संत एकनाथ महाराजांची आरती

आरती एकनाथा । महाराजा समर्था । त्रिभुवनीं तूंचि थोर। जगद्गुरु जगन्नाथा ॥ धृ. ॥ एकनाथ नाम सार । वेदशास्त्रांचे गुज । संसार दुःख नासे । महामंत्राचे बीज ॥ १ ॥ एकनाथ नाम घेता । सुख वाटले चित्ता । अनंत गोपाळाची । धणी न पुरे गुण गातां ॥ २ ॥

॥ भानुदास एकनाथ । भानुदास एकनाथ ॥

पुंडलिक वरदा हरि विठ्ठल श्री ज्ञानदेव तुकाराम
सद्गुरु जोग महाराज की जय

*** समाप्त ***